

Воловик В. М.

**ЕТНОКУЛЬТУРНІ
ЛАНДШАФТИ:
РЕГІОНАЛЬНІ СТРУКТУРИ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ**

ВІННИЦЯ - 2013

ББК 26.821

УДК 911.53 : 911.2

В 68

Рецензенти:

Ковальчук І. П., д.г.н., професор, завідувач кафедри геодезії та картографії національного університету біоресурсів і природокористування України, професор, доктор географічних наук;

Дмитрук О. Ю., д.г.н., професор, завідувач кафедри географії України географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Круль В. П., д.г.н., професор, завідувач кафедри фізичної географії і раціонального природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Воловик В. М.

В 68 Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування [Текст] / В. М. Воловик. – Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с., іл.

ISBN 978-966-2696-82-0

У монографії розглянуто особливості формування, розвитку та структури етнокультурних ландшафтів, їх регіональні особливості, прогнозовано можливі шляхи удосконалення та раціонального використання й охорони етнокультурних ландшафтів регіону у майбутньому.

Для географів, екологів, фахівців галузей рекреації і туризму, охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, краєзнавців і студентів.

Volovyk V. M. Ethnocultural landscape: regional structures and nature. – Vinnitsa : TOV «Vinnytska miska drukarnya», 2013. – 464 p.

The monography discusses the features of formation, development and structure of ethnocultural landscapes, their regional especially, predicted the possible ways of improvement and rational use and protection of ethnocultural landscapes of the region in the future.

For geographers, environmentalists, specialists of industries of recreation and tourism, conservancy and the rational use of natural resources, researchers of a particular region and students.

ISBN 978-966-2696-82-0

ПЕРЕДМОВА

*Дайте мені мапу країни, її обриси, її води, її вітри
і всю її фізичну географію, дайте мені її природні скарби,
її флору, її геологію і т. п. і я берусь сказати вам апріорі,
якою буде людина у цій країні і яка її роль в історії.*

В. Кузен

Антропогенне ландшафтознавство, вивчаючи взаємодію антропосфери і ландшафтної сфери, охоплює глобальні процеси трансформації й еволюції ландшафтних комплексів. Але антропосфера є неоднорідним утворенням, що диференціюється за різними чинниками. Одним з них є вплив етносів, які в сукупності утворюють модифікацію антропосфери – етносферу та результат їх діяльності – етнокультурні ландшафти.

Їх формування пов'язане з різними хронологічними зрізами, які складають унікальну модель, вбираючи з кожного часового шару набір артефактів і ландшафтних комплексів, сформованих під впливом автохтонних і анклавних етносів. Результатом такої взаємодії є поява мультикультурного і поліхронологічного регіонального етнокультурного ландшафту.

У поєднанні зі зміною життєзабезпечення, репрезентації географічної реальності, цінностей матеріальних культур, контактуючих у межах поліетнічного регіону, різних типів природокористування, врахування їх історико-географічного вектору формується дослідницьке поле етнокультурного ландшафтознавства.

Етнокультурне ландшафтознавство і його ядро – концепція етнокультурного ландшафту – сприяє розширенню методологічного апарату ландшафтознавства. Принципова методологічна відмінність класичного, антропогенного й етнокультурного ландшафтознавства закладена у типах досліджуваного простору. Класичне ландшафтознавство орієнтоване на вивчення натуральних ландшафтів і неосвоєного етносом простору. Антропогенне ландшафтознавство як й етнокультурне, орієнтоване на дослідження освоєного простору, але понятійно-термінологічна і методологічна системи в антропогенному ландшафтознавстві споріднені з класичним ландшафтознавством, тому вивчення етнокультурних основ у цьому напрямі незначні. Етнокультурне ландшафтознавство направлене на вивчення У результаті цієї принципової відмінності формуються методологічні і понятійно-термінологічні сутності.

Подібність класичного, антропогенного, етнокультурного ландшафтознавства є наслідком того, що базова теоретична, методологічна і польова роботи здійснюються на регіональному рівні.

Такі етноландшафтознавчі дослідження дозволяють виділити особливості ландшафтної структури під впливом етносів, проаналізувати вплив фізико-географічних чинників на заселення регіону народами, зробити висновки про формування етнокультурних трансгеографічних структур.

Поділля є одним з модельних етнокультурних регіонів України, де сформувались подібні умови в спільності історико-географічних рис, соціально-економічного розвитку, появи поліетнічного середовища. Така взаємодія проявилась у матеріальній (каркасні етнокультурні ландшафти, сакральні і тафальні ландшафти тощо) і духовній (вірування, фольклор, календарні обряди і традиції) культурі.

Домінуючі етноси регіону у різних часових зрізах вплинули на структуру і функціонування ландшафтних комплексів, які відрізняються від сусідніх регіонів. Такий підхід дозволяє розглядати регіон Поділля як контактну смугу, представлену етнокультурними геоекотонами і фронтами.

Вивчення взаємного впливу етносу і ландшафту дозволяє розширити методологічну основу антропогенного ландшафтознавства, проаналізувати перспективи природокористування та охорони етнокультурних ландшафтів, формуючи новий напрям – регіональне етнокультурне ландшафтознавство.

Попри очевидну важливість проблематики і появу за минулі роки значної кількості наукових праць, присвячених проблемам антропогенних ландшафтів, етноландшафтознавчі праці публікують не часто. Проблеми етнокультурної взаємодії в межах регіону аналізуються переважно з позицій етнології, етнографії, соціології, археології, історії. Тому методологічний апарат етнокультурного ландшафтознавства дозволяє комплексно вивчити проблему, розглянути об'єкт з позицій антропогенного ландшафтознавства.

У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі накопичений досвід з вивчення й аналізу культурних ландшафтів, але етнокультурна основа взаємодії висвітлена недостатньо. Як теоретико-методологічний фундамент використані праці вітчизняних і зарубіжних вчених, які здійснили істотний внесок у розвиток теоретичних основ антропогенного ландшафтознавства та етнокультурної географії, – Ю. А. Веденін, М. Д. Гродзинський, Дж. Б. Джексон, П. Е. Джеймс, Г. І. Денисик, К. Зауер, А. Г. Ісаченко, І. П. Ковальчук, М. Є. Кулешова, О. О. Любіцева, В. А. Ніколаєв, В. М. Пашенко, С. П. Романчук, В. М. Стрелецький, Ю. Г. Тютюнник, Р. Хартшорн, О. Шлютер. Теоретико-методологічний вплив на розробку проблеми також мали Л. С. Берг, В. Г. Богораз-Тан, О. О. Крубер, Ф. М. Мільков, Н. Д. Полонська, В. П. Семенов-Тян-Шанський. Проблематикою етнокультурного ландшафтознавства займалися Д. М. Анучін, В. М. Калуцков, М. В. Рагуліна.

Для дослідження впливу ландшафтів на формування якостей

етносів використані праці В. П. Алексеєва, Ю. В. Бромля, Л. М. Гумільова, В. О. Ключевського, П. М. Мілюкова, у чіх працях розглянуті історико-географічні аспекти формування етнокультурних ландшафтів.

Ця наукова праця – спроба проаналізувати розуміння етнокультурного ландшафту у географії, що дозволяє вийти на якісно новий рівень у розумінні збереження культурних ландшафтів Поділля, дати необхідні рекомендації щодо їх раціонального використання та розширення бази історико-культурного фонду.

Запропонована у монографії концепція регіонального етнокультурного ландшафтознавства є складовою до цілісного дослідження етнокультурних ландшафтів України та вивчення їх регіональної диференціації. Результати, отримані у науковому дослідженні, можуть бути використані органами державного управління для вдосконалення структури і раціонального використання етнокультурних ландшафтів Поділля, розробки системи заходів стимулювання їх розвитку в умовах дестабілізованого природного середовища. Матеріали монографії увійшли до звітів з науково-дослідних тем Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, використані Державним управлінням охорони навколишнього природного середовища у Вінницькій області та Вінницьким обласним товариством охорони природи. Розроблені в монографії теоретичні аспекти дослідження етнокультурних ландшафтів та зібраний фактичний матеріал використовуються при викладанні курсів «Ландшафтознавства», «Історичної географії», «Природничої географії Поділля», «Регіонального антропогенного ландшафтознавства», «Туристичного краєзнавства», «Фізичної географії України» у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського.

Хочу висловити щиро подяку своїм рідним, колегам і друзям, тим, хто допоміг мені у роботі над монографією. У першу чергу це стосується моєї дружини, *Воловик Алли Вікторівни* та сина, *Воловика Олександра Володимировича*. Я щиро вдячний **д.г.н., професору Денисику Григорію Івановичу**, теоретичні розробки якого та загальне керівництво дозволило здійснити значний крок у вивченні структури та еволюції етнокультурних ландшафтів.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВИ ТЕОРІЇ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ

1.1. Географічне трактування концепції етнокультури

Концепція культурного ландшафту, проаналізована М. В. Рагуліною, присвячена аналізу ситуації в сучасній культурній географії [767]. Автор використовує поняття дослідницької традиції: «Під традицією у культурній географії розуміємо спектр дослідницьких переваг у певній ділянці предметного поля науки, яке спадково розробляється впродовж тривалого часу» [767, с. 18]. Розгляд наукової діяльності через призму етнічної традиції орієнтує на її інституціональну стійкість. У культурній географії є 7 дослідницьких традицій – просторова, середовищна, ландшафтно-культурна, оболонкова (культурно-етносферна), регіональна, топологічна й часова.

Ландшафтно-культурний напрям формується з трьох парадигм: сциєнтистської (культурний ландшафт як антропогенний, «галузеві» культурні ландшафти, морфологія культурного ландшафту), феноменологічної (символічний ландшафт, етнокультурний ландшафт, ландшафтна феноменологія), постмодерністська (ландшафт як міф, текстуальна концепція ландшафту).

В українській географії концепція культурного ландшафту розглядається з позицій гуманістичної географії [720, с. 80-90]. В. М. Пашенко виділяє: галузеві гуманістично-географічні, географічні дослідження гуманістичних сутностей, аксіологічно-географічні та рефлексивно-географічні дослідження [721, с. 3-4]. Взаємодія етносу та ландшафту присутня в усіх напрямках. Серед головних: картографічні дослідження систем «етноси і ландшафт», «етноси і уклади господарювань», теорія культурного ландшафту, вивчення гуманістичних властивостей ландшафтів тощо. До гуманістичних властивостей ландшафту відносять «об'єктні матеріальні речовинні й польові та суб'єктивні ідеальні властивості ландшафтних комплексів – їх естетичні, етнокультурні, меморіальні, особистісно-духовні й сакральні цінності» [932, с. 11].

Аналіз предметного поля етнокультурної географії на основі уявлень про ландшафтну *концепцію* припускає аналіз теоретико-методологічних уявлень. В основі наукової концепції є уявлення про один або кілька концептів. Під *концептом* розуміють систему стійких змістів і значень слова, що існує у певній мові й культурі. Через поняття концепту розкривається механізм трактування предмету етнокультурного ландшафту [187].

Для просторового аналізу є хорологічний концепт, а етнокультурно-ландшафтного – поняття ландшафту й місця (табл. 1.1). Ландшафтна концепція за своїм культурно-методологічним статусом –

міждисциплінарна. Вона сформувалась за межами географії, але використовується у ній. Міждисциплінарний статус ландшафтної концепції є однією з умов її життєздатності й методологічної гнучкості при дослідженні етнокультурних ландшафтів.

Таблиця 1.1

Співвідношення основних культурно-географічних концепцій

<i>Культурно-географічні концепції</i>	<i>Базові концепти</i>
Хорологічна	Геопростір, територія
Екологічна	Довкілля
Цивілізаційна	Цивілізація, етносфера
Регіональна	Регіон, ареал
Топологічна	Місце
Часова	Географічний час
Етнокультурно-ландшафтна	Ландшафт

Для концепту ландшафту характерна неоднозначність й пов'язана з ним міждисциплінарна етноландшафтна концепція. «Боротьба» з неоднозначністю концепту ландшафту в географічних школах здійснювалася по-різному. У радянській географії вона призвела до ігнорування етнокультурних аспектів ландшафту. В американській географії пропонувався широкий спектр вирішення проблеми – від радикального заклику відмовитися від уживання терміну ландшафт до розробки суперорганічної (надприродної) концепції культури [767].

Унікальність етноландшафтної концепції визначається у першу чергу міждисциплінарністю (міждисциплінарний гуманістичний дослідницький підхід [720]). Методологічну проблему міждисциплінарного статусу може вирішити нова теорія етнокультурного ландшафту, яка повинна осмислити й об'єднати фізико-географічні, етнологічні, історичні, археологічні, етнографічні, філософські розробки і стати основою для розвитку нових ландшафтно-орієнтованих наук.

Методологічне питання структури етноландшафтної концепції безпосередньо пов'язане з проблемою її формування. Її витоки розташовані в концепції культурного ландшафту. Головними складовими є:

- концепт ландшафту;
- тематичне поле, яке саморозвивається, пов'язане з концептом;
- інституційні форми у вигляді наукових напрямів і дисциплін, які надають ландшафтній концепції організаційну стійкість [431].

Тематика етноландшафтознавчих досліджень перетинається з антропогенним ландшафтознавством. Наприклад, з хорологічним змістом пов'язані такі теми як таксономія й районування етнокультурних ландшафтів; дослідження сільських, міських і містечкових ландшафтів із селитебними ландшафтами. Художнім змістом наповнюється пейзажно-репрезентаційна тематика: географічний аналіз пейзажу, репрезентація етнокультурного ландшафту містечка і села.

На перетині різних наукових напрямів формуються інтерпретації

розуміння етнокультури й етнокультурного ландшафту. У географічному розумінні «культури» потрібно виділити два напрями: власне «культури» та «етнокультури». Останнє є похідним та має багато спільних рис з географічним трактуванням «культури». Географічне трактування концепції «культури» проаналізоване в географічних працях кінця ХХ [1032, 1039, 1085], початку ХХІ сторіччя [159, 166, 530, 781, 1041, 1064, 1067]. Ємне визначення культури навів Л. Г. Іонін: «Вона містить у собі всі переконання й всі очікування, які висловлюють і демонструють люди. Коли ти серед членів групи, з якими розділяєш загальну культуру, тобі не доводиться обмірковувати й проектувати свої слова й дії, тому що ти й вони бачать світ у принципі однаково, і ви знаєте, чого очікувати один від одного» [401, с. 25]. Наближене до антропогенного ландшафтознавства визначення культури розглядається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, які виражають певний рівень історичного розвитку цього суспільства і людини [866, с. 151].

Культура кожного етносу настільки унікальна, що дослідники замість поняття «етнос» вживають поняття «культура», іноді ці терміни об'єднують у «етнокультуру». Крім цього, в американській соціології при вивченні основ теорії суспільства перевагу віддають терміну «культура», а термін «етнос» практично не використовується. А. Г. Ісаченко, дорікаючи західним географічним дослідженням у поверхневості й незнанні закономірностей суспільного розвитку, вважає що дослідники під «культурно-географічними» явищами «...розуміють головним чином зовнішні результати діяльності людини на Землі (населені пункти, дороги, житло, навіть огорожі, лазні, цвинтарі тощо)» [402, с. 23], що у свою чергу є критикою антропогенного і власне етнокультурного ландшафтознавства.

Такий культурологічний підхід розглядає традиційну культуру етносу переважно як механізм і як результат його адаптації до ландшафту, а й, відповідно, його трансформація є характерною для відповідного етносу [794].

Поняття «етнокультура» (етнічна культура) акцентує увагу дослідника на етнічній специфіці характерних для певного етносу культурних явищ і трактується як сукупність етнодиференційованих і етноінтегруючих характеристик культури [816, с. 160] та розглядається як «успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, які визначають стиль життя, виконують етноідентифікуючу роль...» [510, с. 85]. Етнокультура є сукупністю визначених культурних компонентів і структур, які мають етнічну специфіку. Вона дозволяє визначити культурні функції, що реалізуються в процесі взаємодії етносу та ландшафту. До таких функцій відносять інструментальну (формування і трансформація ландшафтних комплексів), інкультурацію (перетворення самої людини), нормативну (створення системи засобів організації колективного життя), сигніфікативну (знакову), пізнавальну, комунікативну [972]. У розрізі історичного та антропогенного ландшафтознавства цікавим є твердження М. П. Тиводара, що етнокультура – це «успадкований від предків комплекс господарського і

соціального життя, матеріальної і духовної культури, які визначають стиль життя...» [899, с. 168], вказуючи на взаємодію етносу й антропогенних ландшафтів. Етнокультура розкриває різні форми взаємодії людини з ландшафтом. Але переважаюча у джерелах «матеріальна» культура – досить відносний термін, бо фіксує не матеріальність, а предметність буття феномену культури [941]. Антиподом є сутнісна форма етнокультури – духовна, яка може розкривати образи етнокультурних ландшафтів, які у свою чергу формують відповідний архетип.

Значний внесок у дослідження теоретико-методологічних аспектів етнокультурних процесів здійснили вчені: Ю. П. Аверкієва [2], Е. Г. Александренков [6], В. В. Анненков [13], С. А. Арутюнов [22], І. Л. Беленькій [60], Ю. В. Бромлей [94], Л. М. Гумільов [269, 271, 272, 274], В. Б. Йорданський, В. П. Левкович, О. П. Садохін [816], М. О. Мнакацян, Г. Т. Таводов [892], М. О. Шаваєва [95]. Загальнотеоретичною базою є праці А. Л. Крjöбера, З. Клакхона, В. Келлі, Є. М. Верещагіна, О. П. Борзової, С. О. Арутюнова, П. О. Сорокіна, М. М. Чебоксарова, присвячені вивченню й систематизації основних проблем і наукових понять етнокультури.

Географічний чинник у формуванні етнокультури – необхідна передумова для виникнення, функціонування та еволюції етносу. Наслідки впливу географічних умов можна знайти в різних етнокультурних особливостях природокористування. Наприклад, клімат може визначати особливості типів житла, одягу, види сільськогосподарського користування; ґрунти, рельєф, флора, фауна здійснюють визначальний вплив на формування як матеріальної, так і духовної складових етнокультури, що проявляється у формуванні відповідних стереотипів поведінки, звичках, обрядах.

Одна з перших концепцій етнокультури пов'язана з *«соціосферною»* течією [987, с. 30]. У її рамках етнокультура розглядається як дуальна структура, де «культурна» частина є інтегратором відносно етносу.

Важливу етнічну функцію виконує архітектура (у контексті дослідження – етнокультурні ландшафти сіл, містечок і міст). Сучасна селитебна структура міст, яка стала ознакою індустріалізації та урбанізації, у містечках та селах поступово витісняє (а у великих містах вже замінила) національну, місцеву етнокультуру. Тому, зберегти етнокультурну різноманітність селитебних ландшафтів – одне з важливих завдань з охорони культурної спадщини та збереження самотності.

Своєю матеріальною діяльністю, виробничою культурою етноси формують етнокультурні ландшафти.

Другою течією, пов'язаною з впливом етнокультури на ландшафтні комплекси, є *«примордіалізм»*. Концепція сформована на вченні про зв'язок людини з відповідною етнокультурою, інколи її розуміння як адаптивний процес [246]. Течія поділяється на дві підтечії: *«природну та еволюційно-історичну»*. Представники напряму (П'єр ван ден Берг, Л. М. Гумільов, І. Г. Герднер) вважали етнос та етнічність реально існуючими феноменами,

які мали об'єктивну основу для існування у природі.

Природна підтечія вважає етнос первинним утворенням, заснованим на спільних предках, які належать до однієї раси. У радянському варіанті примордіалізму сформулась «біосферна» концепція, розкрита Л. М. Гумільовим [272, 274]. Автор концепції вважає, що культура і етнос – утворення різнопланові. Якщо етнос у Л. М. Гумільова органічного походження і пов'язаний з життям природи та космосу, то культура – утворення штучне, результат тієї роботи, яку здійснили етноси при виконанні етногенетичної програми, розрахованої на 1200-1500 років. Такий відтинок часу відведено етносу для втрати пасіонарної (біогеохімічної) енергії етносу.

У циклі статей «Ландшафт і етнос» Л. М. Гумільов відзначає, що зв'язки людських єдностей з довкіллям у процесі господарської діяльності детерміновані потоками речовини й енергії, якими вони обмінюються з ландшафтовмісними біоценозами [274]. Автор зазначив, що етнос – явище географічне, пов'язане з ландшафтом, який його годує і в якому він живе. Отже, етнос є природним явищем, що передує соціальному: «Етнос – форма адаптації виду *Homo Sapiens* у біоценозі свого ландшафту, причому не стільки у структурі, скільки у поведінці» [272, с. 270].

Еволюційно-історична підтечія примордіалізму проаналізована у працях І. Г. Гердера, С. М. Широкогорова, Ю. В. Бромлея. Етнос трактують як сукупність людей, яка історично сформувалась на певній території і має спільні відносно стабільні особливості культури і психіки. Етноси мають характер соціальних, а не біологічних єдностей, бо етнічні зв'язки розглядаються як залежні від історичних змін.

Ще однією течією, яка розкриває формування етнокультури під впливом географічних чинників є концепція господарсько-культурного типу. Господарсько-культурні типи (ГКТ) (англ. – economic-cultural types; нім. – Wirtschaftlich kulturelle Types) – поняття історико-типологічних єдностей, які формуються як дивергентно, так і конвергентно на базі кількох етносів або субетносів з традиційно історично сформованими комплексами взаємозалежних особливостей господарства і культури, типових для етнічних груп, різних за походженням, але існуючих у подібних природних умовах і соціально-економічному розвитку, що знаходиться приблизно на однаковому рівні.

Першоосновою понять «господарсько-культурний тип¹» (ГКТ) і «історико-етнографічна область» (ЕО) є «етнографічні зони» і «окремі географічні культури», які з'явилися на початку ХХ сторіччя [81, с. 117-144]. Після їхнього остаточного оформлення [903, с.12] під впливом праць Ю. Г. Саушкіна [822, с. 83-84] сформувалося поняття етногеографії [96, с. 11-25].

У 1932 році С. П. Толстовим використано термін «господарсько-культурні комплекси», а О. П. Окладников ввів єдине наукове поняття, де

¹ В англійських джерелах використовують термін «господарсько-культурний тип» [1029]

ознаки господарсько-культурного типу і історико-етнографічної області були інтегровані у «господарсько-культурну область». Але в праці М. Г. Левіна і М. М. Чебоксарова (1955) зв'язок цих понять (ГКТ і ІЕО) не було обґрунтовано, причому положення не виправили і в пізніших публікаціях [9, 10, 468, 544, 966]. У результаті відсутності обґрунтування зв'язку ГКТ і ІЕО з'явилась необхідність у двох існуючих координатах історико-культурної типології – географічній (ГКТ) і історичній (ІЕО) – пізніше додали третю, яка об'єднує етноспільноти за генезою.

З необґрунтованості зв'язку двох основних понять (ГКТ і ІЕО) з'являлась теоретична «можливість конвергентного виникнення однакових або подібних типів у різному історико-культурному й етнічному середовищі», і тому застосування класифікації за «господарсько-культурними типами могло здійснюватися як незалежно від етнокультурних даних, так і в тісному зв'язку з ними» [1080, с. 581]. Це призвело до розмежування господарсько-культурних і історико-етнографічних спільностей на матеріалі пізнього палеоліту [235, с. 112-117]. Теоретична роз'єднаність понять ГКТ і ІЕО призвела до дискусії про етновизначальні і етнодиференційні ознаки в культурі [255, 499, 976], позбавленої особливого змісту, оскільки перше поняття вміщує в собі інше. Ця дискусія відобразилась і в археології, де ознаки, які відокремлюють одну культуру від іншої, утримуються в комплексах ознак, що визначають археологічні культури як тимчасову і географічну цілісність [436, с. 18-36; 456, с. 37-51].

Нечіткість теоретичних розробок про зв'язок традиційних ознак у культурі призводила до негативних висновків «про обмежену можливість археологічних матеріалів для палеоетнічних реконструкцій» [21, с. 49]. Однак і в етнографії, і в палеоетнографії ГКТ розглядали як «категорію, що розкриває механізм виникнення розмаїтості культури народів» [968, с. 95].

Взаємодія природи і суспільства розглядається як функціонування екологічної системи з трьох основних ланок «суспільство-виробництво-природа», для натурального господарства отримуючи «ланцюг» у вигляді «населення-господарство-ландшафт» [792, 795]. Асоціації артефактів, які є індикаторами «структур повсякденності» [93, с. 222-224], пов'язані з системами життєзабезпечення [22]. Життєзабезпечення спрямоване на репродукцію (збереження в часі) кожної єдності, що робить його залежним від двох складових – їжі й організації штучного середовища існування. Друга складова втілена в конкретній структурі, що жорстко залежить від першої – селитебної системи [7, с. 357; 684, с. 54, 57].

Концепція господарсько-культурного типу конкретизує структуру взаємозв'язків з довкіллям і його динамікою ГКТ, знаходячись у колі явищ, які передаються з покоління в покоління, засобами другої сигнальної спадковості, представляє традицію – елемент культури кожного етносу і є таким же предметом для вивчення етнографії і антропогенного ландшафтознавства, як традиційний тип житла або ритуального одягу. Це означає нерозривний зв'язок поняття «господарсько-культурний тип» з

поняттям «історико-етнографічна область».

Концепція господарсько-культурного типу застосовується для вивчення етногенезу етносів, їх етнічної історії, історії господарства, динаміки та еволюції матеріальної і духовної етнокультури.

Поняття «етнокультури» вживається й в археології. У 60-70-і роках ХХ сторіччя формується міждисциплінарний напрям – етноархеологія, об'єктом дослідження якої є матеріальна культура сучасних етносів [133]. У 50-х роках ХХ сторіччя у США сформувався археологічний напрям – «археологія поселень» (settlement pattern archeology), який полягав у вивченні давніх поселень, необхідному для реконструкції соціально-економічних основ суспільства [875]. Вчені досліджували господарську, соціальну, символічну та інші функції матеріальної етнокультури, характер просторового поширення та чинники, які на неї вплинули [1008, с. 95].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя поняття «археологічна культура» [219, 221] ототожнюється з поняттям «культури» та «етносу»: «У нашій науці устоялася думка, що поняття – археологічна культура і етнос – у своїй більшості збігаються» [138, с. 11]. Відбувається формування *етноархеології* (синоніми – археологічна етнографія, археологія дії, жива археологія), яка вивчає матеріальну культуру народів. Напрямок є частиною наукового знання про культуру і суспільство, інтегруючи їх археологічні та етнографічні дослідження [372]. С. В. Смирнов аналізує проблеми вивчення етнічних процесів в археології. Автор зазначає, що у працях останніх років поняття «археологічна культура» легко і просто ототожнюють з поняттям «культура» і навіть з поняттям «етнос» [856, с. 6].

Археологічні культури з груп однотипних пам'яток перетворюються на реальні етнічні культури. Концепція «етнокультури» М. О. Ричкова є ще ближчою до ландшафтознавства. Автор показує співвідношення в межах України 77 археологічних культур з ландшафтними комплексами, вказуючи, що «...зв'язок окремого етносу з певним ландшафтом найбільш важливий на стадії утворення етносу, слухною буде ретельніша увага до пам'яток раннього етапу його існування, а, отже, і до ранніх етапів існування АК (археологічної культури – авт.), бо саме тут можна сподіватися знайти відображення в них етносу» [779, с. 101]. При вивченні археологічної культури важливою умовою є наявність писемних свідчень, за допомогою яких можна знайти зв'язок «археологічна культура – етнос».

Термін «етнокультура» характеризується регіональною спільнотою (переважно мультиетнічною і полікультурною), що кристалізується у масивах автентичних культурних традицій і відповідних етнокультурних ландшафтах.

При використанні терміну «етнос» у центрі уваги з'являються локальні і регіональні історичні зв'язки, які є між цими структурами та їх середовищем (природним та соціокультурним), де формуються етнокультурні ландшафти [1006].

1.2. Аналіз концепції етнокультурного ландшафту

У фізичній географії центральною концепцією є *ландшафтознавча*, методологічний потенціал якої далеко не вичерпаний. Використання ідеї етнокультурного ландшафту дало необхідні теоретичні й методологічні результати. Концепція етнокультурного ландшафту побудована на гуманітарно-екологічній орієнтації і ландшафтному підході. Особливо цікавим є вивчення накопиченого досвіду американської та європейської культурної географії². Автором терміну «культурний ландшафт» є американський географ К. Зауер.

Якщо термін «культурний ландшафт» використовується у російській та українській географічній літературі, то «культурна географія» має певні зауваження з етимологічного погляду. Слово «культура» вживається у народів Європи майже однаково: словацьке – *kultura*, болгарське – *култура*, німецьке – *kultur* походить від латинського – *cultura*, що означає «обробіток, догляд, землеробство; поклоніння, шанування». Як бачимо, на чільному місці вказано матеріальну складову, на що вказував Ф. Ратцель: «Не случайно слово «культура» (возделывание) имеет одинаковый смысл с земледелием. Здесь лежит его этимологический корень, а также и корень того, что мы в более обширном смысле называем культурой» [768, с. 26]. Подібне твердження є у праці 1911 р., де культура означає «...передовсім плекане і уліпшуване рістні і звір'ят, а відтак взагалі розвій, убагороднене і удосконалене життя людей»³ [223, с. 72].

Але якщо в американській географії поєднання «культурна географія» не викликає заперечень, то в українській можуть вживатись слова «некультурний», «безкультурний», що стосовно «географії» неприпустимо. Не існує «некультурної» або «безкультурної» географії. Тому українські дослідники вживають поняття «культурний ландшафт» у контексті антропогенного ландшафтознавства або гуманістичної географії. У контексті цього дослідження доцільним є вживання терміну «монокультурний» ландшафт як *аналог моноетнічного ландшафту або ландшафтного комплексу доетнічного (археологічного) страту, коли на ландшафт впливала тільки одна культура, або полікультурний, якщо вивчається кілька археологічних культур*.

На роль етнокультурних претендують ландшафти, де культурна та природна спадщина є рівноправними складовими, а в історико-ландшафтному середовищі живуть і працюють етноси. Ландшафтна концепція в англо-американській школі знаходиться на чільному місці, її детальний аналіз зроблений у відповідних працях [156, 180].

Американська школа культурної географії. Основоположник

² Культурна географія – напрям соціально-економічної географії, який вивчає просторові культурні відмінності і територіальний розподіл культур. Головними розділами напряму є поведінкова і культурна географія.

³ У цитаті зберігається написання оригіналу.

американської школи культурної географії К. Зауер зазначив: «Становлення культурної географії як науки було пов'язане з формулюванням концепції культурного ландшафту» [1070, с. 25]. Від появи терміну, під культурним ландшафтом розуміють територію, яка характеризується специфічним взаємозв'язком природних і культурних форм. Культурний ландшафт розглядався як результат боротьби культури з природним середовищем за своє існування: «Ландшафт виступає в ролі скрупульозного свідка пристосування людини до навколишнього середовища» [237, с. 68].

На думку К. Зауера, культура є діючим початком, природний ареал – посередником, а культурний ландшафт – результатом (індикатором) їхнього контакту: «Культурний ландшафт є географічним районом у кінцевому його осмислюванні» [1070, с. 46]. У постулаті зазначені методологічні засади, які стали характерними для культурної географії – її домінуюча антропоцентричності і «безприродності». Природа є лише фоном, ареною, але не природною основою для формування та розвитку етнокультури.

Ландшафт у розумінні школи К. Зауера – це «одна з форм, через яку культурні групи намагаються створити та підтримувати свою ідентичність» [254, с. 18]. Такий підхід дозволяє вивчати не тільки класичні компоненти ландшафту, а й поглибити розуміння його етнокультурної складової.

У 1934 році П. Е. Джеймс зазначив, що: «Багато авторів описують особливості земної поверхні, які виникли під впливом людини як культурний ландшафт, тобто натуральний ландшафт, змінений людиною... Фактично ж первинний вигляд Землі, змінившись з появою людини на культурний ландшафт, зник, поступившись місцем новому, але як і раніш єдиному ландшафту» [854, с. 60-61]. Автор зазначає єдність природного та культурного шару, ототожнюючи натуральний та культурний ландшафти.

Р. Хартшорна не задовольнила ландшафтна концепція К. Зауера. На його думку: «...важко побачити відмінності ландшафту від регіону. В одному випадку Зауер дає визначення ландшафту як ареалу, створеного різними асоціаціями форм, а в іншій роботі зазначає, що структура ландшафту включає особливості природного ареалу й форми, протипоставлені натуральному ландшафту людською діяльністю, – культурний ландшафт» [1044, с. 155]. Тому концепт ландшафту К. Зауера може бути визначений як ареал без нематеріальних (духовних) феноменів.

Змістовні положення етносоціального напрямку досліджень культурного ландшафту сформульовані Дж. Б. Джексоном:

- людина живе в культурному ландшафті соціально;
- культурний ландшафт – це єдність людей і їхнього довкілля;
- культурний ландшафт – це простір тих, хто живе й працює на його території (де факто – етносу або етносів);
- усі культурні ландшафти символічні: вони виражають наполегливе бажання людини перетворити Землю в «небесний рай»;
- культурні ландшафти піддаються змінам, тому що вони є

вираженням бажання єдностей людей [1049].

У дослідженнях культурних ландшафтів Дж. Б. Джексон виділяє два базових моменти: приватне житло як первинний ландшафтоформуючий елемент і етнічний аспект ландшафту.

Етносоціокультурні дослідження культурного ландшафту, в основі яких лежить поняття про культурний ландшафт як про територію і у яких переважно досліджуються артефакти, зазнали критики з боку представників нової культурної географії за надмірну увагу до матеріальної сторони культури та за досить диференційоване вивчення культурного ландшафту [1031].

Ландшафтно-мистецтвознавчі дослідження засновані на вивченні сприйняття здобутків ландшафтного живопису як джерел географічної інформації (один з прикладів використання художнього концепту ландшафту в культурній географії). На думку С. Даніельса, ландшафтна картина може визначати видиму форму етносу, виражаючи сутність національної самосвідомості, етнічного характеру [1036]. У ландшафтному живописі втілюється безліч форм етнічної самосвідомості – його регіональна й місцева своєрідність, соціальні, сімейні, релігійні особливості.

Німецька ландшафтознавча школа. Поняття «культурного ландшафту» першим серед німецьких учених вжив О. Шлютер у праці «Морфологія культурного ландшафту» (1899). Йому вдалося об'єднати хорологічні ідеї А. Геттнера з антропоцентризмом французької географії людини (Е. Реклю, В. де ля Блаш) [1071]. Автор трактував культурний ландшафт як єдність природних і культурних об'єктів, доступних сприйняттю людини. У його визначенні значну увагу приділено соціальній ролі людини, етнічним єдностям людей у структурі культурного ландшафту.

У Німеччині ландшафтознавство розвивалось як гуманітарний та соціологічний напрями, успадкувавши традиції німецької антропогеографії [230, 768, 1054]. Саме тут, у дослідженнях етнокультурних ландшафтів використовуються екзистенційні, феноменологічні, перцепційні підходи [884]. Проявляється інтерес до вивчення культурних ландшафтів регіонального рівня, які розкривають культурну різноманітність німецьких земель, також культурних ландшафтів міст та містечок.

Французька ландшафтна географія є частиною суспільної географії або la géographie humaine (дослівний переклад – «людська географія»). Для французької ландшафтної географії в теоретичних і методологічних питаннях традиційно характерна нерозривність природи й культури. В її розвитку відсутній типовий для російської і частково німецької ландшафтних шкіл період «втрати» культурного компоненту.

Завдяки Ж. Брюну, П'єру де Ля Фонтену, О. Мейтцену, А. Деманжону головну увагу французьких географів у першій половині ХХ сторіччя було зосереджено на вивченні сільських культурних ландшафтів. При цьому в методичному арсеналі французьких географів були

використані етнографічні й фольклористичні методи досліджень.

На думку П. Клаваля, ландшафт, з одного боку, є відбитком культури, а з іншого, функціонує як матриця, що визначає її подальший розвиток [1030]. Охоплюючи естетичні переваги, релігійні уподобання ландшафти є цікавим об'єктом етнокультурного ландшафтознавства.

Концепція етнокультурного ландшафту в російській географії має загальні витоки та загальну історію з родовим поняттям, – про географічний ландшафт як комплекс. Термін «ландшафт» як концепт прийшов з німецької та голландської мов. Російська географічна школа відмінна від американської та європейської, що пов'язано зі специфікою поняття ландшафту, і, насамперед, з її натуралістичними традиціями. Концепція натурального ландшафту є пріоритетною й досить продуктивною упродовж ХХ – початку ХХІ сторіч. При цьому концепція етнокультурного ландшафту тривалий час була поза увагою російських географів.

У формуванні концепту «етнокультурного ландшафту» в російській географії виділяють три етапи – антропогеографічний, антропогенний і гуманітарний [431].

На *антропогеографічному етапі* (90-і роки ХІХ - 30-і роки ХХ сторіччя) розуміння ландшафту в російській географічній школі й зміст етнокультурно-ландшафтних досліджень подібний до географічних шкіл країн Європи та США [156]. У цей період головним підходом у дослідженні ландшафту є його безумовне прийняття як центральної ідеї географії. Надається перевага уявленням про ландшафт як природно-культурний комплекс, де важливу роль відіграє етнографічний елемент. У формуванні уявлень про ландшафт значну роль відіграли антропогеографи. Е. Ю. Петрі у 1892 році одним з аспектів вивчення фізичної географії називав антропологічний (з погляду значення для людини), що викликає зацікавленість у дослідженні елементів етнокультурного ландшафту. На початку ХХ сторіччя антропогеографія формується як науковий напрям. Серед російських дослідників напрому початку ХХ сторіччя – географи та етнографи В. Г. Богораз-Тан [81], В. П. Семенов-Тян-Шанський [834, 836], О. О. Крубер, П. М. Савицький [812, 813].

Л. С. Берг одним з перших російських географів вжив термін «культурний ландшафт» в етнокультурному значенні. Автор зазначив, що культурні ландшафти ті, «у яких людина і витвори його культури відіграють важливу роль. Місто або село... сутність складових частин культурного ландшафту» [67, с. 471]. Місто, містечко, село є важливими точковими ландшафтами в каркасі етнокультурних.

Руська антропогеографія підпала під сильний вплив німецької. З іншого боку, вплинула школа В.В. Докучаєва, особливо його вчення про природні зони як цілісні природно-культурні системи, яке за своєю сутністю є етнокультурним. Руська антропогеографія початку ХХ сторіччя пов'язана з гуманітарними науками – топонімікою, етнографією, історією, фольклористикою. Тому під впливом географії в історії застосовують

термін «історико-культурний ландшафт», «культурний ландшафт», «етнічний ландшафт».

Ландшафт як природно-культурний територіальний комплекс. Л. С. Берг під ландшафтом розумів певну територію та тип території, у якій взаємодія компонентів дає нову якість [65]. Автор виділяє компоненти природної й етнокультурної складових ландшафту: «Під іменем географічного ландшафту потрібно розуміти область, у якій характерні рельєфу, клімату, рослинного покриву, тваринного світу, населення, і нарешті, культури людини зливаються у єдине гармонійне ціле...» [64, с. 254]. У визначенні географічного ландшафту він виділяє шість компонентів – два культурних (населення, культура людини) і чотири природних (рельєф, клімат, рослинний покрив, тваринний світ) [66].

Антропогеографічний етап характеризується природоцентричним підходом до вивчення ландшафту, коли природна складова – у центрі дослідження, а етнокультурна – на периферії. У цей період формується уявлення про ландшафт як про природно-культурний комплекс. Природа й культура для антропогеографічних досліджень є базовими складовими ландшафтного комплексу. Таку позицію займав П. М. Савицький, який у складі ландшафту (географічного індивідууму) виділяв лише два компоненти – географічне й етно-історичне середовища [813].

Антропогенний етап розвитку концепції культурного ландшафту охоплює період з 40-х по 80-і роки ХХ сторіччя. На цьому етапі концепція культурного ландшафту була на периферії наукових інтересів географів. Хоча у працях окремих дослідників (Л. С. Берг [65, 67], Л. М. Гумільов [272, 274], Ю. Г. Саушкін [822, 825]) це питання аналізувалось досить детально.

У 40-60-і роки ХХ сторіччя в російській географії переважає природоцентричний підхід до вивчення ландшафту, який і визначив самотність руської географічної школи. Поява ідеї про єдиний натурально-культурний ландшафт у цей період є більш, ніж очевидно. Однак, у процесі практичної реалізації ідеї відбулося значне звуження розуміння ландшафту. Якщо в американській географічній школі переважав антропогеографічний вплив на ландшафт, то в російській географічній традиції ідея єдиного ландшафту редукувалася до натурального ландшафту. У російській географії цей процес відбувся за рахунок винесення етнокультури (невід'ємної складової ландшафту) за його межі. У 1947 р. Р. М. Кабо публікує статтю «Природа й людина в їхніх взаємних стосунках як предмет соціально-культурної географії» [424]. Основні положення праці, зокрема, про необхідність і можливість міждисциплінарного дослідження соціально-культурних явищ, про створення соціально-культурної географії, яка б пояснювала їхні процесуальні аспекти, були свіжі й нові. Однак ці ідеї не отримали підтримки і були забуті.

Антропогенне ландшафтознавство. Наприкінці 40-х років ХХ сторіччя «рівноправність» антропогенного компоненту ландшафту

поставили під сумнів. Криза ландшафтної ідеї, невідповідність натуралістичного погляду на територію й реальні процеси перетворення природи розкриті шляхом формування *антропогенного ландшафтознавства*.

Антропогенне ландшафтознавство запозичило з класичного ландшафтознавства термінологію, основні поняття, систему методів. Ф. М. Мільков виділяв культурний ландшафт як різновид антропогенного ландшафту: «Культурний ландшафт – різновид антропогенного ландшафту, створеного людиною свідомо шляхом зміни природного ландшафту у потрібному напрямі для господарських потреб» [599, с. 92]. У культурних ландшафтах він виділив архітектурні ландшафти [291], які за характером діяльності людини можна віднести до етнокультурних. У російській антропогеографії терміни ландшафт культурний і змінений діяльністю людини (антропогенний) розглядалися як синоніми [486]. У рамках антропогенного ландшафтознавства, у зв'язку з активним використанням терміну антропогенний ландшафт, уявлення про культурний ландшафт пройшло через ряд істотних змін: культурний ландшафт почали розуміти як «гарний» (оптимально спроектований) і протиставляти «поганому» – акультурному. Тому важливим стало оціночне розуміння культурного ландшафту [403, 405].

Аналіз взаємодії етнокультури й антропогенних ландшафтів на початку ХХІ сторіччя з'являється у працях В. О. Нізовцева [634, 635], В. О. Ніколаєва [643]. В. О. Нізовцев використовує поняття «культурного ландшафту» як цілеспрямовано створеного співпрацею етносу і природи антропогенного ландшафту, який має високоорганізовану територію і оптимальне природокористування. Автор вводить також поняття «культурно-історичного ландшафту» як оптимізованого антропогенного ландшафту для певного історичного зрізу часу, віддзеркалюючи культуру природокористування етносу у конкретних ландшафтних умовах [633, с. 7].

Антрополандшафтознавство Л. М. Гумільова. У 60–70-і роки ХХ сторіччя Л. М. Гумільов сформулював ландшафтну теорію етносу [272]. Розвиваючи хорономічний принцип Л.С. Берга про вплив ландшафту на організми, він поширює його на етнічні єдності, опублікувавши в 60-і роки ХХ сторіччя серію статей «Ландшафт і етнос» [274].

Відповідно до уявлень про етнокультурний ландшафт, Л. М. Гумільов виділяв «етноландшафтні регіони», у яких етнічні колективи є частиною природи і є регулятором природних процесів через господарську діяльність і забезпечення своєї життєдіяльності. Підкреслюючи залежність людського колективу від ландшафту-годувальника, автор показав спадковість способів господарської діяльності й систем розселення у різних етносів, які проживали в межах одного етноландшафтного регіону в різних стратах.

Етнос «виходить» за межі ландшафту, освоює нові території, які істотно відрізняються від первинних: «Етноси завжди пов'язані з природними умовами, ландшафтами... Ландшафт визначає можливості

етнічного колективу при виникненні, а новонароджений етнос змінює ландшафт відповідно до своїх потреб. Потім настає звичка до сформованої обстановки, яка стає для нащадків близькою та рідною» [274, с. 330]. Л. М. Гумільов не використовував термін «етнокультурний ландшафт», а лише «антропогенний ландшафт». Однак, з огляду на те значення, яке він надавав культурним традиціям, антропогенний ландшафт Л. М. Гумільова ототожнюється з поняттям етнокультурного.

Наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ сторіччя в російській географії спостерігається відродження інтересу до етнокультурного ландшафту як окремого об'єкту спеціальних і міждисциплінарних досліджень [118, 426, 431, 917, 918]. Концепція «етнокультурного ландшафту» у російській географії сформувалась на перетині географії, етнографії, археології, історії, етнології, політичної географії.

Культурно-ландшафтні дослідження. Аналіз стану досліджень культурного ландшафту в Росії представлений у працях вчених [116, 529, 767, 883], у яких виділено п'ять головних напрямів: антропогенний, естетичний, культурно-екологічний, феноменологічний й етнокультурний (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Напрями культурно-ландшафтних досліджень у російській географії [431]

Автори	В. М. Стрелецький (2004)	М. В. Рагуліна (2004)	Ю. А. Веденін, М. С. Кулешова (2004)	Продовжувачі наукового напрямку
Напрями досліджень				
Антропогенний	Антропогенний		Класичний географічний	В. О. Ніколаєв, Г. А. Ісаченко, В. О. Нізовцев
Естетичний		Естетико-географічний		В. О. Ніколаєв, С. Ю. Колбовський
Культурно-екологічний	Ноосферний	Ноосферний	Інформаційно-аксіологічний	Ю. А. Веденін, М. С. Кулешова
Феноменологічний	Феноменологічний	Феноменологічний		В. Л. Каганський
Етнокультурний	Екологічний	Середовищний	Етнологічно-географічний	М. В. Рагуліна, В. М. Калущов

Більшість цих напрямів є новими (за винятком антропогенного). Теоретико-методологічні концепти окремих напрямів мають етнокультурні особливості, які розглянемо детальніше.

Естетичний напрям. В. А. Ніколаєв аналізує етнічну духовну культуру в зв'язку з природою; виділяє національні (фактично – етнокультурні) антропогенні ландшафти, у першу чергу садово-паркові як «дзеркало духовної етнічної культури» [643, с. 106]. Цінність дослідження В. А. Ніколаєва полягає в тому, що воно відновлює зв'язки між руською антропогеографією і сучасним ландшафтознавством. Е. Ю. Колбовський аналізує культурний ландшафт як національний пейзаж, який «...був і залишається способом просторового вираження національного характеру, тобто духовних і моральних якостей народу як особистості» [471, с. 26].

Культурно-екологічний напрям. Послідовники цього напрямку називають його інформаційно-семантичним [114]. Інші вважають, що більш точно його сутність відображає назва ноосферний [767, 883]. Ключовим поняттям, що долучає представників напрямку до етнокультурного спрямування, є поняття *спадщини*. Для нього характерна екологічна спрямованість, комплексне охоронне науково-прикладне ставлення до етнокультурного ландшафту [522].

Культурно-екологічний напрям в організаційному плані пов'язаний з діяльністю Російського науково-дослідного інституту культурної і природної спадщини імені Д. С. Ліхачова. Праці Ю. О. Веденіна та його школи були одними з перших, які наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ сторіччя привнесли у ландшафтознавство оригінальні ідеї: «Культурний ландшафт – природно-культурний територіальний комплекс, який сформувався в результаті еволюційної взаємодії природи і людини, її соціокультурної і господарської діяльності і складається з характерного поєднання природних і культурних компонентів, які знаходяться у стійкому взаємозв'язку і взаємозумовленості» [116, с. 14]. Авторами напрямку опрацьовані теоретичні розробки, включаючи уявлення про вертикальну структуру культурного ландшафту [118].

Культурно-екологічний напрям гармонійно реалізує можливості ландшафтної концепції. На новому етапі її ефективність виявилася у формуванні принципово нових об'єктів етнокультурної спадщини, які поєднують унікальні природні й культурні властивості.

Етнокультурний напрям. До 30-х років ХХ сторіччя в російській географії етнографічна підготовка була достатньо сильною. Головну увагу, у межах напрямку, приділяють культурній своєрідності етнічних або регіонально-локальних груп у контексті їхньої взаємодії з довкіллям, зі «своїм» ландшафтом. Етноландшафтознавчі дослідження проводяться переважно в районах, слабо змінених промисловістю, з добре збереженою *традиційною культурою* – Північ і Південь Росії, Сибір.

Однією з перших праць, виконаних у рамках етнокультурного напрямку є «Культурний ландшафт Російської Півночі: Пінежжя, Помор'я» [431]. Для географів було новим активне використання методів польової фольклористики, що дозволяє залучити матеріали етногеографії. З іншого боку, просторовий аналіз, картографічні методи, методи польової фізичної географії розширюють дослідницькі можливості етнографічних досліджень.

В. М. Калуцков виділив три концепції культурного ландшафту [433]: а) концепція середовища – головні зусилля в рамках напрямку направлені на розробку нової методології географічного районування засноване на середовищному підході; б) аксіологічна концепція – розуміння культурного ландшафту розширює межі географічного аналізу, визначені технократичною концепцією; в) етнокультурна концепція – відбувається спроба відновити традиції етнокультурної географії Д. М. Анучіна. Автор звертає увагу на «натуральний» характер формування культурного

ландшафту, його залежність від етнокультурного наповнення. У 2011 р. В. М. Калущков публікує працю «Етнокультурне ландшафтознавство» [434], у якому розкриває поняття етнокультурного ландшафтознавства, вказуючи на антропогеографічні витоки наукового напрямку. Серед головних понять етнокультурного ландшафтознавства автор виділяє місце, місцеву спільноту, культурну традицію; аналізує стратифікацію культурного ландшафту регіонального та локального рівнів; аналізує культурні ландшафти на цивілізаційному та регіональному рівнях.

Важливою віхою у вивченні питань етнокультурних ландшафтів є міждисциплінарний семінар «Культурний ландшафт» [526, 527, 528], де аналізують теоретико-методологічні, регіональні та прикладні питання, пов'язані з концепцією культурного ландшафту.

Іншим значним центром етноландшафтознавчих досліджень є Інститут географії Сибіру й Далекого Сходу, на базі якого впродовж кінця ХХ – початку ХХІ сторіч розвиваються дослідження традиційних етнічних груп Сибіру [580, 767]. У 2002 році проведено конференцію, присвячену зв'язкам етносу та природи [757], особливу увагу приділено лісостеповим та лісовим екотонам Східної Європи, взаємодії ландшафту й етносу. На початку ХХІ сторіччя новий центр етноландшафтознавчих досліджень формується на базі Інституту географії РАН [100, 543]; тема етнокультурного ландшафтознавства стає однією з пріоритетних у російських географів [19, 63, 350, 817].

Концепція етнокультурного ландшафту в українській географії.

Українські географи розвивають концепцію наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя. В українській географії сформувалось кілька напрямів вивчення етнокультурного ландшафту.

1. *Культурний ландшафт* у трактуванні антропогенного ландшафтознавства Г. І. Денисика [293, 297, 304, 305], де етнокультурний ландшафт розглядається як культурний [166]. У подібному аспекті дослідження культурного ландшафту, Ю. Г. Тютюнник пропонує виділяти «культурністний» та «красивостний» ландшафти [927]; О. П. Ковальов розвиває полеміку з приводу культурного і безкультурного ландшафту [463].

2. *Етнокультурний ландшафт в антропогенному ландшафтознавстві.* Напрямок формується з кінця ХХ – початку ХХІ сторіччя. Сформовано поняття етнічного [794] та етнокультурного ландшафту [166], принципи і методи досліджень етнокультурного ландшафту, проаналізовано містечко як етнокультурний ландшафт [158, 186, 189]. На конференції «Ландшафти і сучасність», дослідники розкрили загальнотеоретичні питання взаємодії ландшафту та етносу [482, 709, 993], етноархеологічні [858], етнологічні [891], було введено поняття «тафального» ландшафту [192].

Вивченню поняття етнічного і сакрального ландшафту присвячені розділи монографії М. Д. Гродзинського [254], який дає своє власне визначення, виділяє етапи формування поняття «культурного ландшафту» у різних географічних школах. Особливу увагу автор приділяє пізнанню

етнічного ландшафту, коадаптації етносу та ландшафту, аналізує відмінності між ментальністю українців та європейців, що у свою чергу впливає на формування етнокультурних ландшафтів. Цікавим моментом у монографії є зворотна інтерпретація ланки «культурний ландшафт – антропогенний ландшафт». М. Д. Гродзинський зазначає появу духовної складової в антропогенному ландшафті, який: «... можна інтерпретувати як різновид культурного, якщо ця інтерпретація охоплює не тільки уречевлені результати діяльності людини у ландшафті, а й духовну основу цієї діяльності» [254, с. 94].

У 2011 році продовжено цикл статей з аналізу етнокультурних ландшафтів містечок Поділля [157], у яких проаналізовано історію дослідження вірменської етнокультури від початку XIX до XXI сторіччя, особливості ландшафтної структури вірменських етнокультурних ландшафтів; проаналізовано структуру українських сільських етнокультурних ландшафтів [197]. У монографії «Етнокультурні ландшафти містечок Поділля» [166] розглянуто формування етнокультурних ландшафтів містечок регіону; показані особливості напівміського селитебного класу ландшафтів; проаналізовано розподіл кварталів та окремих елементів в етнокультурних ландшафтах містечок.

3. *Охорона етнокультурної спадщини.* У зв'язку з необхідністю охорони культурної спадщини країни, активізувались теоретико-методологічні дослідження етнокультурних ландшафтів [160, 165, 202]. У 2010 році опубліковано міждисциплінарну монографію Ю. Г. Тютюнника [926] присвячену оспадкуванню культурного (фактично – етнокультурного) ландшафту, при вивченні його через формування географічних образів шляхом міфопоетизації, імагіналізації, естетизації, історизації, меморіалізації, сцієнтифікації, дидактизації та самоідентифікації.

4. *Напрямок гуманістичної географії* перетинається з етнокультурним ландшафтознавством і розвивається у працях В. М. Пашенка [719, 720, 721].

5. *Культурно-географічний*, у якому ландшафт розглядають як індикатор культури, виділено узагальнену модель культурологічного підходу у географії, зазначаючи, що модель діє у ландшафтознавстві, соціальній географії, етногеографії, історичній географії, географії культури [565].

1.3. Об'єкт і предмет етнокультурного ландшафтознавства

Одним з розділів антропогенного ландшафтознавства, який вивчає культурні ландшафти, є етнокультурне ландшафтознавство. Воно сформувалось на перетині природничих і гуманітарних наук.

Етнокультурне ландшафтознавство є напрямом ландшафтознавства, який вивчає формування антропогенних ландшафтів під впливом етноспільнот. Це один з напрямів реалізації ландшафтної концепції в антропогенному ландшафтознавстві, культурній і гуманістичній географіях. Генетично, етнокультурне ландшафтознавство пов'язане з антропогеографією (В. П. Семенов-Тян-Шанський, Л. С. Берг, П. М. Савицький).

Етнокультурний напрям започаткували понад 80 років тому. До 30-х років ХХ сторіччя етногеографічний напрям був сформований руськими й українськими дослідниками: Н. Д. Полонською, В. Г. Богораз-Таном, В. П. Семенов-Тян-Шанським. У 60-70-і роки ХХ сторіччя Л. М. Гумільов формує етноландшафтознавчу концепцію. Розвиваючи хорономічний принцип Л. С. Берга про вплив ландшафту на організми, він поширює його на етнічні спільноти, публікуючи цикл статей під загальною назвою «Ландшафт і етнос» [274].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіч у Росії, на основі етнологіко-географічного напрямку (Ю. О. Веденін, М. Є. Кулешова) формується етнокультурне ландшафтознавство (В. М. Калущков, М. В. Рагуліна). У країнах Європи та США етнокультурне ландшафтознавство розвивали Дж. Б. Джексон, П. Клаваль. В Україні формуються подібні до етнокультурного ландшафтознавства напрями досліджень: гуманістична географія й етнокультура [719], ретроспективна географія [509], етногеоекологія [794], етнічність ландшафту [461].

Об'єкт і предмет етнокультурного ландшафтознавства. У ландшафтному контексті взаємодія природи й етнокультури має дві грані. З одного боку, природні властивості території відбиваються в різноманітних просторових проявах культури – особливостях етнічних спільнот (нерідко в їхній назві й самоназві), рисах їхнього традиційного господарства, побуту. Наприклад, історико-етнографічні краї Галичина та Поділля, їх міста, містечка й села під впливом місцевої етнокультури українців, поляків, євреїв сформували відповідну ландшафтну структуру (українські села, містечкові штетли, польські палацово-паркові ландшафти, німецькі сільськогосподарські колонії), знаходячись у зв'язку з довкіллям, його умовами, ресурсами й відповідними обмеженнями.

З іншого боку, етнокультурні складові ландшафту відбиваються в його природних компонентах. Етнокультура формує ставлення до природи, виділяючи ті, а не інші компоненти природи, ті, а не інші ландшафтні комплекси. Очевидно, що відношення до окремих компонентів ландшафтних комплексів як до «своїх», які значимі в порівнянні з іншими, є продуктом розвитку етносу. «Свої» ландшафти є в кожного народу, на якому б соціально-технічному рівні він не перебував. Про предметну подібність природи й культури у 1926 році писав П. М. Савицький: «...процес, що пов'язує соціально-історичне середовище з географічною обстановкою, є процесом двостороннім» [812, с. 293]. Відповідно до уявлень про базові компоненти етнокультурного ландшафту предметом етнокультурного ландшафтознавства, врахувавши концепцію географічного детермінізму, можна було б визначити як віддзеркалення натуральних ландшафтів Землі в її культурі [431]. Але при такому формулюванні не враховується етнокультура як активна основа, яка не лише перетворює ландшафтні комплекси, але й задає їй певне трактування: «Безпосереднім предметом географії людини ... є заселення й пов'язане з ним перетворення землі» [230, с. 134].

Отже, предмет повинен бути доповнений аналізом розвитку етнокультурних ландшафтів. З урахуванням розвитку гуманітарних наук у другій половині ХХ – початку ХХІ сторіччя й особливо етнолінгвістики предметне поле етнокультурного ландшафтознавства стає ще ширшим.

Після обґрунтування й виділення сторін предмету етнокультурного ландшафтознавства можна визначити загальне формулювання предмету.

Освоєння Землі етносами, створення «власних» етнокультурних ландшафтів розглядається як складний культурний процес і формування специфічних антропогенних ландшафтів. Одна сторона цього процесу пов'язана з пристосуванням до довкілля («освоєння» натурального ландшафту); господарське, побутове, архітектурне, соціальне пристосування до нових, нерідко жорстких, природних умов відбувається з накопиченням життєвого досвіду етносу й шляхом контактів в етногеоекотоні. При цьому, надбані навички закріплюються у типах етнічного природокористування, у поведінці, фольклорі й мові. Друга сторона процесу полягає у формуванні відповідної структури антропогенних ландшафтів – каркасних, точкових та гуманістичних [291]. Найважливішим результатом стає поява «свого» етнокультурного ландшафту. Пристосування вихідного ландшафту до вимог господарства, формування антропогенних компонентів й окультурення ландшафту здійснюється при динамічному стані етносу.

У ХХІ сторіччі стає актуальним збереження, підтримка етнокультурного ландшафту, його регіональних і локальних традиційних форм як істотних просторових проявів етнокультури – основи національної, регіональної й місцевої ідентичності.

Отже, предметом етнокультурного ландшафтознавства є освоєння етносами натуральних ландшафтів, формування та їх наступна трансформація в етнокультурні ландшафти. У такому підході натуральні ландшафти, сприятливі для заселення можна назвати етнічними [794].

Предметне поле етнокультурного ландшафтознавства взаємодіє з антропогенним ландшафтознавством, країнознавством, регіоналістикою, урбаністикою, політичною географією, археологією, історією, етнографією, етнологією. Етнокультурне ландшафтознавство й країнознавство «перетинаються» в плані підходів, дослідницьких методів. В обох випадках поняття ландшафту є одним з базових. Етнокультурне ландшафтознавство, як і культурно-образне країнознавство, зорієнтовано на виявлення образів країн, регіонів, міст. Науковий напрям має багато спільного з етнічною екологією, етномедициною, етнометеорологією, етнотанікою, етнзоологією.

Відповідно до структури предмету етнокультурного ландшафтознавства виділено чотири дослідницьких напрями [431] (рис. 1.1), які є предметною областю вивчення регіону:

- *етнокультурне ландшафтознавство*, у вузькому розумінні, розробляє теоретичні і методологічні основи наукового напрямку; напрям утримує в цілісності все етнокультурне ландшафтознавство;

- *етноприродне ландшафтознавство* вивчає досвід заселення етноспільнотами та господарського освоєння натуральних ландшафтів регіону; до субдисциплін відносять: етнологію ландшафту, етномоρφологію ландшафту, етноландшафтну метеорологію, етнологію ландшафту, етноландшафтне ґрунтознавство, етноландшафтну біотіку;
- *антропололандшафтознавство* аналізує формування етнокультурних ландшафтів, їх зональні й етнокультурні особливості, тенденції змін та умови збереження; до субдисциплін відносять: традиційне природокористування, етнічну архітектуру ландшафту, етнологію ландшафту, фольклористику ландшафту, сакральне і тафальне ландшафтознавство;
- *лінгвістичне ландшафтознавство*, яке вивчає ландшафтні діалекти; до субдисциплін відносять: ландшафтну ономастику, ландшафтну топоніміку, етноприродне і етнокультурне лінгволандшафтознавство.

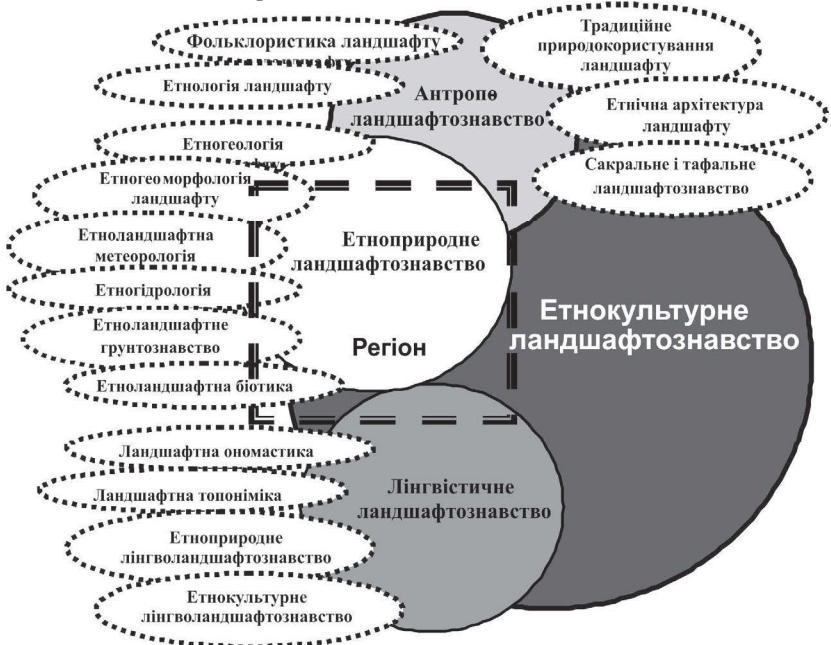

Рис. 1.1. Область взаємодії напрямів регіонального етнокультурного ландшафтознавства

Етнокультурний напрям є одним з пріоритетних у культурній географії й антропогенному ландшафтознавстві. Як зазначає В. М. Калущков [432], об'єктом етнокультурного ландшафтознавства є культурний ландшафт. Дослідник ототожнює етнокультурний та

культурний ландшафт. Але повного перетину об'єкту та предмету не може бути. В основі етнокультурного ландшафту є антропогенний ландшафт, змінений діяльністю людини. Але не просто «людиною», а «людиною» як частин «етносу» з «традиційною» культурою, що свідчить про інший об'єкт дослідження – етнокультурний ландшафт – ландшафтний комплекс, освоєний етнокультурною спільнотою, де сформувались виражені форми традиційної культури та мають відокремленість і незначну інтеграцію з чужим культурним середовищем [435].

Отже, *об'єктом етнокультурного ландшафтознавства є етнокультурний ландшафт*. Його можна розглядати як різновид антропогенного, простір якого освоюється місцевою моно- і поліетнічною спільнотою і виражається у формуванні культурної спадщини, яка збереглась у вигляді ландшафтно-історичних пам'яток (артефактів, фізіофактів) або інформації про них. Як специфічне трактування етнокультурного ландшафту можливе виділення національного та мультиетнічного ландшафтів [254].

Етнокультурне ландшафтознавство вивчає досвід адаптації етносу до природи певної території – регіону, ландшафту, місцевості. Цей досвід реалізується в системі матеріальних проявів культури, або ландшафтних артефактів, які формують фізичні взаємодії між конкретною етнокультурною й місцевими ландшафтами, і ландшафтних фізіофактів, тобто природних місцевостей і урочищ, які стали в результаті освоєння органічною частиною етнокультурної спадщини. Артефактами є архітектурні пам'ятки, способи природокористування тощо. Сукупність ландшафтних артефактів і фізіофактів формує каркас етнокультурного ландшафту [165].

Етноси адаптуються до природного середовища, формуючи складну систему зв'язків, особливу для кожного регіону. Весь уклад життя населення етнокультурного регіону, так чи інакше, пов'язаний з ландшафтами (структурою та динамікою, співвідношенням натуральних та антропогенних ландшафтних комплексів). Разом з тим, етнокультурні ландшафти мають відмінності у структурі залежно від природної зони (навіть у межах одного етносу).

Один і той самий етнос, потрапляючи в інше природне оточення, набуває специфічних рис, відмінних від рис цього етносу, що проживає в іншому ландшафті. У подібних ландшафтних комплексах неминуча конвергенція навіть різних культур і цивілізацій: наприклад, мусульманська і християнська або культура кочівників і осілих народів. Часто етнокультурні регіони поєднує не лише історична й етнічна спільність, але й спільність стосунків культури й природного середовища.

1.4. Трактування терміну «етнокультурний ландшафт»

Не зупиняючись на терміні «ландшафт», опрацьованому в географії, зазначимо, що виділяють його модифікації – натуральний, антропогенний, культурний. Розуміння «антропогенного ландшафту» пов'язане з його

природною основою, у «культурного ландшафту» подібне трактування, але він вирізняється появою культурного шару [118].

Етнокультурне ландшафтознавство аналізує поняття як культурного (антропогенного), так й етнокультурного ландшафту. Терміни мають багато спільних ознак, але частина додаткових критеріїв вказують на відмінності між культурним та етнокультурним ландшафтом. Підходи до визначення культурного ландшафту висвітлені у відповідних працях [166, 182].

Як синонім культурного (антропогенного), *етнокультурний ландшафт* ґрунтується на комплексному, системному підході і включає до структури, крім компонентів природи, весь спектр матеріальних і духовних компонентів етнокультури; пізнання культури на основі різних ландшафтних моделей.

Є понад 30 визначень терміну «культурний ландшафт»: від елементарного його ототожнення з антропогенним до визначень, які розкривають його етнокультурні особливості [182] (додаток Г, табл. Г.1). Культурний ландшафт розглядається як штучний і створюється за рахунок заселення різними спільнотами і культурними групами. У такому разі культурний ландшафт ототожнюється з етнокультурним.

У понятті «культурного ландшафту» можна виділити такі групи: а) культурний ландшафт як антропогенний ландшафт; б) як оптимальний ландшафт; в) як регіон; г) як середовище; д) як зразок, спадщина [254, с. 78], де варіанти в) і д) наближені до розуміння етнокультурного ландшафту.

Серед трактувань терміну «культурний ландшафт» близькі за змістом до «етнокультурного» тільки окремі:

- *етногеографічне (етноландшафтне)*, де культурний ландшафт представлений регіоном, який упродовж тривалого часу заселений етносом (етносами) з характерними рисами культури, побуту і господарювання, що сформували образ, структуру та вплинули на функціонування ландшафтів;
- *духовно-інтелектуальне*, де культурний ландшафт представлений регіоном, на формування і розвиток якого вплинули духовно-інтелектуальні чинники, які забезпечили передачу інформації від одного покоління до іншого і її збереження у ландшафті [464].

В антропогенному ландшафтознавстві термін «культурний ландшафт» введений до класифікації антропогенних ландшафтних комплексів за їх господарською значущістю. Культурний ландшафт антропогенного ландшафтознавства має як відмінності, так і точки дотику з етнокультурним. Найважливіші з них:

- «антропогенний ландшафт» ширший від «культурного ландшафту». Культурний ландшафт складова антропогенного, тому ототожнювати їх неможливо. Антропогенний ландшафт – це ландшафт, створений людиною (загальне поняття), *культурний* – лише та його частина, яка задовольняє відповідні культурні вимоги окремої особи, суспільства або *етнічного угруповання*; пізнання взаємодії культури етносу та ландшафту призводить до

трактування культурного ландшафту як *етнокультурного ландшафту*;

- культурний ландшафт – результат раціонального природокористування й ведення господарства незалежно від суспільного устрою. При всіх формах устрою і у різні страги значимість і продуктивність культурного ландшафту були вищими за ті природні (натуральні, натурально-антропогенні, антропогенні) ландшафти, на місці яких вони були сформовані. Як приклад, польські палацово-паркові етнокультурні ландшафти Поділля, які були впродовж XVI-XIX сторіч і зараз є моделлю культурного ландшафту;
- занедбані культурні ландшафти потрібно відносити до типу акультурних ландшафтів [297]. Подібні ландшафтні комплекси з'являються в результаті нераціонального природокористування етносів.

Усі етнокультурні ландшафти можна поділити на *цілеспрямовано створені* та ті, які *сформувались на основі натуральних ландшафтів* [533]. До перших відносять об'єкти ландшафтної архітектури (парки і сади), які мають відповідні регіональні етнокультурні особливості (польські садиби, німецькі сільськогосподарські колонії). Цілеспрямовано створені ландшафти цікаві етнокультурним наповненням, тому що їх морфологічна структура відповідає задумам представників відповідних етносів.

У моноетнічному регіоні можливо етноорієнтоване визначення культурного ландшафту: «Культурний ландшафт – просторовий прояв національної (етнічної) культури в певних природних (ландшафтних) умовах» [434]. У цьому випадку спільнотою є етнос або його частини, аж до локальних спільнот. Такі монокультурні ландшафти можна також назвати етнокультурними. Подібний підхід зберігає М. В. Рагуліна, яка ототожнює культурний ландшафт з етнокультурним, до якого відносить територію з відповідною для неї ареальною динамікою, внутрішньою структурою етнокультурних спільнот і природними передумовами їх розвитку [767].

Етнокультурні ландшафти, які сформувались на основі натуральних, адаптуються до відповідних антропогенних впливів, формуючи ландшафтний комплекс природно-антропогенного характеру. До них можна віднести сільські етнокультурні ландшафти. Як різновиди – виділяють: «*викопні*», *реліктові* ландшафти та ті, що *розвиваються*. До викопних відносять пам'ятники археологічної та палеонтологічної спадщини (городища, кургани). До реліктових – «згасаючі» ландшафти, що знаходяться у «*меморіальній*» стадії (за Л. М. Гумільовим), де етноси – носії культури або зникли, або розчинились серед інших етноспільнот, не дивлячись на зникнення носіїв культури, які сформували цей ландшафт, він сам зберігається у певних формах зусиллями представників інших етноспільнот, які використовують цей ландшафт для власних потреб [349]. Ландшафти, які розвиваються, сформовані у фазах «*обскурації*» або «*меморіальній*», створені аборигенними етнокультурами, які знаходяться у

внутрішньому «гомеостазі» [274].

Крім синонімічного розуміння ландшафту «культурного – етнокультурного», є окремий різновид антропогенного ландшафту *етнокультурний (етнічний)*, де культурна та природна складові є рівноправними: «Етнічний ландшафт – своєрідна «естафета» поколінь. З ним від покоління до покоління, від епохи до епохи передаються накопичені віками матеріальні і духовні багатства народу. Так етнічний ландшафт зрощує і формує свій соціум» [643, с. 92].

Ідея етнокультурного ландшафту є у працях зарубіжних [274, 367, 431] й українських [182, 254, 720, 792, 799] вчених, які вважають етнокультурний ландшафт різновидом культурного (де факто – антропогенного) і типи природокористування є етнічними за генезисом. Тому ландшафт, накопичуючи ці зміни, стає етнокультурним або етнічним. Трактування етнокультурного ландшафту, пов'язані з різними критеріями, зазначені у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Визначення етнокультурного ландшафту

Автор, рік	Визначення
Калуцков В. М., 2000	Етнічний ландшафт – природно-культурне середовище, розвиток певного етносу або певної місцевої спільноти [432, с. 4].
Гродзинський М.Д., 2005	Етнічний ландшафт – це образ простору, який етнос освоїв духовно та матеріально, надавши його місцям і конфігураціям стійких символічних значень [254, с. 95].
Романчук С. П., 2005	Етнічні ландшафти – ландшафти чи їх сполучення в межах етнічної території, де переважно відбувався процес етногенезу даного етносу та які відіграли етнотворчу роль упродовж основних етапів його розвитку [794, с. 162].
Костіна Д. С., 2006	Етнокультурний ландшафт – інтегральне геокультурне утворення, де ведучим фактором уособлення і стійкого функціонування є традиційна етнічна культура та тісно пов'язані з нею природні фактори. Визнається їх яскраво виражена культурна уособленість та інтеграція з інокультурним середовищем [487, с. 11].

Зважаючи на певну синонімічність визначень «культурного» та «етнокультурного» ландшафтів та врахувавши критерії до їх виділення, можна зазначити, що *етнокультурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, структура якого сформувалась під впливом моно-(поліетнічної) формації у стратах етнохронотопу і представлена сучасними історико-культурними артефактами і реліктами.*

За характером наслідків антропогенні ландшафти можна розглядати в аспектах, які розкриватимуть один об'єкт досліджень – антропогенні ландшафти, але за предметом – реалізуватимуть різні категорії ландшафтних комплексів. Культурні і власне антропогенні ландшафти є фоновими стосовно впливу етносів (рис. 1.2). Ландшафти акумулюють усі

впливи та зміни попередніх та сучасних етнокультур. Ландшафтно-технічні системи представлені артефактами та реліктами, які характеризують етнокультури як дискретні територіально-часові утворення. Кожний страт представлений своїми ландшафтно-технічними системами, які або повністю зруйновані, або знаходяться у стані гомеостазу – структура підтримується етносом, але за призначенням не використовується. Ядрами етнокультурних ландшафтів є каркасні селитебні ландшафти, де розташовані та тривалий час існують місцеві етноси (рис. 1.2).

Етнокультурні ландшафти ієрархічні, в них виділяють підсистеми – окремі етнокультурні групи та їхні сукупності. Найменшою структурою вивчення етнокультурних ландшафтів повинен бути не етнос, а група однорідних селитебних ландшафтів або у певних випадках – окреме поселення, яке включає до своєї структури не лише етнокультурні спільноти та їх культуру, але й власне антропогенний ландшафт. Етнос не може бути елементарною частиною етнокультурного ландшафту з ряду причин: елементи етнічної культури не детерміновані географією етносів, вони можуть дрейфувати. У процесі історико-географічного розвитку етносів елементи культури, які мають високий ступінь мобільності, зміщувались, що призвело до регіональної специфіки етнокультурних груп. Вони відрізняються від субетносів та етносів, які мешкають в інших регіонах, насамперед через взаємодію з іншими етноспільнотами і через вплив ландшафтних комплексів.

Морфологічна структура етнокультурних ландшафтів ускладнюється традиційною структурою сільськогосподарських та селитебних ландшафтів, архітектурними й техногенними елементами, притаманними лише місцевим етносам, що й робить етнічний ландшафт культурним [794]. Для кожного етносу він є еталоном комфортності, а його структура та функціонування змінюється впродовж різних стратів.

В антропогенного й етнокультурного ландшафтознавства різними є предмет і методи досліджень, хоча існує значне перекриття методологічного поля. Зокрема, *концепція «емного» етнокультурного ландшафту* [431]. Будь-який культурний ландшафт можна розглядати дуально – «зовнішній» і «внутрішній». В американській географії «внутрішні» ландшафти називаються вернакулярними, або повсякденними [1050, 1084]. Досліджуючи причини дуальності ландшафтів, С. Аасбю виділив відповідні до них позиції – внутрішню (внутріландшафтну) і зовнішню [1022]. До типових «внутріландшафтних» культурних ландшафтів Норвегії він відносив фермерів, місцевих жителів, а до типових представників позаландшафтної позиції – учених.

Таким чином, об'єктивне існування двох позицій – усередині ландшафту і поза ландшафтом – у контексті етнокультурного ландшафту є головною причиною функціонування на одній і тій же території «двох» ландшафтів – вернакулярного, або внутрішнього, і зовнішнього. Перший – внутрішній, міфологічний, топонімічний, етнічний. Другий – зовнішній, пейзажно-візуальний, формальний (оформлений), «класичний». Такі

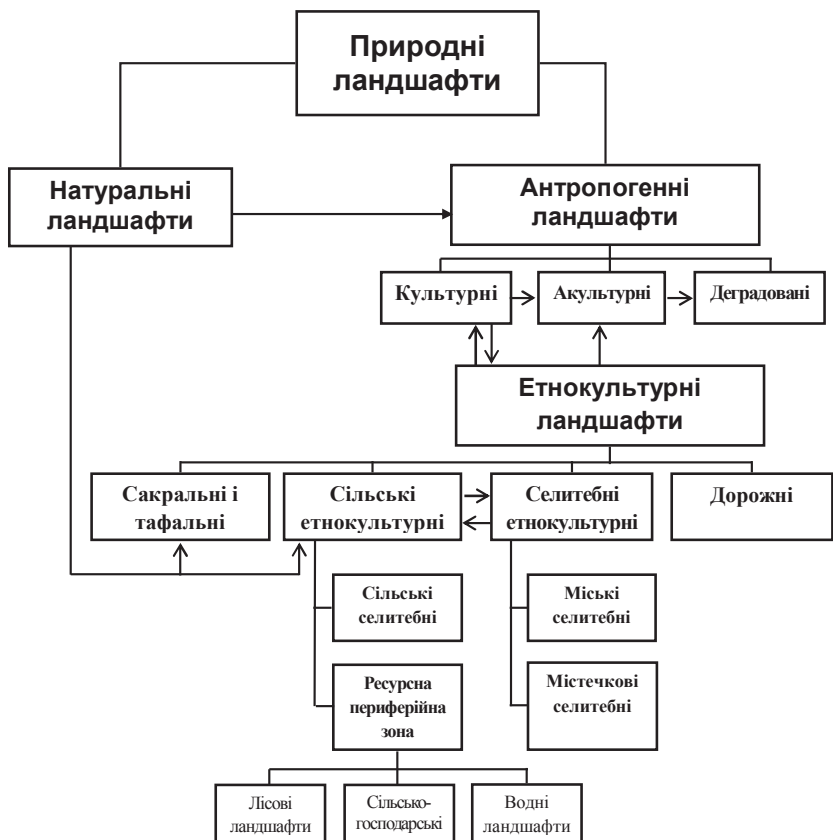

Рис. 1.2. Типологія етнокультурних ландшафтів за характером наслідків

ситуації можливі у районах тривалого туристського освоєння, де внутрішній ландшафт майже розмитий. На Поділлі до таких можна віднести містечка Меджибіж, Сатанів.

Ігнорування «внутрішнього» ландшафту при управлінні природоохоронними територіями може призвести до проблемних ситуацій у стосунках з автохтонними етносами. З іншого боку, ресурси (історичні, етнологічні, топонімічні) «внутрішнього» етнокультурного ландшафту часто залишаються не використаними в працях з ландшафтного планування, при розробці схем розвитку природоохоронних територій з причини нерозуміння, відсутності досвіду й фахівців.

Проблема «зовнішнього» і «внутрішнього» культурного ландшафту як співвідношення «етної» і «емної» засад етнокультури. Інший аспект у

дослідженні проблеми «зовнішнього» і «внутрішнього» етнокультурного ландшафту виділив А. М. Ямсков [1017]. Для цього він використав розроблену в етнолінгвістиці К. Пайком теорію про «емні» (emic) і «етні» (etic) засади етнокультури [1072]. Етнооснова культури формується як фонетична, тобто окремі звуки будь-якої мови однаково сприймають всі люди на Землі, тоді як емна – фонемічна (певні значення звукосполучень) – основа культури зрозуміла лише представнику культури й носію цієї мови.

У дослідницькому плані «етні» компоненти культури іншого етносу, пов'язані з розселенням, господарством і матеріальним життєзабезпеченням (їжею, одягом, житлом) може зафіксувати й адекватно пояснити зовнішній спостерігач, але при цьому мотивація дій людей залишиться для нього незрозумілою. Зрозуміти й описати «емні» явища, пов'язані з гуманітарною або соціальною складовими культури, здатний лише спеціально підготовлений дослідник або представник етносу.

З огляду на розробки етнокультурного ландшафтознавства й принципи американської культурної антропології за описом культури відповідно до її сприйняття місцевою спільнотою, А. М. Ямсков пропонує «внутрішній» («емний») ландшафт називати етнокультурним ландшафтом (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

«Зовнішній» і «внутрішній» етнокультурний ландшафт [1017]

Культурний ландшафт («зовнішній», або «етний»)	Етнокультурний ландшафт («внутрішній», або «емний»)
Віддзеркалює сприйняття культурного ландшафту зовнішнім спостерігачем	Віддзеркалює сприйняття культурного ландшафту досліджуваними етносами
Визначається дослідником, не знайомим з мовою й особливостями культури місцевого етносу	Визначається дослідником – знавцем його мови й особливостей культури

Етнокультурний ландшафт як «емний» ландшафт. Уперше термін був використаний етнолінгвістом М. І. Толстим у 80-х роках ХХ сторіччя. Йому ж належить одне з перших, хоча й не «строге», визначення етнокультурного ландшафту: «Народна мова, діалекти, народні обряди, уявлення й вся народна духовна культура разом з елементами включеної до неї матеріальної культури є єдиним цілим і з наукового погляду, і в уявленні носіїв цієї культури» [904, с. 21]. У такому трактуванні під етнокультурним ландшафтом розуміють традиційний етнічний ландшафт, для якого характерні: збереження традиційних форм природокористування, перевага традиційних архітектурних і планувальних форм, збереження етнографічних і фольклорно-мовних традицій, підтримка традиційних вірувань. Додатковим може розглядатися критерій образу місця або краю як зберігача культурної традиції.

1.5. Властивості і структура етнокультурних ландшафтів

Уявлення про ландшафт як про складний природно-культурний ландшафтний комплекс стосується й етнокультурного ландшафту, який має

відповідну структуру та властивості. Етнокультурні ландшафти мають або повинні мати *властивості*:

- універсальність (придатність для задоволення різних потреб людини – господарських, естетичних, захисних, відпочинкових);
- унікальність (кожен ландшафт є певною мірою неповторним, має лише властиві для нього риси);
- автентичність (справжність, достовірність, базованість на натуральному ландшафтному комплексі);
- цілісність (єдність його складових, гармонійність, збереженість усіх матеріальних компонентів, традицій етнічного природокористування, ментальних властивостей) [464];
- сакральність;
- центрованість, яка є не тільки сукупністю центрів різної значимості й типу, а й різні типи світоглядів з позицій цих центрів;
- ієрархічність як багаторівнева система рівнозначних місць;
- полімасштабність, яка визначає просторову різнозначність місць етнокультурного ландшафту [432].

Компоненти етнокультурного ландшафту. Уявлення про базовий компонент ландшафту дозволяє по-новому вирішити питання його структури: базовий компонент задає інваріантність структури ландшафту, а варіативний набір компонентів забезпечує її модульність. Крім того, основні компоненти етнокультурного ландшафту створюють відповідні вимоги для предмету етнокультурного ландшафтознавства. Відповідно етнокультурний ландшафт складається з трьох базових компонентів – природи, етнокультури, мови. Мова є третім базовим компонентом етнокультурного ландшафту, його «подвійним дзеркалом», у якому відбиваються і природа, і культура.

Дійсно, природа, яка оточує будь-який етнос, глибоко вкорінена у своєрідності її мовної структури. Тим самим культура «говорить» на мовах природи, яка її оточує – «морській», «річковій», «лісостеповій», «степовій». З іншого боку, і природа «говорить» на різних мовах, мовах культури – топонімічній, діалектологічній, фольклорній, архітектурній. В етнолінгвістиці розробляється уявлення про мовну картину світу як своєрідне дзеркало природно-культурного середовища етносу. Тому мова є не тільки «дзеркалом» природи, але й своєрідним «напівпровідником» між двома базовими компонентами ландшафту, підсилюючи й розробляючи одні природні властивості і явища і не помічаючи інших.

Компонентна структура етнокультурного ландшафту. При деталізації кожного з базових компонентів, етнокультурний ландшафт має складну структуру. Це залежить від позиції дослідника й обраного підходу. У дослідженні етнокультурного ландшафту можна виділити два підходи – природоцентричний і культуроцентричний.

У першому випадку природна основа формується в центрі дослідження, а культурна – на периферії. Відповідно, детальніше

досліджуються природні компоненти етнокультурного ландшафту, а культурні компоненти з'являються в згорнутому виді й розглядаються як етнокультурне середовище. Структура етнокультурного ландшафту при природоцентричному підході виглядає так: гірські породи, рельєф, клімат, води, ґрунт, рослинність, тваринний світ і культурне середовище. Прикладом використання такого підходу є розробка структури етнокультурного ландшафту як об'єкту етнології і включає: рельєф, клімат, води, ґрунт, рослинність, тваринний світ й етнос [794].

При етнокультурноцентричному підході, коли культурній основі ландшафту приділено пріоритетну увагу й компонентне розгортання культурного ландшафту припускає ширшу представленість культурних компонентів, природа розглядається як фізико-географічне оточення. При етнокультурноцентричній моделі структура етнокультурного ландшафту складається з таких компонентів, як натуральні ландшафти, суспільство, господарство, селитебні ландшафти, мова, духовна культура (рис. 1.3). В. М. Калущковим запропоновано методологічну модель етнокультурного ландшафту, яка побудована на основі шестикомпонентної моделі «ромашки». У центрі – основний системоформуючий елемент, який утримує його цілісність, – етнос (на локальному рівні – конвіксія).

Модель підкреслює той факт, що будь-який етнокультурний ландшафт уже має свого колективного «користувача», у ролі якого – етнос, який створює, освоює, осмислює ландшафт і «фіксує» інформацію про нього в різноманітних арте-, соціо- і ментифактах – предметах матеріальної культури, діалектах, топонімії [398, 431, 434]. Тим самим етнос у даній моделі «подоюється», відіграючи одночасно пасивну (об'єктну) і активну ролі.

У структурі етнокультурного ландшафту природне середовище через сукупність природних умов і ресурсів багато в чому відповідальне за формування певного типу традиційного господарства, а на зональному рівні — певного господарсько-культурного типу. Збереження навіть у неповній формі традиційного господарства (землеробського, промислового, скотарського) сприяє підтримці й іншим культурним компонентам і традиційній культурі загалом. Навпаки, руйнування традиційного господарства призводить до катастрофічних наслідків етнокультури.

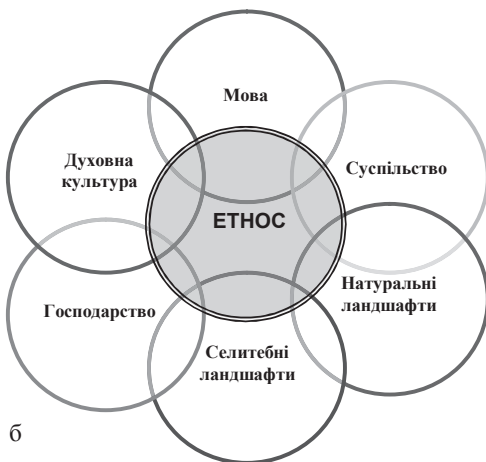
Суспільство потрібно аналізувати в етнологічному, соціальному, сімейному, професійному й іншому аспектах. Будь-який етнокультурний ландшафт має власне суспільство й сприймає ландшафтні комплекси як свої.

Селитебні ландшафти як каркасні, сприяють формуванню просторової структури етнокультурних і можуть розглядатися як спосіб просторової організації / самоорганізації етносу (села заселені українцями, містечка – євреями, поляками, вірменами)⁴. Для етнокультурного ландшафтознавства важливо, що навіть невелике село або хутір є центром

⁴ Міські селитебні ландшафти втратили етнокультурну специфіку, хоча й дисперсно заселені етнічними групами, отримавши ознаки «класичних» антропогенних ландшафтів

а

б

Рис. 1.3. Підходи у вивченні етнокультурного ландшафту:
 а – природоцентричний; б – етнокультуроцентричний
 [431, з доповненнями автора]

світосприйняття й світорозуміння, джерелом формування відповідного образу ландшафту. Місцева народна географічна термінологія, топонімічна система відображає природні й культурні особливості етнокультурного ландшафту.

Духовна складова етнокультурного ландшафту охоплює сакральні і тафальні ландшафти, ритуальну практику, фольклор, інші види народного мистецтва [398]. Два останніх компоненти (мова й духовна культура) є

універсальними способами опису, збереження й ретрансляції етнокультурного ландшафту. Формування духовної культури залежить від багатьох чинників: «...висота і характер духовної культури також залежить від розквіту господарського життя, щільності населення, стану стосунків, а також і безпосередньо від клімату і зовнішнього виду ландшафту» [230, с. 245].

Вертикальна структура етнокультурного ландшафту. У 1988 році Ю. О. Веденін здійснив аналіз вертикальної структури культурного ландшафту. Автор характеризує його як «цілісно територіальну локалізовану сукупність тіл і явищ, яка сформувалась у результаті взаємодії природних процесів і різноманітної діяльності людини, при цьому результати діяльності людини, втілені в об'єктах матеріальної і духовної культури, є частиною культурного ландшафту» [115, с. 49]. До складу компонентів автор відніс духовну культуру, а в описі моделі акцентував увагу на потенціалі інтелектуально-духовної енергії культурного ландшафту. У вертикальній структурі культурного ландшафту Ю. О. Веденін виділив 2 шари – природний і культурний, хоча автор припускає можливість виділення самостійного технічного або природно-технічного шару. Таку структуру, з певними корективами, можна використати для етнокультурного ландшафту (рис. 1.4).

Потужність етнокультурного шару визначається часом освоєння й характерними для нього стратами, виражених у поєднанні сучасної культури та етнокультурної спадщини (артефакти етнокультурного шару). До природного шару віднесено сукупність натуральних та антропогенних компонентів. Цей шар, імовірно, маючи на увазі його «некласичну природність», Р. Ф. Туrowsький [918] пропонує називати супраприродним, підкреслюючи значимість не походження й стану природних компонентів, а їх місце в етнокультурному ландшафті: наприклад, рельєф містечка багато в чому сформований штучно, але його роль у ландшафті від цього не зменшується. Це дозволяє частину природного шару, а саме перетвореної природи ототожнити з антропогенними ландшафтами, у межах яких формується певний культурний шар.

В етнокультурному шарі ландшафту виділено ще 3 компоненти:

- ментифакти, які характеризують найстійкіші елементи культури (релігія, мова, фольклор, традиції мистецтва);
- соціофакти, які характеризують зумовлені культурою зв'язки між людьми (структура родини, принципи виховання дітей, політичний лад);
- артефакти, які опосередковано пов'язують людей з матеріальним середовищем (види виробничої діяльності, знаряддя праці, житло, одяг) [118].

Дещо інакше структура етнокультурного ландшафту може виглядати з врахуванням концепції ноосфери [985]. У цьому випадку можна виділити три шари: а) сфера, яка забезпечує тілесно-вітальне соціально-економічне життя людини – вітосфера (техно- і соціосфера); б) сфера наукового пізнання і перетворення світу – наука; в) сфера життєвих цінностей і цілей,

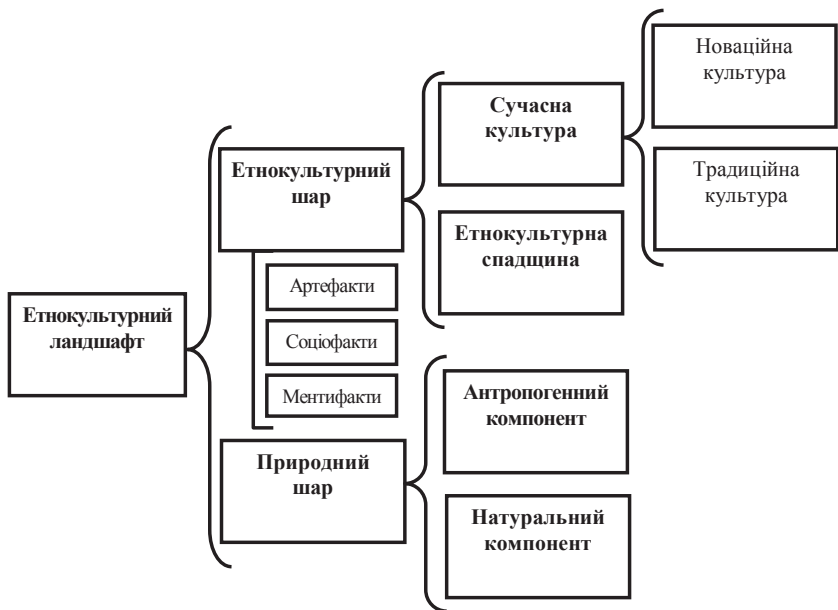

Рис. 1.4. Вертикальна структура етнокультурного ландшафту

яку можна назвати ейдетичною. Трирівнева модель ноосфери допомагає виявити внутрішню структуру артефактів культури. Тривалість існування артефакту культури залежить від того, як повно у ньому проявляються всі три рівні ноосферної реальності.

Особливе місце у схемі етнокультурного ландшафту відведено етнокультурній спадщині.

Хорична організація етнокультурного ландшафту розроблена слабо. За основу моделі (рис. 1.5) пропонується взяти схему просторової організації культурного ландшафту [118], поляризованого ландшафту [784] і групи каркасних антропогенних ландшафтів [291]. Каркасні ландшафти – селитебні і дорожні – є місцем проживання, природокористування і міграції етносу. У селитебних відбувається як односторонній вплив між центрами новаційної культури (місто – містечко), так і двосторонній – між центрами новаційної культури (містечка) і традиційної етнокультури (села). Комунікаційними лініями у моделі є дорожні ландшафти різного генезису.

Основою для виділення таксономічних одиниць може бути фізико-географічне районування, де найменшою одиницею буде аналог фізико-географічного району – етнокультурно-ландшафтний район, представлений однорідним, територіально невеликим і компактним етнокультурним географічним утворенням, яке сформувалось на базі місцевих етносів

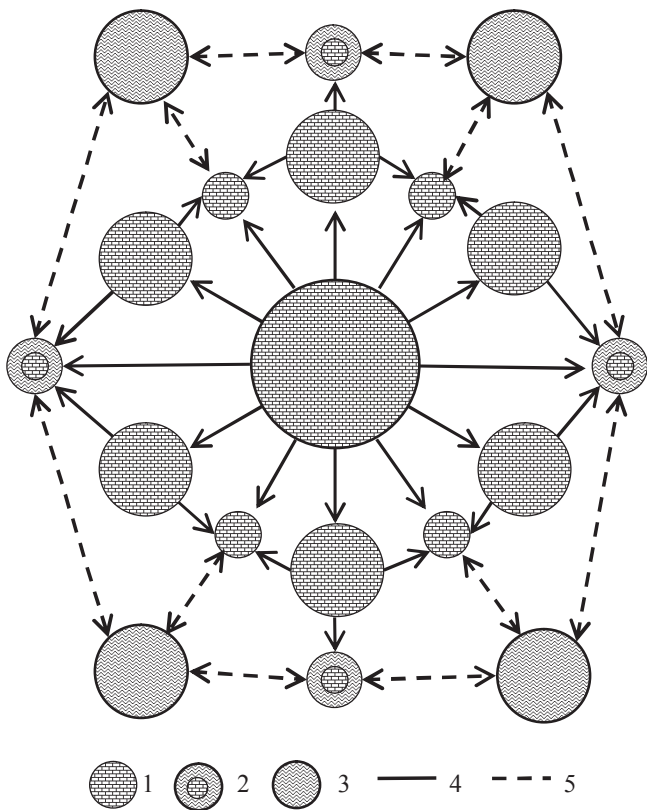

Рис. 1.5. Схема просторової організації етнокультурного ландшафту:

1 – ландшафти міст (центри новаційної культури), 2 – ландшафти містечок (центри новаційної етнокультури), 3 – сільські етнокультурні ландшафти (центри традиційної етнокультури); дорожні ландшафти (комунікаційні лінії): 4 – між центрами новаційної культури різних ієрархічних рівнів, 5 – між центрами новаційної і традиційної етнокультур

(субетносів) та відтворює традиційну культуру в межах регіону.

Внутрішня неоднорідність етнокультурно-ландшафтного району представлена етнокультурно-природними місцевостями (життєвий простір локальної територіально відокремленої групи етнокультурної спільноти) й етнокультурно-природними урочищами (частина життєвого простору, освоєного місцевою спільнотою, що має різне функціональне призначення, – селитебні, господарські, сакральні, тафальні, дорожні, рекреаційні [487, с. 12].

При проведенні етнокультурних ландшафтознавчих досліджень

компонентний склад ландшафту може ще деталізуватись. Головне при цьому – дотримуватись інваріантного принципу базових компонентів і уявлення про об'єкт дослідження як етнокультурний ландшафт.

1.6. Методи досліджень етнокультурних ландшафтів

Дослідження етнокультурних ландшафтів з врахуванням їх природних та соціально-історичних складових, здійснюються в першу чергу з використанням традиційних прийомів і методів, серед яких експедиційні, експериментально-стаціонарні, літературно-картографічні, суцільного знімання, натурних ділянок тощо [189].

Для вивчення специфічних складових такого ландшафту потрібно виділити спеціальні методи для етнокультурних досліджень. Якщо дослідження культурних ландшафтів у багатьох позиціях співпадають з вивченням антропогенних, то для етнокультурних багато спільного в методології досліджень з історичною географією, етнографією, культурологією, археологією і лише потім – з антропогенним ландшафтознавством.

Методи дослідження етнокультурних ландшафтів розглянуті у працях з антропогенного ландшафтознавства [293], гуманістичної географії [720, 721], культурної географії [525, 767], етнокультурного ландшафтознавства [432, 434].

З позицій антропогенного ландшафтознавства, коли культурний ландшафт (за Ф. М. Мільковим) є різновидом антропогенного, специфічні методи досліджень уподібнюються до використаних в антропогенному ландшафтознавстві: історико-археологічний, метод історико-генетичних рядів, порівняльний метод натуральних аналогів, ареографічний метод, метод кінцевих результатів [293].

Руські вчені (Р. Ф. Туровський, М. Є. Кулешова) використовують принципи і методи вивчення етнокультурних ландшафтів, розглядаючи їх через «призму» системи об'єктів культурної спадщини. Серед головних: концепція культурних шарів, культурно-географічний підхід, метод культурних ареалів, культурної топології. Зважаючи на міждисциплінарність етнокультурного ландшафту, можна застосовувати методи, досить далекі від ландшафтознавства. Одним з напрямів є сакральне ландшафтознавство, яке вивчає сакральні і тафальні ландшафти. Методика таких досліджень принципово відрізняється від звичного. Досліджується не «культура у просторі, а простір у культурі» [525, с. 46].

Головними підходами у дослідженні етнокультурних ландшафтів є структурний, ландшафтний, динамічний та екологічний, тобто «класичні» географічні. Найпоширенішим є структурний, який застосовується при виділенні таксонів, етнокультурних меж. В історичній регіоналістиці й історичній географії актуальним є геокультурний підхід, де географічна складова «...включає в себе опис природних умов і ресурсів, взаємовідносин людини і ландшафту, а також символів і кодів, що проектуються культурою

даного регіону на освоєний нею простір» [129, с. 34-35].

У вивченні етнокультурних ландшафтів можна використати широкий спектр прийомів і методів [123, 124, 431, 434]. Це визначається міждисциплінарністю етноландшафтної концепції з одного боку і спрямованістю конкретного дослідження з іншого. При розробці й застосуванні методів дослідження етнокультурного ландшафту потрібно врахувати його природно-культурний характер.

Вибір методів залежить від рівня дослідження. На регіональному – важливу роль відіграють методи районування й історико-географічні методи (для виділення ядер і меж регіональних етнокультурних ландшафтів), методи опитування й анкетування (для виявлення й локалізації регіональних ідентичностей).

Історико-географічний підхід дозволяє виділити окремі блоки, розглянуті як підсистеми досліджуваної історико-географічної територіальної системи; виявити внутрісистемні зв'язки й взаємодії для дослідження функціонування системи; конкретизувати дослідження: виявити антропогенні зміни натуральних ландшафтних комплексів після ретроспективного аналізу освоєння ландшафтів під впливом етноспільнот; простежити зміну археологічних культур, на основі яких сформувалися корінні етноси регіону; інтегрувати результати дослідження в систему тріади «ландшафт-етнос-природокористування».

В етноландшафтознавчих дослідженнях виділяються такі блоки: ландшафтний, археологічний, історико-етнокультурний. Причому палеогеографічна складова включає часовий відрізок, починаючи з післяльодовикового періоду. Ці інформаційні блоки забезпечені відомостями й матеріалами за субрегіонами Подільського регіону, який є полігоном дослідження. Блоки відрізняються функціонально (рис. 1.6): перший, ландшафтний, свідчить про еволюцію ландшафтів у натурально-ландшафтному страті; другий, археологічний, зазначає частоту зміни культур, тривалість їхнього існування, наявність матеріальних слідів, залишених представниками етнокультур у ландшафтах; третій, історико-етнокультурний, на основі історичних процесів, починаючи з раннього середньовіччя, дозволяє судити про кількість стратів етнохронотопу, локалізацію місць, які виділяються за етногеографічними критеріями.

Певні корективи у вибір методів досліджень етнокультурних ландшафтів вносить історичне ландшафтознавство [367, 792]. Беручи до уваги тісний зв'язок фізичної географії та історії, можна використовувати методи, відмінні від історичної географії, серед яких є специфічні: ландшафтно-лексикологічні, історико-ландшафтне картування, історико-ландшафтне районування.

На регіональному і локальному рівнях використовуються методи польової етнографії й фольклористики з тематичними опитуваннями й інтерв'юванням, методи ландшафтно-топонімичного картографування й профілювання. На всіх рівнях важливо застосовувати методи фізичної географії для виявлення природних меж і їхнього співвідношення з

етнокультурними геоекотонами і фронтами. У дослідженнях етнокультурних ландшафтів окремо виділяються польові методи,

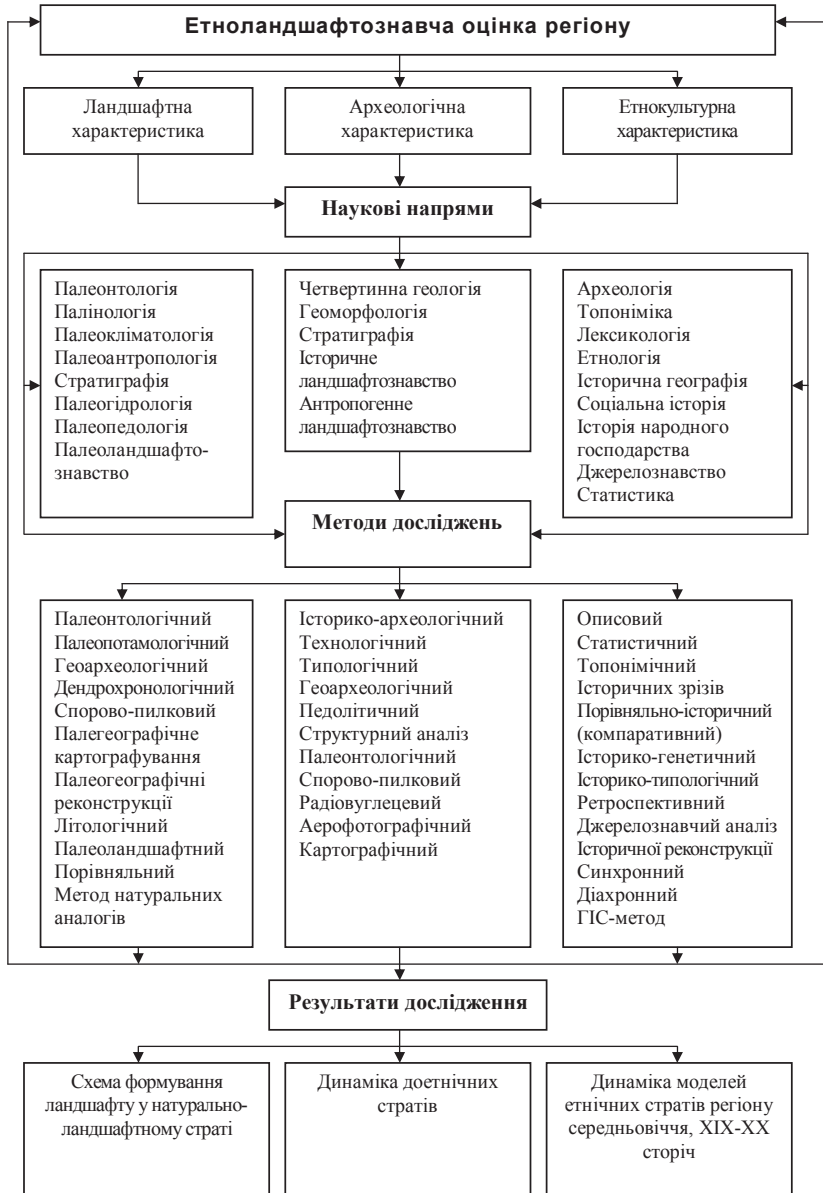

Рис. 1.6. Етноландшафтознавча оцінка регіону

переважна частина яких спрямована на отримання інформації про етнокультурний ландшафт, а також аналітичні методи, які дозволяють співвіднести інформацію про різні компоненти етнокультурного ландшафту, виявляючи проблемні моменти.

Польові культурно-ландшафтні методи відіграють важливу роль при проведенні субрегіональних і локальних досліджень. У цих дослідженнях досвід накопичений польовою етнографією й польовою фольклористикою [398]. Серед методів польової етнографії й фольклористики виділяються метод вбудованого дослідження, методи опитування та інтерв'ювання. Зараз застосовуються експериментальні методи, пов'язані з моніторингом і моделюванням регіональної або локальної етнокультурної ситуації.

Польові експериментальні методи використані при проведенні досліджень етнокультурних ландшафтів сіл та містечок. Самоідентифікація місцевих етносів за місцем проживання робить актуальним для Поділля вивчення етнокультурних ландшафтів містечок. Модель такого дослідження побудована на методах спостереження, інтерв'ювання, а також репрезентаційних методах: фотографування, аудіо- і відеофіксація етнокультурних пам'яток.

1. Рекогносціювання. Рекогносціувальний обхід містечка і його околиць з фіксацією й фотографуванням етнокультурної спадщини. Виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків з натуральними й антропогенними ландшафтами й окремими природними об'єктами – річкою, яром, лісом тощо. Фіксація характеру планування й орієнтації кварталів та будинків містечка. Первинне ситуаційне опитування жителів.

2. Блок «Містечко». Фіксація назви й самоназви містечка і її жителів (з варіантами), запис топонімічних переказів і переказів про його заснування. Фіксація основних віх усної історії містечка. Дослідження просторової структури містечка з виявленням назв і самоназв околиць містечка і їх картографічною фіксацією.

3. Блок «Традиційне господарство». Опис основних рис традиційного господарства. Виявлення реліктів традиційного господарства (в архітектурі, у топонімії й фольклорі). Опис основних промислів. Фіксація розповідей про ярмарки.

4. Блок «Сакральні і тафальні ландшафти». Виявлення місцевих сакральних та тафальних ландшафтних комплексів і ставлення до них місцевого населення. Запис тематичних переказів і легенд. Відвідування й фотографування сакральних і тафальних ландшафтів.

На основі зібраних матеріалів створюється ландшафтна карта містечка, при наявності історичних карт – будується ряд карт з різних часових зрізів.

За допомогою аналітичних методів дослідження етнокультурного ландшафту в повній мірі реалізуються можливості міждисциплінарної ландшафтної концепції.

Метод ідентифікаційного картографування етнокультурних ландшафтів. Суть методу полягає у виявленні й локалізації територіальних

ідентичностей, які відповідають певним етнокультурним ландшафтам. Як наслідок, визначаються територіальні ядра сусідніх етнокультурних ландшафтів, а потім уже розробляється питання меж між ними. Така робота може здійснюватись на будь-якому рівні – регіональному чи локальному. В ідентифікаційному картографуванні використовують методи історичної географії [109]: а) для раннього середньовіччя застосовується історичний та археологічний матеріал, опубліковані літописні дані; б) для пізнього середньовіччя й XIX – початку XX сторіч – фольклорно-етнографічний матеріал географічної спрямованості. Можливе залучення матеріалів, таких як «Архів Юго-Западної Росії», енциклопедій та монографій XIX сторіччя, старих географічних карт та атласів; в) для аналізу сучасної ситуації важливі результати етнокультурних досліджень (опитування місцевого населення, картографічні, статистичні дані тощо).

Картографічні джерела XVIII-XX сторіч можна застосувати для проведення реконструкцій етнокультурних ландшафтів: взаємне розташування, розміри і площі окремих елементів – міст, містечок, сіл, доріг, лісів, які мають у собі риси, зумовлені господарською діяльністю попередніх стратів етнохронотопу [913].

Метод комплексної ландшафтної індикації. Розвиток ландшафтно-топонімічного методу спричинив розробку методу комплексної ландшафтної індикації [431]. Його сутність полягає у виявленні топонімічних, історичних, фольклористичних і інших природно-культурних парадоксів та їхнього пояснення з позиції ландшафтного комплексу. Метод охоплює географічні, картографічні, топонімічні, історичні, етнографічні напрями досліджень.

Сучасна тенденція в етнокультурних дослідженнях – застосування *ГІС-методу*, який впроваджується в європейських країнах при вивченні культурних ландшафтів [1043]. За його допомогою формується реляційна база об'єктів культурної спадщини, з'являється можливість відстежити динаміку (позитивну та негативну) у ландшафтних комплексах та відобразити її візуально. Проводиться порівняльний аналіз космічних та аерофотознімків 60-х, 80-х років XX сторіччя – початку XXI сторіччя. Для отримання точних даних про розташування об'єктів культурної спадщини застосовують систему GPS, здійснюється 3-D моделювання «археологічних ландшафтів», «історико-географічних ландшафтів»⁵.

Зрозуміло, що питання методики дослідження етнокультурних ландшафтів цим не вичерпується. Унікальність, неповторність, своєрідна історія формування, особливості їх структури та класифікації зробили необхідним розгляд теоретико-методологічних питань у кожному з наступних розділів.

⁵ Дослівний переклад термінів [1043]

Висновки до розділу 1

1. У географічному розумінні «культури» потрібно виділити два напрями: власне «культури» та «етнокультури». Друге є похідним та має багато спільних рис з географічним трактуванням «культури». Категорії простору, середовища, часу є важливими при здійсненні культурно-географічних досліджень. Їх відповідне трактування визначає сутність, географічну орієнтацію і перспективи прикладних етнокультурних досліджень. 2. Етнокультура є складовою культури, а тому її необхідно розглядати як сукупність культурних елементів і структур, які мають специфічну етнічну специфіку. У формуванні поняття «етнокультури» виділено: соціосферну, примордіалізму (біосферну) течії і концепцію господарсько-культурного типу, методологічні розробки якої дозволяють вивчати етнокультурні ландшафти.

2. Зародження концепції етнокультурного ландшафту пов'язано з розвитком фізичної, економічної та соціальної географії. Уявлення про етнокультурний ландшафт в американській та західноєвропейській географії пов'язане з терміном «культурний ландшафт», який на відміну від антропогенного ландшафтознавства є носієм матеріальної культури, а фактично праобразом етнокультурного ландшафту.

У вивченні етнокультурного ландшафту в російській географії виділяють три етапи – антропогеографічний, антропогенний і гуманітарний. Розвиваються нові споріднені напрями – ландшафтна естетика, культурний ландшафт як об'єкт спадщини, етнокультурне ландшафтознавство. Етнокультурний ландшафт використовують як: а) синонім культурного (антропогенного), створеного свідомою діяльністю етносу (В. О. Нізовцев); б) окрему категорію, сформовану під впливом традиційної культури (В. М. Калущков, М. В. Рагуліна).

В Україні вивчення етнокультурних ландшафтів починається наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіч і зумовлено вивченням і трактуванням: а) культурного ландшафту в антропогенному ландшафтознавстві (Г. І. Денисик, О. П. Ковальов, В. М. Воловик); б) етнокультурного ландшафту в антропогенному ландшафтознавстві (М. Д. Гродзинський, С. П. Романчук, В. М. Воловик); в) артефактів антропогенного ландшафту як етнокультурної спадщини (Ю. Г. Тютюнник); г) гуманістичного ландшафту (В. М. Пашенко).

3. Етнокультурне ландшафтознавство є одним з перспективних напрямів реалізації ландшафтної концепції у фізичній географії та ландшафтознавстві. Предмет етнокультурного ландшафтознавства охоплює коло питань етнокультурного освоєння ландшафтів Землі під впливом етносів. Об'єктом є етнокультурний ландшафт як складне динамічне утворення з натуральних й антропогенних ландшафтів та впливу на них місцевої етнокультури.

4. У трактуванні культурного ландшафту можна виділити тільки етноландшафтний і духовно-інтелектуальний аспекти розуміння

етнокультурного ландшафту. Це пов'язано з особливостями категорій антропогенного і культурного ландшафтів, де етнокультурний є модифікацією антропогенного, сформованого під впливом місцевих народів.

5. Етнокультурний ландшафт як просторове утворення має топічну та хоричну структуру. У вертикальній використаний компонентний підхід, який дозволяє виділити етнокультурний і природний шари, що поділяються на відповідні компоненти. У схемі просторової організації етнокультурного ландшафту застосовано модель поляризованого ландшафту, в основі якої – селитебні та дорожні каркасні ландшафти.

6. Методи досліджень етнокультурних ландшафтів міждисциплінарні і врахувавши часову складову, спільні з антропогенним ландшафтознавством, гуманістичною та культурною географією.

РОЗДІЛ 2 РЕГІОНАЛЬНЕ ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО

2.1. Етнокультурний ландшафт як регіон

Серед рівнів вивчення етнокультурних ландшафтів, які розрізняються за охопленням, виділяють *глобальний, регіональний і локальний*. Разом з тим на кожному рівні проявляється своєрідність етнокультурно-ландшафтних (ширше – етнокультурно-географічних) досліджень. Наприклад, якщо у фізико-географічних дослідженнях граничною таксономічною одиницею є ландшафтна сфера, то у випадку етногеографічних досліджень це – етносфера, яка може займати відносно невелику територію, з дисперсно розташованими етносами.

Формування *регіонального етнокультурного ландшафтознавства* пов'язане з хорологізацією географічних знань, розкритих у працях К. Ріттера, А. Геттнера, Е. Реклю. К. Ріттер аналізував земний простір як «вмістилище» природного і культурного субстрату, виділив просторове поєднання і зв'язки предметів та явищ, індивідуальні райони (місцевості).

Категорія етнокультурного «простору» існує у вигляді різних категорій: «географічний простір», «територія», «район», «регіон», «місце», «місцевість», «зона», «ареал». Але необхідно враховувати, що поняття «простору» не можна сприймати лише як тривимірне. Четвертий вимір – час, він розкривається в «етнохронотопі» та його «страхах» (див. розділ 3).

Ще в античній географії країнознавчі описи мали незначні елементи районування культури. За критерії використовували неподібність, унікальність, «диковинність» регіону.

У 1924 році А. Геттнер у праці «Як поширювалась культура Земною кулею» відносить культурне районування до пріоритетних напрямів географії. Регіональна традиція в культурній географії 60-х років ХХ сторіччя розцінювалась як рівноправна частина хорологічної парадигми [767]. Ідеї П. Відаля де ла Блаша про створення образу регіону в точці перетину його культурної і природної специфіки отримали спрощену модель «регіонального синтезу», яка виражалась у зборі різних даних, спільних за критерієм місцерозташування. Такий підхід можна відобразити графічно (рис. 2.1).

У цій моделі етнокультурне ландшафтознавство перетинається лише з поведінковою, фізичною географією, ландшафтознавством, географією розселення, урбогеографією, не маючи безпосередніх зон перетину з іншими науками. Така ситуація поставила етнокультурне ландшафтознавство на периферію дослідницького поля. Хоча географію культури вважають дисципліною [462], що перебуває на стику декількох

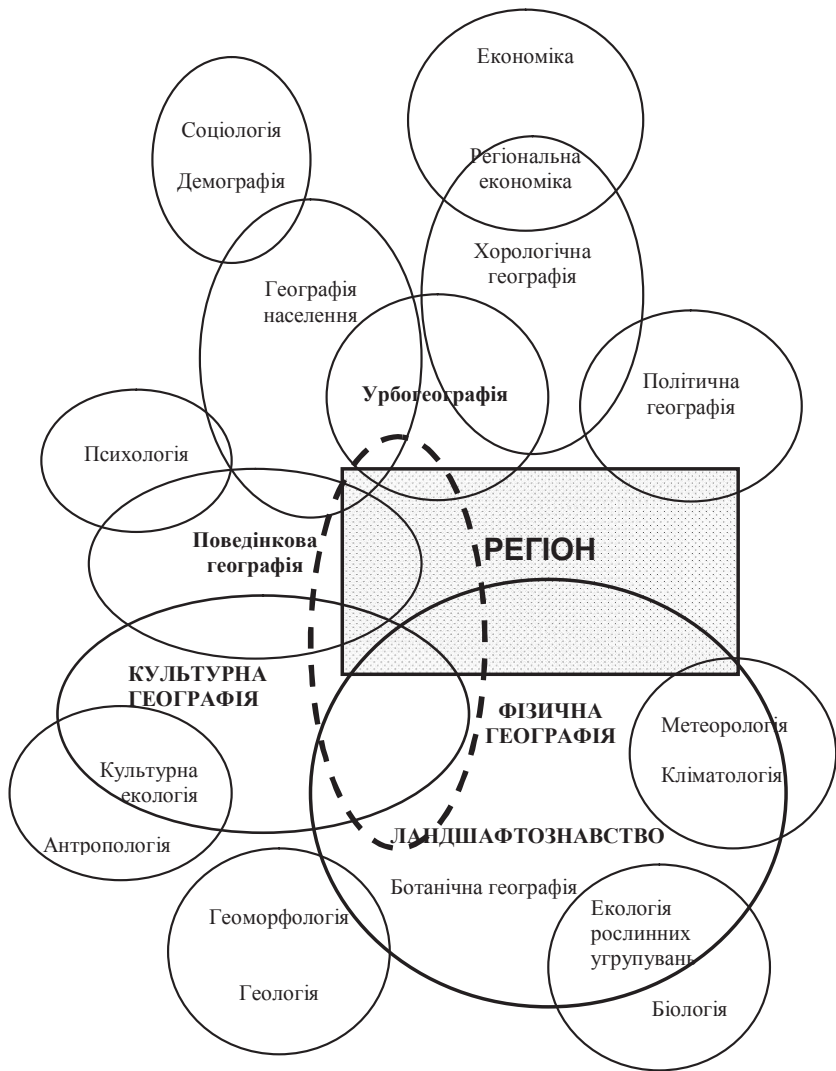

Рис. 2.1. Взаємозв'язки географії з іншими науками як прояв регіонально-географічного підходу [767, с. 60, з доповненням автора].

Пунктиром зазначено область регіонального етнокультурного ландшафтознавства суспільно-географічних наук, але культурне районування в американській географії стало районуванням окремих елементів культури. Перша спроба комплексного аналізу культурних районів здійснена В. Зелінскі [1087], який

дослідив, яким чином конкретна конфігурація американських культурних ландшафтів формує просторові процеси і структури в нації. Автор виділив «вернакулярний район» як територію, яка цілісно сприймається місцевими жителями незалежно від адміністративних кордонів.

Вернакулярні райони – це частина традиційних етнічних й історичних регіонів, яка має глибоке практичне значення, так як формує вплив на місцеву спільноту.

Американські географи в регіональному концепті бачили ідеографічний підхід до опису простору – опис визначених місць, у яких головну увагу приділено їх унікальності, неподібності на сусідні регіони. На основі просторової самоідентифікації існують природні регіони, межі яких досить часто не співпадають з державними кордонами. У 2009 році К. Олвіг аналізує зв'язок ландшафт-культура-регіон-природа, посилаючись на праці американських та європейських натурфілософів XVIII сторіччя, географів XIX-XX сторіччя, ототожнюючи регіон з країною та «землею» (land) [1059].

Проблема осмислення простору і формування образу регіону пройшла етапи від описовості і просторової інтерпретації сільських, міських етнокультурних ландшафтів до експериментів з новими ідеями та підходами, створюючи думку, що регіон не може існувати поза свідомістю об'єкту дослідження. Поняття часу та простору тісно пов'язані, де минуле складається з регіонів й етнічних областей з мінливими кордонами, які «з'являлись у свідомості людей, коли вони створювались» [Schultz H.-D., 2003, за 427, с. 39].

В. П. Семенов-Тян-Шанський у Європейській Росії виділив типи місцевостей, показавши їх зв'язок з етносами та типами природокористування [836]. У межах сучасного Поділля автор виділив такі місцевості [836]:

- південно-західна пухка яружна область на вапняковій основі, де переважає південний землеробський і скотарський характер, заселений українцями та румунами; переважають великі поселення приурочені до річкових долин;
- південно-західна пухка яружна область на гранітній основі, де осіле населення сформувало українське ядро, розселившись у крупних поселеннях у річкових долинах, а пізніше – на вододілах, займаючись виключно землеробством.

Такий підхід дозволяє виділити етнокультурні субрегіони не за історико-культурними, а за ландшафтними ознаками.

На початку XX сторіччя П. М. Савицький розвиває концепцію «місцерозвитку», у якій «ландшафт» і «регіон» розглядаються як синоніми. Натурним регіоном є Росія: «Росія-Євразія є «місцерозвиток», «єдине ціле», «географічний індивідуум», одночасно географічний, етнічний, господарський, історичний і т. д. ландшафт» [за 340, с. 24]. У руській географії культурно-географічний регіоналізм сформувався в працях В. Г. Богораз-Тана [81], В. П. Семенова-Тян-Шанського [835, 836],

П. А. Тутковського [920]. Вони вважали культуру одним з найважливіших районоформуючих чинників.

У 30-х роках ХХ сторіччя культурно-географічна тематика розвивається переважно в країнознавстві. У 1937 році В. М. Кубійович виділив природничі області, де Поділля віднесено до серединно-українських земель, або Лісостепу з поділом на Галицько-Волинську та Правобережну частини [35].

До 60-х років ХХ сторіччя зменшується увага до вивчення етнічної специфіки регіону. У наступному десятиріччі інтерес до етногеографічних досліджень відроджується [468, 271, 273]. Л. М. Гумільов у якості найбільшого етнічного угруповання виділяв суперетнос як «мозаїчну цілісність», що сформувався з кількох етносів, які виникли одночасно в одному ландшафтному регіоні [273].

Одне з перших комплексних географічних досліджень у практиці руського регіоналізму було виконано у 1994 році [767]. Таксоном районування визнається «геоетнокультурна система», що розглядається як «територіальна (географічна) цілісність, локалізована в межах певного ареалу і яка формується взаємодією етнічних спільнот, антропогенізованих природних комплексів (ландшафтів) і особливих форм просторової організації суспільства (територіальних суспільних систем) у процесі природокористування» [889, с. 18]. Серед праць з етнокультурно-географічного регіоналізму початку ХХІ сторіччя відзначимо класифікацію культурних ландшафтів Росії Ю. О. Веденіна [529], класифікаційні структури етнокультурного ландшафтознавства Р. Ф. Туровського [918], вивчення загальних підходів до проблеми простору і культури, врахування природних меж-рубежів у розселенні етносів [577].

В історичній географії Л. Б. Вампіловою запропоновано регіональний історико-географічний аналіз, одним з напрямів якого є можливість розробки концепції культурного ландшафту [108]. Такий аналіз сприяє вивченню закономірностей і особливостей розташування об'єктів етнокультурної спадщини, ареалів поширення пам'яток. Автор зазначає, що особливості етнокультурних ландшафтів тісно корельовано з їх регіональними особливостями; розроблено схему історико-географічної характеристики регіону, у ній увагу приділено: належності території у якості «родової» для певного етносу; взаємозв'язку ландшафту й етносу (детермінування природокористування комплексом природних умов; обґрунтування етнічної самосвідомості комплексом ландшафтних умов); ландшафтним типам розселення тощо.

Оригінальною є етнолінгвістична розробка просторової репрезентації регіональних культурних традицій. Її автори, О. С. Герд та Г. С. Лебедев, розробили поняття «історико-культурної зони» (ІКЗ) і «етнокультурного діалекту» [685]. Під ІКЗ розуміють ареальну єдність, яка виділяється за даними археології, етнографії, антропології, мовознавства, історії, геології, палеогеографії, географії тощо. Надетнічна ІКЗ складається з певних тимчасових етноісторичних шарів (історико-

культурних типів), кожний з яких пов'язаний з культурним надбанням етносу. Поняття етнокультурного ландшафту регіональної розмірності співвідноситься з поняттям ІКЗ. Можна стверджувати, що *ІКЗ – це регіональний етнокультурний ландшафт, який аналізується з позицій історичної географії*.

А. Г. Манаков розробляє систему історико-географічної таксономії. Автор пропонує схему: історико-етнографічна область – історико-етнографічна підобласть – історико-культурна провінція – історико-культурна земля – місцевість; додатково пропонує виділяти історичні краї (під впливом політичного чинника). Власні розробки автор називає не зовсім вдало: культурне або історико-культурне районування [579]. Автор виділяє геоетнокультурні системи в ієрархії культурних районів, вказуючи на домінування етнічного фактору як головної ознаки культурно-генетичної ознаки вищих рівнів культурного районування. У регіональному (субетнічному) рівні до культурної спільноти віднесено етнічну групу, ландшафтним таксоном-аналогом є область та провінція, у концепції культурно-ландшафтного районування – край. До головних ознак виділення районів у концепції етнокультурних ландшафтів регіонального рівня автор відносить: діалект, політико-історичну ознаку, історичні центри, природну підзону. А. Г. Манаков виділяє *культурний регіон*, який у його розумінні є сучасним аналогом історико-етнографічних (історико-культурних) областей.

На початку ХХІ сторіччя руські дослідники вивчають поняття «регіон» як:

- етно-екологічні території, пов'язані з проживанням малих народів [994];
- палімпсест, у якому територіальна культурна система є сукупністю нескінченного числа автономних пластів, які мають варіативну ієрархію [602].

Проблему «етноекологічного», «історико-культурного», «етнокультурного» районування наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіч аналізували С. П. Романчук [793, 794], Н. Г. Осадча [681], В. П. Круль [507, 508], Я. І. Жупанський [377] тощо. Зокрема, В. П. Круль виділяє таксони історико-географічного краєзнавства⁶: а) суцільна українська етнічна територія (СУЕТ); б) історико-географічна зона (ІГЗ); в) історико-географічний край (ІГК); г) історико-етнографічна область (ІГО); д) історико-географічна земля (ІГЗ); найменшою ланкою є поселення (місто, містечко, село, хутір). У цій класифікації досить чітко простежується поняття культурного ландшафту різної розмірності як етнокультурного регіону. В. П. Круль територію сучасного (адміністративного) Поділля відносить до різних ІГЗ: Західної України та Південно-Західної України, де за критерії взято політико-адміністративні та історичні чинники етногенезу,

⁶ Основою українського краєзнавства є територія, український етнічний простір, який складається з менших ієрархічних таксонів.

одночасно виокремивши дві частини генетично споріднених ландшафтів Поділля. С. П. Романчук виділив етногеоекологічні структури, де територію Поділля віднесено до Західного (південно-західного) регіону [794].

О. П. Ковальов [461] виділив регіон як складну культурно-господарську структуру з характерними лише для нього особливостями та особливими ландшафтами. Формування регіону представлено процесом розвертання, становлення регіональної структури антропосфери. Ядром регіону автор пропонує вважати крупний промисловий і культурний урбоцентр. Цей підхід дозволяє розглядати регіон як соціально-просторове утворення, але при цьому втрачається його ландшафтна складова. Другий підхід автора пов'язаний з аналізом регіону як фізичної системи, де пріоритети надані ланці «ресурси-енергія».

Ю. О. Кисельов у географічній регіоналістиці виділив напрям регіональної геософії, який наближений за своїм змістом до регіонального етнокультурного ландшафтознавства. Автор надає перевагу духовній (сакральній) складовій [449] і зазначає, що «питомі риси українського ландшафту найкраще виражені в лісостеповому... фрагментах національного геопростору...» [450, с. 129].

Терміни «етнічні території» і «еколого-етнічні території» почали активно вживати наприкінці 80-х ХХ сторіччя, завдяки дослідженням істориків, етнографів та біологів при вивченні традиційних культур.

Пізнання етнокультурного ландшафту відбувається через вивчення *географічного простору, території, місця, регіону*. Регіон займає чільне місце при аналізі етнологічних особливостей території та формування етнокультурних ландшафтів, коли: «...загальноетнічне пізнається та характеризується через регіональне, місцеве, і навпаки» [665, с. 77].

Географічний простір (геопростір) – це сукупність відносин між географічними об'єктами, які розташовані на певній території і розвиваються в часі. Простір є об'ємною сукупністю розташувань і відстаней: «...крім географії культури повне право на існування має дослідження географії у культурі, тобто відношення до простору, характерного для тієї або іншої культури» [525, с. 44].

Геопростір, крім традиційного фізико-географічного підходу [261], може бути: геополітичним, культурним, традиційної культури. Етнокультурний геопростір організований по різному: від абстрактного геометричного простору у сучасних селитебних ландшафтах до організованого за принципом протиставлення сакрального і профанного у традиційних культурах [900].

До *території* відносять: натуральний та етнокультурний ландшафти, територіальні ресурси, системи розселення. Історики, археологи та етнографи вважають територію провідним чинником, який формує етнос. В. Ф. Генінг зазначає, що природні компоненти території є основою для існування людей; виділяє «етнічну територію» для якої характерна спільність умов матеріального життя і повинна мати певний розмір [220]. На значенні території наголошував Л. М. Ребет у праці «Теорія нації»

(1955): «Земля, територія, простір це один з перших чинників, що забезпечує тривкість групи» [за 357, с. 93]. У монографії «A Companion to Political Geography» [1021] один з розділів присвячений поняттям території, кордону та місця. Автори аналізують «територію» як похідне від «терри» (землі); виділяють «територіальність людей» (human territoriality), де відбувається формування місцевих соціальних груп; територію як соціальний конструкт; територію та ідентифікацію (згадуючи національну самоідентифікацію).

Поняття «місце» також одне з домінуючих у географічних науках, живається для прив'язки, вписування певного об'єкту у конкретний географічний простір. Для характеристики «місця» виділено концепти: місце як фізична локація, місце як культурна або соціальна локація, місце як контекст, місце як конструкт у часі, місце як процес. Найближчим до дослідження є розуміння місця культурної локації, яке наближене до «етнокультурного регіону» [1021].

Місце може бути ідентичним «малій батьківщині», «рідному краю». Для регіонального рівня етнічної самоідентичності характерна історична свідомість місцевого населення. Простір, з яким ідентифікують себе індивіди, – це селитебний ландшафт і регіон. М. П. Крилов зазначає, що простір соціокультурної взаємодії – у першу чергу населений пункт, у другу – регіон [515]. Територія «малої батьківщини», яка ідентифікується як регіон, часто не співпадає з межами сучасних адміністративних структур. У рамках краєзнавства такі регіони наповнені неформальним змістом, ототожнюючись зі старими, губерньськими аналогами. Такі таксони інколи називають *краями*. Є трактування «свого краю» як простору, що змінюється у часі. Таке трактування відрізняється від популярної в географії «історичної провінції», для якої передбачались стабільні кордони та значний ступінь спадкоємності етнокультурного наповнення території.

Регіон як ціле можна розглядати в різних аспектах (фізико-географічному, історико-культурному, антропологічному). При цьому регіон можна вважати «безрозмірним» поняттям⁷, який включає каркасні, точкові та гуманістичні ландшафти.

Для створення цілісної картини життєдіяльності окремих регіонів необхідні міждисциплінарні дослідження, де основою є уявлення про етнокультуру як унікальну форму існування етносу (етносів) у конкретних історико-географічних умовах. Регіональна історія формується в результаті взаємодії традиційних етноспільнот, які за тривалий період виробляють багато спільних елементів у господарській діяльності, суспільному та сімейному побуті, культурних цінностях.

Для регіонального етноландшафтознавства базовим поняттям є регіон

⁷ «Ієрархію регіонів визначає тільки наукова проблема... Регіон детермінований тим питанням, вивченням якого ми займаємось» [Е. Айсерман, за 648, с. 32]

(можливий синонім – район⁸), він «...виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій» [128, с. 61]. Регіон – складна і багаторівнева категорія. В англійській мові слово *region* має санскритський корінь **reg*, який означає «різати», «проводити межу». Це дозволяє визначити головним ідентифікатором регіону його межі (кордони), які і визначають його цілісність. Е. Б. Алаєв визначив регіон як «територію, яка за сукупністю елементів, що її наповнюють, відрізняється від інших територій і маючи єдність, взаємопов'язаність елементів, цілісність, причому ця цілісність – об'єктивна умова і закономірний результат розвитку цієї території» [5, с. 67].

У фізичній географії *регион* – це ландшафтний комплекс відповідного ієрархічного рівня. У ландшафтознавстві до цього рівня відносять таксони від фізико-географічного району до фізико-географічної країни. В. О. Ніколаєв вводить поняття «регіонального ландшафтознавства», що вивчає «як внутрішню будову, так і зовнішні зв'язки ландшафтів ...які створюють крупні єдності. При розгляді фізико-географічних регіонів – складних багатоярусних геосистем – тепер вже неможливо обмежуватись покомпонентним аналізом їх структури» [644, с. 5].

У культурології до визначення «регіону» вносять відповідні корективи, виділяючи специфічне культурне утворення, вписане в ландшафтний комплекс, основу якого складає однорідне фізико-географічне середовище, відносно однорідна економіка, які формують каркас суспільного життя та загальне тло історико-етнографічного розвитку [770].

У геополітиці і регіоналістиці – «регіон» це «безрозмірне» поняття, що може використовуватись для визначення будь-якої ділянки земної поверхні, що має специфічний набір якостей. У такому розумінні «регіон» – це цілісність і одночасно частина цілого [919, с. 38].

Регіон має значний ступінь стійкості: при певних коливаннях меж та кордонів, у тривалих стратах, їх досить чітко видно на галузевих та загально-географічних картах. У межах відносно стабільних регіонів відбуваються процеси змішування і синтезу господарських та етнографічних процесів. Кожний новий етнос, нова етнічна трансформація вписуються в раніше існуючу культуру. Народи змінюються, трансформуються господарські форми, зникають археологічні культури і пам'ятники, а у регіонах зберігаються стійкі характеристики (розміри, межі, назви), утворюючи стабільну структуру регіонального рівня. Досить часто, зі зміною стратів, помітне збільшення стабільності та оформленості

⁸ Семантично в англійській мові поняття «регіон» та «район» мають спільне походження, у російській та українській – різне. У географії виділяють відповідні категорії просторового розуміння регіону: абстрактне поняття простору, теоретичне – території, буденне – місця. Г. Д. Костинський аналізує район та регіон як синонімічні утворення, а виділення «території» та «району» зумовлені процедурою встановлення меж та кордонів [488].

ареалу регіону (наявності стійкої межі або кордону).

Тракування *етнокультурного ландшафту як регіону* [254] можливе у випадку його освоєння етноспільнотами, які займають відповідну територію та трансформують її відповідно до своїх традицій природокористування.

Подібного підходу притримується А. С. Кусков, який одне з трактувань культурного ландшафту розглядає як синонім «території», «простору», «регіону», «місця» [532]. Автор вважає, що будь-який земний простір, життєве середовище достатньо великої групи людей є культурним ландшафтом, якщо цей простір одночасно цільний і диференційований, а етнос освоїв цей простір утилітарно, семантично і символічно. Подібного значення набуває «етноландшафтна система» [356], представлена етнічними утвореннями, які формують єдину цілісність, що створюється на спільності умов і форм їхнього існування в одному регіоні.

Регіон накопичуючи зміни, набуває типових культурно-ландшафтних рис, перетворюючись у різновид антропогенного ландшафту – *етноландшафт*. Його межі співпадають з ареалом проживання відповідної етнічної групи. Дослідженням цих структур займається етнокультурне ландшафтознавство.

Для реконструкції регіону необхідно проаналізувати системи, які накладаються: археологічну культуру, мовну систему, антропологічний тип населення, типи традиційно-побутової та духовної культури, ландшафтно-господарський стереотип, фольклористику, політичну історію, рельєф, клімат, тип ландшафту, типи тварин та рослин, типи господарсько-виробничих зв'язків.

Етнологи виділяють *історико-етнографічне районування*, яке склалося історично, вплинувши на систему традиційної культури, господарювання, залишившись в історичній пам'яті людей, їх етнорегіональній свідомості – чинниках достатньо вагомих для регіоналізації.

П. І. Надолішній ввів поняття «етнорегіону», який розглядав як простір концентрованого вияву етнорегіональних факторів на підґрунті локальної специфіки, а Поділля відніс до західних областей [128].

Регіон, тобто ареал проживання етносів, може бути різномірним з погляду культурного та природного наповнення. Для Поділля, що відрізняється значним природним різноманіттям, складною історією, територіально диференційованою культурою, базовим таксоном районування може бути *край (область, земля)*, який є аналогом ландшафтної провінції. В. С. Крисаченко зазначає, що «край» є терміном полісемантичним, де найважливішим значенням є поняття Батьківщини [758]. У такому контексті поняття «краю» практично тотожне виразові «країни» синонімами до поняття «край» у Росії вживались терміни «смуга», «простір». Поняття «район» існувало паралельно, але впродовж ХІХ сторіччя було невизначеним.

В. О. Горбик та П. І. Скрипник [128] вважають, що «край» в

історико-краєзнавчому сенсі потрібно розуміти як певну територію, що підлягає комплексному вивченню. Визначальними аспектами у вивченні територіальних меж та кордонів краю є: 1) фізико-географічний; 2) економічний; 3) політичний; 4) етнічний; 5) адміністративний.

Найпридатнішим об'єктом для регіонального етнокультурного ландшафтознавства є «*етнокультурний регіон*», який виділяють за чинниками:

- природні умови та ресурси;
- структура натуральних і етнокультурних ландшафтів;
- особливість історичного розвитку (зміни стратів);
- етнічний склад регіону;
- риси духовної та матеріальної культури;
- регіональна ідентичність та самоідентичність [179].

Т. І. Герасименко зазначає, що етнокультурний регіон формується на основі етнокультурного каркасу території (аналогу геокультурного каркасу за А. Г. Дружиніним, 1999), роль якого виконують етнокультурні ландшафтні комплекси. Етнокультурний регіон складається з поєднаних етнокультурних ландшафтних комплексів і міжрегіонального простору [225]. Залежно від особливостей внутрірегіональної взаємодії є відмінності всередині етноспільноти. Специфіка пов'язана з особливостями формування каркасних селитебних ландшафтів (моно-, дуо- і поліетнічні містечка і села) і формою компліментарності з сусідніми етносами. Можна зробити висновок про ускладнення етнокультурних ландшафтів і формування регіональних і локальних етнокультурних особливостей.

Ландшафт (індивідуальний) не може бути одноосібною причиною етногенезу. Лише його варіативні сполучення, врівноважені впродовж тривалого періоду (з незначними флуктуаціями), при наявності інших чинників (переважно ентропійних), здатні прискорювати появу та розвиток нового етносу. Саме в таких ландшафтних комплексах, починають формуватись досить чіткі обриси етнокультурного регіону, який має єдину упорядковану (самоорганізовану) територію, гомогенну за рядом ознак (клімат, рельєф, ґрунт тощо), де максимально проявляються природно-культурні особливості етносу (субетносів).

Чинником формування етнокультурного регіону є пасіонарний поштовх, власне – космічне випромінювання (або вибух наднової зірки) [272]. Створюється синергетичний ефект, – етнос, який тут народжується, знищує всі перешкоди на своєму шляху, одночасно змінюючи, а потім створюючи нові ландшафти. Найважливішою перешкодою якраз і є ландшафтні комплекси. Їх перетворення дозволяє трансформувати етноенергію (другий ентропійний чинник) у достатню кількість матеріалу, яка з'являється за рахунок переходу на новий тип природокористування.

Особливо інтенсивно цей процес відбувається у контактних, контрастних, поліландшафтних смугах (наприклад, Головний ландшафтний рубіж Східноєвропейської рівнини, де поєднуються степова

та лісова смуги, є азональні ландшафтні комплекси річкових долин на півдні (полісся) та опілля на півночі). Системні зв'язки тут досить нестійкі. З геополітичного погляду, цей приклад можна трактувати як дисбаланс між регіональними структурами – обмеженість західної етнокультури (лісова смуга), при її прагненні до домінування, супроводжується повним нерозумінням етнокультури сходу (степова смуга), що призводить до конфліктів та потрясінь (ентропійні явища). У цьому випадку космічна енергія є каталізатором для вивільнення біогеохімічної енергії, акумульованої в ландшафтних комплексах.

Третій чинник – термоядерна енергія Землі, яка у ландшафтних комплексах проявляється через поля геоактивних структур регіонального рівня, розташування та локалізація яких співпадає з етнокультурними регіонами. Існує певний зв'язок між геоактивними структурами та лініями пасіонарних поштовхів, зумовлений геометрією ліній пасіонарних поштовхів [169].

Гіпотетично, можна припустити існування «зародкових» систем – етнопаттернів (синонім Л. М. Гумільова – етноценоз), на основі яких формується етноландшафтний регіон. Кожен етнопаттерн має ландшафтну прив'язку, виникає у конкретному регіоні, поширюючись шляхом дифузії.

Етнопаттерн (з англ. pattern – зразок) – етноплацентна основа контрастних ландшафтних комплексів, з характерним набором «мемів», що зумовлює місцерозвиток етносу. За принципом самоподібності вони можуть повторюватись у просторі, а також самоорганізовуватись під впливом вище перерахованих ентропійних чинників, утворюючи стійкі регіональні структури. Етнос, трансформуючи мему шляхом поглинання біогеохімічної енергії, може їх використати при адаптації до інших ландшафтних комплексів, у яких асимілюється. Послідовність та поєднання мемів є «сценаріями» для розвитку етнокультурного регіону.

Домінуючий етнопаттерн виникає лише раз, під час пасіонарного поштовху, вбираючи біогеохімічну енергію з натуральних ландшафтів; надалі поширюючись – самоповторюючись – сполучаючись – дифузуючи у межах етнокультурного регіону. Результатом дифузії етнопаттернів за межі етноландшафтного регіону є утворення есклавів та анклавів, які привносять свої особливості природокористування у ландшафтні комплекси, що адаптуються під потреби етносу.

Базовим таксоном етнокультурного регіону є етнокультурний ландшафт, який можна поділити на місцевості. Вони є ділянками гомогенного етнокультурного простору і формуються за критерієм центрально-периферійного типу. До перших відносять *вузли* – каркасні селитебні ландшафти, які є центрами інноваційної (міста) і традиційної (містечка, села) етнокультури. До других – периферійні ресурсні зони етнокультурного ландшафту, які знаходяться під безпосереднім впливом вузлових центрів.

У полікультурних регіонах представлені етноси, нерівноцінні за своєю роллю у формуванні етнокультурних ландшафтів. Необхідно

виділити домінуючу (з корінними етносами), інші корінні (нацменшини), міську, реліктову, згаслу етнокультуру. Корінна етнокультура не завжди домінує. Полікультурні регіони характеризуються етнічною й релігійною мозаїкою, наявністю етносів присутніх у сусідніх регіонах і країнах, разом з тим – наявністю регіональної самосвідомості, що в ряді випадків переважає над етнічною.

2.2. Поділля як етнокультурний регіон

Регіональна культура представляє специфічний синтез елементів різних етнокультур. Регіон розглядається як визначений географічний простір, заповнений етнокультурними ландшафтами і закріплений у свідомості людей. Поступово формується певний спосіб зв'язку з місцепроживанням, що проявляється у створенні певної картини світу і відповідного світогляду: «...народи утворюються у результаті своєї історичної долі, але такі пов'язані з природою країни» [230, с. 245]. Простір регіону має унікальні риси, що формуються під впливом структури натурального ландшафту, сакральних місць, регіональних артефактів та реліквій, етнічних відмінностей культури.

Історія етносу розпочинається у хронологічному локусі, коли відома та зафіксована перша подія, пов'язана з його походженням: утворення, міграція та поширення етнокультури, формування селитебної мережі. Цей підхід може змінюватись, коли об'єктом вивчення є формування етнокультурного регіону з його фізико-географічними особливостями. Він може забезпечити основу для вивчення структури та динаміки етнокультурних ландшафтів досліджуваного регіону.

Моделний регіон Поділля розглядається відповідно до схеми природно-господарського районування України в межах трьох адміністративних областей: Тернопільської (Західне Поділля), Хмельницької (Центральне Поділля), Вінницької (Східне Поділля). У розрізі моно-(полікультурних) та етнічних стратів, у межах досліджуваного регіону розташовані історико-географічні краї: власне Поділля, Східна Галичина, Волинь або Полісся (його південна частина).

З XIII сторіччя Поділля не тільки вийшло зі складу інших етнографічних земель, «не только пошла по пути своего оригинального развития, но повидимому также выделилась в среде земель Кипчака въ особую единицу: памятникомъ такого выделения и известного рода сплоченія Поднестровья и Побужья въ одно целое и является имя «Подольской земли...» [751, с. 329], яке з'являється з другої половини XIV сторіччя.

Географічний аналіз показує (додаток А.1), що впродовж I-II тисячоріч Поділля відіграло суттєву роль у створенні геопростору Європи, а в XXI сторіччі, здебільшого України [301]. Географічне розташування регіону між болотами річкової долини Прип'яті і південно-східними відрогами Карпат сформувало в регіоні міграційні «ворота» для

етносів. Певні етнічні групи знайшли краще оточення. Деякі, щоб збільшити їх територіальні межі, і, зваживши на фізико-географічний та економічний потенціал ландшафтів, залишились у Поділлі.

Регіон є одним з найрізноманітніших в етнокультурному відношенні: «Подолія не имеет угла, не только бесплоднаго, но лишеннаго самой поэтической обстановки» [837, с. 24]; «...навстречу несутся обычныя картины Подольской губернии: леса сменяются полями, мелькают большія села и деревни, на горизонте вырисовываются колокольни церквей и попадаются помещичьи усадьбы» [400, с. 178]. Леся Українка образно писала: «Красо України, Подолля», маючи на увазі не лише його естетичні якості, а й неповторність місцевої етнокультури: села, вписані в горбисто-пасмовий рельєф, автентичну культуру [930]. У 1670-1672 роках німецький дослідник У. фон Вердум, проїжджаючи Поділля, описує особливості рослинного покриву та ландшафтної структури регіону: біля Тернополя «одностайні, буйні, але неуправлені поля» [422, с. 75], над Збручем, під Скалою «на горбках і долині, що розтягається під ними, росте дуже буйна трава й широка, висока конюшина, а також різні лікарські й кухонні зела, як шпарат, рід карчохів, материнка огородова, шавлія, потім полин, подорожник і велика кількість згаданих уже вишеньок на корчах» [422, с. 75].

Перші ознаки появи полікультурних ландшафтів регіону відносять до VI-V тисячоріччя до н.е. Формуються сільськогосподарські і перші селитебні ландшафти. Природні умови Поділля на всіх етапах історичного розвитку були сприятливими для землеробського освоєння, формування селитебної мережі. На ці процеси вплинули відповідні *особливості контактності регіону* [208, с. 21]:

- його фізико-географічне розташування на південному заході Східноєвропейської рівнини; ландшафти регіону геоекотонного характеру: на заході – широколисто-лісові Центральної Європи, на півночі – північноєвропейські, на півдні – північні степові;
- вигідне економіко-географічне розташування між західною Європою та Причорномор'ям;
- рівнинний рельєф: щільна мережа річок різних басейнів;
- помірно-континентальний вологий клімат, сприятливий для життя населення, вирощування сільськогосподарських культур та розведення худоби;
- переважання лісостепових та широколистолисових ландшафтів, зі значними масивами лісів і лучних степів, достатньо родючих сірих і темно-сірих лісових ґрунтів, опідзолених і типових чорноземів;
- різноманітність природних ресурсів: кліматичних, водних, рослинних, тваринних тощо;
- значна диференційованість, різноманітність і контрастність природних умов, складна хорична структура ландшафтних комплексів регіонального та локального рівнів.

Розуміння контактності регіону проаналізоване в праці В. О. Дергачова, який виділяє її як типологічний об'єкт при дослідженні рубіжної комунікативності. Його дослідження побудовані за принципом географічного детермінізму з врахуванням контрастності природного, соціального й економічного розвитку регіональної етнокультури [306]. Необхідною передумовою для регіонального етногенезу є контрастне ландшафтне середовище. Як зазначають В. С. Крисаченко й О. І. Мостяєв, лісостепові ландшафти (зокрема Поділля) є «центрального стрижнем» України: «Сам Край за своїми еколого-географічними ознаками здебільшого репрезентований лісостеповими ландшафтами..., оправлений з обох боків надзвичайно потужними і тяглими екосистемами, а саме Степом і Лісом» [за 657, с. 15]. Лісостеп дискретний та контрастний (значна диференціація флювіальних ландшафтів, різні типи рельєфу) краще сприймався та освоювався українцями, ніж гомогенні ландшафти лісу та степу, що у свою чергу вплинуло на інтенсивність колонізації регіону.

Унікальність природи і ландшафтів Поділля вплинули на історію розвитку етнологічної системи, територіальну організацію її структури, менталітет місцевих етносів, вплинули на економічну діяльність, побут звичаї, навіть фольклор [922] та формування етнокультурних ландшафтів. Регіон був фронтиром українського народу: розташований на кордоні різних держав, на межах земель різних етносів, «і кожна суміжна держава, кожен сусідній народ закидали око на цю родючу країну» [848, с. 5].

Е. Реклю зазначив, що рельєф поверхні суттєво важливий для розподілу рослинного покриву, тваринного світу та історії населення, але найважливіше – ґрунтовий покрив, який вплинув на історичну долю місцевих жителів [772]. В етнокультурних ландшафтах рельєф визначає головні особливості та якості місцеіснування людини, а також тип розселення етносів, специфіку їх міжетнічних зв'язків. З морфометричними характеристиками рельєфу пов'язана комфортність проживання населення, ефективність виробництва, стан здоров'я людини. На етногенез впливає відносна геоморфологічна ізольованість території. На рівнинних територіях (наприклад, Поділля), коли загальний рельєф відходить на другий план, «бар'єрні» функції можуть виконувати: а) значні відстані; б) наявність водних перешкод на шляхах міграції етносу і ускладнення в торгівлі; в) непрохідні ліси й болота [504].

У рельєфі регіон має значну вертикальну диференціацію і ділиться на Побузьку та Дністровську частини. У північно-західній частині височина межує з Волинню, де розташовані Кременецькі гори і починаються Медобори (Товтри), що віддалено нагадують гористі місцевості, які порівнюють зі Швейцарією.

Назва регіону не означає, що Поділля є нескінченною рівниною (Пониззям, Подолом). Тут є глибокі долини, почленовані річками: гористі підняття, які нагадують гористу місцевість Швейцарії. Таке порівняння часто цитувалося у туристичних публікаціях Польщі і зберегло його основний опис при посиланні на долину Дністра: «Если васъ тянетъ на Рейнь или Эльбу, но

Днестрь отъ васъ ближе, – поезжайте на Днестрь. Это действительно прелесть, действительно рай» [400, с. 179].

Унікальною особливістю Поділля у геолого-геоморфологічному аспекті є те, що більшість ярів та допливів Дністра розташовані в шарах третинного силурійського вапняку. Через його крихкість та вивітрювання спочатку з'являлись тріщини, які згодом перетворились у печери. Такі відслонення розташовані у середній та нижній течії лівих допливів Дністра. Печери були першоосновою селитебних ландшафтів, а кремій давав їм зручний матеріал для домашнього знаряддя та зброї. Деякі з печер регіону вже давно привернули увагу дослідників XVIII сторіччя [36]. Окремі Подільські печери доетнічного страту дослідив В. Б. Антонович [173].

Регіон має сприятливий клімат. За історичний час північні і південні частини були досить контрастними. На півдні глибока долина Дністра дозволяє проникати теплому субтропічному повітрю. Ця кліматична умова сприяла розробці високого стандарту агрокультури. Через цей винятковий клімат, родючі ґрунти і багатий урожай південну частину Поділля часто порівнювали з турецькими садами Меран. Тоді як південь мав теплий, м'який клімат, на півночі було прохолодно. Постійні холодні вітри з півночі надали клімату цієї частини регіону спорідненості з континентальними зимами. Влітку, проте, погода компенсувалась найвищою температурою, загальною для цього типу клімату. У XIX сторіччі про клімат регіону занотували: «Подолье или Русь дольная казалась для всех истинной страной солнца в сравнении с литовскими и польскими землями», через це «солнце же и признано было древними самымъ приличнымъ для нея гербом» [845, с. 137].

Річкова мережа регіону вплинула на поділ праці за місцевими природними умовами. Великими річками як головними торговельними шляхами концентрувалось населення, яке приймало діяльну участь у торговельному русі: «Українські ріки... тісно звязані з судьбами українського народу. Річки... це найліпші та найдешевші дороги, куди можна перевозитися людям і всякому добру» [805, с. 33]. На річках виникали торговельні осередки, міста та містечка; населення, яке жило поза містечками, займалось хліборобством і лісовими промислами. При такому впливі на народногосподарський обмін річки отримали важливе політичне значення. Служачи готовими первісними дорогами, річки були міграційними шляхами для етносів.

Взаємна близькість головних річкових басейнів Поділля при сприяттні горбисто-пасмового рельєфу не дозволяла частинам населення, що розміщалися по них, відокремлюватися один від одного, замикатися в ізолювані гідрографічні осередки і тим самим сприяла єдності етносів.

Ґрунтові смуги і зазначені властивості річкових басейнів вплинули на заселення регіону. Відмінності у складі ґрунту різних частин Поділля з неоднаковою рослинністю визначили особливості народного господарства, сформували місцеві господарсько-культурні типи. Але дія цієї умови позначилася не відразу. Слов'яни при своєму розселенні у регіоні зайняли

обидві суміжні смуги, лісовий суглинок і північну частину степового чорнозему. Можна було б очікувати, що у лісостеповій смузі сформуються різні типи природокористування: мисливський і землеробський. Племена південного поясу слов'янського розселення, які жили в лісах, займалися звіроловством, платячи данину хутром київським князям або хозарам. У той же час, за літописами, вони були землеробами. Родючість ґрунтів Поділля зберігається до ХХ сторіччя, дивуючи європейських дослідників. Як відзначив Р. Волтерс, перебуваючи у Поділлі у 1942 році: «Ґрунт такої родючості, про яку у решті Європи і не чули. Чорнозем розташований товщею до двох метрів на лесовому шарі. Тут, як нам сказали, селянину роками не потрібно удобрювати землю» [950, с. 131].

Насичені ресурсами лісостепові ландшафти регіону, родючі ґрунти, помірний клімат створили прекрасні передумови для розвитку землеробства та формування значних площ сільськогосподарських ландшафтів. Літописці із захопленням зазначають родючість ґрунту: «Подол въ древности превосходила все соседнія въ нею страны плодородіємъ и красотою своей природы» [за 845, с. 126], також описують родючість ґрунту Поділля на прикладі ввіткнутої палиці або залишеного у полі плуга, які заростали травою за три-чотири дні. Що стосується ґрунту, то у давні часи тут «нередко приходилось безъ всякаго удобрення и обработки собирать даже по две жатвы съ одного посева» [845, с. 137]. Порівнюючи ґрунти регіону з сусідніми, літописці зазначають, що за своєю родючістю – це омріяна людством «країна сонця» [886]. Ще у ХVІ сторіччі зафіксовано, що «край этот до того плодороденъ и изобилуетъ всемъ, что может только произрастать на земле, что пахарь, вкинувъ кое-какъ семена въ землю, всегда получаетъ стократный приплодъ» [845, с. 189]. Дослідник Ф. Руджієрі писав: «Подільська земля така плідна, що родить траву, заввишки у хлопа і без ніякої майже управи таку силу збіжжя, що воно в значній частині марно пропадає на пні, бо нема кому його збирати. Причиною цього є й те, що ця земля є далека від торгових доріг, нема й сплавних рік, котрими можна було б спускати збіжжя туди, де воно б знайшло купця...» [за 422, с. 90]. Подібне твердження зустрічаємо в 1573 році у французького мандрівника Блеза де Віженера: «Кажуть, що ґрунт цієї країни (Поділля – авт.) такий добрий і плідний, що коли залишити в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко» [за 850, с. 12].

Ліс сформував для місцевих етносів передумови – господарські, політичні: надавав сосну і дуб для будівництва; березу й осику – для опалення житла; давав домашній посуд, був надійним притулком від зовнішніх ворогів. Родючий ґрунт регіону, його високі механіко-хімічні показники, особливо у давні часи, свідчать, що натуральна рослинність була різноманітною й унікальною. Регіон був відомий лісами, які займали всю північну частину регіону, у південній частині починались «степи татарскія» або «подольскія пустыни». Ще у ХVІ сторіччі, де розташований сучасний Кам'янець-Подільський, був непрохідний ліс, у якому полювали

Коріатовичі на зубрів, оленів та диких коней.

Знищення лісових масивів регіону мало етногенетичні ознаки: на південному сході татари сформували екотонні пірогенні ландшафти, випалюючи ліси для своїх табунів та зменшуючи площу лісових ландшафтів, де переховувались українці. У східній частині регіону були російські пани, у центральній та західній – польські, які вирубували ліси задля формування фільварків або збільшення площ селитебних ландшафтів.

Останній найбільший ліс у XVI сторіччі був розташований між річками Серет та Гнізна. Надзбручанські Товтри тоді називались «Недобір», але польські географи пізніше перекутили назву на «Медобори». Козацький літописець С. Величко розташував тут селище дикого Сатира, який насилає лихоліття на Україну. У зв'язку з цим, ліс мав назву Чортового і тричі згаданий у літописах 1150 і 1231 років. Його східна межа проходила по р. Ушиці і верхів'ями р. Случ. Ймовірно, що територія Товтр також входила до складу «Чортового лісу» [422].

У річках (особливо Дністрі та Південному Бузі) було багато видів промислової риби: форель, щука, короп, карась, сом, сичуга, в'юни тощо. Птахи, у літописний період, також були різноманітними: білі орли, сови, чорні ворони, галки, круки, горобці, зяблики, коноплянки, жайворонки, ластівки, голуби, куріпки, лісові кулики, дрохви, журавлі, лелеки, чайки та багато інших. У XVI сторіччі багатими були подільські «бори» та «пущі» на зубрів, оленів, диких кіз та диких коней, бобрів.

У XVIII – XIX сторіччях птахи були об'єктом полювання місцевого польського дворянства: «...яке втішається цим, полюючи з рушницями та з гончими борзими псами, а в широких лісах – із використанням тенетів. Одних пернатих (диких гусей, качок, дрохв, диких голубів), підійшовши, вбивають; інших (куріпок, перепелів, бекасів) ловлять за допомогою нацькованих собак, яких називають лягавими, а також накривають сітками...» [664, с. 60].

Наприкінці XIX сторіччя інтенсивність природокористування зростає, що призводить до скорочення чисельності поширених видів (вовки, лисиці, зайці), а інколи і до повного зникнення.

З цінних комах регіону, беззаперечно, бджоли: «Бджільництвом у Подільській губернії займалися дуже вигідно, а найбільше в тепле й тихе літо, коли сама природа своїм теплим кліматом та плодовими садами й затишними гаями, оточеними з усіх боків величезною кількістю всяких зернових, соковитих злаків та квітів, сприяють цьому» [664, с. 60]. Бджоли, не завжди маючи можливість гніздитись у лісі, будували стільники у печерах, на скелях, заплавах рік і навіть просто у ґрунті. Багато бджіл було у лісах Медобор: «Ступишь ли, бывало на землю ногой, нередко выдавишь изъ нея струю отличнаго меда: не имея где поместиться в лесу, – въ старыхъ выгнившихъ пняхъ, – пчѣлы часто роились в земле, въ прибережьяхъ рек, словомъ во всякомъ удобномъ месте» [845, с. 250]. У XIX сторіччі селяни та представники польської шляхти тримали понад 50 вуликів, у господарствах

багатих поміщиків пасік було кілька. У 1804 році в Подільській губернії було 392 070 вуликів, у 1901 році – 80 тис. вуликів [933].

Масштабність простору та локальність місць сформували особливе відчуття широти, простору, нескінченності і відчуття загальності, оформило образ етнокультурних ландшафтів Поділля (додатки В.1, В.2).

Безсумнівно те, що етнос постійно пристосовується до ландшафтною структури регіону і до своїх потреб, від яких не може або не хоче відмовитися, і в цій двосторонній боротьбі із самим собою і з природою виробився специфічний тип природокористування. І чим більший поштовх дає природа здібностям етносу, чим ширше розкриває вона його внутрішні сили, тим більший її вплив на природу та історію регіону [188].

2.3. Регіональні етнокультурні геоекотони

Проблема меж – одна з найактуальніших у географії. Залежно від мети та завдань вивчення цього просторового феномену він може мати різні вирішення.

Просторові етнічні і культурні особливості регіону часто розглядаються через призму різкого характеру взаємних переходів. Часто дослідники, використовуючи абстрактні побудови, виділяють конкретні культурні межі [103]. Межі (геоекотони і фронтири) стали невід’ємними частинами культурних ареалів і мають складний, перехідний характер. Д. Гріг [249, с. 190] стверджував, що для коректного географічного опису перехідних зон необхідно застосувати складнішу методику, ніж існуюча в географії та етнографії.

Проблеми співвідношення природних, політичних, етнокультурних меж та кордонів аналізують у спеціальній та загальній літературі. Механізми утворення геоекотонних меж розглянуті у працях В. П. Семенова-Тян-Шанського [835], а пізніше у працях В. Бунге [103]. Вплив кордонів на розташування етноспільнот вивчали Д. Гріг [249, с. 189-191] і П. Хагет [943].

Від середини 50-х років ХХ сторіччя дослідження регіональних етнокультурних геоекотонів здійснювалось за допомогою традиційних географічних методів, межі розглядалися у хорологічному аспекті, розроблялась концепція прикордонного ландшафту і стадій еволюції прикордонних територій. На перехідний характер етнічних кордонів звертав увагу П. І. Кушнер [539]. Б. М. Еккель (1982) надавав значення природним рубежам в етнічних процесах. Але його висновки про роль ландшафту в етногенезі з позицій просторової конфігурації залишаються спірними [431].

У 90-х роках ХХ сторіччя використовують постмодерністські підходи та методи. Межі аналізують не лише у територіальному аспекті, а й у соціокультурному, розробляються підходи до вивчення геоекотонів і фронтирів як до важливого елементу етнокультурної ідентичності. А. Г. Ісаченко визнає факт складного характеру стосунків між економічними та ландшафтними межами і пропонує для подібних

досліджень застосовувати принцип історизму [404]. В. Л. Каганський розглядає територію України як одну велику перехідну зону [426]. Нові тенденції сприяли вивченню етнокультурного ландшафту як регіону і аспектів формування транскордонних етнічних територій.

В етнічній і культурній географії з 80-х років ХХ сторіччя використано поняття «етноконтактної зони», яку виділили за акцентом у процесі взаємодії етносів у зонах їх «стику» [997]. Етнограф А. М. Ямсков виділив кілька типів етнічних меж: дифузні, лінійні та розмиті [1016]. В Україні вивченням «етноконтактних зон» займався В. О. Джаман [328], який розділив етнічні процеси на етнотрансформаційні, етновеволюційні, етнооб'єднувачі, етнороз'єднувачі.

Відповідно до класифікації функцій меж, «етноконтактну зону» потрібно віднести до категорії етнічних гравітаційних географічних меж, які виконують контактні функції. Р. Ф. Туровський виділив етнокультурні спільноти, які утворюють поле взаємодії, утворюючи контактний круг, тобто, певний аналог геоекотону [918]. В. М. Цимбурський (2000) називає територію, утворену периферією цивілізацій, які переходять одна в одну, Великим Лімітрофом [за 487]. Регіон Поділля включено до Лімітрофу. Такі великі етнокультурні регіони є аналогами геоекотонів.

Автор теорії рубіжної комунікативності В. А. Дергачов розкриває поняття етнокультурної зони, у межах якої відбувається інтенсивна взаємодія етносу та ландшафту. На думку автора, географічні умови у зв'язку з іншими процесами здатні впливати на хід історичних подій, характер законів суспільства, рід занять людей тощо. Під маргінальними зонами розуміють граничні поверхні інтенсивної взаємодії природних, економічних, етнічних і інформаційних процесів, розвиток яких призводить до зміни просторової організації ландшафтів [306].

Т. І. Герасименко [226] зазначає, що у формуванні, розвитку і трансформації транскордонних регіонів значну роль відіграє етнокультурний чинник. Автор аналізує етнокультурну географію як недооцінений науковий напрям, який вивчає територіальну організацію етнокультури, розглядає її структуру, зв'язок з іншими науками. Т. І. Герасименко виділяє етнокультурні транскордонні регіони як особливий тип маргінальних територій, які характеризуються специфікою геодинаміки, етнокультурної взаємодії, форм адаптації, менталітету та самоідентифікації населення. Продовжує дослідження транскордонних територій Т. Є. Ісаченко, розглядаючи їх як динамічний культурний ландшафт, формуючи поняття геоекотону в площині динаміки та еволюції ландшафту [406]. Автор аналізує Карельський перехийок як транскордонний регіон, виділивши періоди освоєння, динаміку доміантних і субдоміантних типів культурних ландшафтів. Д. С. Костіна пропонує в межах геокультурного простору (аналог регіонального етнокультурного ландшафту) виділити екотони (міжцивілізаційні межі) й етноконтактні зони (міжетнічні межі) [487].

Структура та функціонування регіонального етнокультурного

геоекотону. Географічні межі у строгому розумінні поняття – це географічні структури, де сконцентровані максимальні відмінності визначених природних, природно-ресурсних або соціально-економічних і політичних характеристик. При генералізації, такі структури найчастіше зводять до лінійного типу. Виділяють два типи географічних меж: *природні геоекотони* та встановлені людиною *політико-адміністративні кордони*. Перші представлені смужними структурами різної ширини, які навіть не завжди можна чітко виділити на місцевості. Але й політико-адміністративний кордон, зі своєю специфічною системою будови є також структурою екотонного типу.

Межі між етнокультурними регіонами переважно співпадають з природними бар'єрами (крупні річки, гірські хребти, берегова лінія морів тощо). Інколи такими межами є політико-адміністративні та державні кордони. Між регіонами, у перехідних смугах, етнопаттерни, асимілюючись з сусідніми, утворюють маргінальні структури, які супроводжуються появою нових субетносів та «химер».

Геоекотони регіональної розмірності супроводжують поєднання контрастних фізико-географічних таксонів регіональної розмірності. Для Поділля можна використати термін «зонального геоекотону», який має дуальну властивість: з одного боку, виступаючи в ролі міжзонального континууму, з іншого – стрибкоподібного зонального рубежу. Але Поділля займає лише західну частину лісостепової зони, тому зональний геоекотон характерний лише на півночі і півдні. К. Хаусхофер у праці «Кордони в їх географічному і політичному значенні», аналізуючи біогеографічну сутність межі, характеризує східну Європу: «Ми знайшли межі лісів, розташованих як на рівнині, так і на височині, але між ними і гірськими пасовищами, степами – певне проміжне явище, яке не можна розташувати у ряд, – зона боротьби» [454, с. 245]. Автор наголошує на існуванні геоекотонів, виділяючи їх як межу боротьби біологічних істот. Враховуючи біологічну сутність пасіонарної теорії Л. М. Гумільова, необхідно зазначити перевагу геоекотонних меж у формуванні етнокультурних регіонів перед географічними кордонами лінійної вираженості. Подібної думки притримується А. Геттнер: «...особливо строкате черезсмужжя створюється у деяких прикордонних областях. Інколи навіть неможливо встановити жодних певних ознак для відмінності» [230, с. 262].

Формування зонального етнокультурного геоекотону Східної Європи відбувається у III тисячоріччі до н.е., коли зникла зонально-господарська розмежованість: хліборобсько-скотарський лісостеп і ловецько-господарський ліс. В обох зонах переважає скотарство і хліборобство, що призвело до формування перехідної етнокультурної смуги та споріднених археологічних культур.

З *регіональними ландшафтними геоекотонами* пов'язане формування етнокультурних регіонів. Геоекотони були ядром формування етносів. Л. М. Гумільов зазначив, що утворення нових народів пов'язано з прикордонними областями [272]. Аналізуючи роль етноландшафтних

регіонів автор стверджує, що не будь-яка територія може бути місцезрозвитком [274]. До них відносять регіони, де поєднуються два та більше типів ландшафтів: «...лісостеп, що простягається від доріччя Дінця по Карпати, впродовж сотень літ був основною територією українського народу» [969, с. 24], де геоекотон є територією етногенезу.

В. О. Ніколаєв [642] підкреслює, що Л. М. Гумілов у якості ландшафтного етоекотону використовував крупні регіони⁹. Але чинники формування пасіонарного поштовху не дозволяють погодитись з В. О. Ніколаєвим: смуги пасіонарних поштовхів не мають тісного кореляційного зв'язку з регіональними та зональними геоекотонами. Зародження нових етносів відбувається у смузі етногенезу, а після мутаційних процесів стається переміщення етнічних систем у регіони з контрастними умовами природного середовища.

На *локальному рівні* формування ландшафтних геоекотонів починається з декомпозиції натуральних ландшафтних комплексів, де переважають ландшафтно-контактні ділянки (заплав-тераси, горби на вододілі між двома струмками). Наступним етапом розвитку є формування етнокультурного ландшафту з поляризацією структури і створенням каркасних ландшафтів: селитебні (містечкові, сільські); місця під луки, пасовища та орні угіддя; лінійні елементи, які їх пов'язували: річкові долини (річища, заплави), дорожні ландшафти. Натуральні або слабко змінені ландшафтні комплекси (річища, болотні та лісові масиви) у наступних стратах ставали природними кордонами між локальними адміністративними одиницями.

У смузі контактних структур відбувається взаємодія та взаємовплив відмінних прикордонних (природних та політико-адміністративних) формувань, їх відповідна інтерференція [47]. До структур змішаного типу потрібно віднести *торговельні шляхи*, які за генезисом є натурально-антропогенними, а за користуванням – етнокультурними. Хоча торговельні шляхи відносять до дорожніх ландшафтів, але до періоду раннього середньовіччя вони були контактними смугами, де відбувався активний крос-культурний обмін, а у деяких з них – синтез полікультурних елементів. У поліетнічних громадах торговельно-ремісничих центрів містечок регіону у XVI сторіччі з'явилась нова містечкова культура з особливостями менталітету та укладу життя. Торговельні шляхи як етнокультурні екотони проклали комунікаційні лінії між центрами новаційної та традиційної культур. Сюди надходили культурні імпульси з сусідніх регіонів, які у різних формах засвоювались населенням сіл, міст та містечок, а потім – частково в адаптованому вигляді – поширювались у сільські етнокультурні ландшафти [337]. Тому *такий тип етнокультурного*

⁹ На картосхемі пасіонарних поштовхів [274, с. 314-317] виділено 9 смуг у межах Євразії, де одночасно і по всій лінії виникають нові суперетноси, незалежно від ландшафтних перешкод. Ширина смуги становить 200-300 км. Автор аналізує критерії їх походження, відкидає зонально-азональні фактори, зазначаючи космічні (від розсіяних пучків енергії у Галактиці).

геоекотону був не роз'єднуючим у формуванні етнокультурного регіону, а комунікативним об'єднуючим.

У долинно-вододільних ландшафтах формується єдина парагенетична система, де вододіли виконують транзитну і дивергентну, а долини (тераси, заплава) – акумулятивну і конвергентну функції. Причому це твердження можна застосувати до різних етносів, які тут мігрувати або оселялись: вихідці з посушливих регіонів (кочові племена початку I тисячоріччя, греки, вірмени) і віддавали перевагу річковій долині. Для них річка – це і сприятливе місце існування, можлива нова батьківщина і просто кордон: «...річка створювала зв'язок між величезними кількостями людей. Але, крім цього, вона створювала між ними зв'язок іншого роду; вона ставила перед ними ті або інші спільні інтереси. Річки об'єднують» [956, с. 24]. Подібної думки притримувався Д. Н. Єгоров (1915): «Реки, «божьи дороги», как их с благодарностью называли в средние века, всегда соединяли людей...» [за 539, с. 23]. Вододіли, вкриті лісовими масивами, були своєрідними демаркаційними лініями, які у ранньому середньовіччі розділяли етноси регіону.

У літописних джерелах чітко простежується система субмеридіональних річкових магістралей Південного Бугу та Дністра, які відносяться до найзрозуміліших для людей меж: за водотоком (wasserlauf за К. Хаусхофером).

Для гірських народів привабливіший вододіл, але на Поділлі вододіли у ранні етапи заселення були покриті значними площами лісових масивів, що зменшувало міграційну цінність і сприяло формуванню дисперсної структури селитебних ландшафтів. Зі зменшенням площі лісових масивів, вододіли використовують для військових і торговельних шляхів. У середньовіччі до них додаються вододільні шляхи (Чорний, Кучманський), які використовувались для міграцій та військових переходів татар та турків [295]. «Чорний шлях» був «концентратором» українських і польських белігеративних ландшафтів (замки, фортеці), що були перепорою татарським набігам [561].

Якщо етнокультурний геоекотон виконує функцію плавного переходу між регіональними структурами, то фронтир як його частина може мати дивергентні або конвергентні функції.

2.4. Фронтир як трансгранична етнокультурна структура

Історико-культурні та адміністративні кордони є обов'язковим атрибутом регіональних структур. Кордони не лише розділяють, а й об'єднують, відносячи прикордонні регіони до смуг активної етнокультурної інтеграції [240]. Для визначення типів меж використовують терміни: в українській літературі – пограниччя, фронтир, в англійській – border, boundary, frontier, borderland, edge.

У 1894 році у праці Ф. Дж. Тернера наукового значення набуває термін «фронтир» як: «...ті віддалені регіони, які на різних стадіях розвитку країни

були заселені слабо й становили плавильну межу між дикунством і цивілізацією» [за 148, с. 103]. У середині XX сторіччя питанням фронтиру як полікультурної зони впливу займалися О. Латтімор, В. Вебб, В. Г. Макніл, А. Рібер тощо [148]. Наприкінці XX сторіччя фронтири вивчали зарубіжні автори Blake (2000), Newman (1999), Paasi (1996), Thomas (1999), Waterman (1994) [1021]. А. Каппелер пропонує таку типологію фронтирів: а) географічний – між різними природними смугами; б) соціальний – між осілим населенням і кочівниками; в) військовий; г) релігійний і культурний [438]. Регіональні особливості формування російсько-українського порубіжжя аналізує А. О. Гриценко [253]. У руській культурній географії паралельно з поняттям фронтиру використовують транскордонні географічні структури. Їх частини формують цілісну географічну формацію, яка перетинається географічним кордоном [45]. П. Я. Бакланов, С. С. Ганзей у типах транскордонних ландшафтних комплексів за етнокультурними ознаками виділили транскордонні етнокультурні регіони і локальні етнокультурні територіальні комплекси [46]. Українські історики та географи вивчають фронтир як соціокультурний феномен [130], у контексті історичної регіоналістики [148], геоісторичний регіон як фронтірне утворення [38].

Етнокультурні особливості фронтирів. Можна зауважити, що кордони (зокрема, історичні) не зникають, переходячи один в інший. Виділення кордонів регіону Поділля ускладнюється тим, що Поділля у XVI-XIX сторіччях було розташоване на межі адміністративних та історико-етнокультурних макрорегіональних структур Європи та Росії.

Кордон регіону (у різних стратах) є рефлексією походження етносів: околиця лісу для українця-орача та скотаря, камені – для мешканців відкритих рівнин. У східних слов'ян слово «межа» втратило своє первинне значення «ліс» (лат. «mezis», лит. «medis», східнослов'янське «межа»), трансформувавшись у «край, границю» [728, с. 96]. Наприклад, у романських етносів довга борозна (lira) рівнозначна розумінню околиці лісу (rain). К. Хаусхофер зазначив лексикологічні відміни «кордону», аналізуючи його значення у різних етносів Європи. Він прийшов до висновку, що для фронтирів характерна загальна схильність до відновлення (співпадіння) адміністративних кордонів та природних меж [454].

У слов'янських мовах «край» і «кордон» інколи ототожнювали, тому розуміння об'єкту регіонального етнокультурного ландшафтознавства є дуальним: а) *регіон як територія*; б) *регіон як фронтир*.

Такий дуальний підхід використано у праці А. В. Пономарьова, який довільно окреслив межі Поділля як «історико-етнографічного регіону». До «ядра» відніс центральні райони Вінницької та Хмельницької областей та східні райони Тернопільської. Периферію він визначив як «перехідні зони» (фактично, фронтири): Погориння (по лінії Збараж – Хмельник), Позбруччя (від р. Збруч до Тернополя – Бережан – Червонограду), Наддністрянщина (до м. Хотина), Покодим'я (частина Балтського та Саранського районів Одеської області), Надбужжя (по лінії Бершадь – Гайсин – Липовець) [236]. Згідно з цим районуванням, крайня північна межа регіону проходить

лінією Старокостянтинів – Кременець, західна – по лінії Тернопіль – Бережани – Червоногради.

Етнічні анклавні у прикордонних структурах можуть формувати стабільні «ядра» етнокультурних ландшафтів, які впродовж стратів значної тривалості будуть протистояти лінійному (штучному) проведенню кордонів. Ядрами таких анклавів є сакральні і тафальні ландшафти, які є одночасно носіями матеріальної та духовної культури. Ще одна сакральна смуга представлена власне фронтиром, де завжди здійснювались обрядові дієства, пов'язані із захистом від зовнішньої агресії, з проводом «місцевих» за «кордон» [1001]. Таким фронтиром були великі річки.

Фронтири регіону у ранніх стратах (доетнічний, етнічний полікультурний) пов'язували з межами природних географічних об'єктів: географічних компонентів (річки, ґрунтовий та рослинний покрив, кліматичні рубежі) та ландшафтних комплексів. Для етносу (або його представника) створюється не лише архетип регіонального етнокультурного ландшафту, а й фронтірних змін, які можуть впливати на міграційні процеси: тобто, немає потреби проходити та освоювати значні площі нового регіону, якщо можна зразу оцінити екотонні зміни компонентів або ландшафтів.

Для Поділля можна вжити термін «цивілізаційного перехрестя» або «культурно-цивілізаційного рубежу» між культурними регіонами Європи й Азії, де у *фронтирі* формуються оригінальні етнокультурні ландшафти, відмінні від сусідніх регіонів України.

Трансформація етнічних фронтірів пов'язана зі стійкістю етносів. Ці зміни фіксувались у різних стратах регіону, впливаючи на міграції та зміну конфігурації політико-адміністративних структур. У доетнічному та поліетнічному стратах Поділля як регіон був розташований на периферії України. Це вплинуло на формування нових етнокультурних ландшафтів. У центрі країни – однорідне українське населення, з наближенням до етнографічних кордонів з'являються носії інших культур. Там, де склад населення поліетнічний, різноманітніші й прояви матеріальної культури і строкатіша структура етнокультурних ландшафтів [384]. Рубіжність Поділля зумовлена формуванням трьох фронтірів у різних стратах: західноєвропейським (Литовське князівство, Польське королівство, Австро-Угорська імперія) з XIV сторіччя; руським – з XVI сторіччя; середземноморським (південним), вплив якого – понад 2000 років. Етимологія окремих етнокультурних назв субрегіонів Поділля зазначає наявність фронтірів: назва центральної та східної частина Поділля може походити від «ділити», «поділ»; назва Галичина утримує спільний корінь «гал», який у балтійських мовах має два трактування: «район, округа, територія» і «кінець, край» [728, с. 95]. Слово «край» як топонім сполучає два значення «район, країна» та «рубіж, межа».

Фронтір Поділля є трансграничною етнокультурною структурою, яка вміщує етногеоекотони та державні кордони різних хронологічних зрівів і представлений периферійною частиною

регіонального етнокультурного ландшафту.

Необхідна різноманітність ландшафтів – одна з умов успішного господарського освоєння регіону. Через територіальне стиснення геоекотонів, тут значно коротше «транспортне плече», що зумовило виникнення давнього ядра заселення території Поділля.

Етнокультурні регіони мають високий ступінь самоорганізації та стійкості. При процесах дисипації в окремих ландшафтних комплексах, на рівні регіону, навпаки спостерігається процес ускладнення системної організації. При флуктуаціях геоекотонів і фронтирів, за історичний час, вони починають набувати відносно постійних обрисів, близьких до первинних, зберігаючи стійкі характеристики регіону (розміри, межі, інколи назви, співвідношення площ натуральних та антропогенних ландшафтів, структуру антропогенних ландшафтів).

2.5. Поділля як частина культурно-цивілізаційного рубежу Європи

Багатьом регіонам притаманна певна однорідність або подібність. Однорідність може залежати від етнокультурних і фізико-географічних особливостей регіону. У формуванні концепту регіональних етнокультурних структур є принцип «центропериферії», який використано як у моделі етнокультурного ландшафту загалом, так і щодо сакральних ландшафтів (підрозділ 5.2). У такому аспекті виділяють «ядро» і «периферію» (фронтир), яка характеризується контрастними культурними та географічними показниками (рис. 2.2). У перекладі монографії, Україна вже не належить до периферії, а до Східної Європи (рис. 2.3) [79]. При цьому втрачається поняття етнокультурної регіональної концепції «ядро – периферія».

Рис. 2.2. Фрагмент карти географічних світів та регіонів¹⁰ [1027, с. 75]

Рис. 2.3. Фрагмент карти географічних світів та регіонів [79, с. 50]

Поділ на два культурно-цивілізаційних регіони¹¹ – Європу («Захід», «Ліс») і Азію («Схід», «Степ») – відомий упродовж п'ятисот років (з V по X сторіччя), зазначений наприкінці X сторіччя і є результатом

¹⁰ Переклад надписів на карті – авторський

¹¹ Фізико-географічні частини світу не розглядаються

християнізації Чехії, Польщі, Угорщини та Київської Русі. Цей рубіж формувався понад тисячу років (з IV по XIV сторіччя), процес триває досі і є однією з найхарактерніших географічних ознак Європи та Азії (природні аналоги лісу і степу). Подібний підхід використав В. Г. Макніл, віднісши територію Східної Європи до Великого Фронтиру (степове порубіжжя) XV-XVIII сторіч [148].

Для аналізу регіону як геоекотонної і фронтірної формації пропонується використання терміну «*культурно-цивілізаційний рубіж*» (КЦР), де культурно-цивілізаційні чинники є основою для виділення «географічних регіонів». Термін «культурно-цивілізаційний рубіж» вжито польським дослідником Г. Марущаком, який описує фізико-географічний поділ, культурно-цивілізаційний поділ Європи, фізико-географічні чинники КЦР, поділ Європи на мегарегіони [1057]. Виділення культурно-цивілізаційного рубежу лежить у площині етнології, історичного й антропогенного ландшафтознавства, культурної та політичної географії. Його формування зумовлено фізико-географічними чинниками.

Поділля, яке є КЦР, можна охарактеризувати як євразійський коридор цивілізацій [826] або як частину Східноєвропейського простору, на формування якого вплинули географічні чинники: «кліматично-рослинні зони та водно-комунікаційні артерії» [969, с. 24] Східної Європи.

Етимологія терміну. Етимологічно, термін «рубіж» (синоніми «лінія», «межа») є досить вдалим, бо підкреслює перехідність (екотонність) компонентів та процесів. У польській мові «*rubież*» означає «рубати», що ще більше посилює значення вжитого терміну у контексті лісостепового регіону, де впродовж X-XXI сторіччя відбулося зменшення площ лісових ландшафтів з 60-70 % до 13 %.

Поняття «культурно-цивілізаційний» охоплює доетнічний та етнічний страти та зазначає зміну не лише локальних етнокультур, а й екотонність континентального таксономічного рівня частин світу Європа – Азія або з позицій фізичної географії – лісові-степові ландшафти.

Культурно-цивілізаційний рубіж є смугою, яка розділяє два культурні регіони: Європу й Азію, де відбувається взаємопроникнення та взаємодія фізико-географічних компонентів, формування ландшафтів перехідного (лісостепового) типу та етнокультур, які їх трансформують. Смуга екотонного характеру не має чітких меж, переважно широтного та субширотного простягання. КЦР співпадає з геоекотонними структурами, але формування етнокультурних ландшафтів зумовлено не лише фізико-географічними чинниками, а й етнологічними, що у свою чергу корегує межі та напрям рубежу.

Про рубіжність Поділля говорить Ю. Й. Сіциньський: «Подільська земля почасти жила не таким життям як інші навіть суміжні українські землі. Вона була ніби форпостом України й українського народу: лежала вона на пограниччю різних держав, на межах земель різних народів, і кожна суміжна держава, кожен сусідній народ закидали око на цю багату родючу країну» [848, с. 5]. Подібного підходу притримується

В. Михайловський, визначаючи Поділля як периферійну контактну зону Європи у фізико-географічному і історико-культурному аспектах [605].

Чинники формування КЦР. На відміну від положення Г. Марущака [1057], через територію Поділля проходить КЦР, виділення якого зумовлено не лише культурно-цивілізаційними чинниками. Цей рубіж є комплексним і враховує фізико-географічні, соціально-економічні, історико-політичні та етнографічні чинники. Фізико-географічні чинники впливали на формування КЦР у натурально-ландшафтний страт, решта – у доетнічний, моноетнічний та поліетнічний страти.

Просторове розташування КЦР Поділля переважно широтного напрямку, хоча чинники, які на нього впливають, не завжди викликані зональними умовами, тому є субмеридіональні та меридіональні межі.

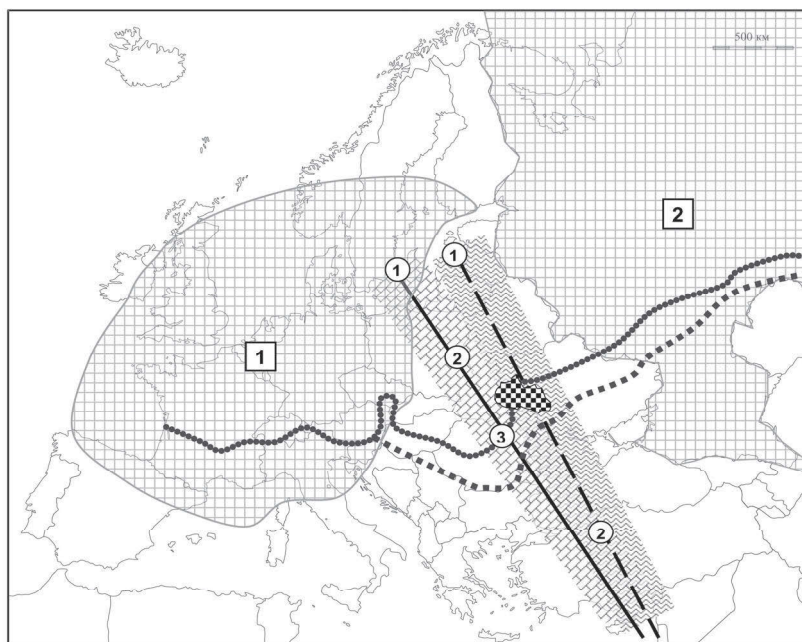
Геофізичний чинник. Критерієм для чинника є поява мікромутацій, які формують суперетноси [274]. Їх поява спричинена пасіонарним поштовхом, який має вигляд смуг завширшки 200-400 км і завдовжки до 0,5 окружності планети. Вздовж ліній пасіонарних поштовхів мікромутації виникають одночасно і проходять через будь-які ландшафтні перешкоди. Ці смуги близькі до геодезичних ліній, що вказує на зв'язок космічного випромінювання з центральносиметричними полями Землі. У статті «Етносфера і космос» Л. М. Гумільов на території Євразії виділив дев'ять смуг пасіонарних поштовхів [273], дві з яких охоплюють територію Поділля, вказуючи на особливе розташування регіону (рис. 2.4) в етнокультурному фронтірі.

Палеогеографічний чинник. На значну тривалість існування КЦР впливають фізико-географічні чинники. Вони дозволяють виділити КЦР вже у палеоліті, що розширює хронологічні рамки, встановлені Г. Марущаком.

Формування місцевих культур відбувається після останнього максимального зледеніння, яке охопило центральну частину України і лише незначну частину північно-східної частини Поділля (рис. 2.5). У межах південно-західної частини Поділля переважали перигляціальні тундро-лісо-степові ландшафти [773].

Регіон був зручним для полювання на великих ссавців (мамонтів), що прискорювало міграційні процеси. М. А. Мензбір описує ідеальний ландшафт максимального зледеніння: «Недалеко від окраїн льодовика, болотистими низовинами, помітні стада північних оленів. Лісовими галявинами рухаються важкі, волохаті мамонти, величезні, на високих ногах, волохаті носороги; глибше у лісі, лісовими галявинами, тримаються дикі бики, лосі і олені, тут же і їх вороги – ведмеді і рисі; на трав'янистих пасовищах пасуться бізони...» [за 598, с. 116]. Вже у дофінівському етапі (32-20 тис. років тому) у Придністер'ї переважали лісостепові ландшафти. У пліоцені інтенсивно утворюється гідромережа, переважно долини більшості річок Поділля, які прискорили заселення регіону. Сформувався теплий і вологий субтропічний клімат, який призвів до розвитку своєрідних лісостепових ландшафтів зі змішаними лісами. Відкриті простори були

зайняті різнотравно-злаковими степами. З цього періоду вже простежується зональна й регіональна диференціація природних умов регіону.

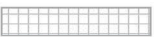

- Смуга пасіонарного поштовху: 1. Переселення готів до Чорного моря (II ст.). 2. Розселення слов'ян (VII-IX ст.). 3. Даки (сучасна Румунія).
- Смуга пасіонарного поштовху: 1. Розширення Литовського князівства до Чорного моря (XIII ст.). 2. Турки-османи.
- Штриховкою показана ширина смуги поштовху.
- Ядра сучасних культурних регіонів [1027]: 1 - Європа; 2 - Росія
- 1 2 Межі: 1 - південна межа лісових ландшафтів; 2 - між лісостеповими і степовими ландшафтами
- Модельний регіон Поділля

Рис. 2.4. Вплив геофізичного чинника на формування культурно-цивілізаційного рубежу

Упродовж плейстоцену територія Поділля знаходилась у межах позальодовикової області. У середньому плейстоцені територія Поділля попадає під вплив дніпровського льодовика. Кліматичні умови погіршуються: середня температура найтеплішого місяця не перевищувала 8-10°. На заході Поділля формуються тундролісостепові, на південному сході – тундростепові ландшафти [531]. Зміна льодовикових та міжльодовикових етапів призвела до чергування тундро-степових та лісостепових ландшафтів, багатих на великих ссавців.

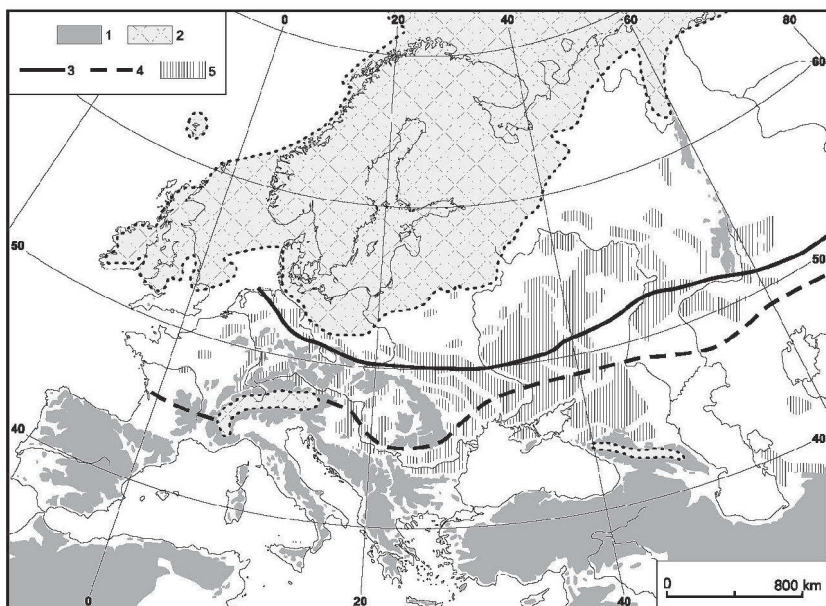

Рис. 2.5. Палеогеографічні умови Європи у плейстоцені [1057]:

1 – території з висотою понад 500 м; 2 – поширення покривного льодовика; 3 – південна межа постійних багаторічномерзлих порід; 4 – південна межа спорадичних багаторічномерзлих порід; 5 – смуга лесової акумуляції

У пізньому плейстоцені, у бузькому етапі (50-32 тис. років тому) формується лес та лесоподібний суглинок, який був материнською основою для родючих чорноземів регіону. Палеогеографічні умови були схожі на умови дніпровського часу: взимку температури до -20°C , влітку – до $+6...7^{\circ}\text{C}$. Влітку температура повітря піднімалась до $+20...+22^{\circ}\text{C}$. Різкоконтинентальний клімат прискорив розвиток криогенних процесів.

У голоцені (атлантичний етап, 8300-4600 років тому) відбувається потепління та зростання вологості клімату. Лісові ландшафти досягають широти сучасної Вінниці, лісостепові ландшафти зміщуються на південь, за межі регіону. У суббореальному етапі остаточно формується сучасна лісостепова смуга.

Геоморфологічний чинник. КЦР регіону зумовлений геоморфологічними особливостями:

- максимальні висоти регіону не перевищують 409 м (Кременецькі гори) і 443 м (Подільське горбогір'я), що вплинуло на міграційні процеси (переважно широтні). На вододілах утворився міграційний коридор для військової та мирної колонізації. Подільська височина була своєрідним вузьким «горлом пляшки» для етносів, де на півдні розташовані важко прохідна гірська система Карпат, а на півночі знаходяться заболочені, вкриті лісом низовини;

- меридіональні та субмеридіональні річкові долини, які інтенсивно заселялись та освоювались як транзитними, так і місцевими етносами. Формування відмінних за геоморфологічною будовою Південного Бугу та Дністра зумовили особливості етнологічного та антропогенного освоєння річкових долин, що виражено у поділі регіону на субрегіони Пониззя і Поділля (як Побузька частина сучасного політико-адміністративного Поділля). Значні коливання висот (до 200 м) у долині Дністра сформували мисову систему етнокультурних (містечкових, белігеративних) ландшафтів;
- у лісостепу геоморфологічні процеси (особливо ерозійні) сягають найбільшої контрастності в порівнянні з суміжними природними смугами.

Кліматичний чинник. Розвиток етносів і міграційні процеси пов'язані з кліматичними чинниками, проаналізовані в працях П. Л. Мечнікова [594], Е. Хантингтона [1046]. Більшість регіональних етнокультур зосереджена між середньорічними ізотермами $+16^{\circ}$ і $+4^{\circ}\text{C}$, а ізотерми $+8 - +10^{\circ}\text{C}$ можуть визначати центральну вісь кліматичного і культурного поясів. Поділля розташоване на лінії середньорічних ізотерм $+7 - +8^{\circ}\text{C}$, що підтверджує кліматичну гіпотезу максимального поширення етнокультур (рис. 2.6).

Кліматичні особливості регіону пов'язані з його екотонним розташуванням між океанічним та континентальним секторами, поділом для якого є вісь О. І. Войейкова. Вісь поділяє не лише континентальні кліматичні сектори, а й стає дивергентною екотонною межею між регіонами зі сприятливими (теплий клімат, достатня кількість опадів, сприятливі умови для ведення сільського господарства) і досить несприятливими умовами для заселення етносами (сухий, помірно холодний клімат, значні температурні перепади). Ця вісь є одним з чинників, формуючим КЦР між лісовою Європою та степовою Азією, а Поділля – одним з останніх сприятливих для заселення геоекотонних регіонів на південному сході Європи у кліматичному континентальному поділі, де переважають західні вітри з вологою теплою зимою, вологим і відносно прохолодним літом.

Цей чинник визначає різноманітність ландшафтів, яскраво виражену сезонність клімату, що у свою чергу зумовило поширення господарсько-культурного типу, з домінуванням орного землеробства у Поділлі.

Гідрологічний чинник. Великі річки регіону (Південний Буг, Дністер) мають субмеридіональне розташування, що сприяло розвитку міграційних та торговельних шляхів. Але лише Дністер мав міжрегіональне торговельне значення, на узбережжі якого з'явилися колонії греків, вірмен, євреїв. Як помітив Й. Й. Ролле, що для Поділля головним була безпосередня близькість Дністра і торговельних шляхів, воно єднало «...азиатский востокъ с европейским северо-западомъ. Черезъ Подолье шли восточные товары на Львовъ, Замостье, Варшаву, Вильно, Киевъ... Не мудрено, что восточные торговцы разныхъ национальностей охотно селились на этомъ пограничье, и такъ какъ встречали большое покровительство со стороны польского

Рис. 2.6. Палеогеографічний, кліматичний, фітогеографічний, зоогеографічний чинники КЦР [934]

государства, то и оседали прочными колоніями. Но ни евреи, ни греки, никто ни привился к Подолью такъ, какъ армяне» [788, с. 407].

Грунтовий чинник пов'язаний з палеогеографічним, коли в плейстоцені і голоцені відбувалось формування пухкого карбонатного лесу як підгрунтя. У поєднанні з поширеними в минулому лісовими ландшафтами утворилися опідзолені ґрунти (різновиди сірих і опідзолених чорноземів). Ще одним проявом КЦР є геоекотонне розташування між лісовою та степовою смугами: «здесь встречаются и борются супесь и суглинок с черноземом, лес со степью» [458, с. 56], і додамо – культурні регіони Азії і Європи. Таке розташування регіону, яке впродовж XII-XIX сторічч піддавалось впливу військової і мирної колонізації (татари, поляки, турки), прискорило втрату родючості ґрунтового покриву, але ще наприкінці XIX сторіччя Поділля називали житницею Росії і навіть Європи [845].

Теплий вологий клімат регіону доповнює сприятливі умови для ведення сільського господарства та переважання українських сільських (традиційних) культурних ландшафтів.

Фітогеографічний чинник. Гідротермічні умови Поділля сприятливі для формування лісових ландшафтів, а ґрунтовий покрив підкреслює фонове поширення лісової рослинності в минулому. Ф. М. Мільков зазначає, що лісостеп – це «єдина зона помірного поясу, де кліматичні умови дозволяють існувати одночасно лісові і степові» [598, с. 49]. Однак, і лісові, і степові фітоценози мають мало спільного з лісами лісової смуги, степами степової смуги. КЦР зумовлений геоботанічним районуванням, зазначаючи екотонність регіону, де 70 % площі представлено європейсько-східноєвропейською лісостеповою областю, решта – європейською широколистяно-лісовою областю (рис. 2.6).

Зоогеографічний чинник. Аналогічно, як і при дії попереднього чинника, поділ регіону відбувається за зоогеографічним районуванням, яке чітко вказує на формування межі «Європа-Азія». Геоекотон має субмеридіональний напрям, де Тернопільська і Хмельницька області розташовані у циркумбореальній підобласті європейської лісової провінції, а Вінницька – у східно-центрально-азіатській підобласті Казахсько-Монгольської провінції (рис. 2.6) [934, с. 70-71].

Ландшафтний чинник. Ф. М. Мільков у 1949 році виділив Головний ландшафтний рубіж Східноєвропейської рівнини. Він у загальних рисах співпадає з північною межею культурно-цивілізаційного рубежу. Г. І. Денисюк виділив Головний структурно-морфологічний пояс Східноєвропейської рівнини, який включає «поступовий перехід лісових ландшафтів у лісостепові і ділить Східно-Європейську фізико-географічну країну на дві частини: північно-лісову і південно-степову» [298, с. 40]. Ця смуга співпадає з виділенням КЦР у межах Поділля, але зміст цих структур різний.

Сусідні до регіону природні смуги є гомогенними просторами з переважанням одного типу ландшафту, і корінні етноси лісостепу здійснювали надзвичайно мало спроб з освоєння цього гомогенного простору: «На противагу відкритості кордонів Краю (лісостепу – авт.) і на подолання синдрому страху перед гомогенністю довкілля в самій Україні, формувалася такий стереотип поведінки та мислення, який був спрямований на елімінацію чужих елементів зі світу етносу» [758, с. 34]. А знаючи, що ландшафти лісостепу були надзвичайно гетерогенними та контрастними, можна вважати, що Поділля сприятливе для освоєння етносами.

Ще один ландшафтний підхід вказує на формування КЦР регіону. Створення та освоєння етносами лісостепових ландшафтів могло відбутись раніше від прилеглих лісових та степових, які з'явилися значно пізніше. І. К. Пачоський вважає, що монотонні степи і тайга є дериватами лісостепу [598]. В іншому підході лісостеп розглядається як вторинне явище, що утворилось у результаті наступу лісу на степ (С. І. Коржинський, 1891; А. М. Краснов, 1893) і його структура залежить «лише від умов і ходу взаємної боротьби за існування» [598, с. 94] або, навпаки, аналізується наступ

ступу на ліс (В. Р. Вільямс, 1936). Є підхід, пов'язаний з впливом традиційної культури, де формування лісостепу відбувається під впливом антропогенного чинника – знищення лісового покриву (І. Палімпсестов, 1890; В. І. Талієв, 1904; Г. Е. Гроссет, 1930). Усі підходи, за винятком антропогенного, вказують на формування КЦР у межах Поділля, відрізняючись лише характером процесів: дивергентних або конвергентних.

Етнологічний та історико-культурний чинники. Окреслення меж регіону, залежно від впливів та чинників, – фізико-географічних, етнічних, соціально-політичних, адміністративно-територіальних – мали різні значення, де нашаровувались страти, формуючи єдиний етнохронотоп Поділля. Наприкінці XVI сторіччя І. Вишенський використовує етнопоніми регіону або його частин: Мала Русія, Волинь, Подолія [571]. М. С. Грушевський вважав, що Поділля територіально формується з XIII сторіччя, Ф. М. Шабульдо зазначає XIV сторіччя. Я. Р. Дашкевич згадує, що Поділля на європейських картах з'являється в середині XV – на початку XVI сторіч і з кінця XV – на турецьких. М. Г. Крикун зазначає, що у XV – на початку XVI сторіч терміни «Подільська земля», «Поділля» вживалися для означення Подільського воєводства (західна частина Вінницької, південна частина Хмельницької та Тернопільської областей). Л. В. Баженов підкреслив, що назва «Поділля» у різних адміністративно-територіальних поділах характеризувала етнографічну особливість регіону [88].

У назві регіону закладено ознаки культурно-цивілізаційного рубежу. За однією з версій, назва регіону походить від географічного розташування – на противагу верхньодністерській (галицькій) частині Карпатського передгір'я. На Поділлі висота рельєфу знижується, і відповідно регіон є низом, долом, подолом. У такому розумінні *регіон є геоекотонем між гірською та рівнинною частинами України*. Зважаючи на геоекотонне і фронтірне розташування Поділля, можливі інші трактування назви регіону.

Етимологічно слово «діл» має кілька значень:

- перше вже згадане – «низ», «долина», «яма» (географічне значення);
- друге – від слова «ділити», «поділ» (фронтірне значення);
- третє – «поділка», «поділля» у розумінні «частини, що дісталась у наділ» (історико-етнографічне значення);
- спільний корінь слів «поділу» і «Поділля» походить від старослов'янського «**ДѢЛИТИ**», утворене від іменника *dělъ «частина» (регіональне значення) [354, т. 2, с. 90].

Я. Р. Дашкевич притримується такої версії: «...назва "Поділля" означає не "діл у порівнянні з горою", "нижній край", а "територію, розташовану в долах і поруч із ними", іншими словами, це "край долин"» [за 76, с. 58-59]. Дослідник зазначає, що ще автори XVI сторіччя пов'язували назву Поділля з долинами, посилаючись на М. Фасмера, який доводить, що «Поділля» етимологічно походить від давньоруського слова «Подолие», і означає «долина». Тому назва Поділля, яка віддзеркалює історико-географічні реалії регіону, означає країну, яка розташована по

«долу» (тобто по низу). Такий підхід розкриває *геоекотонне значення* назви регіону: «Такое название ...не представляет правильно законченной, самостоятельной территории, а есть не что иное, как только дольная или нижняя часть древняго галицко-русского княжества» [845, с. 126].

Західна частина сучасного адміністративного Поділля належить до субрегіону *східної Галичини*, де українські етнокультурні ландшафти у XVI-XIX сторіччях займають системи річок Дністра, Прута, Дніпра (через допливи Стир і Горинь). Також цю територію називали Галицьким Поділлям [212], східна межа якого визначалась річкою Збруч. На початку XX сторіччя в межах субрегіону мешкало майже 5 млн. осіб, з яких українців – 67 %, поляків – 19 %, євреїв – 13 %, німців – 1 % [928]. Але у містах і містечках чисельну перевагу мали євреї, поляки і найменш чисельними були українці (19,3 % у 1900 році). Східна частина регіону належить до басейну річок Південного Бугу та Дністра. Заселення регіону та назви субрегіонів (Пониззя, Побужжя) вказують на формування гідрологічних фронтів.

Південна частина сучасного Поділля з XIII сторіччя отримала назву «Пониззя» і розташована у межиріччі річок Серету, Збруча, Смотрича, Ущиці, Калюсу. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії сучасних м. Бар – м. Солобківці – м. Гусятин. Дослідники називають Пониззя «буферною зоною» [76, 136, 385], тому що у цьому субрегіоні сходились зони впливу галицьких володарів та монгольських завойовників. С. П. Маярчак аналізує субрегіон Пониззя як інтегруюче ядро Поділля з XIII сторіччя [584]. В. О. Ключевський [458] вважає, що східна гілка слов'янських етносів сформувалась на південному заході Російської рівнини, тобто з відрогів Карпат і Придністер'я.

Історико-географічний субрегіон «Пониззя» не можна ототожнювати з «Поділлям», бо воно займає лише частину останнього. Цим грішить «Топонімічний словник України» [1018], де Поділля і Пониззя розглядаються як синоніми, коли у другій половині XIV сторіччя за Пониззям закріпилась літописна назва Поділля. В іншому джерелі зазначено, що назва «Пониззя» закріпилась за Поділлям ще з 1226 року [751].

Південну частину Полісся віднесено до регіону дослідження через кілька причин: а) відмінність у ландшафтній структурі: північна – низовинна і болотиста; південна – підвищена, з переважанням чорноземних ґрунтів на лесах та землеробською культурою (Опілля); б) подібність етнокультурного розвитку. У XIX сторіччі південну частину Полісся відносили до власне давньої Волині: «...страна, юными и югозападными пределами своими лежащая на водоразделе Чернаго и Балтійскаго морей – Авратинском кряже, въ Староконстантиновскомъ уезде, а западными – на ветвяхъ этихъ же горъ, наиболее возвышена (среднимъ числомъ до 1000 футовъ надъ уровнемъ моря), вообще гориста, неровна, большею частію открыта, изрезана глубокими долинами, съ глинистою, но тучною и умеренно орошаемою водами почвою, и составляетъ лучшую часть губерніи...» [914, с. 168]. У південній частині субрегіону переважало землеробство: «Такія условия почвы этой страны обратили жителей къ

возделюванню хлібних і других рослин, складаючих основу їх занять і багатства» [914, с. 168]. Аналогічний підхід з консолідації регіону зустрічаємо у «Статистичному огляді Російської імперії» (1874): «Черноземную нестепную область составляют губернии Подольская, Киевская, часть Вольнской (Дубенській, Кременецкій, Островській, Заславській, Старо-Константиновській уезды)...» [874, с. 14]. Відмінності у природі Волині (північної та південної частини) вплинули на типи природокористування. Мешканці південної частини Волині мали лагідну вдачу, були землеробами і торговцями, на відміну від північної частини, де жителі займались звіроловством і бджільництвом, мали грубішу вдачу [56]. Існування геоекотону в межах Полісся виділяє й О. І. Баранович: «Розглядаючи географічне розташування міст Волині, ми спостерігаємо, що багато з них тягнеться смугою на межі зандрової і льосової зони, на межі Полісся і чорноземної Волині. З 114 міст Волині 22 є за кілька кілометрів (до 10) в той чи цей бік від цієї межі» [53, с. 22]. Хоча Г. В. Бондаренко заперечує можливість включення південного Полісся до складу Поділля: «...сьогодні не може бути поняття «Подільська Волинь», бо немає Подільської області...» [88, с. 9], з чим можна не погодитись. Територія Подільського воєводства була етнокультурним ядром, решта історико-культурних земель були фронтірними й увібрали культурні риси населення не лише Поділля, а й суміжних регіонів [190].

Внутрірегіональні міграції мали рубіжний характер. Наприклад, на південному сході Поділля у княжу добу склад населення постійно змінювався: хлібороби переміщувались на північ, під захист лісових масивів, а їх місце займав степовий етнос – половці [Поділля, 1996]. Лісові ландшафти виконували захисну функцію, степові – ресурсозабезпечувальну.

Поділля є частиною культурно-цивілізаційного рубежу Європи, виконуючи роль етнокультурного макрорегіонального фронтіра і частиною лісостепової смуги в ролі геоекотону «Ліс-Степ» (рис. 2.7), який мав вплив на формування етнокультурних ландшафтів регіонального рівня.

Висновки до розділу 2

1. Уявлення про етнокультурні регіони як культурний феномен є перспективним для розвитку постнекласичних підходів щодо трактування регіональних структур. Результатом досліджень може бути отримання моделі-образу унікального, у певній мірі самоорганізованого, але разом з тим динамічного простору, що направлено змінюється, – *етнокультурного регіону*.

2. Упродовж історичного періоду Поділля формується як поліетнічний регіон, з етнокультурними ландшафтами геоекотонного та фронтірного типу, що зумовлено особливостями контактності, вираженої у фізико-географічному розташуванні на межі трьох рівнинних фізико-географічних зон та гірської країни. Це зумовлює формування контрастного ландшафтного середовища, що у свою чергу впливає на заселення регіону та міграційні процеси.

Рис. 2.7. Фізико-географічне та історико-культурне положення Поділля:
 1 – зона мішаних лісів; 2 – зона широколистяних лісів; 3 – лісостепова зона; 4 –
 державні кордони на кінець XVI сторіччя; 5 – державні кордони на середину XIX
 сторіччя

3. Врахувавши фізико-географічні та історико-культурні чинники, можна стверджувати, що Поділля є частиною культурно-цивілізаційного рубежу Європи, який виконує роль етнокультурного регіонального фронтиру, є частиною лісостепової смуги як геоекотону між лісовими та степовими смугами, який здійснює вплив на формування етнокультурних ландшафтів регіонального рівня.

4. Культурно-цивілізаційний рубіж у межах Поділля є трансграничною географічною структурою, сформованою під впливом фізико-географічних та історико-культурних чинників на межі Європи, де сформувались оригінальні етнокультурні ландшафти, відмінні від сусідніх регіонів.

РОЗДІЛ 3 ЕТНОХРОНОТОП І ЙОГО СТРАТИФІКАЦІЯ

3.1. Етнохронотоп: до постановки питання

Поняття «ландшафту», «території», «місця» у регіональному контексті не індивідуалізовані, а синтезовані зв'язками етносів і природи. А. Шведова зазначає: «Топос перетворюється на хронотоп. І саме цей культурний хронотоп, що поєднує географічний ландшафт з історичною пам'яттю, утворює основу для реконструкції одного з елементів національного характеру» [за 128, с. 75]. І. І. Свіріда, досліджуючи аспекти співвідношення культури і простору [524], підкреслює єдність простору і часу, акцентуючи увагу на хронотопі, де між культурою та хронотопом встановлюється майже синонімічний зв'язок.

Геопросторові процеси розглядають як хроноструктуру об'єкту (стани $t_0, t_1 \dots t_n$) [5, с. 88]. Вони впливають на зміну структури регіону. До таких процесів відносять: диференціацію, стягування і дифузію, поляризацію, регіоноутворення. Етнокультурні геопросторові процеси тісно поєднані з хроноструктурними, створюють стратифікацію ландшафту, де: «...історію людини настільки важко відокремити від історії ландшафту, вони залишаються настільки тісно пов'язаними тисячами ниток, що зрозуміти без останньої життя, душу, мислення зовсім неможливо» [989, с. 41].

Хроноструктура етнокультурного ландшафту представлена історичними пластами, у складі яких виділяють споруди різних епох, рідше – архітектурні ансамблі. У духовній частині етнокультурного ландшафту у різних страпах з'являються певні форми народної історичної пам'яті: епос, казка, легенда, переказ, пісня, історичні твори, а також сучасні дослідження. Ю. Г. Саушкін вважає, що процес реконструкції культурних ландшафтів складається у зніманні «шару за шаром» історичних пластів» [за 367, с. 34].

Для аналізу просторово-часової структури етнокультурного ландшафту можливе використання терміну «страт» [164].

Етимологія терміну. Термін «хронотоп» (від гр. $\chi\rho\acute{o}\nu\omicron\varsigma$ – час, $\tau\acute{o}\tau\omicron\varsigma$ – місце) трактується як закономірний зв'язок просторово-часових координат; уперше використаний у психології О. О. Ухтомським і введений М. М. Бахтіним. Для аналізу хроноструктури етнокультурного ландшафту [434] використано термін «страт» (від лат. *stratum* – настил, шар) від слова «стратифікація», що розглядається як послідовність стійких часових станів у ландшафті. Терміни «хронотоп» та «страт» за змістом є синонімами, але вони розкривають тільки один з етнокультурних шарів. Однак, культурні пласти можуть відрізнитись територіально, що пов'язано з нерівномірним поширенням етнокультур у різні часові зрізи, тому необхідне використання терміну, який об'єднує просторову, часову й етнічну структури. Таким

терміном є «етнохронотоп». Для уникнення тавтологій замість поняття «хронотоп» використаємо «страт».

Дефініція та критерії виділення «етнохронотопу». Етнохронотоп є просторово-часовим утворенням, яке формується на основі змін меж регіонального етноландшафту в різних стратах. Етнохронотоп набуває «осциляційного» характеру (рис. 3.1), де страти виконують роль етнокультурних «реперних» зрізів, які дозволяють позиціонувати просторові етнокультурні явища і процеси або артефакти етнокультурного регіону.

Для Поділля розуміння «етнохронотопу» пов'язане з «мерехтінням» кордонів упродовж історичного часу. Страти, які виділяються у регіоні, змінюються від вузького трактування – Подільської губернії XIX сторіччя до широкого – Подільської землі XIII-XIV сторіч. Такі зміни у площі стратів призводять до певної невизначеності території регіону і одночасного формування геоекотонних етнокультурних структур. Така динаміка змін етнохронотопу зумовила різноманіття зональних варіантів подільського типу традиційної культури [746]. Відповідно, кожен зі стратів етнохронотопу складається з ядра (традиційної подільської культури) і перехідних смуг (локальних етнокультурних геоекотонів), які представлені анклавом культур суміжних регіонів.

Критерієм для виділення межі страту є стан етнокультури, коли відбувається врівноваження впливу традиційного подільського культурного типу природокористування і культури суміжного регіону. Таким індикатором визначення регіональних меж у стратах етнохронотопу може бути крайова самосвідомість.

Під стратифікацією етнокультурного ландшафту розуміють його просторово-часову модель (перегукується з метафорою палімпсесту), яка аналізує його стійкі стани і представляє собою основу для географічних інтерпретацій [434, с. 52]. «Опорними точками» стратів, як зазначає І. І. Мітін [601], можуть бути комплексні географічні праці: Е. Реклю [772], В. П. Семенова-Тян-Шанського [369, 835, 836], А. Геттнера [230]; праці з геополітики, регіональної історії та гуманітарної географії, етнології і культурології. Такі індикатори дозволяють чітко означити опорні страти етнохронотопу.

Кожний страт насичений артефактами відповідної епохи, для кожного існує або існувала своя система етнокультурних ландшафтів, які територіально можуть не співпадати. Часто відбувається перекриття стратів, іноді з повним або частковим знищенням артефактів.

Еволюційний розвиток етнокультурних ландшафтів прискорює трансформацію стратів. У натуральній частині ландшафту відбуваються антропогенні трансформації, змінюється клімат, флора і фауна, ґрунти. У культурній частині ландшафту змінюється структура, трансформується зовнішній вигляд. Духовна еволюція також суттєво змінює етнокультурний ландшафт [918].

Перекриття попереднього страту призводить до домінування

духовної частини етнокультурного ландшафту, який залишається лише у спогадах (географічних та етнографічних книгах, міфах, легендах, переказах). Перекриття стратів відбувається також через міграції етносів. Якщо змінюється носій етнокультури, відбувається закриття страту.

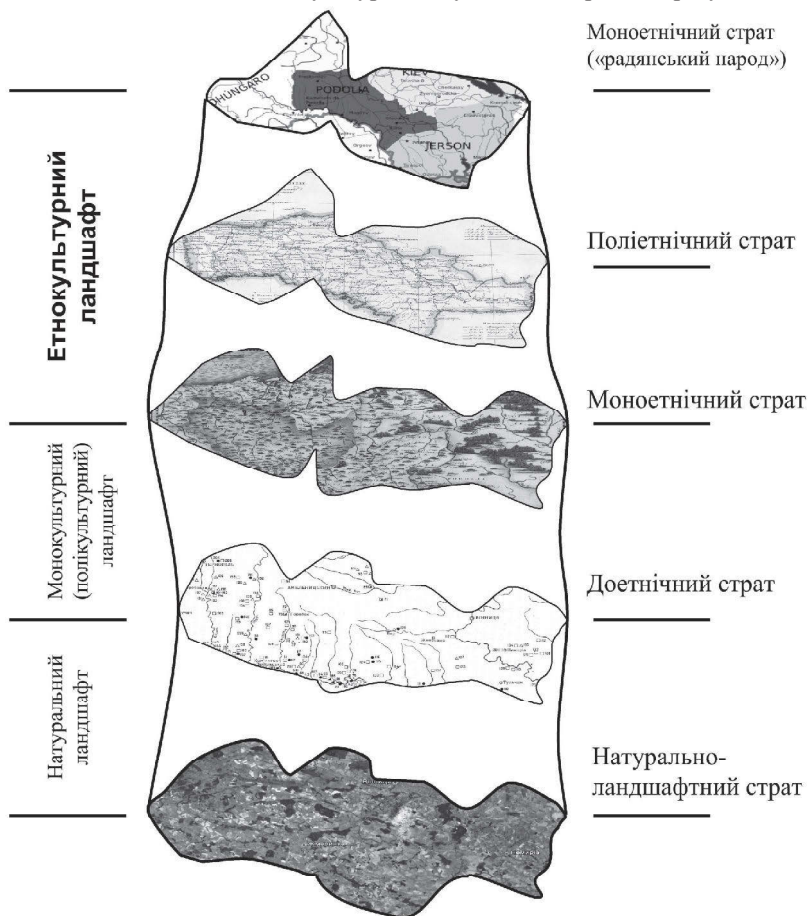

Рис. 3.1. Модель етнохронотопу

Стратифікація етнокультурного ландшафту як періодизація. В археології, геології й ґрунтознавстві модель стратифікації ландшафту формують окремі страти або шари. Але основним критерієм виділення страту в етнокультурному ландшафті є етнічний критерій.

Страт етнокультурного ландшафту фіксує його стійкий стан, що виражається в характерних ландшафтних проявах етнічної культури (або культур). Це означає, що етнос не тільки впливає на ландшафт, даючи йому нову якість, але й інше – ландшафт у його новому стані стає невід’ємною

частиною етносу.

Етнічні страти формують верхні шари етнокультурного ландшафту: саме вони визначають структуру, просторову організацію й сучасний вигляд (табл. 3.1), де для кожного страту формується свій тип ландшафту. Реконструкція початкових етнічних страт у багатьох випадках є самостійною науковою проблемою.

Таблиця 3.1

Модель стратифікації етнокультурного ландшафту

[434, з доповненнями автора]

Тип ландшафту	Страт (підстрат) етнокультурного ландшафту	Шар ландшафту	Етнокультурні індикатори страту
Етнокультурний	Моноетнічний («радянський народ»)	Етнічний	Архітектурні споруди, пам'ятні знаки, топоніміка
	Поліетнічний (етносів 1 і 2)		Пам'ятки архітектури, історії, археології, історична топоніміка, міфологія, сакральні і тафальні ландшафти
	Моноетнічний (етносу 1)		Пам'ятки археології, топоніміка, міфологія, сакральні і тафальні ландшафти
Монокультурний (полікультурний)	Доетнічний	Культурний (археологічний)	Пам'ятки археології, міфологія, сакральні і тафальні ландшафти
Натуральний	Натурально-ландшафтний	Природний	Пам'ятки відсутні

Натурально-ландшафтний страт формує природний шар майбутнього етнокультурного ландшафту. Природний шар є не тільки основою наступного монокультурного (полікультурного) ландшафту, але – через геолого-геоморфологічні, кліматичні, геохімічні умови – може сприяти збереженню пам'яток спадщини у відповідних стратах.

Наприклад, регіон поширення бузько-дністерської культури представлено лісостепом з ґрунтами чорноземного типу. На основі археологічних даних відомо, що, у неолітичний час територія цієї культури входила до природної смуги широколистих лісів (дібров), де відкриті лучні простори не займали значних площ. У дібровах було багато оленів та диких кабанів, тому ці ландшафти були сприятливими мисливськими угіддями. Відкриті простори (острови та заплава) річкової долини Південного Бугу були придатні для землеробства. Під землеробство використовували родючі лесові ділянки, які виникали поблизу річкових порогів. Топографічне розташування угідь неолітичної культури зумовило розташування селитебних ландшафтів, хоча значну частину річкової долини займали лісові

масиви. Поселення розташовували переважно біля порогів, що зумовлено причинами: а) тут швидше, ніж в інших місцях утворювались прибережні та острівні відмілини, які використовували під мотижні поля; б) придорожні райони були зручними для рибальства. Річкова долина Південного Бугу через значну кількість порогів була відносно ізольованою територією, зручною для осілого життя і розвитку бузько-дністерської культури [279]. Стратифікація Поділля зумовлена специфікою його заселення (додаток А.2). Доетнічні страти формують моно- або полікультурний¹² ландшафт. Доетнічні страти виділяють переважно на основі археологічних знахідок. Ці матеріальні прояви культури не завжди в змозі висвітлити, які племена або етноси залишили свої артефакти, тому що головними етнічними критеріями є мова й самосвідомість. Як правило, доетнічні страти мало впливають на структуру, функціонування і образ етнокультурних ландшафтів. Тому всю систему давніх доетнічних страт можна назвати культурним шаром. Хоча археологи до сьогодні не визначились з тотожністю «археологічна культура – етнос», аргументуючи це наявністю однотипної матеріальної культури як доказом існування окремого етносу (див. підрозділ 1.1). У цьому дослідженні археологічна культура розглядається як доетнічна і формує монокультурний або полікультурний ландшафт.

Для визначення меж доетнічного страту важливими ідентифікаторами є сакральні і тафальні ландшафти, які визначають поширення культури. Природні святині язичницького періоду (камені, горби, річки, гаї) передусім несуть інформацію про духовну складову страту [252], що відрізняє їх від наступних стратів, де індикаторами є об'єкти матеріальної культури.

Доетнічні страти формуються у IV тис. до н.е. (трипільська протоцивілізація), у другій половині I тис. до н.е. – першій половині I тис. етноси регіону знаходились під впливом скіфів, сарматів, кельтів, готів, гунів, авар. З VII-IX сторіч Поділля заселяють слов'янські племена уличів і тиверців, хорватів, дулібів.

Етнічний страт регіону формується з X сторіччя, з появою селитебних каркасних ландшафтів (городищ, сіл) (рис. 3.2). У другій половині XIII – першій половині XIV сторіч частина регіону знаходилась під впливом монголів, що призвело до утворення «татарських сіл» [814, с. 526].

З останньої третини XIV сторіччя, коли почалась литовська, а з XVI сторіччя – польська експансія, формується поліетнічний страт етнокультурного ландшафту (українці, поляки, євреї, вірмени, німці). Врахувавши етнічну історію Поділля, зазначимо відсутність першого моноетнічного страту, тому що регіон розташований у фронтірі і на його структуру впливали чисельні міграційні процеси (додаток А.2). З поділами Польщі (1772 і 1793 рр.) пов'язані різнонаправлені процеси формування поліетнічного страту.

¹² Термін «полікультурний» вживається у розумінні впливу різних археологічних культур на структуру і функціонування антропогенного ландшафту

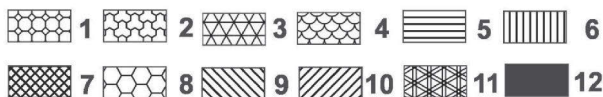
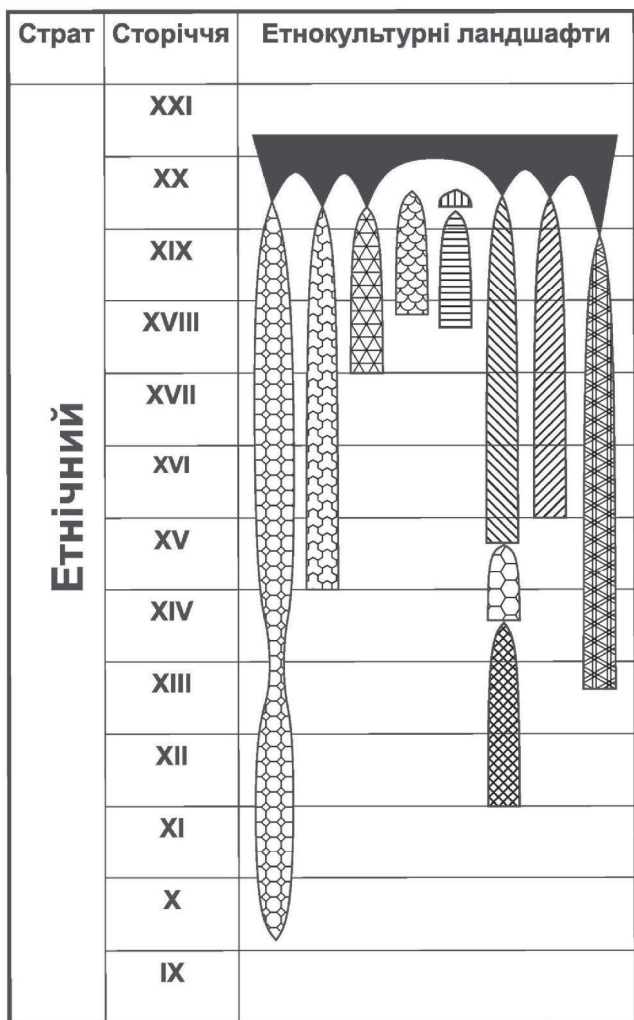

Рис. 3.2. Синхроністична таблиця формування етнокультурних ландшафтів Поділля:

1 – українські сільські етнокультурні ландшафти; 2 – польські сільські етнокультурні ландшафти (садиби); 3 – російські сільські етнокультурні ландшафти; 4 – німецькі сільськогосподарські колонії; 5 – єврейські сільськогосподарські колонії; 6 – єврейські примістечкові господарства; 7 – літописні міста (протоміста); 8 – литовські містечка (з белігеративним ядром); 9 – містечка з польським ядром; 10 – єврейські штетли; 11 – вірменські колонії; 12 – «радянські» антропогенні ландшафти.

У східній Галичині збільшується чисельність поляків, що призвело до домінування моноетнічного колонізованого страту (польські фільварки, маєткові комплекси, костели). У Подільській губернії відбувається зменшення впливу поляків. Українці зазнали інтенсивної русифікації, що у свою чергу наклало відбиток на структуру страту, який залишився поліетнічним (з переважанням українського етносу), але з досить чіткими етнокультурними індикаторами страту (єврейські та вірменські етнічні квартали у містечках, німецькі та єврейські сільськогосподарські колонії, вірменські села).

Наприкінці XIX – початку XX сторіччя поступово нівелюється вплив етнічної складової на ландшафти, етнокультурні ландшафти трансформуються в антропогенні з вкрапленнями етнокультурних артефактів: «Плодородная черноземная почва, мягкий, теплый климат, принося богатые урожаи, сделали то, что земля эта покрылась богатой растительностью и густо населена народом... вместо желтого дрока, белой каши... появились обширные пространства пшеницы, сахарной свекловицы, подсолнуха и других культурных растений. Среди них, то там то сям, поднялись фабричные трубы сахарных и других заводов» [500, с. 5].

У 20-30-х роках XX сторіччя формується моноетнічний страт «радянського» народу, «класичні» етнокультурні ландшафти поступово зникають, змінюючись на антропогенні, досить часто деструктивні. Осередками етнокультурних ландшафтів стають сільські (традиційні) етнокультурні ландшафти, які також перетворюються у звичайні антропогенні після Другої світової війни.

Субстрат етнокультурного ландшафту формується всередині страту під впливом неетнічних чинників, які визначають зміну етнохронотопу ландшафту. Серед чинників – технологічні, екологічні, політичні тощо. Субстрат етнокультурного ландшафту створюється під впливом комплексу об'єктів історико-культурної спадщини, особливостей планування міст, містечок та сіл, регіональної топоніміки.

Для периферії регіону стратифікація етнокультурних ландшафтів має поліетнічний характер і формується з врахуванням внеску всіх етносів у функціонування та еволюцію ландшафтних комплексів.

Основа етнокультурного ландшафту закладається ще в натуральному ландшафті, коли набір природних ресурсів задовольняє етнос. У цьому випадку виділяють натурально-ландшафтний страт, потужність якого зумовлена історією його формування.

3.2. Натурально-ландшафтний страт

3.2.1. Географічний чинник формування етнокультурного середовища. Е. Ц. Семпл зазначив: «Людина є продуктом діяльності землі...земля створила людину, вигодувала її, задала їй головні завдання і направила її бажання» [за 956, с. 11]. Засобом соціокультурної адаптації Homo sapiens до відповідних природно-географічних і соціальних умов є етнокультура.

Етнокультура регіонального рівня сформувала відповідний цивілізаційний генотип [516], який з'явився в результаті взаємодії «етноландшафт-етнос». М. М. Чебоксаров зазначає: «...кожний народ мав свою територію формування» [964, с. 12], і це вплинуло на відмінності у регіональних проявах історичного процесу і тривалості окремих стратів. Для вивчення регіонального аспекту історичного процесу використовують терміни «історична область» або «історико-етнографічна область», які мають спільні риси історичного розвитку та заселення (формування) місцевих етносів. Зазвичай, такий регіон – територія давнього освоєння, ландшафти якої сформувались у зв'язку з неодноразовими змінами історико-етнографічних аспектів [367]. При переході в інший регіон відбувається зміна аспектів. Специфічні особливості кожного досліджуваного регіону впливають на вибір вихідних матеріалів дослідження та методи їх обробки (додаток А.3). Внутрішні та зовнішні регіональні міграції етносів вносили зміни, при цьому виникали нові аспекти, які були анклавними у структурі етнокультурних ландшафтів регіону.

Характер етнокультури та її особливості визначаються етногенетичною нішею в єдності природного і соціального складників. Етногенетична ніша відіграє роль «матриці», яка формує певну етнокультуру, відмінну від інших, у результаті існування якої з'являється усвідомлення наявності «своїх» та існування поза «своїми» «чужих» [49, 274].

Вплив географічних компонентів та природних умов на етнічну диференціацію регіону. Формування та розвиток етносу відбувається у двох просторах: ширшому – природному середовищі, вужчому – ландшафтах. Перший представлений взаємодією етносу з географічними компонентами та природними умовами, другий – з еволюційно поєднаними натуральними і етнокультурними ландшафтами.

Безперечно, вплив між етнокультурою і природним середовищем є, і вплив цей взаємний: «...взаємодія людини як носія певної культури й природи... розглядається як двосторонній процес, як взаємний вплив», а «глибші дослідження припускають не детермінізм, а дослідження впливу людини на середовище» [917, с. 87]. Додамо, і середовища на людину. Для цього складного взаємного процесу характерні прояви зональності і регіональності.

Як зазначає А. П. Пономарьов, природне середовище є одним з найважливіших чинників виникнення, функціонування та еволюції етносу, істотно впливає на формування культурного стереотипу, риси характеру й ментальність [755]. Також, географічні умови та компоненти визначають духовну культуру етносу, його психічний склад, що у свою чергу впливає на стереотип поведінки [274, 816]. Виділяють чотири групи чинників, які впливають на розвиток етносу: клімат, їжа, ґрунт і загальний образ природи¹³ [86]. При характеристиці чинників, потрібно враховувати не

¹³ Явища, які впливають на зір та інші почуття людини і через них відтворюють різні способи світосприйняття ландшафту

тільки кількість «корисних» природних ресурсів для розвитку етносу, а й легкість їх видобутку і використання.

Клімат визначає особливості одягу та житла, види сільськогосподарських культур; структура місцевих рослинних формацій може визначати матеріал, з якого будують житло. С. Ф. Маркхем у праці «Клімат й енергія націй» (1942) розкрив взаємозв'язок стану націй від енергії, яка у свою чергу залежить від клімату. Автор вважає ідеальним клімат, який формується поблизу ізотерми 70⁰ F, при вологості 40-70 % [54].

Зазначимо особливу роль *річок* і річкових долин у формуванні етнокультури [458]. Річкова мережа дозволяла обмінюватись товаром та досвідом, здійснювати міграції у зимовий період. Річка є аналогом наземного дорожнього ландшафту.

Їжу добувають з рослинного та тваринного компонентів регіону. *Рослинність*. Поширення лісового типу рослинності у доетнічному страті (ранньослов'янський період) призвело до формування мисливського типу природокористування. Діброви і букові ліси частково були сприятливими для скотарства і зовсім непридатними для рільництва [554]. Винищення лісових масивів регіону призвело до еволюції типів природокористування: від мисливства до рільництва і скотарства. Ліс, який годував місцеві етноси (дичина, мед, дубові та букові жолуді, деревина для будівництва осель) і надавав захист від військової колонізації, втратив позиції у XV-XVI сторіччях.

Якщо проаналізувати ланку «клімат – ґрунт – їжа», помітний тісний кореляційний зв'язок. Тому потрібно аналізувати їх не окремо, а впливи, які вони формують загалом. При такій постановці питання виходимо на заміну компонентної характеристики на ландшафтну [185].

Вплив ландшафту на етнодиференціацію регіону. Особливості середовища перебування впливають на багато сторін життя етнospільноти. Наприклад, форми господарського укладу життя поряд з іншими факторами формуються під безпосереднім впливом місцевих ландшафтів регіону. Північна частина лісостепової смуги подібна до мішано-лісової, південна – до степової.

Господарський уклад життя, який створюється під впливом особливостей ландшафтних комплексів, у свою чергу детермінує всю систему соціально-економічних факторів формування й розвитку етносу. Отже, заперечувати значення географічного чинника у формуванні й житті етносу неможливо. Разом з тим, географічний чинник є не тільки єдиним, але й головним фактором у житті етносу [893]. Можна нарахувати десятки етносів, яким у силу певних збігів обставин доводилося кілька разів змінювати середовище свого перебування. Наприклад, розселення руського етносу у XII-XIII сторіччях пов'язане з типами природокористування (землеробство, мисливство, бортництво, рибальство) і зумовило розселення у прирічкових лісах лісостепової зони [564].

Цілком природно, що зміна географічного середовища викликала новачі у житті етносу. У нових умовах здебільшого зберігалися мова, культура, народні традиції, відповідний тип природокористування.

3.2.2. Ландшафтна самоорганізація етносу. Формування натуральних ландшафтів відбувається в результаті прояву ентропійного типу еволюції. Вплив сонячної і термоядерної енергії Землі призводить до їхньої диференціації та внутрішнього накопичення енергії, що зумовлено синергетичними процесами. Акумуляція відбувається до критичної межі, де розвиток ландшафтних комплексів досягає максимуму (точки біфуркації).

Одночасно етнос знаходиться в межах ландшафту, що його вміщує, у стані гомеостазу. Для його розвитку необхідний поштовх, що виражається через два чинники: пасіонарний та наявність біогеохімічної енергії. Пасіонарний поштовх є лише «спусковим механізмом» для вивільнення етноенергії. Стрімкий розвиток етносу стається через дисипативне вивільнення ландшафтом енергії та її поглинання пасіонарними. Ці процеси відбуваються у вищезгаданій критичній точці, яка співпадає за часом та розташуванням з пасіонарним поштовхом, народжуючи етнос.

Розгляд етносу як неврівноваженої системи акцентує увагу на послідовній і незворотній зміні станів. Порушення рівноваги та кризові стани, що виникають у результаті впливу зовнішнього середовища і взаємодії підсистем, досліджуються як природні необхідні стани, які мають позитивний потенціал.

Аналізу піддаються характеристики етносу (як неврівноваженої системи, що самоорганізовується). Насамперед, досліджується власне неврівноваженість, що зумовлює безперервність внутрієтнічної динаміки, невідповідність наступних станів етносу до його попередніх. Етнос, розвиваючись в поліландшафтному просторі, обмінюється з ним потоками речовини, енергії, інформації. Це може бути обмін людьми у формі етніфікації, продуктами і технологіями діяльності, а також перетворення натуральних ландшафтів в етнокультурні. Інакше кажучи, функціонування етносистеми повинно викликати постійну необхідність і можливість у виникненні вхідних і вихідних речовинно-енергетичних потоків. У стані рівноваги такі потоки практично відсутні. Він не розвивається, його внутрішні структури спрощуються. Етнос перетворюється в ізолят або гине в результаті негативного впливу створених ним ландшафтів [183].

Для нормального самовідтворення нерівноважної етносистеми оптимальним є співвідношення її стійких і мінливих станів, що характеризує її поведінку у часі. Будь-який процес в етнокультурному ландшафті, завдяки дії потоків, характеризується періодичними виходами зі стану стійкості – біфуркаціями, однак етнос при цьому завжди прагне повернутися до попереднього стану.

Позитивний зворотний зв'язок розглядається як посилення процесів на виході. Під впливом цих потоків етнокультура змінюється часто таким чином, що поступово складаються нові способи природокористування. Однак, якщо позитивний зворотний зв'язок діє довгостроково, і нерівноважні процеси відбуваються у цьому випадку занадто швидко,

перспективою для етносу виявляється спрощення та руйнування структури ландшафтів, втрата власних типів природокористування.

Негативний зворотний зв'язок має місце там, де продукти виходу зменшують процес, що починається на вході. Багато етносів «відповідають» на зовнішні впливи консервацією власних структур, способів діяльності. Абсолютний вплив негативних зворотних зв'язків веде до рівноваги системи «етнос-ландшафт», гомеостазу, спрощення структури культурних ландшафтів або домінування їх певного типу.

Для нормального функціонування етносу необхідно оптимальне сполучення позитивних і негативних зворотних зв'язків. Цей оптимум припускає ситуації нестійкості або точок біфуркації. Такі точки у кожного народу свої, оскільки вони визначаються чисельністю етносу, тривалістю його існування, ступенем інтегрованості етносу з іншими етнічними спільнотами, структурою культурних ландшафтів, а також унікальністю типів природокористування [183].

В останніх фазах розвитку етносу (обскурації, меморіальній) практично вся етноенергія використана на перетворення вміщуючих ландшафтів.

Ландшафт впливає на етнос примусово, і тому при його зміні останній вимушений або зникнути, або виробити нові форми адаптації, що означає зміну стереотипу поведінки. А останнє вже свідчить про появу нового етносу (субетносу), якщо відбувається його дифузія за межі етноландшафтного регіону. Якщо етнос поселявся за межами звичного для нього ландшафту, під впливом ентропійного чинника того ж генезису, але з іншим мемом етноплаценти, – він змінювався до невпізнанності (етнічна дивергенція).

У подальшому етнос може перейти до фази ізоляту (може тривати будь-який відрізок часу), де продовжується дисипативний процес етноенергії (хоча й не в значній кількості) та спрощення структури етноландшафтів, або загинути. Це пов'язано з недостатньою кількістю біогеохімічної енергії, яка накопичується в етнокультурних ландшафтах та її незначним використанням етносом. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом переходу з рівноважної системи до нестійкого стану, що відбувається при різкому вивільненні енергії з ландшафтів. Для цього необхідний або новий пасіонарний поштовх, що практично неможливо (за історичний період не зафіксовані лінії пасіонарного поштовху, які б територіально збігались повністю), або міграції етносу з пошуком «подібної» до вихідної етноплацентної основи, або використання соціальних ентропійних чинників (війна, революція тощо). Останній варіант дає несподіваний результат – появу симбіозів-хімер.

Взаємодія «етнос-ландшафт» буде визначатись рівнем пасіонарності, що у свою чергу пов'язано зі структурою та розвитком етнокультурних ландшафтів, ентропійними чинниками природного та соціального характеру і процесами дисипації. Переважну частину часу цієї взаємодії можна характеризувати як нерівноважний стан, за якого етнос прагне самоорганізуватись шляхом дисипації енергії через перетворення ландшафтних комплексів. Ці процеси (ентропія-дисипація-прогрес-

самоорганізація) відбуваються постійно, але мають синусоїдальну форму з періодичністю 1200-1500 років.

Етнокультурний ландшафт можна розглядати як дисипативну структуру. Такий висновок, що виражає підходи І. Р. Пригожина і Л. М. Гумільова, має перспективи для досліджень таких ландшафтів [183].

3.2.3. Фази взаємодії ландшафту і етносу. Оригінальність і різноманітність ландшафтів повинна розглядатись як одна з найважливіших ознак появи та розвитку етносу. Ще в 1922 році Л. С. Берг запропонував визначення: «Географічний ландшафт впливає на організми примусово, змушуючи всі особини варіювати у визначеному напрямі, наскільки це допускає організація виду. Тундра, ліс, степ, пустеля, гори, водне середовище, життя на островах – усе це накладає особливий відбиток на організми. Ті види, що не в змозі пристосуватися, повинні переселитися в інший географічний ландшафт або вимерти» [64, с. 254].

Автор мав на увазі теорію еволюції всіх форм органічного світу, але у такому широкому розумінні будь-яка теза не тільки може, але і неминуче повинна отримати масу заперечень. Насамперед, неможливо виключити всі інші чинники, що впливають на еволюцію, наприклад, кліматичні коливання загальнопланетарного масштабу тощо. Зараз відомо, що еволюція культур у людей – процес, подібний структурно (але на іншому рівні), а відповідно, й аналогічний процесу біологічної еволюції.

Тому для перевірки правильності твердження необхідно вибрати вид, модифікації якого були б точно локалізовані й датовані, а ландшафтні комплекси повинні бути досить точно вивченими.

Поставленим вимогам відповідає вид *Homo sapiens*, формою існування якого є етноси. З одного боку, вони взаємодіють зі специфічною формою руху – розвитком людства по спіралі, а з іншого – через здобування їжі – з біоценозом ландшафту, у якому цей етнос утворився. А загалом вони це отримують з ландшафтної сфери. Найпридатнішою областю для зародження етносів є внутрішня частина Євразії, особливо чотирикутник лісостепових та степових ландшафтів, що тягнеться майже через весь континент, обмежений з півночі ландшафтами тайги і вологих лісів, а з півдня – пустель [273].

Становлення етнокультури відбувається в особливих місцезонах, визначення та дослідження яких вимагає глибокого знання природничої географії в зв'язку «ландшафт – етнос». Витоки етногенезу розташовані у тій хронологічній точці, коли почалась їхня взаємодія [7].

Всі етноси мають змішане походження і виникають епізодично, але утворившись у визначених географічних умовах, вони проходять різні фази етногенезу¹⁴, від зародження – до загибелі (або перетворення у «релікт»).

¹⁴ Фаза етногенезу - сукупність рівнів пасіонарної напруги системи, кожний з яких при даному напрямі процесу етногенезу визначає панування у стереотипі поведінки єдиної для етносу.

Фази етногенезу українців аналізує В. К. Паучок [717]. І. М. Варзар виділив [110] три середньотипових фази формування етносу (з доповненнями автора – п'ять фаз) (рис. 3.3); Л. М. Гумільов – п'ять фаз [274]; Д. М. Тайсаєв – три (первинно патріархальну, прагматичну (утилітарну), чуттєву (гедоністичну) фази) [894].

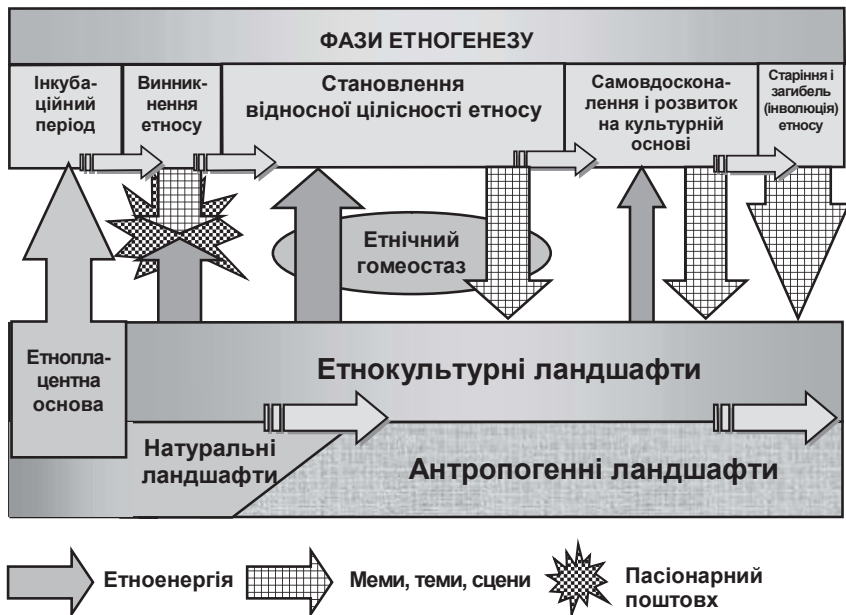

Рис. 3.3. Фази взаємодії етносу і ландшафтів

1. Перша фаза *інкубаційного періоду* визначається відтинком часу підйому від моменту пасіонарного поштовху (початку генетичного дрейфу) до появи етносу як нової етнокультури і підрозділяється на два періоди:

- інкубаційний період прихований – частина інкубаційного періоду, у якій зростання пасіонарної напруги не призводить до фіксації подій елементами етносу;
- інкубаційний період явний – частина інкубаційного періоду, у якій зростання пасіонарної напруги вже викликає фіксацію подій, але ще не призводить до етнічної дивергенції і появи нової етнокультури.

Одним з головних чинників для розвитку етноплацентної основи є принцип «пасіонарності», що виражений через надлишкову енергію біологічного походження (етноенергію – авт.) і є необхідною умовою для виникнення етносу. Джерелом її появи є комбінація натуральних ландшафтів, які освоюються етносами, і «ген пасіонарності» (присутній у кожній етнокультурі), який перебуває в постійному «пошуку» умов для своєї

реалізації. Збіг цих двох умов викликає пасіонарний поштовх (інколи еволюційний, інколи революційний), що породжує етнос [879].

Етнос пристосовується до визначеного типу ландшафту в момент виникнення, а при міграції й розселенні шукає регіон, що відповідає його звичкам. Наприклад, угри розселилися по лісах; тюрки і монголи – по степах; українці заселяли лісостепову й степову смуги, а також узбережжя річок. Інколи зустрічаються винятки з правил, але тільки в межах законного допуску. Характер культури етносу визначається структурою та ресурсною наповненістю ландшафту (через його економічні можливості).

2. *Фаза виникнення етносу.* У першій фазі відмінності між етносами виникають через значну різноманітність натуральних ландшафтів, а також місця їх поєднання. Просто кажучи, «у народів є Батьківщина». А це значить, що поняття «етнос» не біологічне і не соціальне, а географічне (у тому контексті, що етноси є частковими системами у межах ландшафтної сфери). Ці системи нестабільні – виникають і зникають за історичний час і відрізняються між собою за поведінковими стереотипами.

Етноси у процесі еволюції змінюють свої форми, але основний принцип їхнього зв'язку з ландшафтом залишається. Етногенез є насамперед процесом активної адаптації суспільства в середовищі – етнічному і природному, причому ландшафтне оточення змушує людей виробляти комплекси адаптивних навичок – етнічних стереотипів поведінки. Неповторне поєднання натуральних ландшафтів, у якому утворився етнос, визначає його своєрідність – поведінкову і частково культурну. Таким чином, якщо потрібно сформулювати уявлення про етнос, необхідні ландшафтні, а лише потім етногеографічні дослідження, необхідні для виділення й вивчення місця його виникнення і розвитку.

3. Третьою фазою є *становлення відносної цілісності етносу* в ландшафтному оточенні, для якого характерний тривалий період етнічного гомеостазу¹⁵. У ролі етносу є соціум як гетерогенна система, а отже він тотожний культурі [357]: «Культури в не меншій мірі, ніж види у тварин, представляють собою наслідкову інформацію, що саморозвивається органічним шляхом, надбану у процесі відбору» [1056, с. 15].

Природу процесу формування етнокультур можна пояснити наявністю вищезгаданого «гену пасіонарності». Замість нього використаємо термін «мем»¹⁶. Послідовність мемів закладена в етноплацентній основі натурального ландшафту. Формування кожної з культур (а відповідно й етносу) відбувається в результаті різного поєднання мемів у теми, а у подальшому – сцени і драми (ритуали), які є «сценаріями» для розвитку етнокультури регіону.

¹⁵ Етнічний гомеостаз – стійкий стан етнічної системи, при якому коливання етноенергії – пасіонарності – обмежені, визначають рівновагу в етнокультурному ландшафті та відсутність зміни фаз етногенезу.

¹⁶ Під мемом розуміють матеріальну основу, виражену у позах, тоні голосу, жестах, рухах, кольорах, речовинах, ритмах, предметах, просторі, їжі, звичках; які рухаються у часі, просторі, енергетичному полі [1038].

Безпосередньо на будь-який людський колектив впливає не ландшафтна сфера, а визначений ландшафт. З іншого боку, люди за історичну епоху видозмінили майже всі ландшафтні комплекси. Але різні етноси робили це настільки різноманітно, що конструктивніше вивчати їх вплив на ландшафти, а не вплив людства загалом. Тому можна розглядати природу як різноманіття натуральних ландшафтів, людство – як мозаїку етносів, а їхню взаємодію – як етнокультурні ландшафти.

Більшість племен і народностей минулого пристосовувались до ландшафту, не намагаючись його змінити. До них можна віднести пасторальне природокористування: мисливство, рибальство, збір грибів та ягід, а також частину землеробських племен, які не застосовували штучного зрошення. Виняток складають народи, що практикували інтенсивне землеробство: українці, єгиптяни, шумери, древні іранці й китайці. Вони пристосовували ландшафти до своїх потреб, що призвело до значних змін у їх структурі. Це свідчить про те, що етнокультурні ландшафти впливають на етнос, так само, як і натуральні.

Виняток складають етноси (цигани, євреї, вірмени), не пов'язані зі своїм ландшафтом. Вони починають жити не за рахунок ресурсів ландшафтних комплексів, а за рахунок етносів-аборигенів, утворивши в їхньому середовищі колонії.

4. У четвертій фазі *етноси розвиваються на власній культурній основі та самовдосконалюються*, набуваючи при цьому нового якісного стану. Окремі меми зникають, а інші, завдяки «мутаціям», з'являються на світ.

У різних етнокультурах меми ландшафтних комплексів є доміантними і найстійкішими, не зважаючи на розвиток соціуму, зміну формацій та технологій, а відповідно: «...якщо народ втрачає свою культурну специфіку, він перестає існувати як окремий самостійний етнос» [965, с. 99]. Теоретично, можна стверджувати, що українці, пройшовши всі стадії розвитку етнокультури (мисливство, пасторалізм, агрокультура, глобалтех), так і залишились з доміантним агрокультурним мемом. І як би не проходили визначені сцени та ритуали, у нас залишається пасіонарна «згадка» про «землю-годувальницю».

В етнокультурі третьої фази присутні два генетично різних шари [94]: а) історично ранній («нижній»), що складається з отриманих доміантних мемів з другої і третьої фаз; б) історично пізніший («верхній»), який охоплює нові, сучасні елементи гену «пасіонарності».

Переживаючи еволюційно-революційні фази розвитку, етнос стає іншим, базисні меми, які одночасно і ландшафтоформуючі, є найстабільнішими. Вони несуть головне етнічне навантаження, створюючи морфологічний каркас етнокультурних ландшафтів. Відповідно, ландшафтні комплекси, розташовані у межах визначеного регіону, формують етнокультурні ландшафти.

Однак, якщо зважати на концепцію Л. М. Гумільова, вік існування кожного етносу лише 1200-1500 років, що визначається законом збереження енергії (пасіонарності). Якщо виникнення українського етносу

розпочалось з часів Київської Русі (IX-X сторіччя), можна стверджувати, що українська етнокультура знаходиться у завершальній стадії розвитку.

5. *Фаза старіння і загибелі (інволюції)*. Формування етноландшафтів може супроводжуватись тимчасовою або повною втратою інерції пасіонарного поштовху і зменшення кількості етної енергії до мінімуму, що призводить до зміни структури або деградації (руйнування) ландшафтів. Залежно від здатності самовідновлення етної енергії у ландшафтах регіону, етнос або гине, або продовжує розвиватись, але вже на якісно новому рівні.

Завершальну фазу можна прогнозувати на основі сучасних теорій еволюції, де розвиток відбувається прямолінійно до появи людини і виникнення етносу, дійшовши до останньої фази, етноландшафт може пройти [986]: а) «переворот» Ж. Кюв'є – із загибеллю етносу і зміною в структурі ландшафтів; б) повне зникнення біотичного компоненту; в) «заморожування прогресу» етносу; г) пряму екстраполяцію (циклічний розвиток).

В усіх фазах простежується зворотна залежність між інтенсивністю потоків етної енергії і насиченістю її домінуючими мемами та інформаційно-енергетичним полем етносу, змінюючи при цьому ландшафтну структуру: з виснаженням першої, збільшується вплив останньої [181].

3.3. Доетнічний страт

Ландшафтна структура є однією з передумов існування і розвитку селитебної мережі регіону у доетнічному страті: «Місця на пограниччі ліса і степу давали людині найбільші користи: з лісу люди добували прожиток і одяг, у лісі знаходили захист в часі небезпеки, а на вільному полі легше було побудуватися, вигідніше тримати худобу й розводити хліборобство. Дуже дбали про те, щоб недалеко була ріка, щоб мати воду й рибу» [422, с. 7]. Геолого-геоморфологічні умови, корисні копалини, клімат, внутрішні води, ґрунти, рослинність також впливають на розташування, конфігурацію, величину і функції селитебних ландшафтів. Поселенська мережа з матеріальним наповненням – житловими кварталами, промисловими об'єктами, садово-парковими комплексами – є носієм духовної культури [708], вона формує етнокультурні ландшафти.

3.3.1. Формування селитебної мережі регіону в доетнічному страті. Археологічну культуру потрібно сприймати як етністоричну категорію, що закарбувала поєднання форм природокористування, побуту і духовного розвитку в регіоні і не повторюється на інших територіях. Страт археологічної культури є відбитком порівняно короткотермінового етапу визначених ліній етнічного розвитку території. Наприклад, буго-дністерська (неолітична) та трипільська (єнеолітична) культури представлені різними стратами, бо є продуктами різних епох і вже лише за цієї причини повинні аналізуватись як різні культури.

Дослідження археологів, істориків та краєзнавців зазначають, що модельний регіон був заселений у палеоліті (додаток А.4), що пізніше вплинуло на структуру етнокультурних ландшафтів Поділля.

Заселення Поділля в доєгнічному страті. Перші селитебні ландшафти [848] з'явились в урочищах р. Смотрич (9 місцевостей), р. Збруча (2), р. Дністер (11), на захід від Жмеринки поблизу сіл Токарівка, Северинівка, Чернятин (7), по одному в селах Попівка на р. Соб поблизу Гайсина та Колибабинці (межиріччя Снивода – Буг).

Неолітичні релікти мають однотипне розташування: у межах першої надзаплавної тераси. Поселення сформувались у той етап голоцену, коли над рівнем води піднімалися частини сучасної високої заплави. У пізньому палеоліті відмічено зміну топографічних умов у розташуванні селитебних ландшафтів. Частина поселень розміщена на схилах річкової долини. Таке місцезнаходження пов'язане з недостатнім природним потенціалом ландшафтних комплексів річкової долини, що змушувало місцеві племена залучати до господарського освоєння схили лесової тераси.

До неолітичних пам'яток відносять Базьків і Митьків острови (4 га), що знаходяться на південь від східної околиці села Скибенці Тростянецького району Вінницької області [279]. За 1 км на північний захід від села Сокілець Немирівського району Вінницької області є поселення буго-дністерської культури Сокілець II. Топографічно, воно містилося на надзаплавній терасі лівого берегу річки Південний Буг, вище від поселення Сокілець I. На ще вищому рівні – поселення Сокілець VI. Їх черговість вказує на зміну рівня води в долині Південного Бугу. Поселення Заньківці II розташоване (напроти сучасного села Заньківці) за 1,5 км на захід від Сокілець II, у межах першої надзаплавної тераси. Поселення Шиманівське II розташоване біля села Шурівці Гайсинського району Вінницької області, на схилі надзаплавної тераси лівого берегу Південного Бугу, Глинське – на правому березі надзаплавної тераси Південного Бугу за 0,5 км вище течії від села Глинське Гайсинського району Вінницької області. Поселення Печера є пам'яткою печерського етапу розвитку буго-дністерської культури, знаходиться напроти містечка Печера Тульчинського району Вінницької області на ділянці правобережної тераси завдовжки 500 м і завширшки – 300 м. Як більшість поселень цієї культури, – розміщене над похованим річковим порогом. У районі села Шурівці Гайсинського району Вінницької області знайдено три неолітичних стоянки. Найбільше – між двома порогами надзаплавної тераси на лівому березі Південного Бугу. До пам'ятки пізньопалеолітичного часу відносять поселення Чернятка, що розміщувалось на широкій (до 350 м) надзаплавній терасі лівого берегу Південного Бугу в районі с. Чернятка Бершадського району Вінницької області.

Трипільська культура існувала з кінця IV тисячоріччя до середини III ст. до н.е. Поява трипільських протоміст зумовлена двома причинами: історичною та економічною. Історична, пов'язана з загрозою з боку степових і споріднених трипільських племен. У ранньому Трипіллі

відбулось збільшення площі (до 20-25 га) трипільських протоміст. Населення окремих поселень – до кількох тисяч осіб. З'являються поселення площею понад 100 га, а Буго-Дніпровському межиріччі – 200-450 га, де концентрувались землеробські племена [141].

Пам'ятки цього періоду у Вінницькій області розташовані у межах сучасної Вінниці та її околиць (села Шкуринці, Лука-Мелешківська): ранньотрипільське (перша половина IV тис. до н. е.); на місці забудови Вінницького замку на лівому березі Бугу; на правому березі р. Вишня при її впадінні у р. Південний Буг; на околиці житлового масиву «Вишенька» у м. Вінниця [352].

Для трипільської культури характерні значні поселення з 30-40 осель з населенням до 500 осіб (протоміста), з одно-, двоповерховою забудовою; будинками, розташованими по колу на високих річкових терасах [551]. Поблизу с. Кліщів Тиврівського району Вінницької області виявлено поселення площею 7 га, де було 46 осель і 17 господарських споруд. У III-II тис. до н. е. формуються малі городища на Дністрі та Південному Бугу з глинобитними, глино-плетеними, кам'яними та сирцево-цегельними стінами.

У верхів'ях річок Дністра та Південного Бугу формуються монокультурні ландшафти, які віднесені до епохи пізньої бронзи і одночасно підпали під вплив кіммерійців та скіфів. Це – північнофракійські племена, які у південно-східній екотонній смузі регіону контактували зі скіфами (комплекс «скіфської тріади») [24]. У Середньому Придністер'ї формується етнічна спільнота з племен культури Ноа (XIII-XII ст. до н.е.).

В XI-VIII ст. до н.е. Дністровсько-Дніпровське межиріччя населяють племена *чорноліської культури*. Неукріплені поселення розташовували на перших надзаплавних терасах річок. Городища споруджували на мисах корінних берегів річок. Городище мало форму округлого укріплення (40-100 м), селитебні ландшафти розміщували вздовж внутрішнього боку валу. У регіоні досліджено городища чорноліської культури у селах Григорівка, Печера, Мервинці Вінницької області, Рудківці Хмельницької області. Белігеративні ландшафти культури сформовані на крутих схилах приток Дністра. Фортифікації у городищах збудовані з дерева, землі й каменю.

Для *скіфської культури* (VII-III ст. до н.е.) характерна невідповідність назви племен, що мешкали у регіоні. У Поділлі виділяють східноподільську і західноподільську локальні групи [135], які були нащадками чорноліської культури і є праслов'янським населенням. У східноподільській групі виділено городища. Археологам відомо понад десяток укріплених поселень від VII ст. до н.е. до IX сторіччя н.е. – *городищ* з культурним шаром і рештками земляних валів.

Вивченням городищ займались переважно археологи ще з XIX сторіччя. У 1873 році Д. Я. Самоквасов зазначив, що городища є руїнами давніх міст, які виконували житлову та белігеративну функції. М. В. Красовський (1916) вивчив цю проблематику з погляду архітектора й

етнографа. У середині ХХ сторіччя опубліковані праці Б. А. Рибаківа (1951, 1953, 1960, 1964, 1966), присвячені вивченню порубіжних міст-фортець і захисних ліній південноросійського фронтиру. Праці М. П. Кучери (1969, 1972) аналізують внутрівальні конструкції. У 1996 році видано працю А. В. Кузи, у якій є зведення про 1327 давньоруських городищ Х-ХІІІ сторіч, з коротким описом та їх географічним розташуванням на карті [518]. На території Поділля автор описав понад 80 городищ та 20 давньоруських літописних міст. Ю. Ю. Моргунов виділив 13 городів та городищ у досліджуваному регіоні: Теліжинці, Кудин, Бужськ, Червоне, Теревовль, Великий Карабчіїв, Звенигород, Мушкатівка, Устя, Велика Слободка, Ушиця, Хребтіїв, Каліус [613].

Городище – рештки стародавнього укріпленого поселення або міста, оточені ровами і валами, захищені природними перепонами (ярами, річками, болотами). Назва «городище» походить від місця, де стояв «город» [419, с. 575]. Якщо городище мало торговельне значення, біля нього формувалось *підгороддя*, де відбувались торги. Такі городища швидко еволюціонували у міста та містечка. Але цей процес розпочався з ХІV сторіччя.

Виникнення городищ пов'язане з добою патріархально-общинного ладу, коли відбувається зміна мисливства і рибальства на землеробство і скотарство.

Городища найчастіше розташовували на підвищеннях, рідше – на рівних місцях та в низинах. В усіх випадках вони формуються поруч з водними ландшафтами. Для розміщення городищ характерне максимальне використання захисних особливостей рельєфу: на високих мисах корінного берега річки, оточених з боків ярами або долинами річкової заплави, а частина з них – на окремих високих горбах-останцях, на незначних підвищеннях у заплаві річок і, нарешті, на відносно рівній місцевості [26]. Городища на вершинах горбів з усіх боків оточені високими схилами, як правило, досить стрімких. Городища на незначних підвищеннях нерідко обмежені болотами та озерами. У ландшафтному розташуванні городищ є закономірність у розподілі за місцевостями [518] (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Розподіл городищ за типами ландшафтних місцевостей

Басейн річки	Тип розташування, у %				
	мисовий	горбисто-останцевий	заплавний, лучний	плато корінного схилу	невизначений
Дністер	46,1	7,9	1,1	12,3	32,6
Південний Буг	53,8			19,3	26,9

Форма городища залежить від форми мису або підвищення, на якому воно знаходилось. Мисові городища бувають трикутні, трапецієвидні, округлі. Мисові городища-замки характерні для Подністер'я (поблизу с. Пилипи Хребтіївські Новоушицького району Хмельницької області, у с.

Гринчук Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) [138, с. 92]. Городища на ізольованих горбах мають округлу або неправильну багатокутну форму. Напівкруглі городища примикають рівною стороною до природної перешкоди – ріки, урвища чи яру.

Більшість городищ має одну укріплену частину. Площа городищ – від 0,2 до 1 га. Великі городища площею від 1,5 до 3-4 га зустрічаються рідко. Розташовані городища досить щільно. Головним матеріалом для їх спорудження були дерево і ґрунт. До штучних укріплень городищ відносять земляні вали та рови. По краях, оточених природними перешкодами, – рікою, озером, урвищем – споруджувались вали невеликих розмірів, а в окремих випадках їх зовсім не було. Більшість городищ укріплена одним валом і ровом. Проте, збереглися укріплення з двох валів та ровів, а інколи – по три і навіть по чотири ряди. До таких відносять мисове городище поблизу с. Великий Карабчів Городецького району Хмельницької області. Городище обмежене з напільного боку трьома лініями валів та ровів. Розміри майданчика 110*90 м.

Висота збережених валів становить 4-5 м, ширина – до 15 м, а інколи до 20 м. Рови в перерізі мають здебільшого трикутну або трапецієвидну форму з вузьким дном і стрімкими стінками. Глибина ровів – 3-4 м, ширина – 8-12 м [138].

У городищах збереглися сліди в'їздів у вигляді розривів у валах шириною 5-8 м. Як правило, їх було по одному, інколи – по два. У давньоруських писемних джерелах вали та рови не мають самостійного значення, а згадуються під спільною назвою «гребля», «гробля». Зустрічається у літописах термін «стіна», а також назви дерев'яних укріплень: нижньої – «городні» і верхньої «заборола».

Важливе місце в оборонній системі городищ належало фортечним брамам та вежам, які будували з дерева. На площадці городищ, оточеній укріпленнями, розміщувались житлові і господарські приміщення. Деякі городища були забудовані частково, селитебні ландшафти розташовані на відстані 1-2 м, у кілька рядів на краю площадки; центральна частина городища зазвичай не забудовувалась [518].

Великі, так звані, «скіфські» городища VI-V ст. до н. е. (Немирівське) збудовані осілими землеробськими племенами. Найвідомішим є Немирівське городище на лівому узбережжі Південного Бугу (за 10 км від річки), біля сіл Сажки і Селевинці Немирівського району. Місцеве населення називає його «Великі вали». Городище представлено замкнутою огорожею (вал до 9 м висотою, до 32 м шириною в основі та рів) протяжністю понад 4,5 км. Розташоване на узбережжі р. Мірка, яка ділить його на дві нерівних частини. Північна займає 2/3 площі, південна – решту (рис. 3.4). У лінії зовнішніх валів існували розриви, утворені річкою та струмками. Їх ширина – 10-60 м. Майже у центрі, площею понад 110 га, на високому північному узбережжі річки розташоване внутрішнє укріплення, яке називається «Замчистко». Це поселення знаходиться на мисі, утвореному глибокими ярами [857, с. 67-68].

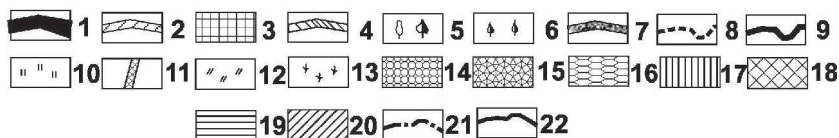
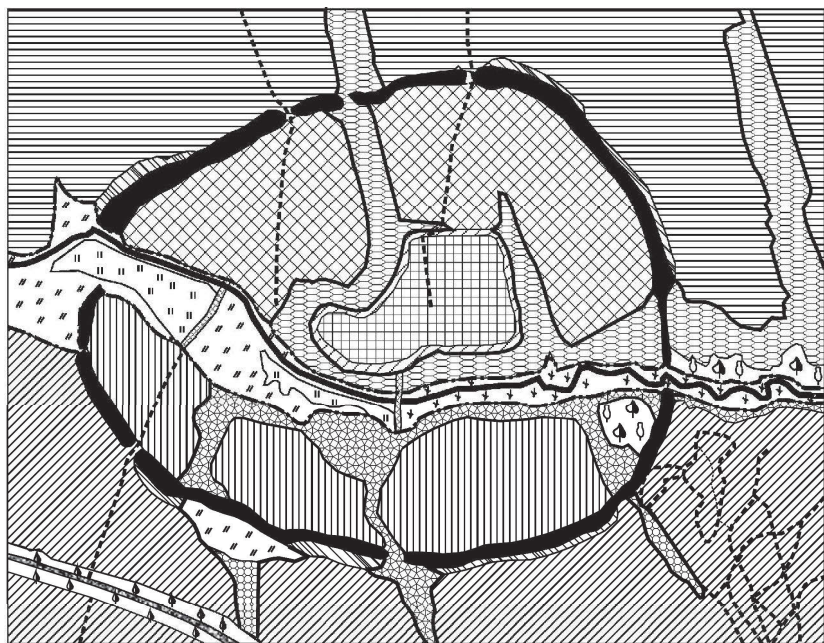

Рис. 3.4. Сучасна (2012) ландшафтна структура Немирівського городища (Немирівський район Вінницької області)

Белігеративні ландшафти. Плакорний тип. Урочища: 1 – високі (до 6-10 м) оборонні вали, покриті різнотравно-злаковою рослинністю, кущами шипшини і глоду; 2 – невисокі (3-4 м) задерновані вали дитинця городища, частково засаджені сосною та березою; 3 – рівнинна розорана поверхня дитинця з сірими антропогенними ґрунтами; 4 – неглибокий (до 1-2 м), шириною 5-6 м, рів, покритий різнотрав'ям.

Лісові антропогенні ландшафти. Схиловий тип. Урочища: 5 – круті (15-20⁰) схили з насадженням дубу черешчатого і сосни звичайної; 6 – слабко покаті поверхні з насадженнями дубу черешчатого, клену гостролистого, липи дрібнолистої.

Дорожні ландшафти. Схиловий тип. Урочища: 7 – асфальтова дорога, шириною 4-5 м; 8 – ґрунтова дорога, шириною 2-3 м.

Водні ландшафти. Ставково-заплавний та русловий типи. Урочища: 9 – русло р. Немирча; 10 – сильно зволожені поверхні замулених ставків з осоково-рогозовою рослинністю; 11 – невисокі (до 2 м) глиняні дамби, зарослі бур'янами; 12 – слабко зволожені поверхні замулених ставків, зарослі осокою і різнотрав'ям під сінокосами; 13 – мікрогорбкувата поверхня заплави з лучною рослинністю, використовується під випас худоби.

Сільськогосподарські ландшафти. Схиловий тип. Урочища: 14 – виположені

балки із зволоженими днищами, що заростають різнотравно-злаковою рослинністю, використовується під випас; 15 – балки з пологими схилами, виходами гранітів, сильно еродованими сірими лісовими ґрунтами зі степовим різнотрав'ям; 16 – сухі виположені балки з сірими лісовими ґрунтами, частково засаджені сосною і березою.

Плакорний тип. Урочища: 17 – розорані покаті поверхні з еродованими сірими лісовими ґрунтами; 18 – розорані слабо покаті поверхні з сильно еродованими сірими лісовими ґрунтами; 19 – розорані слабо хвилясті поверхні з сірими лісовими ґрунтами; 20 – розорані покаті поверхні з слабо еродованими темно-сірими лісовими ґрунтами.

Межі типів місцевостей: 21 – заплавного і схилового; 22 – схилового і плакорного.

До скіфського періоду відносять також городища: Северинівське (VI ст. до н.е.), поблизу с. Переорки і Якушинці (IV-III ст. до н.е.). Северинівське городище, площею 5,1 га, розташоване на високому узбережжі р. Рів за 1 км на захід від околиці с. Межирів Жмеринського району Вінницької області, поблизу Кучманського шляху [87].

Скіфсько-сарматські поселення – Лучанське, Якушинецьке і Переорське городища (VII ст. до н. е.) – мають складну структуру земляних укріплень. Городище Переорське було центром Південнобузької групи скіфських племен у VII-IV ст. до н. е. Городище поблизу с. Якушинці представлено трьома лініями валів та ровів.

У Західному Поділлі городища невеликі (до 4 га), але їх досить багато [26].

У VI сторіччі відбувається інтрузія культурних елементів скіфської культури до західного Поділля. Західноподільська група поселень скіфського періоду розташована у Тернопільській, Хмельницькій, придністерських районах Вінницької області: Сухоставці, Іване-Пусте у Тернопільській області; Лука-Врублівецька, Пижівка, Гуменці у Хмельницькій області; села Вищий Ольчедаїв, Дерешова, Григорівка, Ломазів, Нижчий Ольчедаїв у Вінницькій області. У межах Західного Поділля є багато курганів скіфського часу.

Формування та становлення *ранніх слов'ян* відбулось на основі взаємного впливу археологічних культур у першій половині I тисячоріччя: пшеворської, черняхівської та вельбарської.

Пшеворська культура (II ст. до н.е. – початок V ст. н.е.) склалась на основі розвитку місцевих культур Центральної та Південної Польщі. У I сторіччі до н.е. відбувається міграція до Верхнього Подністер'я, з II ст. н.е. – друга хвиля міграції до Середнього Подністер'я. Поширення вельбарської культури у I-V сторіччях характерне для північної частини Поділля. Поселення пшеворської культури формувались вздовж річищ та струмків на перших надзаплавних терасах, схилах ярів і балок. Їх середня площа – 0,2-1,4 га.

Територію Побужжя в середині III – початку V сторічч займала *черняхівська культура*. Господарство племен культури – землеробсько-скотарське.

Поселення черняхівської культури ділять за родом діяльності: сільські, промислові, городища [567]. Сільські поселення є у середньому Подністер'ї,

промислові – в околицях сіл Лугове і Жорнище на річці Соб. Географічне розташування городищ зумовлене фронтирним положенням регіону: бєлігеративні ландшафти черняхівської культури були форпостом для оборони від сарматів і гунів.

Селитебні ландшафти простягаються двома-трьома рядами вздовж річища, на південно-східних схилах перших надзаплавних терас річок та їх приток. За площею селитебні ландшафти ділять на великі, середні та малі. До великих віднесені селища: завдовжки 2 км, завширшки 150-200 м, площею 20-30 га, які групувались у «гнізда» (поблизу села Оринин Хмельницької області). Середні за розмірами мали довжину 1-2 км, 80-100 м завширшки, знаходяться біля сіл Ружанка, Самчики Хмельницької області. До малих віднесено селитебні ландшафти, з територією до 1 км завдовжки і 60-80 м завширшки (наприклад, поблизу села Теремці Хмельницької області). Основна маса західноподільських черняхівських поселень (близько 97%), розташована на пологих схилах перших надзаплавних терас, орієнтованих на південь, південний схід і схід. Наприкінці 50-х років ХХ сторіччя, за підрахунками Є. В. Махно, на Західному Поділлі відомі 38 поселень та 12 могильників черняхівської культури, 219 поселень та 32 некрополі [885].

Черняхівську культуру в V-VII сторіччях змінює *корчацько-празька* та *пеньківська* культури. Релікти корчацько-празької культури поширені на Придністер'ї. Поселення сформувались на перших надзаплавних терасах річок та їх притоках, інколи – на підвищеннях річкових долин і на високих плато; розташовані групами на відстані 0,5-3 км, площею – 0,5-1 га [135]. Основним типом природокористування було орне землеробство. Пеньківські селища займали перші надзаплавні тераси річок, розташовані групами по 5-7, на відстані 3-5 км один від одного, площею 1,5-3 га. У культурі переважало орне землеробство, тваринництво, полювання та рибальство.

У VII сторіччі східна частина Поділля попала під вплив Хазарського каганату. Цей період майже не проаналізований в історичних джерелах. У Придністер'ї формується культура Луки-Райковецької, яка створила доетнічний підстрат VIII-IX сторіч. Селища розташовані на ділянках корінного берегу річкових долин, у межах високих заплав, площею до 3 га. Неукріплені селища угруповано поблизу городищ (наприклад, Рашків I на р. Дністер). Городища знаходяться на берегових мисах та підвищеннях, площею 0,5-5 га [759].

У ранньому середньовіччі селитебні ландшафти зафіксовані на узбережжі річок Дністра, Південного Бугу та Смотрича (рис. 3.5), що пояснюється кращою освоєністю великих річкових долин регіону.

Селитебна мережа Поділля VI-VII сторіч формувалась на перших терасах річкових долин, з чорноземними ґрунтами та луками. З усіх сторін вони обмежені природними захисними рубежами – річками, струмками, болотами, скелями. Наприклад, селище поблизу містечка Городок зі сходу омивається річкою Смотричем, з півдня – струмком із заболоченим руслом,

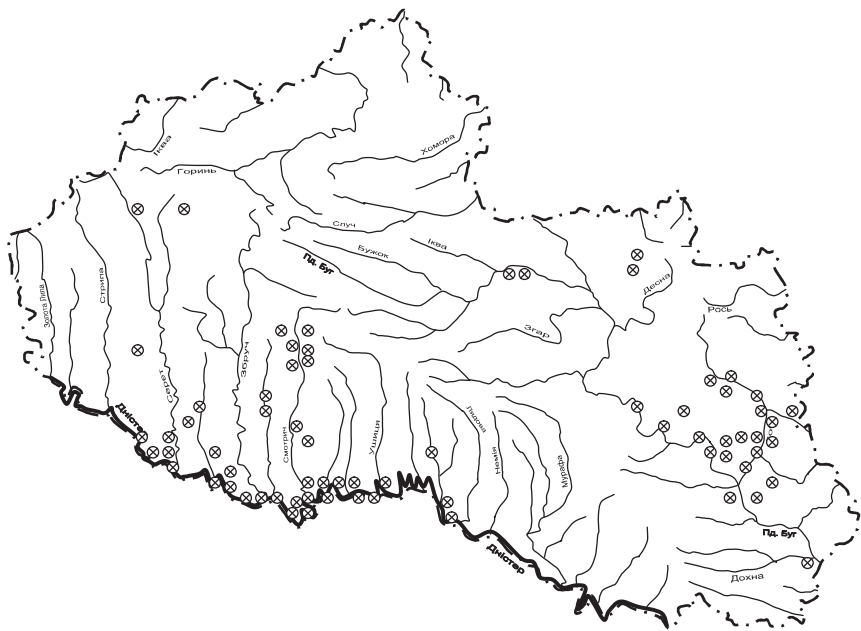

Рис. 3.5. Селитерна мережа Поділля VI-VII сторіччя

із заходу та півночі – високими горбами, які вкриті лісом. Селище поблизу села Бакоти обмежувалося з усіх сторін глибокими ярами та руслом річки Дністер. На ці ландшафтні особливості вказує Маврикій: «Місцевості зайняті слов'янами і антами розташовані вздовж річок...біля них знаходяться ліси, болота або ж хаші очерету» [за 609, с. 256].

Археологічні дослідження спадковості розвитку культурного шару регіону виявляють, незважаючи на асиміляцію племен, сліди попередніх культур у типах житлових і господарських споруд. Найкраще це виражено в пам'ятках зарубинецької культури. До неї відносяться городища в селах Переорки, Северинівка, Братищів Вінницької області. Поселення, площею від 0,1-2,0 га, мали «гніздову» планувальну схему (з 10-15 оселями у кожному «гнізді»).

Селитерні ландшафти пшеворської культури мали розмір 1,2-1,4 га, групувались поблизу річок та струмків на південних експозиційних схилах. Оселі, переважно напівземляночного типу, розташовані вздовж річок на відстані 10-20 метрів одне від одного. Ці етапи формування і розвитку культурних ландшафтів доетнічного страту сприяли появі у ранньому середньовіччі белігеративних, сакральних, тафальних та сільських етнокультурних ландшафтів Поділля.

3.3.2. Сільські селитебні ландшафти. Як клас антропогенних ландшафтів сільські давніші, ніж міські. Площа сільських антропогенних ландшафтів розширювались, села неодноразово змінювали розташування, зникали і знову відбудовувались, займаючи нові території. Термін існування сільських антропогенних ландшафтів був неоднаковим: вік давніх – від 5-10 до 100-120 років; сучасних – до кількох сторіч. Незалежно від терміну існування і розташування, виникнення села завжди супроводжується корінною перебудовою існуючого на його місці природного (натурального або антропогенного) ландшафту.

На сільські селитебні ландшафти вплинули чинники: природні, історичні та економічні. В історичному розміщенні природні чинники завжди мали вирішальне значення. З переходом на осілий спосіб життя враховували, насамперед: наявність та кількість водних ресурсів, рельєф місцевості, родючість ґрунту, тип рослинності, розташування території, придатної для сільського господарства.

Сільські давньоруські поселення Поділля топографічно повторюють пам'ятки ранніх слов'ян першої половини та середини I тисячоліття н.е. Крім того, давньоруські сільські селитебні ландшафти лісостепового Придністер'я й Побужжя за своєю структурою і розташуванням подібні до поселень черняхівської культури II-V сторіч н.е. і селищ VI-VIII сторіч н.е. [138, с. 89].

Давньоруські селища розташовували поблизу води – на узбережжі невеликої ріки, протоки або озера. Інколи селища знаходились у меандрах, на півостровах. Селища були незначними за площею – від 0,8 до 1,5 га, хоча зустрічались менших розмірів – 0,3-0,5 га, видовженої форми. Як правило, вони існували окремими групами, дуже близько одне від одного. Такі групи селищ є в околицях городищ. Жителі селищ займались землеробством та скотарством. Переважало полювання, рибальство, ткацтво, обробка шкіри, виготовлення одягу [26, с. 299-302].

Селища V-VII сторіч на Побужжі утворювали «грона» – скупчення вздовж лівого узбережжя річки Південний Буг, а особливо щільні – у верхній та нижній течії р. Соб. Спосіб заселення та освоєння етносами ландшафтних комплексів демонструє розташування давнього селитебного ландшафту у гідрографічній мережі (додаток Б, рис. Б.1) [905, с. 140]. Слов'яни розселялись спорадично, про що говорив Прокопій у VI сторіччі: «Живуть вони у нікчемних хатинах, селяться далеко один від одного й переміняють часто свої житла» [за 422, с. 7].

Упродовж давньоруського періоду кількість селищ змінювалась. Зі збільшенням населення їх число поступово зростало. Розвиток селищ не призводив до збільшення їх площі, а відбувався шляхом виникнення нових селищ.

У VIII-IX сторіччях майже відсутні гніздові скупчення, окрім меандру річки Південного Бугу в районі містечка Брацлава. Відстані між сусідніми селитебними ландшафтами часто перевищували 10 км. Для цього періоду характерне збільшення частки селищ на узбережжі річки

Південний Буг та поблизу нього (допливи вищих порядків). Система улицького розселення була найщільнішою. У поселенському ядрі середні відстані між сусідніми селитебними ландшафтами були менші за 10 км (додаток Б, рис. Б.2). Селитебна система включала городища, пригородищні селища та поселення, а також городища-сховища і парні городища.

Природні умови поряд із соціально-економічними та етнографічними традиціями регіону відіграли важливу роль у спорудженні жител. Відповідно до топографічного розташування у регіоні можна виділити типи селищ: прирічкові, яружно-балкові, приозерні, вододільні.

3.3. Етнічний страт і регіональні колонізаційні процеси

Для етнічного страту, який почався з X сторіччя, характерні процеси колонізації: військової та мирної. Військова колонізація як тип поширення культури надто дорогий, часто дає нестійкі результати (бо штучно нав'язані матеріальні та духовні аспекти культури не прищеплюються й швидко зникають) і місцева етнокультура через це не отримує додаткових переваг. У Поділлі цей напрям формування етнокультурних ландшафтів пов'язаний з геоекотонним і фронтірним розташуванням, що призвело до формування міських селитебних ландшафтів белігеративного генезису.

Колонізація північно-західної частини Брацлавщини, частково території історичної Болохівської землі XIII сторіччя, відбувалась досить активно, особливо у межиріччі Бугу: річок Сниводи, Постолової, Згару, Жерді, Гнилоп'яті, Десни. По південно-східному периметру регіону для оборони сільських і містечкових ландшафтів були збудовані замки. Навколо них були малозаселені лісостепові та степові ландшафти Побужжя і Придністер'я, де мігрували кочівники. Військові, які відносились до соціального блоку воєнно-фортифікаційних ландшафтно-технічних систем, були ще занадто далекі від інших типів господарювання. Але для забезпечення власних потреб, вони поступово змінювали військовий профіль на землеробський. Ян Казимир був одним з колонізаторів Поділля: «...признавая необходимость колонизации, отдавалъ заслуженнымъ людямъ урочища и речные прибережья» [27, с. 245].

Колонізаційний процес наприкінці XV сторіччя у регіоні був перерваний нападами кримських татар. Після цього села та містечка почали відновлюватись лише з XVI сторіччя у складі Польщі, коли внаслідок колонізації заходами польської влади і магнатів відновлено багато зруйнованих запустілих містечок та замків і засновані нові: «...первой заботой каждого пана было устроить укрепленный двор, «замечек», непременно каменный, обведенный валом и насыпью, с подъемным мостом... Старались устроить такой «замечек» на возвышенности...» [788, с. 409]. У XVI сторіччі формуються нові селитебні ландшафти з переважанням невеликих приватних містечок (наприклад, у 1579 році С. Баторій дозволив князеві Замойському

заснувати на річці Мурафі містечко Шаргород з умовою збудувати замок) [780, с. 20]. Тією ж вимогою зумовлено створення містечок Фельштину, Копайгороду, Уланова, Вербівця.

З етнокультурного погляду, визначну роль у створенні мережі міст та містечок Поділля відіграли окремі магнатські родини – як українські (руські), так, пізніше, і польські. Польські магнати, отримавши від короля нові землі, відроджували старі поселення, створюючи воєнно-фортифікаційні ландшафти, залучаючи до цього польських переселенців, які поселялись у «слободах» [107]. К. Острозький на початку XVI сторіччя створив у своїх володіннях мережу укріплених містечок: 1510 року – Полонне, 1517 року – Красилів. До містечок з переважанням бєлігеративно-фортифікаційної функції у XVI-XVIII сторіччях відносять: Брацлав, Меджибіж, Смотрич, Бар, Шаргород, Летичів, Жванець. Як зазначає У. Вердум, міцні самостійні укріплення мали також Немирів, Тернопіль [780, с. 20].

Міста і містечка Східної Галичини мали форму чотирикутника, оточеного високими грубими мурами зі стрільницями і оборонними баштами та брамами. Це стосувалось лише великих міст. Решта замків були незначними за розмірами і не завжди достатньо надійними. Їх формування пов'язано з геоморфологічними особливостями: розташування на мисах, урвищах. Уже з XV сторіччя відоме широке застосування ставів з господарською та оборонною функціями.

Процес формування містечок Поділля прискорився у першій половині XVII сторіччя. У Брацлавському воєводстві створено 122 містечка (1 містечко на 218 км²), у Подільському – 111 (1 містечко на 217 км²) [208, с. 33]. Навколо замків та під їх захистом формувались міські селитебні ландшафти, які заселялись промисловцями (ремісниками, міщанами). У центральній частині містечок був чотирикутний ринок з ратушею, де сходилась регулярна мережа вулиць. Переважали міські селитебні ландшафти малоповерхового типу: вулиці були вузькі, забудова щільна, муровані будинки дво- і триповерхові. За мурами формувалось передмістя – підгороддя або підзамча. У XVI-XVII сторіччях формується мережа населених пунктів, майже ідентична розташуванню сучасних сіл та містечок.

У 40-х роках XVII – середині XVIII сторіч відбувається послаблення інтенсивності формування селитебної мережі Поділля. Причиною послужила окупації частини Поділля Туреччиною, набіги татар, стихійні лиха. Це призвело до скорочення населення. Наприклад, Вінницю кілька разів руйнували, Ямпіль з містечка перетворився у невелике село. Турки розселяють татар, створюючи етноквартали – поселення Карвасари, Татараски поблизу Кам'янця. Винятком було Брацлавське воєводство, яке у 1686-1711 роках оголошене нейтральною зоною між Польщею та Росією. Це прискорило імміграцію до регіону, збільшило кількість населених пунктів. У цей період на території Південного Поділля сформувалось 45 % сучасних селитебних ландшафтів [208, с. 35].

Військова колонізація призвела до початку міської промислової (мирної) колонізації. Поселення навколо замку оточували острогом.

У XVIII сторіччі нові міські укріплення майже не будували, що зумовлено зменшенням бєлігеративної функції фортець. Подільські містечка формувались з їх заселенням, а не на основі детального планування. Їхня структура залежала від роду занять жителів, що визначалось національним складом, який у більшості містечок регіону був строкатим. У структурі відбилося прагнення окремих національних груп до поквартального розселення у селитебних ландшафтах (наприклад, у Кам'янці-Подільському – польські, українські, вірменські, єврейські квартали). У другій половині XVIII – середині XIX сторічч більшість містечок мала аграрний характер і знаходилась у приватній власності. Наприклад, у містечку Махнівка (зараз с. Комсомольське Козятинського району Вінницької області), яке належало С. Потоцькому, у 1798 році працювали панчішна, суконна, каретна і крохмальна мануфактури [208, с. 37]. Частину сіл переводять у категорію містечок, що пов'язано з розвитком торгівлі та промислового виробництва: Ольгопіль, Муровані Курилівці, Джурин, Оринин Подільської губернії.

У другій половині XIX – початку XX сторіччя формуються сучасні риси селитебної мережі Поділля. На початку XX сторіччя відбувається укрупнення багатьох населених пунктів: села перетворюються у торговельно-промислові містечка: Жмеринка, Немирів, Гнівани, Вапнярка, Славута. Окремі села, розташовані на р. Дністер та обладнані пристанями, переходять до категорії містечок: Жванець, Студениця, Калюс. У період Першої світової війни відбувається сповільнення розвитку етнокультурних ландшафтів містечок. Багато з них зруйновано повністю або частково, промисловість скоротилась або не розвивалась, торгівля занепала, переважна більшість населення була зайнята у сільському господарстві.

У 20-30-х роках XX сторіччя на території Подільської губернії було 4403 населених пункти, з них – 95 містечок із середньою кількістю населення – 3298 осіб [208, с. 46]. У 30-х роках XX сторіччя збільшення промислового виробництва призводить до зміни містечкового типу на міський та формування поселень міського типу (Ямпіль, Козятин, Липовець, Брацлав), хоча поквартальна забудова зберігає типові риси. Поступово поняття «містечко» замінюється на «поселення міського типу» і зникає географічної літератури.

Паралельно з міською промисловою, починаючи з XV сторіччя, у Поділлі відбувалась землеробська мирна (селянська) та монастирська колонізації. Українці утверджувались як землероби. Найістотнішою рисою географічного розташування прабатьківщини українців було її геоекотонне розташування, де Поділля стало етногенетичним ядром.

В актах [27] збереглися дані про роздачу земельних угідь: при Вітовті з'являлись приватні землеволодіння у прибузьких степах, поблизу містечок Хмільника, Вінниці, Брацлава. На початку XVI сторіччя відбувалась вільна колонізація напіввоєнних селян, у другій половині XVI

сторіччя – шляхтова. В останній домінувала польсько-єврейська спільнота, вплив якої призвів до зміни у структурі та функціонуванні етнокультурних ландшафтів Поділля. Поляки, заклавши основи раціонального землекористування, створили палацово-паркові ландшафтні комплекси, сформували промислові містечка тощо. Але євреї, які були посередниками між поляками та українцями, негативно вплинули на автохтонів: «Крестьяне пропиваютъ хлебъ жидамъ и отъ того терпятъ недостатнокъ въ ономъ. Владельцы не могутъ воспретить пьянства для того что они отъ продажи вина весь доходъ имеютъ» [229, с. 10]. Майже всі євреї були орендарями сільськогосподарських угідь, заводів та фабрик, а також торговцями. Але результат їх господарювання завжди був однаковий: «...єврей, даже въ своемъ искусственномъ прикреплени къ определеннымъ пунктамъ, сделалъ въ Европейской Россіи для развитія городской жизни гораздо менее, чемъ простой русскій или польскій крестьянинъ, которыхъ принято у насъ считать неисправимыми селяками и земледельцами» [244, с. 62-63]. Спосіб ведення господарства був нераціональним, інколи деструктивним. Польові ландшафти використовувались до повного виснаження ґрунту, збирали по 6-8 врожаїв однієї культури, без сівозмін.

З початку XVII сторіччя в регіоні починається *примусова землеробська колонізація*. Прикладом є заселення у XVII сторіччі Східного Поділля та території вздовж річки Дністер польськими селянами-втікачами, які тут осіли.

Єврейська землеробська колонізація Східного Поділля почалась з 1835 року під значним тиском адміністрації, а також введенням додаткових пільг. Але результат був неочікуваний. Місцева адміністрація виділяла землю на 200-400 дворів, уявляючи єврейську колонію як звичайне переселення чужинців, а єврейське село – як українське, молдавське або німецьке. Вважалось, що вони будуть скотарями, хліборобами, але аж ніяк не крамарями або ремісниками. Євреї прохали виділяти їм землі під будинки та крамниці, додаючи: «земли для хлебопашества и для скота совсемъ не надобно» [112, с. 87]. У 50-х роках XIX сторіччя з'явився проект призначення до єврейських колоністів окремих доглядачів з німецьких колоністів (мустевіртів), які б керували цими колоніями.

Але євреї не були пристосовані до землеробського типу господарювання. Якби вони зустрічали опір місцевого населення при розвитку торгівлі, можливо, вони й перейшли б до такого способу життя. А так, для євреїв є «гандель» (торгівля), а для роботи в полі – селянин-українець: «На наши вопросы евреямы-колонистам, почему они сами не ходять за плугомъ и не косятъ, они отвечали “На что я буду ходить за плугомъ ? Про тее мужикъ я ему заплачу винъ и зробить, що мині треба”» [970, с. 189]. Землеробська праця для євреїв була чужою. Тому спроба створення єврейських землеробських колоній Поділля була невдалою.

Сформувались центри та периферія різного рівня, які виконували функції етнокультурогенезу. У якості центрів – міста, які є основою для

зародження, акумуляції, поширення новаційних форм етнокультури. У ХІХ – початку ХХ сторіч до таких міст можна віднести Кам'янець-Подільський. На противагу центрам новаційної культури можна виділити другу складову селитебної мережі – сільські селитебні ландшафти як місце генерування традиційної етнокультури. Саме тут можна ще зафіксувати острівки народної творчості, народну архітектуру тощо. Важливу роль відіграють містечка, що виконують функцію своєрідних «транспортних» вузлів, через які відбувається переміщення новаційної етнокультури з центру на периферію і традиційної етнокультури з периферії до центру. У ХХ-ХХІ сторіччях під впливом нових економічних процесів у СРСР відбулись масові міграції населення, що призвело до змішування різних етносів, у першу чергу у великих містах, відбулась урбанізація, індустріалізація, деаграризація, деградували етнокультурні традиції, створювались нові форми культури, які ідентифікувались не через поняття «етносу», а «соціально-економічних груп». Цей етап мало досліджувався з погляду «етнокультури» як етнографами, так і географами.

Така ідеальна модель етнокультурного ландшафту не завжди працює. Одне й теж саме місто може бути центром новаційної культури і джерелом традиційної (Кам'янець-Подільський). Для містечок Поділля характерна певна особливість. З ХVІ сторіччя до початку ХХ сторіччя вони були центрами традиційної культури, так, як і села. Тільки для сіл була характерна традиційна українська етнокультура, для містечок – польська, єврейська, вірменська, менше – українська.

Великі етнокультурні центри зовсім не обов'язково розташовані у внутрішній частині регіону. Вони часто виникають у фронтірі, і прикордонність є їхньою відмінною ознакою. У Поділлі ця теза проявляється досить чітко, що зумовлено наявністю двох значних за площею історико-культурних регіонів: Поділля та Галичини. Можна вказати на «двополюсність» регіону впродовж ХV-ХХ сторіч. Сформувались реліктові кордони, які припинили своє існування, але залишили слід в етнокультурному ландшафті. До фронтіру приурочена смуга осілості євреїв, які сформували специфічну «квартальну» структуру містечок.

Етнокультурний ландшафт – це не лише набір численних містечок та сіл різного типу. Його нормальне функціонування і стійкий розвиток можливі лише за умови внутрішніх зв'язків. Каркас етнокультурного ландшафту формують не лише містечка з різними етнокварталами, а й комунікаційні лінії, напрями взаємодії ландшафтних центрів і вектори комунікації [918, с. 34].

Для Поділля характерні чинники, які вплинули на формування етнокультурних ландшафтів регіону:

- специфічне прикордонне (зручне «прохідне» – для кочівників) географічне розташування, його «двополюсність», особливо вплив західної та східної культур, присутність «химер» [272];
- надзвичайна етнічна строкатість Поділля;

- різні типи колонізації, генетично та послідовно пов'язані військова, міська промислова (мирна) монастирська і землеробська мирна (селянська) з поділом на вільну й примусову;
- різномірні, а інколи й протилежні результати природокористування під впливом колонізації різними етносами;
- формування етнокультурних ландшафтів різного ієрархічного рівня, які характеризуються специфічною структурою та функціонуванням, і характерних переважно для певного етносу (українці, німці, поляки – сільський підклас селитебного класу; поляки, євреї та вірмени – містечковий підклас селитебного класу) [177].

Фізико-географічні чинники відіграли не меншу роль, ніж соціокультурні у формуванні селитебної мережі Поділля. Чинники аналізувались у працях фізико-географів [208, 293], економ-географів [835, 836], архітекторів [738, 959].

Фізико-географічні чинники вплинули на формування сільських етнокультурних ландшафтів. Села розміщувалися на перших надзаплавних терасах, на підвищеннях, у заплавах великих рік, над невеликими річками або острівцями, озерами. Більшість містечок Поділля виникли на основі сільських селитебних ландшафтів у процесі розвитку торгівлі, виникнення ремесел, формування дорожніх ландшафтів. Проте і фізико-географічні чинники істотно вплинули на формування етнокультурних ландшафтів містечок і сіл. Одним із найважливіших природних чинників є придатність території для заселення: глибина розчленування і форми рельєфу; наявність поверхневих та підземних вод для використання.

Ґрунтовий покрив також мав значення для формування селитебної мережі. Сучасні міста і містечка Поділля розташовані на сірих лісових ґрунтах. Це означає, що відбувалось зменшення площ лісових масивів, далі цей тип ґрунтів використовували для примітивного обробітку. Після його виснаження місцеві етнотериторії стали відвойовувати родючі чорноземи у кочівників, а на місці деградованих сірих лісових ґрунтів з'явилося колонізаційне ядро Поділля: українці, поляки, євреї. У структурі містечок значну питому вагу займали присадибні земельні ділянки. Характер ґрунтового покриву впливав на структуру етнокультурних ландшафтів, зокрема, організацію садибних ландшафтів.

В Україні перед колонізацією «открылось сказочное, богатырское раздолье трех дорог – лесной, *лесостепной* и степной» [244, с. 13, курсив – авт.]. Розселення слов'ян на Поділлі пов'язане з розгалуженою річковою мережею, але це стосувалось лише літописного етапу заселення регіону. У контексті землеробського характеру слов'янської колонізації формування селитебних ландшафтів та розселення етнотериторій відбувається не лише у долинах річок, а й на вододілах: «...русский человек в данном случае уподобился лесу, который и на крайнем севере, и на *крайнем юге Восточно-Европейской равнины жметя к речным долинам*, а в средней ее полосе занимает водоразделы» [244, с. 13, курсив – авт.].

В. П. Семенов-Тян-Шанський селитебну мережу Поділля відніс до південного долинного типу, долинно-яружного підтипу, західної частини [244, с. 68-69]. Автор сформував типологію на основі «зональних» та «азональних» ознак. Особливостями формування селитебної системи Поділля є: а) виражена зональність сільських етнокультурних ландшафтів; б) перевага «містечок», які ніяк не можуть досягнути рівня розвинених міст, а у свою чергу виділені тут «міста» насправді не заслуговують такого статусу; в) майже однакова кількість як малих, так і середніх міст. До великих міст Поділля початку ХХ сторіччя (за кількістю населення) відносять Кам'янець-Подільський, до середніх – Вінницю, Могилів, Проскурів, Старокостянтинів, Тульчин, Іллінці, Бершадь, Бар, Ялтушків, Браїлів, Гайсин, Городок, до малих – Шепетівку, Дунаївці, Чечельник, Красилів, Ободівку, Шаргород, Волочиськ, Погребище, Томашпіль, Соболівку, Сатанів, Шпиків, Джурин, Стару Синяву¹⁷, з містечок – Муровані Курилівці, Тростянець, Крижопіль, Вороновичі, Чорний Острів, Калинівку [244, с. 143-148].

Л. І. Воропай зазначає приуроченість селитебних ландшафтів до їх природних аналогів, виділяючи типологію за розташуванням у межах відповідних ландшафтних комплексів: долинний, яружно-балковий, плакорно-міжрічковий, «контактний» [208]. Зв'язок української архітектури з ландшафтними комплексами висвітлено у праці В. Кармазина [441], який акцентував увагу на особливостях рельєфу.

Топографічно, у розташуванні містечок простежується приуроченість до річкових долин, особливо до злиття двох і більше річок, річища яких знаходяться у глибоких долинах і мають значні меандри, утворюючи численні миси, припідняті на десятки метрів над заплавами річок. Наприклад, Брацлав розташований при злитті річок Південного Бугу і Пацовки, Летичів – річок Південного Бугу, Вовка та Залетичівки, Могилів-Подільський – річок Дністра, Немії, Дерла; Хмельницький (Проскурів) – річок Південного Бугу та Плоскої. Таке розташування містечок цілком логічне. Воно давало захист від завойовників, а річки були частиною фортифікаційних ландшафтів натурального походження. Тип мисового укріплення отримав назву «односторонньої фортеці», він є найхарактернішим для регіону. До нього належать замки й оборонні храми: Кам'янець-Подільського, Меджибожу, Зінькова, Кудринців, Кривчого, Скали-Подільської, Сутківців, Чернокозинців, Шарівки, Буданова, Підзамочка, Бучачу, Монастирки під Бучачем, Панівців, Янова, Теревовлі, Язлівця, Сидорова, Червонограду, Микулинців, Висічки, Старого Збаража, Буші, Озаринців, Стіни [738]. У ХVІІІ сторіччі ця функція була необхідною, але вже у ХІХ сторіччі поступово нівелюється. Приуроченість міст та містечок Поділля пов'язане з особливостями ландшафтної структури. С. О. Царенко виділив 10 морфологічних типів успадкованого середовища, врахувавши ландшафтні особливості території та історичні

¹⁷ Назви міст йдуть у порядку зменшення кількості населення

функції селитебних ландшафтів [959, с. 8-9]. Ця типологія є цікавою з архітектурного погляду, а з ландшафтного має ряд недоліків: відсутність зв'язку з ландшафтною типологією, використання автором у першій частині класифікації геоморфологічних критеріїв, у другій – соціально-економічних, що робить її недосконалою та занадто «мозаїчною». Також не враховані історичні особливості міст та містечок, пов'язаних з етнічними та етнологічними особливостями регіону.

Хронологічні рамки етнічного страту обмежені впливом етноспільноти, охоплюючи X – початок XX сторіччя. У 30-40-х роках XX сторіччя відбувається втрата етнічності регіону, що пов'язано з формуванням «радянського» народу та відповідною появою «класичних» антропогенних ландшафтів. Від етнокультурних ландшафтів залишаються тільки ментифакти та артефакти, які є ідентифікатором етнокультурного регіону.

Висновки до розділу 3

1. Структуру етнокультурного ландшафту необхідно вивчати у єдності властивостей простору і часу. Такий підхід дозволяє проаналізувати ландшафтну диференціацію регіону, яка суттєво змінюється залежно від часового зрізу.

Стратифікація етнокультурних ландшафтів має ієрархічну структуру, включаючи страти й субстрати, типові для ландшафтно-історії етносу. Унікальні стратифікації будуть характерними для етнокультурних ландшафтів сіл, містечок та міст регіону.

2. Модель «етнохронотопу» підкреслює пряму залежність від природних умов у натуральному страті, формування полікультурних ландшафтів та привабливості для їх колонізації. Тому переважна більшість стратів Поділля територіально значно більша від сучасного адміністративного регіону. Вони охоплюють південно-східні відрогі Подільської височини, співпадаючи з фізико-географічною межею смуг лісостепу-степу та культурно-цивілізаційним рубезем Європи.

3. Для різних стратів характерні такі ландшафти: натурально-ландшафтний страт – натуральні ландшафти, доетнічний страт – монокультурні (полікультурні) ландшафти, моно- (поліетнічний) страт – етнокультурні ландшафти.

4. Етноси у своїй господарській діяльності пов'язані з ландшафтами значною кількістю прямих і дотичних зв'язків на глобальному, регіональному та локальному рівнях. Ці зв'язки, які передавались через механізми етнокультури (меми, теми, сцени) від доетнічного до поліетнічного стратів, постійно вдосконалювались у вигляді системи господарсько-культурних типів. У кожному страті система засобів і механізмів етнокультури забезпечила можливість у певних межах використовувати життєво необхідні ресурси для своїх потреб.

Фазова концепція етногенезу дає можливість виявити механізми

трансформації ландшафтних комплексів: від натуральних до етнокультурних, простежити формування типологічних рядів етнокультурних ландшафтів, а також прогнозувати їх розвиток.

5. Для етносу географічні умови (природні компоненти та особливості ландшафтної структури) є середовищем, до якого етнос пристосовується і якому підпорядковується, стаючи частиною цього середовища. Етноси пристосовуються до середовища завдяки: а) зміні потреб або еволюції органів; б) зміні ландшафтних комплексів.

Використання етносом біогеохімічної енергії призводить до: а) виснаження натуральних ландшафтів; б) перетворення в етнокультурні ландшафти; в) переходу етносу до стану гомеостазу. Все це свідчить про єдину природу етногенезу і дисипативних структур. Рівноважним станом етносів є етоландшафтний гомеостаз, а умови рівноваги у різних етносах також призводять до однакових результатів.

6. У структурі доетнічного страту можна виділити два підстрати: ранній (дослов'янський) (IV тис. до н.е. – I тис. н.е.) та пізній (слов'янський) (IX-XIII ст. н.е.). Кожний з підстратів характеризується особливостями матеріальної та духовної культури, які вплинули на формування монокультурних (полікультурних) ландшафтів Поділля.

У ранньому доетнічному страті перехід до відтворених форм господарства (землеробства, скотарства) співпав з поширенням бугодністровської неолітичної культури (IV-II тис. до н.е.). На початку I тис. до н.е. на формування полікультурних ландшафтів регіону впливали праслов'янська основа, кіммерійські та ранньоскіфські племена. Рубіж I тисячоріччя представлений фазою «великого переселення народів» [138, с. 113].

У I-II сторіччях переважав праслов'янський етнічний компонент (зарубинецька культура), який вплинув на формування фонових сільськогосподарських ландшафтів Поділля. У II-V сторіччях переважають землеробські племена черняхівської культури, які оселялись компактно.

У пізньому доетнічному страті інтенсивно зростає кількість слов'янського населення, формуються протоміста (городища) і селища, розвивається сільське господарство, збільшуються площі орних угідь.

7. Формування етнічного страту зумовлено особливостями регіональних колонізаційних процесів (військовий, міський промисловий, землеробський, монастирський). Інтенсивні процеси колонізації в етнічному страті залежать від особливостей Поділля як етнокультурного регіону: геоекотонне фізико-географічне та геополітичне положення, етнічна строкатість зумовлена тривалими історичними процесами та контрастними ландшафтними комплексами.

РОЗДІЛ 4

КАРКАСНІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ

Регіональний підхід у вивченні етнокультури дозволяє пояснити причини її утворення і різноманітність. Взаємодія суспільства з ландшафтними комплексами, які накладаються на етнокультуру, з одного боку, та його освоєнням, з іншого, призводить до утворення визначених історичних типів етнокультури. Перефразовуючи М. П. Крилова [514], простір, з яким ідентифікують себе індивіди, – це етнокультурні ландшафти і регіон, у якому вони сформувалися.

Особливістю етнокультури є її регіональність, пов'язана з просторово-часовою локалізацією процесів. Одним з найпродуктивніших напрямів, що вивчають взаємодію етносу та культури є ландшафтознавство. А врахувавши особливості впливу людини на ландшафтні комплекси, найактуальнішим є антропогенне ландшафтознавство.

В антропогенному ландшафтознавстві проблеми стосунків етноспільнот та ландшафтів майже не аналізуються (через специфіку наукового напрямку). Етнокультурне ландшафтознавство має аналогічний об'єкт вивчення, що й антропогенне ландшафтознавство, але різний предмет: замість вивчення «суб'єкту-об'єкту антропогенних процесів у природі» мова йдеться про специфічні соціальні-біологічні угруповання різного рангу (етноси та їх складові), які формують раціональну структуру етнокультурного ландшафту.

Зазначимо об'єктивне існування «ландшафтної сфери» у ландшафтознавстві, яка «наповнена» антропогенними ландшафтами, та «етносфери», яка складається з «етноландшафтів». Кожній структурній частині етносфери відповідає підсистема, яка входить в етнос як систему. Всі підсистеми пов'язані визначеними стосунками, які характеризують етнос як єдине ціле. Етнічна ієрархія в загальному вигляді може складатись з таксонів (табл. 4.1) [272].

Таблиця 4.1

Етнічна ієрархія етносфери

Таксон	Гібрид	Напрямок розвитку	Межа формоутворення
Консорція	Нестійке утворення	Субетнічне самоствердження	Субетнос
Конвіксія	Деформовані сполучення	Створення територіальної громади	Субетнос
Субетнос	Симбіози	Етнічне самоствердження	Етнос
Етнос	Ксенії	Створення соціального інституту	Ведуча роль у суперетносі
Суперетнос	Химера	Анігіляція	Релікт

Таксономічні структури нижчого порядку: консорція – група людей, об'єднаних однією історичною долею; або розпадається, або переходить у конвіксію. Конвіксія – група особин з однохарактерним побутом та сімейними зв'язками, найнижчий таксон етнічної ієрархії. Збережені конвіксії виростають у субетноси: «...на межі міста та села завжди виникали субетноси, найчастіше ефемерні, інколи стійкі, але завжди з оригінальними, неповторними стереотипами поведінки, обов'язковими для всіх її членів» [272, с. 197]. Це твердження може бути застосоване при вивченні етнокультурних ландшафтів Поділля.

Власне антропогенні ландшафти є фоновими по відношенню до впливу етносів. Вони акумулюють усі впливи і зміни попередніх та сучасних етнокультур. Ландшафтно-технічні системи представлені артефактами та реліктами, які характеризують етнокультури як дискретні територіально-часові утворення. Кожний страт представлений своїми ландшафтно-технічними системами, які або повністю зруйновані, або знаходяться у стані гомеостазу: структура підтримується людиною, але за функціональним призначенням не використовується.

Ядрами етнокультурних ландшафтів є каркасні [291] етнокультурні селитебні ландшафти, де формуються та існують конвіксії (у певному історичному зрізі – субетноси). Хоча конвіксії виділяються не за етнічними відмінностями, але саме вони призводять до формування строкатої структури етнокультурних ландшафтів містечок, інколи навіть інверсійних для певного історико-культурного регіону. На Поділлі різні конвіксії та їх співвідношення призвело до формування різних підкласів каркасних селитебних етнокультурних ландшафтів: сільсько-міського (містечкового) і сільського. Для конвіксій поняття компліментарності виражено не менш гостро (село-місто), ніж для етносів. Для сільської конвіксії (еволюціонувала з консорції землеробів, переважно, українців та поляків) характерний одноманітний етнічний склад та дисперсна селитебна структура, прив'язана до «відносно натуральних» сільськогосподарських і лісових ландшафтів: «Українську людovu культуру треба шукати по селах та місточках України, по части також по передмістях більших городів» [805, с. 70]. Для конвіксій «село-місто» (цехова консорція – євреї, вірмени, німці; консорція українців-землеробів у передмісті) та «місто-село» (консорція робітників – українці, росіяни, німці) характерна різнорідна селитебна структура, що виражається у чіткому поділі на окремі квартали за етноознакою, архітектурним плануванням [178].

Від розташування, «візерунку», функціонування каркасних етнокультурних ландшафтів відбувалось формування «образу» регіону. Співвідношення та розташування етнокультурних артефактів у структурі каркасних ландшафтів дозволяє оптимізувати природокористування етнокультурних ландшафтів і прогнозувати їх розвиток. До основних класів групи каркасних ландшафтів відносять селитебні і дорожні. У селитебних найяскравіше етнокультурні особливості виражені у підкласах сільському та містечковому, які розглянуті у наступних підрозділах.

Сільські етнокультурні ландшафти мають певну відмінність від звичайних антропогенних селитебних. Вони вміщують ресурсну периферійну зону, ландшафти якої відносяться до фонових антропогенних. Але ресурсна периферійна зона не включає всі ландшафти, а тільки у радіусі 5-10 км. Дорожні ландшафти є необхідним елементом інфраструктури, без якого неможлива етнокультурна дифузія у регіоні.

4.1. Сільські етнокультурні ландшафти

Культура міст і культура сіл – дві пов'язані, але і протиставні сторони етнокультурного життя. У місті частіше з'являлися і легше приймалися новачі у виробництві, побуті та культурі. Село краще зберігало традиції, часто дуже давні і дуже вартісні. У XVIII сторіччі сформовано поняття антиподів етнокультурних ландшафтів «місто» – «село», де перший елемент віднесено до «цивілізації», другий – до певної сходинки «варварства», але який разом з тим характеризується досить «ідилічним» пейзажем [434].

Етнокультурний ландшафт – натуральний ландшафт, освоєний етносом. Поселенські й господарські системи, мова, духовна культура є атрибутикою етносів, але формуються вони в рамках можливостей, наданих натуральним ландшафтом. Тому, натуральні ландшафти наповнюються таким етнокультурним змістом.

Важливо, що поняття «етнокультурний ландшафт» не обмежується матеріальними субстанціями, а має семантичний шар, який створюється етносами й фіксується у фольклорі й топоніміці. Формується ментальна та духовна прив'язаність до ґрунту: селянин копає й орає. Він лише видозмінює ландшафт, а не вибирає його ресурси. Дім селянина є символом осілості, «він (селянин – авт.) сам – рослина: він глибоко пускає коріння у «власний» ґрунт» [989, с. 92]. Головним досліджуваним типом етнокультурного ландшафту при цьому є сільський, оскільки він щонайкраще віддзеркалює етнічні аспекти взаємодії людини й ландшафтів.

Значну частину етнокультурних ландшафтів як офіційно визнаних, так і «прихованих» складають сільські. Серед офіційно визнаних вони займають до 55 % [529, с. 151]. Сільський ландшафт представлений у комбінації з іншими типами і може включати панські садиби, сільськогосподарські колонії, монастирські або інші сакральні ландшафти, садово-паркові комплекси. Зональні та регіональні відмінності до ведення сільського господарства проявляються в особливостях форм розселення, національних традиціях автохтонів. Історію вивчення сільських етнокультурних ландшафтів Поділля висвітлено у додатку А.5.

4.1.1. Дефініція «сільських етнокультурних ландшафтів». Необхідно розмежувати складові частини досліджуваного поняття. Поняття «сільські етнокультурні ландшафти» включають до свого складу як сільські селитебні, так і інші класи антропогенних ландшафтів, які є

периферією та ресурсною базою для селитебного ядра. У цій взаємодії можна простежити головні тенденції в колонізації регіону та особливості взаємодії ландшафту й етносу. Тим більше, що сільські етнокультурні ландшафти є фоновими і структуроформуючими у Поділлі і виражають тезу «етнокультурного ландшафту як регіону».

Терміни «село», «сільський» етимологічно можуть означати як поселення (селитебний ландшафт), так і аграрні території (сільськогосподарський ландшафт), що дозволяє їх вживати у термінологічному апараті як антропогенного, так і етнокультурного ландшафтознавства.

Для українців «село» завжди асоціювалось з «поселенням» взагалі, але залежно від етимології, поняття «село» може означати [селитва] «основа, фундамент»; [селитьба] «селище, садиба, будинок», селище «поселення; місце, де було село»; [селіне] «поселення, земля»; сельбище (застаріле) «поселення»; [заселище] «заселене місце»; [оселица] «садиба», оселище «місце поселення». У різних мовах варіанти лексеми «село» досить подібні: російська – село, білоруська – сяло, давньоруське – село, польська – siolo, чеське – selo «село; рілля», sidlo «місцеперебування», словацьке – sedliak, болгарське – село, македонська – село, старослов'янська – **СЕЛО** – означало «населене місце, двори, будівлі»; у праслов'янській мові sedlo, пов'язане із *sedeti «сидіти»; ця лексична основа змішалася з основою праслов'янської selo «рілля», спорідненого з литовським sala «острів», латинським solum – «грунт», давньовірхньонімецькою sal «будинок, житло», лангобардським sala «двір, будинок» [354, с. 209-210].

В «Етимологічному словнику російської мови» слово «село» має два значення: 1) населене місце (tentorium; «неселенное место, двори и жилые постройки»; староросійське «селина» – місце, де розташоване житло); 2) поле, земля, ділянка землі з різними угіддями [1003, с. 272-273]. У «Словнику української мови» крім «села» згадується «сельбище» (місце поселення), «селище» (поселення; місце, де було село), «селитьба» (садиба) [855, с. 112-113].

Назва «село» з'являється вже у «Руській правді», під ним розуміли «рілля, а потім вже рільниче поселення. Як поселення не укріплене, воно протиставлялось місту, хоча б останнє також займалось хліборобством» [459, с. 202-203]. Аналогічне твердження є у документах XIV-XV сторіч Новгородської землі, де використано словосполучення «село землі», тобто освоєна частина землі [494, с. 108].

Є кілька підходів до визначення терміну «село»: 1) населений пункт, жителя якого зайняті в основному сільським господарством [830]; 2) історичний тип крупних сільських поселень у дореволюційній Росії, де зазвичай була церква, крамничка; 3) у переносному значенні – поняття, близьке до сільської місцевості, але з акцентом на соціально-економічному, а не природно-географічному значенні [829, с. 273].

В англомовній літературі використовують термін «rural» (англ. –

сільський), який, зазнавши змін і перетворившись у «руральний», прижився в українській і російській географії. Руральний ландшафт (countryside¹⁸) у Європі та США трактують як неурбанізовану територію, з низькою щільністю населення, де частина регіону зайнята сільськогосподарськими угіддями. Руральні ландшафти є багатофункціональними при одночасній підтримці ландшафту, його біорізноманіття, регуляторних, соціально-економічних і соціокультурних функцій [1047].

Тому термін «село» вказує не на поселенський, а на галузевий характер функціонування сільського етнокультурного ландшафту. Підкреслюючи цю тезу, Д. Дяченко зазначає: «На землі працюючи, хлібороб може жити лише на селі» [343, с. 5]. Крім цього, з поняттям «землі», «ріллі» пов'язана самоідентифікація українського народу. Інколи «земля» набуває *сакрального* характеру і розглядається як один з матеріальних проявів Бога; прирівнюється до живої істоти (аналог Геї-Землі), за якою етнос має наглядати. Ступінь проникнення архаїчних і етнотрадиційних шарів, як найсакралізованіших складових сільського етнокультурного ландшафту, визначають його цілісність та внутрішню гармонійність.

Розуміння «сільських етнокультурних ландшафтів» докорінно відрізняється від «сільських селитебних ландшафтів». Сучасні сільські етнокультурні ландшафти проявляються у десакралізації та переважанні профанної структури і позаетнічної уніфікації елементів традиційного етнокультурного ландшафту. Це особливо яскраво виражено у структурі сучасних сільських селитебних ландшафтів і відповідному типі природокористування.

В. К. Паучок для означення сільських етнокультурних ландшафтів вжив оригінальне поєднання термінології з антропогенного і етнокультурного ландшафтознавства: «антропогенний ландшафт селянського типу» [717]. Сільські етнокультурні ландшафти у типологічному ряду найближчі до натуральних і природно-антропогенних: «Село з його сумирними горбистими дахами, вечірнім димком, криницею, загорожами і тваринами повністю втрачається у ландшафті і у ньому потопає» [989, с. 97].

Сільські етнокультурні ландшафти – ландшафтні комплекси, які включають ядро (сільські селитебні) та периферійну ресурсну зону (сільськогосподарські, лісові та водні ландшафти), де відображаються історично сформовані господарські, ландшафтні, естетичні пріоритети автохтонних етносів, сакральні основи їх буття.

Крім «села», у контексті етнокультурного ландшафтознавства, цікавим буде виділення «сільської місцевості», до якої відносяться всі території розташовані за межами міських селитебних ландшафтів [832, с. 273].

4.1.2. Етапи формування сільських етнокультурних ландшафтів. Відповідно до стратифікації формування сільських

¹⁸ Дослівно – сільська місцевість

етнокультурних ландшафтів почалось в етнічний страт.

Етап Київської Русі (IX – середина XIV сторіччя). Сільські етнокультурні ландшафти Поділля залишались основою ресурсозабезпечення і збільшення чисельності населення. Проте умови для отримання стабільного харчового надлишку з'являються лише зі значним освоєнням лісостепу.

Застосування вогневого підсічного землеробства призвело до порушення структури ґрунту. Очищена таким чином ділянка декілька років приносила значні врожаї, але настільки виснажувалась, що для відновлення було необхідно до 30 років. Приходилось освоювати нові угіддя, далі від селитебних ландшафтів. Перші поселення формувались на місці знищених лісів в оточенні прирічкових пірогенних ландшафтних комплексів. Згодом, поселення або переносилось, або у периферійній ресурсній зоні відбувалось окультурення, що у свою чергу сприяло стабілізації селитебного ландшафту. У сільських етнокультурних ландшафтах з'являються різні форми лісового перелогу, орно-парова технологія.

У структурі сільського етнокультурного ландшафту формується аналог сучасного хутору: двір, де поблизу хати було поле, пасовище, сіножать, ліс. З хутору формувалось село, але без чітко вираженої структури: кожний селився, де йому було вигідно. З метою оборони села починають набувати радіального вигляду: у центрі – незабудована площа або ставок, довкола – хати, по периметру насипали оборонний вал.

У IX–X сторіччях використання плугу почало сприяти появі якісної сівозміни та сучасного видового складу зернових культур – пшениці, ячменю, жита. В XI сторіччі простежується тенденція до збільшення частки жита. Важливим елементом агротехнічної системи було підвищення родючості за рахунок внесення органічного добрива, що призвело до об'єднання землеробства та тваринництва. У писемних та археологічних джерелах засвідчено розвиток городництва (капуста, мак, огірки, буряк, редька, морква, цибуля, часник) і садівництва (вишня, слива, черешня, яблука).

У лісостеповій смузі переважало розведення великої рогатої худоби (35-37 % від загальної кількості стада), де ядро формували корови, доповнювали – бугаї та воли [Історія укр. селянства, 2006]. Меншу частку займало конярство та розведення дрібної рогатої худоби.

Формування сільських етнокультурних ландшафтів супроводжувалось різними видами промислів, які впливали на ландшафту структуру:

- переробка продуктів сільського господарства;
- збиральництво їстівних дикоростучих рослин, ягід, плодів, грибів;
- переробка продукції лісохімічних промислів: смоли, дьогтю, деревного вугілля;
- полювання: тур, свиня дика, ведмідь бурий, вовк, лисиця, заєць русак;

- рибальство і бортництво.

Формування давньоруської селитебної структури відбувається наприкінці IX – початку X сторіч. Села (або становища) формуються у місцях максимальної концентрації гідрологічної сітки, де річки створювали природні вісі регіонального та субрегіонального поділу. У XI-XII сторіччях кількість населених пунктів збільшується, що пов'язано з освоєнням нових територій та зростанням кількості населення. У середній течії річки Південний Буг з'являються гніздові скупчення поселень з радіусом ресурсної зони менших від 10 км, що включали: городища, пригородні селища, городища-сховища і парні городища [905, с. 140]. У межиріччі річок Південного Бугу – Собу виникає смуга майже суцільного заселення.

Дослідники зазначають зв'язок сільських типів поселень і форм землеволодіння. У XII-XIII сторіччях переважали малодвірні поселення, найраціональніші в умовах орного землеробства (додаток, рис. Б.3). Житла розміщувалися в один-три ряди [423, т. 2, с. 112].

У XIII сторіччі формується нова селитебна структура, але у зв'язку з військовою колонізацією хана Батия процес утворення сільських селитебних ландшафтів призупиняється, частина сіл знищена. Неушкодженими залишаються міста та села Болохівської землі (Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городець, Божеський, Дудьков). Українське населення Болохівської землі було спеціально збережено татарами для вирощування пшениці і проса [248].

Городища розташовувались переважно на узбережжі річок, крутих схилах, підвищеннях. Навколо них, на першій та другій надзаплавній терасах, уздовж торгових шляхів, а також у місцях видобутку корисних копалин, концентрувались неукріплені сільські поселення, які стали ядрами сільських етнокультурних ландшафтів.

Етап литовської колонізації (друга половина XIV ст. – XV ст.). У XIV сторіччі формуються *дворища*, з орними угіддями у периферійній зоні. Зокрема, запустілі селянські дворища згадувались у великокнязівській грамоті, виданій у 1427 році панові Є. Нешевичу на землеволодіння. Дворище було еволюційним попередником селища та села. Далі частина дворищ зникає, що пов'язано з військовими діями в регіоні.

Після завоювання Поділля Великим Литовським князівством знову розвиваються ремесла і торгівля, зростає кількість населених пунктів, переважно сільських – селищ, кутків, дворищ, виселків або присілків.

У XIV-XV сторіччях основною одиницею феодальних господарств у Галичині був *двір (фільварок)*. На початку XVI сторіччя кількість фільваркових господарств регіону зменшується із заходу на схід. Наприклад, в королівщині Б. Хмельницького староства був лише один фільварок, а у південно-східних частинах Брацлавщини вони взагалі відсутні [421].

Землі Західного Поділля передаються у власність польських феодалів, збільшується щільність населення, збільшується кількість і площа сільських селитебних ландшафтів (близько 40% усіх сучасних

населених пунктів Тернопільської області). У XV сторіччі інтенсивно вирубують ліси, формуючи на місці лісових орні ландшафти: «Люди чимраз частіше беруться до хліборобства. Вдираються між ліси й бори, рубають дерева, корчують і випалюють пущі, заводять нові ріллі, пожадливо пошукують куснів вільної землі. Лани, покриті буйним збіжжям – це красвид, що починає вже переважати над давнім лісом» [422, с. 71]. Важливе місце мала вогнево-вирубна система (підсічна і пірогенна).

Через історичні особливості заселення та розвитку господарства українського лісостепу, де майже до XVIII сторіччя українські селяни мали можливість одержувати землю під забудову на основі вільної «займанщини», з'явилися вільні та нерегулярні поселення.

Етап польської колонізації (XVI-XVII ст.). У XVI сторіччі малодвірні великосімейні сільські поселення (дворища, селища) перетворюються на багатодвірні малосімейні села. Збільшується кількість панських дворів. В останній чверті XVI сторіччя фільваркові посіви складали 1/3 площі селянських угідь [276].

Під час татарських нападів XV-XVI сторіччя населення Брацлавщини значно скорочується, а села спалюють. Українські селяни концентруються поблизу великих замків, де формуються передмістя містечок та міст. Селянські садиби, залежно від розміру наділу, набули форми видовженого прямокутника. Житлові і господарські будинки розміщувалися в ряд уздовж стіни замку або огороженого двору.

Збільшенню площ сільських селитебних ландшафтів у XVI сторіччі сприяв розвиток ремесел, розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі, що прискорило зростання міст та містечок і формування навколо них замкових сіл. Більшість сільських поселень цього етапу виникло на території сучасної Хмельницької області, з вільними угіддями.

Зернові культури висівали за принципом займанщини. Наприкінці XVI сторіччя угіддя з лісами, пущами, луками, з ріллею віддавалися власникові: «На Побужье было полное царство простолюдина... Онъ был «богатій пышнейший нижли пан», владель такими пасеками, из которых иная одна стоила трех пахатныхъ дворищ (селищ), такъ какъ къ ней принадлежало окружной земли на полмили, а то и на целую мило, а на той земле и пашня, и рыбные пруды, и сады, и огороды» [788, с. 403].

Кількість орних угідь та культивованих лук зростала за рахунок лісових ландшафтів, відбувалось поступове збіднення природних ресурсів регіону. Значну частину орних угідь засівали озимим та ярим житом, сіяли ячмінь, овес, гречку, просо, горох, льон, коноплі; з овочевих культур: буряк, гарбузи, моркву, петрушку, огірки, капусту, часник. Розвивалось садівництво та виноградарство. У Східній Галичині значні площі орних угідь зайняті гречкою, яку у польських повідомленнях називали «татаркою». Найбільше гречки сіяли в Городоцькому повіті: у фільварках збирали гречки стільки як жита – 1175 кіп. Але на Поділлі, що зараз відоме гречкою, висівали у XVI сторіччі незначну кількість цієї культури [422].

У XVI сторіччі інтенсифікується скотарство. А. Руджієрі у 1565 році

зазначає: «На розлогих пасовиськах пасеться сила худоби, особливо на Поділлі; окрім гарних волів, є там стільки баранів, що одного можна дістати за нецілого золотого. Також турки приганяють на подільські пасовиська свої вівці. Природа розсипала по цій країні горбки, подібні до могил, що на них взимі сніг не може утриматися в такій грубій верстві, як по долах, і худобі, коням та вівцям досить погребти ногою, щоб знайти достаток паші» [за 422, с. 93-94].

Етап становлення та розвитку капіталістичного виробництва (XVIII ст. – початок XX ст.). Збільшення площ сільських селитебних ландшафтів на початку етапу відбувалося за рахунок заходів уряду, спрямованих на відновлення зруйнованого турками господарства (поява слобід та воль у південних, західних та центральних районах Тернопільської області); продовжується процес займанщини; інтенсивно заселяється територія сучасної Вінницької області. У XVIII сторіччі, у південно-східній частині Вінницької області, сформувалося майже 60 % сучасних сільських селитебних ландшафтів. За рахунок сільських селитебних ландшафтів розширювалась поселенська мережа центральної частини Хмельницької області. Хутори, фільварки, присілки формувались у процесі заселення землевласниками земельних угідь гіршої якості.

У першій половині XVIII сторіччя відбувається міграція з Польщі (магнатерія, середня шляхта, безземельна шляхта, євреї, меншу частину становили польські селяни). Наприклад, у 1717 році в населених пунктах Меджибізької волості Летичівського повіту було 2403 господарства, з них 2164 належали підданам-селянам, 88 – шляхтичам, 201 – євреям. У 1738 році з Галичини до Поділля переселилось приблизно 10 тис. селян. Водночас до регіону мігрують старообрядці з Росії, засновуючи села у Хмельницькому старостві.

Сільські селитебні ландшафти українців мали відповідну структуру садиби, яка визначалась потребами господарської діяльності, своєрідністю ландшафту та самобутністю національного характеру. Господарські споруди розташовувались по периметру двору, обгородженого парканом. Близьче до вулиці, у передній частині двору, зі східною орієнтацією вікон ставили хату, біля неї «чисті» споруди: комору, повітку, возовні. З іншого боку двору – за коморою, будували льох, погріб, а у глибині двору: стайні, хлів, повітки, кошари, загороди. За господарськими спорудами розміщували город, а далі – леваду. На межі городу та левади влаштовували сінник та приміщення для молотьби і зберігання хлібу – клуні, половники, стодоли [422].

У 20-40 роках XVIII сторіччя формуються *фільварки* у Меджибізькому, Заньковецькому, Миколаївському, Грабовському, Троянівському ключах; у 50-60 роках – Хмельницькому старостві, Новоколятинівському, Лучинецькому ключах; у 70-80 роках – Могилівському ключі; у 70-90 роках – Ямпільському ключі регіону. Тут переважала традиційна трипільська система землеробства. У польських володіннях Чарторийських врожайність (1700-1790 рр.) була: жита – сам

2,5-11, пшениці – 2-8, ячменю – 2-8, вівса – 2-7, гречки – 1,6-5,2, гороху – 1,4-7, проса – 5-5,5, коноплі – 0,6-2,5 [421].

Наприкінці XVIII сторіччя у південній частині Поділля оселяються молдовани, формуючи етнічні села. Загалом, етнічний склад регіону у XVIII сторіччі відзначався переважанням українців у сільських етнокультурних ландшафтах; на другому місці – поляки. Основний земельний фонд належав польським магнатам і шляхті з переважанням великого поміщицького землеволодіння. Українські селяни утримували хутори в лісі.

Українські села Поділля у XIX сторіччі у ландшафтній структурі були натурально-антропогенними: їх оточували сади і городи, поблизу кожної хати був фруктовий сад і яриновий город. Іноземці дивувались, що у селах навіть вулиці обсажені плодовими деревами (додатки В.3-В.11).

Більшій деградації зазнають сільські етнокультурні ландшафти Східної Галичини, де селянське житло – це хата з необробленого дерева, вкрита соломною, через яку дим сам знаходить вихід. Навколо хати відсутній сад й огорожа. Такий стан у 1848 році зазначив С. Русин: «Села нужденні, мізерні, хати курні, темні, тісні, вонючі, дрантливі й низькі, вулиці болотисті, плоти криві, повалені, незутарні, мости діраві...» [за 422, с. 180].

У 1849 році у Подільській губернії було 1418 сіл, в них – 130 912 дворів: слобід (майданів) – 520, в них дворів – 30 141; хуторів та передмість – 21, в них дворів – 791 [149, с. 85]. Найбільші села регіону зазначені у таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Найбільші села Подільської губернії у 1849 році [149, с. 85-87]

Повіт	Назва	Кількість осіб
Ольгопільський	Луг	2467
Брацлавський	Кирнасівка	1517
Гайсинський	Великі Мочулки	1843
	Соболівка	2297
Літинський	Івча	1462
	Нова Синявка	1753

Наприкінці XIX сторіччя збільшується кількість російських та польських селян, які купили в регіоні земельні ділянки. У 1877 році в Подільській губернії було куплено земельних угідь (у % від загальної кількості, за повітами, поляків та росіян – відповідно): Кам'янецький – 13,7 і 53,8; Липецький – 25 і 61,8; Могилівський – 28,2 і 63,4; Ямпільський – 29,1 і 67,7; Балтський – 74,5 і 69; Ольгопільський – 33,3 і 57,7; Брацлавський – 36 і 82,7; Гайсинський – 50,3 і 91,1; Вінницький – 34,4 і 79,9; Літинський – 19,5 і 54,1; Летичівський – 25 і 56; Проскурівський – 12,3 і 40,5 [442].

Формування українських сільських етнокультурних ландшафтів спричинено менталітетом селян та усвідомленням ними родючості чорнозему. Наприкінці XIX сторіччі відмічено істотне збільшення площі орних земель регіону – 66 %. Якщо у 1887 році площа орних угідь

становила 2354050 дес., то у 1904 році вона зросла до 2593915 дес. (на 10,2 %). Наприкінці XIX сторіччя стає менше непридатної землі (боліт, ярів, ділянок покритих чагарниками) та значно скорочуються лісові масиви (за 1887-1904 роки з 545299 до 332345 дес.) [576].

Українські селяни не завжди раціонально використовували свої наділи. У багатьох господарствах не лише впроваджувалась багатопільна сівозна, а й скорочувалась трипільна, що призводило до виснаження ґрунту та формування асоціацій бур'янів. Такі ділянки віддавали головним чином в оренду. Через селянське малоземелля в окремих сільських етнокультурних ландшафтах використовували чотириропільля. У Літинському повіті поміщики та селяни на лісових галявинах та сінокосах, які заросли чагарниками, практикували підсічну систему господарювання (землю, розчищену від кущів та пнів, засівали упродовж трьох років просом) [421].

У XIX сторіччі українські селяни займались садівництвом (яблуні, вишні, груші, сливи) і ягідництвом (малина, порічка, агрус), що мали переважно присадибний характер (табл. 4.3). Найбільша кількість садів зосереджена у межах Подільської височини, і «все деревни этой части ея представляют своего рода роши отъ сплошныхъ садовъ, среди которыхъ только проглядываютъ хаты крестьянь» [742, с. 2-3]. Площі садових ділянок – від 2-4 десятин у селян до 60 десятин у поміщиків. У садах українських селян, подібно до фруктових «левад» Курської губернії, поруч з фруктовими деревами росли ясен, клен, дуб.

Таблиця 4.3

**Площі садових ландшафтів у Подільській губернії
наприкінці XIX сторіччя [742]**

№	Назва повіту	Площа, десятин	Селянські сади, %	Поміщицькі сади, %
1	Вінницький	1620	68	32
2	Летичівський	4560	91	9
3	Літинський	1550	78	22
4	Проскурівський	935	80	20
5	Ушицький	3320	90	10
6	Кам'янецький	1800	70	30
7	Могилівський	1910	90	10
8	Брацлавський	3020	98	2
9	Гайсинський	1370	90	10
10	Ольгопільський	1910	95	5
11	Ямпільський	2450	75	25

У 1911 році сади займали не менше 40000 дес. (майже 1 % площі Подільської губернії), де збирали сливи-угорки, груші-глеки, яблука. У південних районах приділяли увагу виноградарству.

Наприкінці XIX – на початку XX сторіччя Подільська губернія була типовим аграрним регіоном з історично сформованою мережею сільських

селитебних ландшафтів, де 92% населення проживало у селах, селищах, фільварках, слобідках, колоніях, урочищах, присілках, висілках, лісових сторожках, будках, корчмах, залізничних станціях, хуторах, маючи площу ріллі 63 % [833, с. XVI].

У 1900 році у Галичині було 5937 сільських громад, з яких 3213 – українські. Українці становили понад 50 % сільського населення субрегіону (у межах української етнографічної території – 78 %). У Західному Поділлі на початку ХХ сторіччя сформувався відповідне співвідношення зайнятих осіб у землеробстві: на 1000 осіб – близько 800 українців, 170 поляків, 39 євреїв, 30 німців [928].

Відбувається інтенсивне формування хуторів з польовими ділянками, які верстались у відруб на значній відстані від садиби. Наприклад, господарство Ф. Савчука, розташоване поблизу села Романів Липовецького повіту Київської губернії, у 1910 року мало 1589 кв. сажнів, 2,5 десятини надільної землі отримав на відстані від хутора. До 1914 році на хуторі збудовано будинок, два сараї, клуню, викопано криницю. На городі вирощують овочі, у саду – 200 штук яблунь, груш, вишень, черешень, ягідних кушів; решта земель відведено під польові культури. Впроваджено шестипільну сівозміну з використанням природного добрива, коренеплодів і якісного посівного зерна [421]. У Східній Галичині основну частину земельної власності становили латифундії. У 1902 році садиби площею понад 5 тис. га займали майже 900 тис. га (85,1 %) [421].

Радянський, моноетнічний (20-30-і рр. ХХ сторіччя – кінець ХХ сторіччя). У 20-30-х роках ХХ сторіччя в селах відбувається поступова втрата етнокультурної основи. У 1924 році Наркомземом УРСР було розроблено інструкцію «По нарізці і плануванню нових та поширенню старих поселень і садиб», де проекти поселень створювали у вигляді геометричних фігур, позбавляючи сільські етнокультурні ландшафти автентичності. У 1926 році видано ще один альбом проектів для сільського будівництва садиб артіль і комун, де підкреслювався пріоритет перед традиційними селами. У Поділлі залишаються села переважно з моноетнічним складом населення (табл. 4.4) та зміною безсистемної, безсистемно-вуличної, радіальної структури поселення на лінійну [876].

Таблиця 4.4

Національний склад сільського населення Поділля

(за округами, 1927), у % [623]

Округа	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Чехи	Білоруси	Молдовани
Вінницька	91,74	1,54	4,38	2,10	0,04	0,04	0,05	0,05
Кам'янецька	88,29	1,04	5,13	5,37	0,02	-	0,05	0,01
Могилівська	92,56	0,72	4,2	2,44	0,05	-	0,02	0,01
Проскурівська	85,76	0,37	3,44	10,26	0,01	-	0,03	0,07
Тульчинська	94,6	0,87	2,92	1,41	0,03	0,01	0,04	0,05

У 20-40-х роках ХХ сторіччя селянам Східного Поділля передали значну частину лісів. Таким чином до сільських етнокультурних ландшафтів включили ще один клас антропогенних ландшафтів. Для

колонізації Східної Галичини у 1920 році польським сеймом ухвалено закон та створено спеціальний колонізаційний фонд. Кожному колоністу виділяли до 45 га земельних угідь.

У цей період Східну Галичину називали краєм великих латифундій. У Тернопільському воєводстві у 1921 році розподіл великої власності був таким (у %): поляки – 92,8; євреї – 3,4; українці – 0,9; німці – 0,1; інші – 2,8 [980]. Понад 90 % латифундій належало полякам, що у свою чергу відбилося на типі природокористування та особливостях селитебних ландшафтів (переважання садиб). Зазначена площа була не вся під сільськогосподарськими угіддями; з них лісові ландшафти – 33,3 %. У 1939 році польським селянам виділено 80 % для парцеляції земель.

У 40-х роках ХХ сторіччя ландшафтна структура українських сільських ландшафтів мало відрізнялась від сіл ХІХ сторіччя. Німецький інженер Р. Волтерс, перебуваючи у 1942 році у Поділлі, помітив: «Дерева є тільки у селах; місцевість позбавлена навіть незначних ділянок лісу. Якщо на горизонті вистрибує рваний силует зелені, значить, попереду, село...» [950, с. 131]. Автор мемуарів зазначає різницю між українськими та німецькими етнокультурними ландшафтами: «Ці поселення сильно відрізняються за характером від німецьких сіл, які збудовані набагато щільніше» [950, с. 131], зазначаючи особливості сакральних ландшафтів: «...не вистачає добре знайомих нам по батьківщині домінант церковних веж. Невеликі дерев'яні церкви зі своїми куполами-цибулинами ледь піднімаються над зеленню, яка їх оточує» [950, с. 132].

З 1991 року починається *посткомуністичний етап (1991 – початок ХХІ сторіччя)*. Поширення сільських етнокультурних ландшафтів приурочено до відповідних місцевостей: заплавної, надзаплавно-терасової, схилової і вододільної [293], виражених в архітектурно-планувальній територіальній диференціації: а) безсистемні поселення, у яких будівлі розташовані без певного порядку; б) рядкові села в одну лінію з однібічною забудовою проїзду; в) однувличні селища з двобічною забудовою проїзду; г) прямокутно-квартальні села з вулицями і провулками, що перетинаються; д) кругові села з будівлями навколо центру з однією або кількома вулицями; е) радіальні села з вулицями, які променевоподібно спрямовані до центру села; є) поселення з комбінованим поєднанням вулиць [831].

Відбувається майже повна втрата етнічної складової сільських етнокультурних ландшафтів: нівелюється етнокультурна автентичність сіл регіону, залишаються лише історико-культурні артефакти, які вказують на існування у минулому етнокультурних ландшафтів. Ці пам'ятки (церкви, костели, кірхи, рештки фільварків, панські садиби) є індикаторами сільських етнокультурних ландшафтів і вимагають відповідних заходів для збереження: музеєфікації, заповідання тощо.

4.1.3. Структура і типологія сільських етнокультурних ландшафтів. Концепція просторової організації сільських етнокультурних ландшафтів

пов'язана зі схемою культурного ландшафту Ю. О. Веденіна [118], концепцією просторової організації суспільства Р. Морілла, закону кілець Й. Тюнена, теорії центральних місць В. Кристаллера й А. Льюша [473]. Така ж концепція використовується в етноархеології. Для аналізу внутрірегіональної організації сільських етнокультурних ландшафтів можна використати модель «ізолюваної держави» Й. Тюнена.

У моделі «ядром» є селитебний ландшафт, а детермінуючим чинником – відстань між населеними пунктами. У модифікації А. Вебера підкреслювалась неоднорідність якостей ландшафту, що перетворювало модель в екологічну. У культурній антропології на чільне місце в моделі вийшов чинник відстані, відповідно до якого інтенсивність освоєння прилеглої до поселення території послаблюється з віддаленням від поселення і при досягненні певного радіусу стає економічно не вигідним. Середній показник – 5-10 км.

Крім «ядра», виділено периферійну ресурсну зону сільського етнокультурного ландшафту. В. А. Шнірельман використовує термін «ресурсна зона поселення», межі якої окреслені радіусом одно- (поселення землеробів) або двогодинного (поселення мисливців) переходу від центру селитебного ландшафту [473]. На основі такої моделі А. П. Томашевським [905] створено зонування ядер заселення у межиріччі Південного Бугу – Собу для доетнічного страту (додаток, рис. Б.4, Б.5), з ресурсними зонами у 5 км, виділеними на основі моделі В. Кристаллера.

Залежно від стратів, частина ресурсних зон перетинається та накладається. З'являються окремі сільські етнокультурні ландшафти або, навпаки, формуються «грона» з ядер і ресурсних зон. Подібну модель використано в праці О. Є. Мальченка, який для белігеративного «ядра» (замку) збудував кільця Й. Тюнена з радіусом 10 км [578].

Сільські етнокультурні ландшафти є сегментом простору регіону, де відбувається взаємодія ландшафту та етносу, перетворюючи регіон на фоновий етнокультурний ландшафт з включеннями інших типів етнокультурних ландшафтів. Загальний поділ на типологічні таксони здійснюється з використанням моноетнічного заповнення ландшафту та врахуванням відповідних стратів.

Це дозволяє виділити підтипи: українські сільські ландшафти, польські сільські ландшафти, сільські ландшафти російських старообрядців, німецькі сільські ландшафти, єврейські сільські ландшафти. Решта етносів в етнокультурній спадщині регіону значного сліду не залишила, тому виділення цих підтипів можливе, але недоцільне. Кожний з підтипів характеризується специфічним природокористуванням та ландшафтною структурою, що розкрито у наступних пунктах.

4.1.4. Українські сільські етнокультурні ландшафти. До структури сільських етнокультурних ландшафтів відносять ландшафтні комплекси, які мають відповідні ресурсні функції (сільськогосподарські, лісові) і забезпечують функціонування ядра – певного підтипу (виду) селитебного

ландшафту. Просторова конфігурація таких ядер визначалась ступенем вивченості локальних ресурсів, а відповідно – міграційними процесами й освоєнням регіону, його тривалістю і напрямом. Українські землероби, на відміну від німецьких та російських колоністів, які привнесли інновації у регіон, тривалий час мали подвірне землекористування [629].

В Україні історично склались три типи українських сільських етнокультурних ландшафтів: село, присілок, хутір. Еволюційно селитебний тип сільських культурних ландшафтів сформувався як генетичний ланцюг: двір (дворище) – хутір – село. За характером забудови подільські села нагадують карпатські, що зумовлено горбистим рельєфом та різним рівнем розташування складових частин культурного ландшафту: верхня тераса – хата, нижня – господарські будівлі [280].

Двір був адміністративно-господарським центром феодальних маєтків у XIV-XV сторіччях. Двір (домівка) вживався як аналог терміну «Батьківщина» для корінного етносу. Синонімами «двору» були «обійстя», «садиба», «дім». Двір у Поділлі був відповідним проявом гетерогенності регіону, де сформувався ландшафтний комплекс, у складі якого – власний сад, город, квітник, дім тощо. Поселення росіянина, на відміну від українця, часто мало екотонний характер, інколи навіть не маючи огорожі. А вже двір – хутір – село були цілком автономною системою.

До складу двору входили: панський дім, житло для челяді, стайні, гумна, клуні, комори тощо. Двір включав значну площу орних угідь, розташованих серед лісів, по різних урочищах, островах, уздовж річок та озер. Особливо популярними були місця ловів та рибальства (у гирлах річок). Двори були не лише у селах, а й у містах. У Галичині, з XIV сторіччя замість терміну «двір» використовували «фільварок», який до XVI сторіччя був основним для означення панських садиб зі значними площами ріллі.

Кордони між дворами були екотонного характеру. У лісах, між сусідами за межу вважали місце, «де зіткнуться топори» [422, с. 84], тобто де з обох сторін зустрінуться лісоруби.

Сільське господарство двору включало землеробство, скотарство, полювання, бджільництво, рибальство. Землеробство найрозвинутіше у Галичині, з переважанням парової системи (трипілля). Для випасу худоби використовували будь-які сільськогосподарські ландшафти, а зимувала вона в лісах.

Бджільництво було двох видів: а) некультивоване, коли бортники «підлазили» мед у дуплах дерев у лісі; б) культивоване – на пасіках. Рибу ловили не лише в річках і озерах, а й у ставках, які спеціально гатили на невеликих річках [275]. На річках встановлювали водяні млини.

Ядром сільської громади було *дворище*, яке об'єднувало 5-11 «димів» (дворів). Дворища називали за іменами засновників. Етнокультурний ландшафт дворища включав поля, сіножаті, ліси, ставки тощо. Площа дворищ – 1-9 волок орних угідь. Кілька дворищ формували *село*.

Хутір є традиційним видом українських сільських етнокультурних ландшафтів. Переважно – це одновірне поселення. Частина хуторів

виникла у процесі мирної колонізації. Їх утворенню сприяли природні умови: родючий ґрунт, високий рівень сільськогосподарської культури, тяжіння українців до праці на власній землі. Садиба селянина розташовувалась на його польовій землі, об'єднуючи селитебний та сільськогосподарські ландшафти. Для хуторського виду етнокультурних ландшафтів характерна децентралізація населення та переорієнтація на сферу виробництва.

Сьогодні, хутір є самостійним сільським поселенням, у якому проживає сім'я або декілька селянських сімей, зайнятих у сільськогосподарському виробництві (наприклад хутори Пасіки і Полянки біля села Андрушівка Шумського району, Жиравка, Левонівка та Мулінівка Заліщицького району Тернопільської області).

Формування села відбувалось через об'єднання та розростання груп дворів (5-10 господарств) та приєднання хуторів. Сільські поселення у письмових джерелах згадуються у XI-XIII сторіччях під назвами «селище», «погост», «село» [689]. Термін «селище» використовували у розумінні не лише поселення, а й у якості поля, орних угідь. Під «погостом» розуміли поселення, яке було центром округів.

В етнокультурному розумінні українське село мало морфологічні відмінності від сільських селитебних ландшафтів інших етносів: «Українське село зараз на перший погляд відрізниш від польського чи московського. Воно все розкинене на красвидно гарнім місці. Хати так і сховані серед зелених садків та плеканих квітників. Польський ні московський мужик не має цеї любови до цвіту та деревини. Зосібна Москаль прямо ненавидить деревини. Необгороджені хати так і стоять одна коло другої рядами вздовж болотяної вулиці. Вже тут бачимо культурну вищість Українця над його сусідами. Українець бажає гарного – він замаєє своє село деревиною, завітчує цвітами» [805, с. 70].

Максимальна концентрація українських сільських етнокультурних ландшафтів – поблизу річок. Це пояснюється тим, що в долинних ландшафтних комплексах є зручні орні угіддя, вільні від лісу, з родючими алювіальними ґрунтами; поширені заливні луки, багаті на трав'янисту рослинність, необхідну для відгодівлі худоби. Річки були важливим транспортним шляхом у ранні періоди формування сільських етнокультурних ландшафтів регіону. Значна кількість поселень створювалась поблизу гирла дрібних приток або на протилежному боці головного річища. Таке розташування зумовлено збільшенням ширини річкової долини при місці впадіння приток, що у свою чергу збільшувало площу родючих орних угідь на алювіальних терасах, які поповнювались відкладами з допливів. Формувались поселення, розташовані на мисах, до яких з «тильної» сторони примикали значні площі надзаплавних терас, сприятливих для розорювання.

У XV-XVI сторіччях відбувається перехід від малодвірних до багатодвірних поселень. У XV сторіччі формується поширений вид малодвірного поселення – присілок, або виселок (урочище). Його поява

зумовлена нестачею земельних угідь у селах, розташовувались вони поза межами сільських селитебних ландшафтів.

У XVI сторіччі панські садиби найчастіше розміщували на підвищенні, недалеко від лісу або над рікою. Часто садиби були подібні до невеликого замку з відповідними фортифікаціями. Башту або бійницю будували на 1-2 поверхи, частокіл – з дубових палів. У великих панських садибах закладали сади (італійські віридарії або джардини) з місцевими породами, створювали ставки, квітники.

У XIX – початку XX сторіччя в українському селі формується характерна етноландшафтна структура: *сельбище, центр (сакральні і тафальні ландшафти), виробничо-побутові об'єкти*. Сельбище займало територію, у межах якої знаходились селянські двори, головна сільська вулиця, об'єкти інфраструктури. До центру віднесено частину сільського ландшафту з церквою або громадською управою. У XIX сторіччі в'їзд до села мав свою браму, не завжди справжню, інколи у вигляді куреня або сторожки («царина»). Це був не лише в'їзд, але й огорожена та засіяна земля, а інколи й вигін [147]. Центр села представлений *вигоном* або сільською площею, на якій розташовані кілька крамниць, корчма або шинок, школа і церква, а поруч цвинтар. На великих кладовищах будували каплиці, а у Галичині ще й ставили трупарні (морги).

Ще на початку XX сторіччя вигляд української хати підкреслював не тільки естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, а й – унікальність, неповторність ландшафту, де будинок розташований. Але архітектурні особливості української хати залишаються незмінними упродовж 500-600 років: «...селянин наш, який жив ще за середніх віків, так і нині живе у тій самій «предківській», мовляв, хаті, з того самого матеріалу зроблений, ще й таким самим примітивним робом, як тоді робилося. Ті-ж самі стіни з лози плетені або очерету роблені, така сама солом'яна або очеретяна покрівля. Нестеменно, як от у дикунів з Південної Африки!» [343, с. 6].

Присадибна ділянка двору українського селянина включала садові ландшафти і город. Сади до кінця XIX сторіччя інколи зустрічаємо і в межах сусідніх лісових масивів, що пов'язано з існуванням таємних садіб, де селяни могли переховуватись під час воєн. У XIX сторіччі сади від дороги мали характер локального фронтиру і відокремлювались або тином, або завалами (місцева назва – «окопи») (додаток Б, рис. Б.6). Загорожі обсаджували вишнями та черешнями. Деревя в садах саджали хаотично. Часто садові ландшафти були не обгороджені і використовувались для випасу великої рогатої худоби з усього села. Ґрунти присадибних ділянок завжди добре угноєні, доглянуті.

Формування периферійної ресурсної зони українського сільського етнокультурного ландшафту пов'язане з домінуванням хліборобства. Чинниками регіонального виокремлення хліборобства були компонентні, у першу чергу кліматичні умови та ґрунтові ресурси.

У XIX-XX сторіччях периферійна ресурсна зона пов'язана з сільськогосподарськими угіддями з переважанням черезсмужної та

відрубної форми землеволодіння. При ділянково-черезсмужній різновидності орні угіддя розміщувались у різних частинах поля, черезсмужно з ділянками інших господарств, що сприяло трьохпільній сівозміні та випасу худоби на толоці і стерні. При відрубній – орні угіддя розташовані в одному місці (відрубі) і не були пов'язані з сусідніми ландшафтними комплексами обов'язковою сівозміною.

У 20-х роках ХХ сторіччя переважав ділянково-черезсмужний різновид орних угідь, але смуги були настільки вузькими, що «селянин не міг розвернутися ручкою коси на своєму полі, тому що поле було вужче, ніж розмах коси» [421, с. 59].

Подібний підхід існував і при черезсмужному різновиді лісових ландшафтів. На початку ХХ сторіччя його формували селянські сади або *левади*, розташовані у лісах поміщиків: «Садки и левады это обыкновенно пространства без определенных границь, покрытые редко растущимъ помещичьимъ лесом, между которымъ находятся старья, кривья, дикія фруктовыя деревья. Фруктовыхъ деревьевъ в сущности нетъ вовсе, а если и есть иногда несколько дикихъ грушъ и яблоней, такъ называемыхъ «кислицъ», то пользы от нихъ нетъ решительно никакой. Сена среди деревьевъ въ тени бываетъ мало...» [978, с. 82]. Селянин мав право збирати у своєму саду фрукти і траву, випасати худобу, але не мав права орати землю, будувати хату, рубати дерева поміщика. Але з часом, шляхом самозахоплення українські селяни переводили сади в орні угіддя, інколи тут й оселялись.

Вплив землекористування на ландшафти історично диференційований у відповідності до системи землеробства. Застосування пару (де випасали худобу) у трипільній системі залишає найбільші можливості для підтримки високого рівня ґрунтової родючості при екстенсивних формах землекористування. Разом із землеробством розвивалося скотарство, мисливство (існували спеціальні групи селян – ловці, стрільці); бортництво; рибальство (рибу ловили в річках, ставках, озерах; розводили мальків у саджавках). Знищення тварин відбувалося у щільно заселених районах північного лісостепу і південного Полісся.

Селитебні і сільськогосподарські ландшафти змінювали поверхневий стік у селах: у мішанолісових були канали для відводу надлишкової води, у лісостепу, навпаки, – дамби для її збереження. Річки спрямляли, там де будували млини на ставках. У кожному селі пробурені свердловини і викопані криниці, що дозволяло використовувати підземні води. У «старих» селах змінений рельєф: терасовані круті схили, засипані невеликі яри, впадини, є кар'єри [293].

Села переважно були пов'язані з найближчими містами або містечками, селяни бували там на ярмарках і тижневих торгах. Роль посередників між міськими і сільськими формами життя відігравали підміські села, передмістя і малі містечка. Українські селяни переїздили у передмістя містечок, з передмість до самих містечок, а з містечок до більших міст.

Структура українських сільських етнокультурних ландшафтів середини XX сторіччя – початку XXI сторіччя втратила етнічні ознаки, змінившись сільськими селитебними і сільськогосподарськими ландшафтами (рис. 4.1).

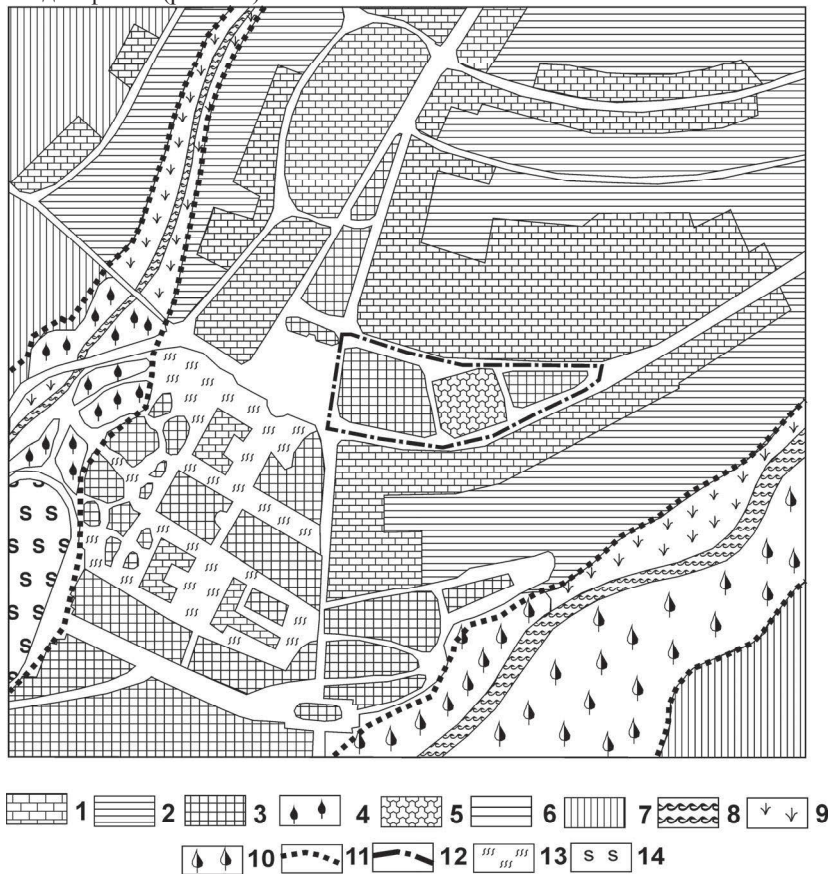

Рис. 4.1. Фрагмент картосхеми антропогенних ландшафтів села Лозова Шаргородського району Вінницької області (2012)

Селитебні ландшафти. Сільські. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 1 – рівні лісові поверхні з темно-сірими опідзоленими ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну одноповерхову забудову; 2 – схиліві (3-4⁰) лісові поверхні з окультуреними темно-сірими опідзоленими ґрунтами під городи і сади; 3 – рекреаційно-відпочинковий тип на пологому (3-4⁰) схилі під культурними деревно-чагарниковими насадженнями. *Заплавний тип.* Урочища: 4 – рекреаційно-відпочинковий тип під деревно-чагарниковими насадженнями

Сакральні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 5 – вирівняна лісова поверхня Покровської церкви.

Дорожні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевості.* Ландшафтно-

техногенні системи: 6 – насипні асфальтові шосе.

Сільськогосподарські ландшафти. *Надзапlavно-терасовий тип місцевості.* Урочища: 7 – слабо хвилясті лесові поверхні з темно-сірими опідзоленими ґрунтами, розорані під сільськогосподарські культури.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Запlavно-руслловий тип.* Урочища: 8 – русло річки Лозова; 9 – низька запlava з лучно-різнотравними асоціаціями під пасовищами і сінокосами; 10 – низька запlava з насадженнями верби плакучої та вільхи чорної.

Межі: 11 – межа між запlavною та надзапlavно-терасовою місцевостями; 12 – межі охоронної зони сакрального ландшафту.

Інші позначки: 13 – територія парку з клубом та школою; 14 – стадіон.

4.1.5. Польські сільські етнокультурні ландшафти. Початок впливу польської етнокультури припадає на XV-XVI сторіччя. У XVIII сторіччі найбільшими землевласниками у Правобережній Україні стають польські магнати Любомирські, Потоцькі, Яблоновські, Чарторийські, Сангушки, Браницькі. Поруч з селами формуються фільварки та садиби з палацово-парковими комплексами. Землю у садибах поділяли на селянську (українську, частково польську) і садибно-фільварочну (переважно польську). Історію вивчення польських сільських етнокультурних ландшафтів модельного регіону висвітлено у додатку А.5.

Ландшафтна структура садиби. В українській мові використовують термін «садиба», «масток», у польській та німецькій – «фільварок» (пол. folwark, від нім. vorwerk – хутір, ферма). У Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV-XIX сторіччях це багатогалузеве господарство, засноване на праці кріпосних селян і орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж. В Україні фільварки вперше з'явилися в Галичині у XV сторіччі. У більшості українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, фільваркова система господарювання впроваджується із середини XVI сторіччя. Окремі фільварки спеціалізуються на сільськогосподарських промислах: поташ, бортництво, гуральництво. У XIX сторіччі через неприбутковість почали занепадати. У Галичині фільварки називались панськими (шляхетськими) господарствами і збереглися до 1917 року.

За інвентарним описом, класичний фільварок XVII сторіччя мав дві частини: подвір'я фільварку (садибу) та фільваркову рілля. Подвір'я, яке огорожувалось тином або частоколом, складалось з житлових приміщень (1-3 будинки), комплексу господарських будівель: кухні та пекарні, комори, лазні, погребі, льохи, возовні, солодовні, бровари, винниці, гумно зі стодами і клунями, стайні, шопи, хліви [207]. На подвір'ї або поруч розташовувались великі рибні ставки, пасіки, млини (додаток Б, рис. Б.7, Б.8, Б.9).

У середньому на один фільварок припадало 250–350 моргів (150–200 га) орних угідь. Фільварки у 960–1110 моргів (550–650 га) вважались великими. До таких, наприклад, належав Новокосянтинівський – 524 морги орних й 694 морги умовно придатних під оранку (зарості, болото, яри, дороги, луки, сади, ставки) угідь; у Голозубинцях масток

В. В. Скибневського мав 2550 десятин (Голозубинецька економія: садиби і городу – 59 дес., орної – 660 дес., лісу – 444 дес.; Меланська економія: садиба і город – 28 дес., орної – 1068 дес., лісу – 116 дес.). Однак під угіддями фільварку було лише 19,4% площі маєтку, причому орні угіддя склали 8,5% [653]. У Шепетівсько-Антонінському маєтку, який належав Й. Потоцькому, було 43 фільварки з 24 500 десятинами угідь [104, с. 56]. У Галичині кількість фільварків зростала, виникали фільварки у сусідніх селах, які об'єднувались у ключі, а окремі фільварки і ключі – в економії, до яких входило 10-15 фільварків [351].

В. Б. Антонович, описуючи територію Брацлавщини, згадує маєтки Грановських, дисперсно розташованих у районі Кам'янецького, Летичівського і Брацлавського замків. Автор зазначає особливість природокористування у ресурсній зоні садиби: «...Важинский только небольшую относительно часть обширных полей Грановщины распахивал под хлеб. Остальные поля он обратил в пастбища и откармливал... волов, коров, овец, коз и свиней... Значительный доход владелец имел из домашней птицы. Наконец, важную отрасль представляло пчеловодство. Зато, мы не встречаем ни одного намека на огородничество и садоводство» [15, с. 84].

У структурі магнатської садиби в Подільському воєводстві у 30–70-х роках XVIII сторіччя переважало екстенсивне зернове господарство. Загалом, такий спосіб виробництва супроводжувався недостатнім угноєнням орних ґрунтів, значними обсягами висіву на одиницю площі ярих та озимих зернових. На Поділлі переважали посіви жита і вівса, меншу площу займали гречка, ячмінь і пшениця (додаток Б, рис. Б.10, Б.11, Б.12, Б.13). Просо і горох сіяли в незначних кількостях. У Східній Галичині розподіл посівних культур відбувався так (у порядку зменшення площ): овес, жито, ячмінь, гречка, пшениця [379, с. 15].

У XIX сторіччі до ядра садиби входив панський будинок або палац, садово-паркові ландшафти, оранжереї, виноградники, городи, ставки (додаток В.12, В.13) тощо. М. В. Симашкевич описує англійський парк у селі Голодьки поміщика Сарнецького; сади та парк села Гушинці графа А. І. Холоневського, «расположеннаго съ своими роскошными садами и парками на скале, у подошвы которой разбиваются съ шумомъ вспененныя волны Буга !» [845, с. 265]; розкриває ландшафтні особливості місцевості «Маринка», яка входила до складу маєтку графа А. Красицького у с. Мушкупинці Ушицького повіту: «Представьте себе скалу той же породы как и въ Кривчике; но падение воды съ горнаго источника, разбивающейся по ступенямъ возвышенности въ пену, которая, убеливши подошву горы, изливается роскошно по Мураве въ Студеницу. Прямо противъ этого очаровательнаго водопада, среди самой реки возвышается фонтанъ до 30 локтей вышины...» [845, с. 265]. Майже у кожній садибі був цукровий завод, винокурня, млин.

У центральному Поділлі в польських садибах переважали англійські пейзажні парки з палацом у центрі. Наприклад, у селі Ілляшівка, де власниками садиби були Т. Дорожинський (XVIII ст.), С. Букар (XIX ст.),

І. Дорожинський (XIX ст.), у структурі є палац, пейзажний парк, офіцина, оранжерея тощо. Палац мурований з цегли, перед фасадом – круглий газон-партер; парк спадає по схилу до ставків; з південної сторони палацу був великий квітник з декоративними кущами. Зараз парк занедбаний, частину використано під садибу голови колгоспу [703].

У ландшафтній структурі садибних парків частку зайнято фруктовими садами. Їх формування починається наприкінці XVIII – початку XIX сторіч. Власники виписували фруктові дерева, було акліматизовано понад 500 сортів груш та яблук. Великі масиви садових ландшафтів були: Кам'янецький повіт (с. Калина) – поміщик Гумецький; Ново-Ушицький повіт (с. Дашківці) – поміщик Чернецький, Миньківський маєток графа Мархоцького; Проскурівський повіт (с. Михалківці) – поміщик Гавронський; Літинський повіт (с. Голодьки) – поміщик Сарнецький, Могилівський повіт (с. Верхівка) – поміщик Михальський; Вінницький повіт (с. Гушинці) – маєток графів Холоневських, (с. Сідлище) – поміщики Щеніовські; Гайсинський повіт (с. Нижня Кропивна) – поміщики Лончинські [742]. У видовому складі саду переважали яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси, виноград.

Ще один ландшафтний комплекс, характерний для садиби, – ставок, де розводили коропа, щуку, карася, ляща, лина, окуня, плітку. Риби було багато. Поміщики, власники млинів, ставків і річок були перед вибором: спускати воду і виловлювати рибу, або тримати воду, щоб працювали млини, а рибу ловити, не скидаючи воду [703].

У периферійній ресурсній зоні фільварку XIX сторіччя панували європейські сільськогосподарські технології й машини. До 1862 року польським поміщикам у Подільській губернії належало 90 % усіх земельних угідь, де було розміщено 1194 садиби [540, с. 68]. Розподіл земельних угідь також був досить строкатим (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Структура земельних угідь садиб Вінницького повіту (1855-1856) [307]

Назва	Загалом ріллі, десятин	Структура земельних угідь, десятин							
		Присадибні ділянки		Орні землі		Сіножаті		Ліси	Без використання
		Поміщик	Селянин	Поміщик	Селянин	Поміщик	Селянин		
Тиврівський	1922	40	84	556	665	115	221	241	18
Ярошівський	2522	9	103	548	874	221	290	477	18
Янківський	1136	5	40	335	321	99	113	223	9
Цвіжинський	860	3	22	233	283	46	94	179	21
Брайлівський	2868	99	104	661	648	252	218	886	125
Стрижівський	7870	168	226	552	581	532	491	4280	60

Значну увагу польські поміщики приділяли бджільництву, а пасіки знаходились у фільварках. Наприклад, у пасіках Старокостянтинівського ключа у 1778 році було 915 вуликів [703]. У садибах створювали сільськогосподарські переробні підприємства: млини вітряні і водяні, які мололи збіжжя, дерли просо, гречку, валяли вовну, били олію. У садибах курили спирт, ткали полотна, виробляли цеглу, поташ. У 1862 році у Подільській губернії була 251 гуральня [239]. Млини ставили при ставках,

при боці греблі, щоб млин вібрацією не руйнував греблю і до нього було зручніше під'їжджати.

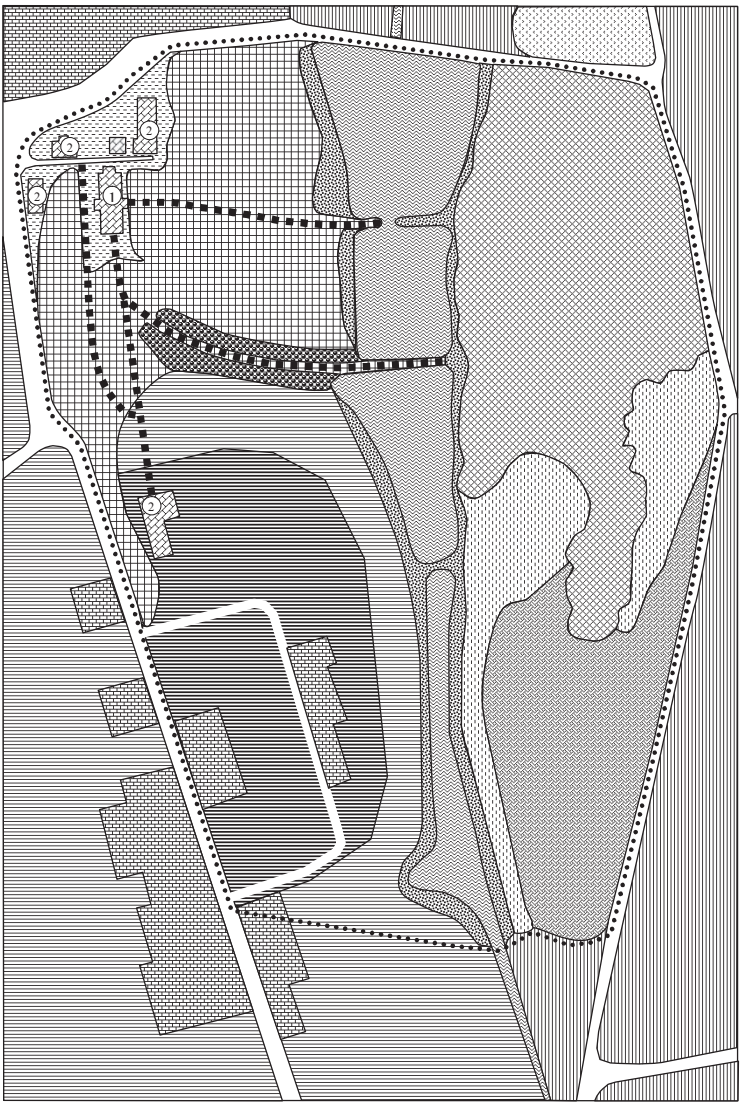
Наприкінці XIX сторіччя у великих садибах розвиток господарства відбувався шляхом інтенсифікації господарства, впровадження наукових досягнень (сіянка кормових трав, використання сучасної сільськогосподарської техніки, застосування вапнування та мінеральних добрив).

Одним з прикладів польських сільських етнокультурних ландшафтів є садиба Добровольського в селі Федорівка Шаргородського району Вінницької області. Садиба складається з садибного будинку, господарських споруд і фільварку, відокремлених від сільських селитебних ландшафтів дорогами (рис. 4.2). Задовільно збережений садибний будинок середини XIX сторіччя та парк зі збереженою планувальною структурою формують єдине ціле з прилеглими ландшафтами [715]. У садибі організований католицький дитячий табір відпочинку.

Особливість ландшафтної структури садиби – наявність пологого схилу з дендропарком і крутого – з лісопарковою частиною, каскад ставків в міжпасмовій сідловині. Репрезентативну частину садиби формує дендропарк, де переважають групи з екзотами та декоративними формами (тсуга канадська, ялина колюча, дуб черешчатий). Узбережжя засаджене угрупованнями з тополі білої, ясену звичайного, дубу болотяного. Збереглися фрагменти алей з каштану кінського та липи дрібнолистої. Садиба має ландшафтну і дендрологічну цінність, підлягає реставрації з елементами пристосування до сучасних потреб. Під охорону потрібно взяти окремі екземпляри екзотів, архітектурні споруди підлягають реставрації та музеєфікації.

На початку XX сторіччя кількість фільварків різко скорочується, а після 1917 року в зв'язку зі зміною власності етнокультурна складова має мінімальний вплив на функціонування садиб та фільварків. Функціональне використання садиб змінюється, у них зазвичай розташовують управління колгоспів, сільради, школи та технікуми. У 30-х роках XX сторіччя вплив польської етнокультури спостерігається лише в селах з кількісним переважанням поляків (рис. 4.3).

4.1.6. Німецькі сільські етнокультурні ландшафти. Міграція німецьких колоністів у Східну Галичину розпочалась після знищення татаро-монголами міст і містечок регіону. Завдяки колонізації, німецька спільнота була залучена до розвитку місцевої етнокультури, особливо формування селитебних ландшафтів, розвитку торгівлі і ремесел. Можливо, вибір регіону німецькими поселенцями зумовлений подібними природними умовами та рівнинними ландшафтами: «Лісова і частина лісостепової смуги – земля кривичів, древлян, полян... є дещо видозміненою подібністю європейських країн типу Німеччини, на схід від Ельби, з тією ж, загалом, кількістю опадів, тими ж ґрунтами...» [454, с. 692].

Рис. 4.2. Структура сучасних етнокультурних ландшафтів садиби села Федорівка Шаргородського району Вінницької області

Етнокультурні ландшафти садиби. *Схиловий тип.* Урочища: 1 – пологий лесовий схил (3-5⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими культурами фільварку; 2 – пологий лесовий схил (3-5⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під господарським двором садиби; 3 – похилий лесовий схил (5-7⁰), вкритий сірими опідзоленими слабко змитими ґрунтами під дендропарком (тсуга канадська, ялина колоча, дуб черешчатий); 4 – пологий лесовий схил (5-7⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими слабко змитими ґрунтами під алеєю каштану кінського та липи дрібнолистої; 5 – сильно похилий лесовий схил (15-20⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими середньо змитими ґрунтами під лісопарком; 6 – крутий лесовий схил (12-15⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими середньо змитими ґрунтами під трав'янистою рослинністю; 7 – сильно похилий лесовий схил (12-15⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими середньо змитими ґрунтами під молодими лісокультурними ландшафтами; 8 – пологий лесовий схил (5-7⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими перезволоженими ґрунтами під тополею канадською, ясенем звичайним, дубом болотяним.

Запlavно-руслловий тип. Урочища: 9 – ставки в міжпасмовій сідловині, глибиною 1-2 м, із заболоченим дном; 10 – русло струмка, глибиною 0,5-1,0 м, із заболоченим дном.

Дорожні ландшафти. *Схиловий тип.* Ландшафтно-техногенні комплекси: 11 – асфальтована дорога; 12 – доріжки та алеї садиби.

Селитебні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 13 – малоповерховий тип сільських ландшафтів села Федорівка на пологому лесовому схилі.

Сільськогосподарські ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 14 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під польовими культурами; 14 – польові ландшафти на сильно похилому схилі (10-15⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими слабко змитими ґрунтами під польовими культурами.

Лісові антропогенні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 15 – лісокультурні ландшафти на сильно похилому лесовому схилі (10-15⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи.

Інші позначки. 16 – ландшафтно-технічні системи садиби (1 – садибний будинок, 2 – технічні споруди господарського двору); 17 – межі садиби.

У литовсько-польський період німецькі поселенці розширили ареал проживання у Поділлі та Південній Волині. Вони оселялись у містах, містечках й окремих селах, впливаючи на специфіку формування етнокультурних ландшафтів регіону. Міста та села набували рис середньоевропейських [40].

Можливість німецької колонізації Галичини стала можливою у зв'язку з приєднанням до Габсбурзької імперії наприкінці XVIII сторіччя. 17 вересня 1781 року уряд прийняв «Патент про переселення», який проголосив пільги всім іноземцям, які побажають переселитися до Австрії [113]. Таким чином, з'явилися передумови для формування сільськогосподарської колонізації малонаселених земель і умови для міграції до Австрії німецьких вихідців. Формується мережа поселень поблизу великих міст і на родючих ґрунтах. У середині XIX сторіччя в східній Галичині з'являються нові колонії. Наприкінці XIX сторіччя кількість етнічних німців у Галичині становить 228 тис. осіб (3,5 % від населення) [655].

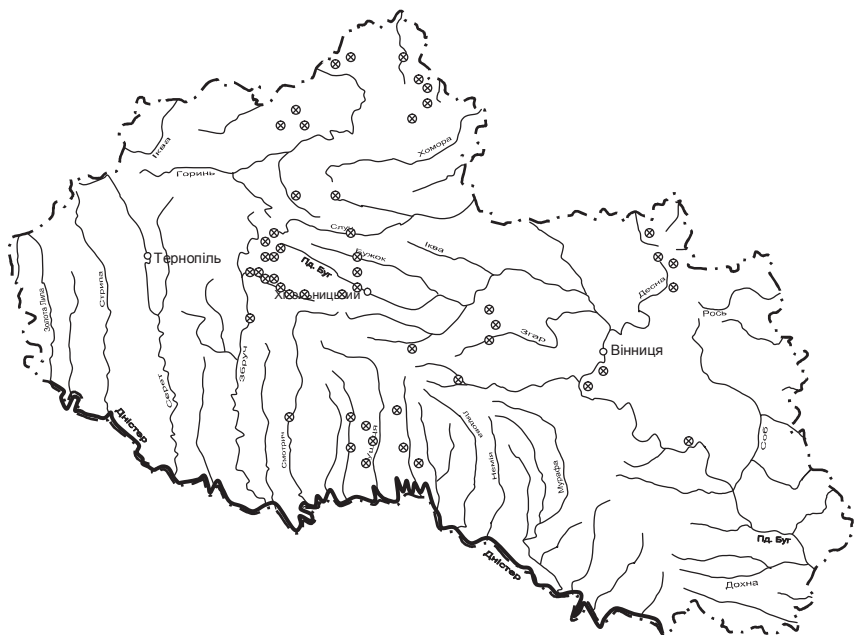

Рис. 4.3. Поширення польських сіл Східного Поділля в 1931 році

Вперше у Східній Галичині німці оселились у 1784 році. Австрія поділила Тернопільське воєводство на округи: Тернопільський, Чортківський, Бережанський, Станіславський. Австрійський уряд поступово створював німецькі (австрійські) колонії, переселяючи селян і ремісників.

У 1884 році у Кременецькому повіті проживало 67 німців, 1903 – 85 осіб у 13 селах та хуторах, заснованих у 1865-1892 роках [646]. У 1900 році у Галичині було 249 німецьких поселень, здебільшого це – села або невеликі хутори. У 1914 році тут мешкало 47000 німців, або 0,9 % усього населення. У 1926 р. питома вага німецького населення у Подільській губернії була вищою, ніж у Східній Галичині. У Вінницькій окрузі було зафіксовано 704 особи, Кам'янецькій окрузі – 373 особи. Німці були розселені разом з українцями в етнічно-змішаних поселеннях [746, с. 48].

На Волині до кінця XIX сторіччя площа придбаних і орендованих німцями земель продовжувала зростати. За цим показником Волинська губернія значно переважала Подільську, де німецьке землеволодіння займало відповідно 0,65% у структурі земельних угідь. Розподіл угідь колоністів у повітах Волинської губернії (територія сучасної

Тернопільської і Хмельницької областей) показано в таблиці 4.6.

Таблиця 4.6

Розподіл німецьких землеволодінь у Волинській губернії (1897 р.) [491, с. 78]

Повіти	Загальна площа землі (у дес.)	У німців російського підданства (у дес.)	%	У німців іноземного підданства (у дес.)	%	Разом (дес.)	%
Ізяславський	917 741	4820	0,5	875	0,27	5 695	1,79
Кременецький	304 210	256	0,1	131	0,04	256	0,08
По губернії	6555827	597326	9,11	29460	0,45	626786	9,56

У Тернопільській області німці селились компактно, зокрема у Кременецькому повіті – у чотирьох колоніях: с. Бутин (нині Збарязького району), Видумка, Гнатівка, Степанівка (зараз не існують) [646]; Бекерсдорф (зараз село Новосілка Підгаєцького району), Конопівка (1821, зараз Теребовлянського району), Полівці (1881, зараз Чортківського району), Казимирівка (1835-1939, зараз належить до Львівської області), Броніславівка (зараз не існує) (додаток Б, рис. Б.14).

Не користувалися угіддями німці лише в Старокостянтинівському повіті. У 30-х роках ХХ сторіччя німецькі колонії залишаються лише на півночі Хмельницької та південному сході Вінницької областей.

Під час Другої світової війни нацистським режимом було заплановано створення німецьких садиб на території Східної Галичини і Поділля. Г. Гітлер вважав, що схід Європи допоможе розвитку сільського господарства Німеччини і виступав за створення колоній, де мало проживати воєнізоване населення, формуючи фронтір військового типу. Таке поселення-колонія повинно було складатись з 30-40 господарств із земельними угіддями до 120 га. А. Гітлер підтримав цю ідею, зазначивши у 1942 році на ставці під Вінницею: «Україна просто неймовірно прекрасна. З борту літака здається, що під тобою земля обітована. Клімат в Україні значно м'якший, ніж у нас у Мюнхені, ґрунт надзвичайно родючий, а люди – зокрема чоловіки – лінєві просто до неможливості» [232, с. 63]. З 1942 року організацією сільськогосподарських маєтків керував начальник німецьких концтаборів О. Поль. У Тернопільській області таких садиб було 148, а площі сільськогосподарських угідь – 66 800 га колишніх колгоспних угідь і 49 700 га відібраних у селян [421]. Історія вивчення німецьких сільських етнокультурних ландшафтів Поділля висвітлена у додатку А.5.

Ландшафтна структура німецьких сільських етнокультурних ландшафтів. У ХІХ сторіччі представлені сільськогосподарськими колоніями, які не мали суцільного покриття, як українські села. Колонії складались з дисперсно розташованих на значних відстанях окремих дворів. Кожний двір створено на місці підсічних ландшафтів, у центральній частині земельних угідь сімейства. Колоністи займались землеробством.

Значну роль відігравало молочне господарство. Худоба та коні знаходились у відмінному стані. Створюючи садибу, колоністи спочатку

будували приміщення для худоби, раніше, ніж житловий будинок. Причому хлів будувався під одним дахом з ним. Таке сусідство сприяло вищій температурі у приміщеннях [970].

Формування німецьких колоній Східної Галичини (сучасної Тернопільської області) зумовлено особливостями структури сільських селитебних ландшафтів: села розташовувались уздовж річкових долин, кількість населення перевищували місцевий природно-ресурсний потенціал.

Німецькі колонії, у зв'язку зі щільною системою розселення, займали поля або громадські землі українських сіл. Їх топографічне положення пов'язане з малопродуктивними ландшафтними комплексами, приуроченими до вододілів та пагорбів [655]. Для формування колонії (або садиби) від села забирали частину угідь, де колоністи засновували свою гміну.

Освоєння німцями нових регіонів пов'язане з процесом ономастичних змін новоутворених населених пунктів. Від початку імміграційного процесу переважали назви, які мали значення «поселення на рівнині», що було актуальним для сільського землеробського населення. Такі назви мали обов'язковий елемент -tal (з нім. «долина»): Гофнунгшталь (Долина Надії), Блюменталь (Долина Квітів) тощо. Подібні назви можна ще пов'язати з надією і вірою німецьких поселенців у те, що нові освоєні землі стануть найкращим місцем проживання. У цей же період з'явилося багато топонімів з обов'язковими елементами -dorf (з нім. «село»), -wald (з нім. «ліс»): Генріхсдорф, Фаустиндорф, Францесдорф, Карлсвальд, Вальдгойм. Частина топонімів мала меморіальний характер [924].

Природокористування німецьких колоністів було раціональним, з вираженою побутовою охайністю. Земельні наділи влаштували так, щоб у їх структурі був город, сінокіс, вигін, лісова ділянка. Значні площі угідь уперше були введені в господарський обіг завдяки невтомній праці колоністів. Німці, які залишались у лісовій місцевості, опинялися в кращих умовах, оскільки підсічні ландшафти – родючі і майже одразу давали високі врожаї.

Поселенці працювали на полях колоній, їх господарствам властива відсутність земельних поділів, запланована закупка сільгоспінвентарю і посівного матеріалу; створювали спільні дослідні поля і ферми племінної худоби. Етнокультурні відмінності помітні при порівнянні зовнішнього вигляду німецьких колоній з українськими селами. Перші були зразком найкращих європейських селитебних ландшафтів (швидше міських, ніж сільських): кам'яні та цегляні споруди, дороги з твердим покриттям, садові ландшафти, доглянуті луки і виноградники. Українські села виглядали як «антиподи» до німецьких: похилі хати-мазанки під солом'яною стріхою, крихітні земельні наділи і розбиті дороги. Чим багатші ставали німецькі колонії, тим з більшою ворожістю до них ставилось автохтонне населення [924].

У ландшафтній структурі колоній враховували місцеві традиції поселенців, а також європейські архітектурні ідеї. У Східній Галичині виділяють типи колоній: а) лінійні однорядні села із одnobічною

забудовою; б) лінійні дворянські села із забудовою з обох боків; в) хрестоподібні структури [655].

Регулярні колонії мали вигляд мережі прямокутних кварталів, розділених двома головними вулицями, розташованими перпендикулярно. У лінійних колоніях осью була головна вулиця, яка в межах колонії мала більшу ширину та виконувала функції міської площі. Тут розташовані кірха (церква), будинок війта, громадські криниці. Більшість вулиць мали тверде покриття, з тротуарами, обрамленими рабатками з квітами.

У структурі двору німецьких колоністів були: клуня, хлів, стайня, шопа, льох і криниця. Існували й інші господарські споруди: повітка, возівня, січкаря, саж, дровітня, «шпихлір» на зерно, сушарня для фруктів, курятник, олійниця, літня піч тощо.

Землеробство розвивалось зі значними труднощами, адже колоністи опинились в інших кліматичних умовах, до яких необхідно було пристосовуватися, опановуючи нові методи ведення господарства. У Подільській губернії німці володіли 24 920 десятинами (0,65 % загальної площі земельних угідь) [113]. Значного поширення набула оренда землі під плантації цукрових буряків. Окремі німецькі фірми, враховуючи родючість ґрунтів регіону і сприятливий клімат, купували великі площі земельних угідь, на яких займалися вирощуванням насіння закордонних сортів. Насіння вивозили до Німеччини або продавали українським господарствам. Землеробство німців поділялось на кілька галузей, причому рільництву відводилась головна роль. Вже з перших років колонізації німці використовували трипільну систему землеробства, а з 90-х років XIX сторіччя були введені чотирьох- та п'ятипільні системи.

Німці великого значення надавали удобрюванню полів, для чого використовували гній. Для його отримання мали достатню кількість худоби. Також добривом служив попіл від спалених решток лісу. Інші колоністи для удобрювання наділів використовували попіл з гут.

Формуючи периферійну ресурсну зону сільського етнокультурного ландшафту, німецькі колоністи надавали пріоритет сінокосам та городам, а потім – орним угіддям. Вирощували переважно зернові культури. Врахувавши природні умови південних районів Волинської губернії, землі відводили під пшеницю, менше під ячмінь, овес, просо, гречку. Суттєве місце у структурі сільськогосподарських ландшафтів займали значні площі картоплі. При потребі сіяли кормові буряки, горох, рапс, льон, коноплю, з багаторічних трав – конюшину, тимофіївку.

Потреби колоністів в овочах і фруктах прискорили розвиток городництва і садівництва. Вони вирощували картоплю, столові буряки, капусту, моркву, огірки, цибулю, часник, горох, квасолю, мак тощо. Для потреб ткацтва сіяли льон і коноплю, для отримання олії – соняшник, рапс.

Німецькі колоністи займались і садівництвом. Вирощували ті сорти, які добре прижилися у південній Волині. Найчастіше в садах росли яблуні, груші, сливи, вишні, рідше абрикоси, черешні. Із слив найпопулярнішою була «венгерка». Кращими сортами вишень вважалися «лолові та шпанські

чорні». З ягідних культур садили агрус, смородину, малину [491].

Всі угіддя, які отримували колоністи з розрахунку 60 десятин на сім'ю, належали громаді. Колоніст не мав права її продати, закладати, ділити. Земля належала господарю двору, отже всі поселенці отримували однакові наділи, не дивлячись на кількість членів сім'ї. Якщо з сім'ї виходив її член, створюючи нову сім'ю (новий двір), – він отримував новий наділ у 60 десятин. Отже, «двір», залишався в одного «господаря», але право володіння наділу мала лише громада. Таким чином, підтримувалась цілісність кожного господарства [924].

У межах сучасного Поділля німецькі колонії були розташовані анклавом: західна і північна частини Тернопільської області, північна частина Хмельницької області (південь Волині), у Вінницькій області поширені дисперсно, у південно-східній та північно-східній частинах.

Для висвітлення особливостей природокористування розглянемо особливості окремих колоній досліджуваного регіону. У Тернопільській області – поселення *Бекерсдорф*, описане П. Хубером [1045], І. Б. Матяшем [924].

Бекерсдорф (перша назва – Фелькенштайн, з 1787 р. – Ескердорф) розташований поблизу с. Новосілки Підгаєцького району Тернопільської області, на правому березі р. Коропця. Село створене німецькими колоністами у 1784 році, і як колонія воно проіснувало до 1940 року, коли німці виїхали до Німеччини. Колонія з'явилась внаслідок звернення К. Рогалінської, власниці містечка Підгаєць і окружних сіл, до австрійського уряду за 60 колоністами (50 селян і 10 ремісників), щоб оселити їх у своїх садибах. К. Рогалінська зобов'язалася побудувати село за планом австрійського уряду на угіддях сіл Мужилова, Старого міста і Загайців.

Перші колоністи (54 родини) прибули у серпні 1784 року. Колоністи отримали від К. Рогалінської сприятливіші умови поселення, ніж попередники. Кожний колоніст отримав хату, стайню, стодолу в середньому 40 корців¹ землі (15,2 га), з яких 32 корці і 16 горncів орних угідь, 6 корців – сіножаті, а далі – площа під будівлі і городи. Колоніст отримував два коня, два воли, дві корови й дві свині. Спільнота мала пасовище, яке у 1832 році поділене між поселенцями на орну землю, 14 йохів церковної землі, два йохи шкільної землі, 10 корців землі для староства і 41 корець під шинок [924]. Село будували планом «штрасендорс», – у виді лінійного дворядного села (додаток Б, рис. Б.15).

Етнічний склад Бекерсдорфу майже виключно німецький, хоч зустрічалися і поляки. Жили тут дві родини українців, які у 1900 році відкупили два господарства. Була одна єврейська родина, яка займалася шинкарством, а потім купецтвом [924]. Площа Бекерсдорфу – 9,94 км², з неї – 9,52 км² використано під сільськогосподарські угіддя, з яких – 9,27 км² під орні. Вирощували жито, овес, картоплю. Наприкінці ХІХ сторіччя у

¹ Корець землі дорівнював площі, засіяній корцем зерна. Один корець відповідав 128 ліграм або 32 горncям.

колонії проживало 610 осіб [1026]. У 1939 році з Бекерсдорфу виїхали 484 особи.

Під час окупації угіддя, які належали німецькій колонії, передані у радгосп «Підгаєцький», а надалі об'єднані з колгоспом, що був у селі Новосілці [59]. Окремі будинки віддано під колгоспну контору. У німецькому костелі розмістили колгоспний склад, а потім з метою його знищення завезли туди мінеральні добрива.

Вплив німецького етносу помітний у селі *Конопківка* (поблизу містечка Микулинці Тереховлянського району Тернопільської області). У 1792 році Микулинці з навколишніми селами перейшли у власність барона Яна фон Конопки. Він відремонтував садибу, заснував у Микулинецькому замку суконну фабрику. У 1821 році Ян фон Конопка заклав поблизу Микулинців колонію німецьких та польських переселенців, яку назвав своїм родовим іменем.

У Конопівці було 60 дворів і дві перехресні вулиці. На їх перетині – ринок, а по кутах – чотири готелі для приїжджих, стайні на 130 коней і 30 повозок [1052, с. 349]. На базі сірководневих мінеральних джерел у 1829 році створено курортний комплекс, складовою частиною якого був парк. Хімічний аналіз води у 1831 році досліджував Г.-Г. Мосінг.

Це була єдина купальня XIX сторіччя у Східній Галичині. Курорт складався з купального корпусу, житлового будинку завдовжки 120 м, на 100 кімнат, з кухнею, їдальнею та більярдною. Тут оздоровлювалися хворі на ревматизм зі Східної Європи (1829 р. – 650 осіб, 1830 р. – уже 1300, 1832 р. – 4228). Хворі лікувалися у лазні, де було 43 місця з підведеними по трубам водою. Нижче споруд вода вільно витікала до водозбірника, звідки частина потрапляла до спеціального котла, а решта – до найближчого потоку [924]. Наприкінці XIX сторіччя заклад було орендовано євреєм на 30 років, після чого курорт занепав [1052, с. 349]. Купальні згоріли у 1890 році, парк вирубали, колоністи виїхали [481]. Курорт відродили лише у 1967 році як Микулинецьку обласну водогрязелікарню; зараз це санаторій «Медобори».

У південній Волині (сучасній Хмельницькій області) були такі німецькі колонії: Новоград-Волинський повіт – Антонівка (зараз Шепетівського району); Ізяславський повіт – Капітульщина (Капетульчин), Мар'янівка, Михалючка (Михалочка), Рисовата (Рейхенау), Ново-Судилків (лютеранське село на орендованій землі), Праулін, Майдан-Відлад; Старокостянтинівський повіт – Заслуччя; Острозький повіт (зараз Ізяславський район) – Карлсвальде (1801) (також Голендри Слобідські, Олендра) [626].

У межах сучасної Вінницької області також були німецькі колонії: Міхалін Бердичівського повіту Київської губернії, Краснодол Ямпільського повіту Подільської губернії, села й містечка зі значною кількістю менонітів (села Янкуло, Москва, Боровки, Рахни-Лісові, Бандишівка, Деревчин, Комаргород Ямпільського повіту Подільської губернії; містечко Кам'янка Ольгопільського повіту Подільської губернії; містечко Новоколятинів та хутір Барська Літинського повіту; містечка Тростянець, Тульчин, Немирів

Брацлавського повіту Подільської губернії). Загальна кількість німецьких колоністів Подільської губернії наприкінці XIX сторіччя становила 949 осіб [626, 970]. На початку XX сторіччя були німецькі хутори з мінімальною кількістю населення. Наприклад, хутір Безіменний, розташований поблизу села Стіна Томашпільського району Вінницької області у 1924 році мав лише 2 мешканці [626].

Перші німецькі колонії в Подільській губернії з'являються наприкінці XVIII сторіччя, зокрема колонія Махнівка-Михайлина, коли граф Я. Потоцький у 1791 році надав групі менонітів привілей на поселення в Самгородоцьких степах у Вінницького повіту (за П. П. Чубинським, – у Бердичівському повіті Київської губернії, зараз – село Михайлин Козятинського району Вінницької області). У привілеї вказано: «...землі, що лежать за містечком Махнівкою, які тепер належать до Самгородка, а надалі називатимуться Михайлиною... І починаються від кута границь куманівецьких, що сходяться там же зі степом села Черепашинців і шляхом на Самгородок Немирівським, розташовуючись між тим же шляхом і великим струмком, їх межа тягнеться вздовж того ж шляху аж до земель орних самгородоцьких, біля самгородоцьких орних ґрунтів звертаючи вліво, аж до Хуторів Самгородоцьких, понад якими йдучи аж до хутора, який тепер посідає пан Звержховський... З іншого ж боку тягнеться понад вказаний великий струмок аж до того ж хутора п. Звержховського...» [724, с. 38]. Кожній родині менонітів упродовж двох років повинні були виділити стільки угідь, скільки можуть обробити.

Витяг з інвентарю слободи Михайлини, зроблений 1 листопада 1795 року комісією, зазначає, що «...під селом Михайлиною знаходяться землі в садибі і оплаті чиншів загалом волок 76 моргів 28, на місце для костелу волака одна, на майдан для трактиру – моргів 20. Загалом волок 102, моргів 18» [724, с. 38]. Про Михайлину згадував у 1872 році П. П. Чубинський [970]. Він її називав Міхалін, що відповідає назві на листі 24-7 трьохверстової карти Шуберта. Тоді колонія мала 52 двори, у яких мешкало 248 осіб. З середини XIX сторіччя у Михайлині поселяються ще й чеські колоністи. У 1897 році в селі мешкало 668 німців (з 1306 жителів), у 1906 – 471 німець, у 1927 році залишилось менше 25 німецьких дворів (кількість німецького населення невідома) [627].

Наприкінці XIX сторіччя в Ямпільському повіті Подільської губернії створюється німецька колонія Краснодол (Краснофелд) [624, с. 63], у якій було 20 дворів, де проживало 118 осіб [970], за іншими даними – 76 осіб [1053]. На початку XX сторіччя колонія була об'єднана з колгоспом «Шлях життя», загальною площею 80 га, де було 13 об'єднаних господарств з загальним населенням 157 осіб (у 1925 р. – 194 особи [624]) [324]. Господарською спеціалізацією німецьких поселенців було виноградарство; з 42 дворів у 9 були виноградники, загальною площею 4,25 десятин. Майже весь виноград перероблявся на вино, а частина ягід продавалась у роздріб [323]. У 1926 році колонії належало 344 десятини землі, з них – 21 десятинах у фактичному користуванні села, під школою – 5,25 десятин, під

меліоративним товариством – 18 десятин, громадський ліс, який граничив з селом, займав 25 десятин, земля, яка не оброблялась – 13,17 десятин. Сівозміна, що використовувалась у господарстві, – трипільна. Сіяли кукурудзу – 140,63 десятин, жито та пшеницю – 71,91 десятин, овес – 13 десятин, цукровий буряк – 10,5 десятин, просо – 3 десятини, ячмінь – 0,5 десятини та заклали виноградники на 4,31 десятин (1926) [325]. У 1957 році села Краснодол і Придністрянське Слободопідлісівської сільської ради Ямпільського району Вінницької області об'єднано в один населений пункт – село Придністрянське [322].

О. С. Афанасьєв-Чужбинський згадує про німецьку колонію між містечками Наславче і Лядова, у долині річки Дністер: «... я был изумлен при выходе из села, очутясь в улице, обостроенной хорошенькими, чистенькими домиками. Здесь, неизвестно уже по какой причине притаилась немецкая колония на помещичьей земле, на особом договоре, и немцы живут себе, сохраняя свой язык, нравы и обычаи. Обрабатывают они поля несколько улучшенным способом и кроме земледелия занимаются садоводством» [36, с. 208-209].

Я. Р. Дашкевич об'єктивно оцінив діяльність колоністів регіону: «...німці принесли сюди свою високу хліборобську культуру, високу культуру господарювання взагалі, культуру щоденного побуту. Це мало позитивний вплив на українське оточення» [284, с. 146]. Хоча П. П. Чубинський заперечував це, підкреслюючи що з місцевим населенням колоністи не мали нічого спільного, часто ворогували і не мали жодного впливу на господарство українців [970, с. 300]. Німецькі поселенці вели своє господарство краще від українців та поляків, були кращими ремісниками: «...немецкія колоніи принадлежать къ наиболее богатымъ и наилучше организованнымъ поселеніямъ въ Россіи, но и въ целомъ міре» [455, с. 3]. Вони були конкурентами для автохтонного населення, практично не маючи жодних повинностей, не приймаючи російського громадянства, маючи статус іноземців.

4.1.7. Єврейські сільські етнокультурні ландшафти. До єврейських сільських етнокультурних ландшафтів віднесено сільськогосподарські колонії кінця XIX сторіччя і примістечкові господарства початку XX сторіччя (додаток А.5).

Єврейські сільськогосподарські колонії. З етноспільнот, що проживали у Російській імперії, лише євреї були обмежені у праві вільного вибору місця проживання. В історії сіл помітна суть землевпорядної політики царського уряду щодо євреїв. Серед проектів землеустрою ще у XVIII сторіччі були польські: М. Бутримовича (1789), Т. Чацького (1791), російські: Ю. Боткіна (1797), І. Левінзона (20-і роки XIX сторіччя) [391]. Але євреї, які переселились з Польщі до Росії, представляли торгово-промисловий клас, який не користувався правом володіння землею, тому вони поселилися у містах та містечках. Частина євреїв осіла в селах, ставши посередниками між українськими селянами та польськими, російськими,

німецькими поміщиками [390]. У Російській імперії у селах найбільше євреїв проживало у Поділлі. У 1782 році Катерина II зобов'язала всіх євреїв-купців та міщан переселити з сіл до міст через те, що: «Крестьяне пропивають хлебъ еврея̄мъ и отъ того терпятъ недостатко̄къ въ ономъ. Владельцы не могутъ воспретить пьянства для того, что они отъ продажи вина весь доходъ имеютъ. А и евреевъ в полной мере обвинять также не можно, что они для пропитанія своего извлекають последній отъ крестьянъ кормъ» [229, с. 10]. Хоча євреї з 1804 року мали право купувати та орендувати незаселені сільськогосподарські угіддя, їх спробували повністю відселити з сільських поселень.

Перша спроба колонізації виявилась невдалою: серед тих євреїв, які переселились на південний захід України, понад половину не займалась сільським господарством [607], що підтверджується офіційними джерелами: «Жестокіе морозы, какихъ здешніе старожилы не запомнят, сильнейшіе ветры, вьюги и глубокие снега завалили в колоніяхъ избы по крыши. Промежутки колоній до того занесены снегом, что с крайнимъ трудомъ сообщеніе между собою иметъ могут. Все колонисты жалуются на бескормицу, скотъ околевае̄тъ, а люди холодають и голодають... Евреи в ужасномъ положеніи и единогласно с пролитіемъ слез умоляютъ отвратитъ ихъ отъ гибели: в худыхъ, развалившихсяъ избахъ, безъ крышъ, безъ всякого пропитанія и топлива, коего, за безмернымиъ снегами, и достать негде...» [229, с. 35].

У 1822 році була вимога про виселення євреїв з казенних поселень Подільської губернії. Законом від 13 квітня 1835 року євреїв притягнуто до землеробства, їм надавалось право селитись у місцях постійної осілості на скарбових, куплених та орендованих землях. При цьому вимагалось, щоб у колонії було не менше 25 осіб. За цим же законом вони мали право наймати селян для польових та городніх робіт: «Полевыми работами занимаются только беднейшіе изъ евреевъ-старожилы, прочіе нанимаютъ окрестныхъ поселян, платя имъ деньгами или по условію хлебом и травою; самую уборку и молотьбу предоставляютъ тем же поселянамъ, отдавая в пользу ихъ за сии же работы 4-ю часть урожая» [91, с. 58]. До 1835 року євреї, виселені з регіону, створюють землеробські колонії у Новоросії та Бессарабії. У цей же час у Поділлі формувались колонії переселенців з інших регіонів.

Вже перші роки колонізації показали її провал. Землеробські колонії були нестійкими. Вони супроводжувались перепродажем землі та виїздом населення. Євреям, які переселялись до колоній, пропонувалось поселятись лише у виділених місцях, зокрема, вздовж долини річки Південного Бугу, з чим не погоджувались поселенці. Їм було зручно селитись поблизу кордону, «откель бы способнее имъ какъ семьи свои и имения выводитъ, такъ производитъ торгъ» [112, с. 87]. Але наказом канцелярії євреїв примусили жити в призначеному місці, де «строенія ись казны для ихъ завестъ...над рекой Бугомъ» [112, с. 88].

Губернатор Д. Г. Бібіков у другій половині XIX сторіччя зазначав: «В число мѣсть, предназначенныхъ для поселенія евреевъ включены также

губернії Кіевкая, Волинская и Подольская. ...при поселені євреєвъ прозойдетъ, съ одной стороны стесненіе в нужныхъ собственно для крестьянъ земляхъ, а съ другой то неудобство, что придется поселить євреєвъ или въ самыхъ селеніяхъ между крестьянами, или хотя особняком, но в близкомъ разстояніи отъ христіанскихъ селеній. Такое сближеніе євреєвъ с крестьянами всегда клониться будетъ къ неотвратному вреду для последнихъ, а темъ более чувствительна и нестерпима будетъ невзгода для именій соседственныхъ помещиковъ» [за 776, с. 211]. Але уряд, який підтримував ідею колонізації євреїв у межах осілости, 26 грудня 1844 року видає «Положення щодо євреїв-землеробів», яке діяло до 1917 року [818]. Як результат, відбувається спрощення процедури оселення, норму подушного наділу збільшували з 5 до 8 десятин (у 1847 р. – з 8 до 12-20). Разом з тим, пункт про обов'язкову віддаленість колоній від селянських осель було скасовано. Проводячи колонізацію, адміністрація виділяла землю на 200-400 дворів, уявляючи єврейську колонію такою, як звичайну міграцію, а єврейське село – як українське, молдавське або польське. Вважалося, що вони будуть скотарями, хліборобами, але аж ніяк не крамарями або ремісниками.

Заходами уряду й місцевої влади, наприкінці 40-х років XIX сторіччя у підросійському Поділлі сформовано три колонії¹⁹: Старозакревський Майдан (1845), Кильянівка (1847), Кузьминка (1848). Найбільше гальмувала колонізацію незначна кількість коштів, які виділялись урядом. Часто колоністи не мали грошей навіть для придбання худоби та реманенту: «В течение 30 лет, прошедших со времени поселения, не последовало, кажется, никаких улучшений в хозяйстве переселенцев. Вокруг домов стоят низкие, полуразрушенные каменные ограды; на дворе оставлены промежутки, не завешенные воротами, и нет никаких домашних принадлежностей, как-то: сараев, амбаров и прочих, в самом бедном хозяйстве необходимых построек. На токах у редкого хозяина лежит по несколько копен сена, более же таких, которые никакого запаса не имеют» [776, с. 220]. Обстеження єврейських колоній, проведених урядовцями у 1847 році, дали досить невтішний результат: колонії утримувались неохайно, посіви колоністів занедбані. Колонії Поділля, за побутом та веденням сільського господарства, на тлі німецьких, створювали негативне враження.

Хоча відмічалось, що й німцям досить нелегко вдалося досягнути успіху. На це були певні причини, зокрема неврожаї 1833, 1841, 1846 років. У цей період було достатньо земельних угідь, їх засівали не повністю і, здавалося б, боротьби за землю не повинно було бути. Але угіддя були різної якості, на різній відстані від колоній, були луки загального користування. На цьому підґрунті виникала боротьба: «Земли у них (євреєв-колоністів) доселе не разделены на участки, предположенные для каждого семейства при первоначальном поселении. Все они пользуются

¹⁹ Без Балтського повіту

землями, своїми купно, отчого проісходит, что тот, кто имеет больше возможности, захватывает участки, принадлежащие другим его сотоварищам. Зажиточные евреи для выгод своих употребляют различные хитрости; например, во время посевов они не допускают беднейших к снятию травы с полей общего их владения под предлогом несозрелости оной, пока сами не наймут достаточного числа людей для косыбы, и в то время усиленными средствами стараются сколь можно более заготовить себе сена, и бедняки едва успевают снять в свою пользу самую малую часть оного, ибо по случаю нераздела земли каждый пользуется тем, что в состоянии обработать сам или наемными работниками» [776, с. 237].

Новий період в історії колонізації розпочався з 1852 року, коли генерал-губернатором Південно-Західного краю призначили князя О. І. Васильчикова, який прискорив темпи колонізації: «Земледельческое состояние более других меръ могло бы способствовать к возрождению евреевъ... Если бы боязнь земледельческого труда победить примеромъ двух-трехъ колоній, занятыхъ чисто земледелием, тогда я уверенъ, многія еврейскія семейства, живущія теперь в темныхъ и тесныхъ кварталахъ городовъ, въ полуразвалившихся местечкахъ, скудными остатками отъ жизни горожанъ или преступленіемъ, – направились бы к земледельческимъ занятіямъ» [776, с. 211].

Більшість євреїв просили дозволу на заселення скарбових земель. У Поділлі в 1853 році було 39989 десятин²⁰ вільних земель. Тільки їх не можна було віддавати євреям на поселення, бо на цих землях за спеціальним царським наказом та наказом Сенату з 28 серпня 1848 року потрібно було оселити 2267 родин колишньої польської шляхти. Міністр Державного Майна дозволив виділити для цього 4000 десятин і утворити на них ділянки по 20 десятин.

Одночасно з тим як розселялись євреї на скарбових землях, відбувалась колонізація на поміщицьких угіддях. У панських маєтках євреї поселялись невеличкими громадами, а інколи «колонія» складалась навіть з однієї родини, але обов'язково на землях одновірців. Що стосується колоній на казенних землях, то вони практично не мають нічого спільного з сільськогосподарськими та супутніми до них ландшафтами. Тут євреї зовсім не займались землеробством.

У 1858 році на Поділлі (без Балтського повіту) було 8 колоній (табл. 4.7), у 1870 р. – 14 колоній, де мешкало 9411 осіб на 8470 десятинах [345].

Щодо Поділля, то було розроблено проект, де запропоновано призначити до єврейських колоністів окремих доглядачів (сільські начальники та сільські прикази з старостами) з німецьких колоністів або українських селян, які б виключно керували колоніями. Посада доглядача мала полягати в безперервному спостереженні за поведінкою колоністів, щоб «они не отлучались изъ колоній безъ надобности, своевременно обсеменяли поля, собирали хлебъ и другіе продукты...» [91, с. 66].

²⁰ 1 десятина становить 1,09 га

Таблиця 4.7

Єврейські землеробські колонії Поділля 1858 р. [за 970]

№	Назва повітів і колоній	Кількість сімей	Кількість осіб		Площа угідь, десятин
			чол.	жін.	
1	Ольгопільський повіт, в Кузьминках (на казенних землях)	50	356	255	1019
2	Летичівський повіт, Старозакревський Майдан (на власних землях)	52	257	227	608
3	При поселенні Кальній Деражні (ур. Паслена)	1	12	7	61
4	Колонія Бзова	21	81	86	272
5	Проскурівський повіт, м. Проскурів (ур. Дубовий Став)	1	6	6	16
6	Летичівський повіт, Кильянівка	11	71	71	184
7	При поселенні Терешпіль	1	5	2	16
8	Ушицький повіт, при с. Калюс (поміщицькі землі)	23	77	65	400
Разом		160	850	719	2576

Німецькі колоністи зазначали, що: «хотя евреи для поселения и вышли в род земледельцев, но в деле ни малейшего понятия не имеют... Во всех деревнях необходимо было бы поднять распашкою целинную землю чрез наем сведущих людей, ибо евреи, не имея об этом сведения, – с крайним затруднением принимались за земледелие, которое и ныне проводят сами собою, должным порядком, не могут, а производят большею, частью наймом русских, с платежом немалых денег. В каждую деревню надо определить по несколько русских человек, для обучения евреев земледелию, так как еврей, по неведению их обращаться со всем тем, что до земледелия относится, при самом маловажном случае теряют самые нужные в хозяйстве части, как: волы, плуги, возы, а чрез то приходят в упадок. Выказываемая некоторыми леность к земледелию происходит не от их нехотения, а большей частью от того, что они не знают, как что начать и кончить; другие же, потеряв чрез неведение нужные орудия, остаются при всем своем к земледелию желании, – в невозможности оное производить» [91, с. 166].

Взимку, відповідно до особливостей землеробської культури, кілька місяців вільні від роботи, це прискорювало сезонну міграцію євреїв до міст і містечок. Південно-західні українські міста в ті роки були надзвичайно сприятливими для поселення тут єврейських колоністів. Ця обставина зазначена І. Г. Оршанським: «Єврей, как исконный торговец и ремесленник, мог бы решиться бросить свое прежнее, более легкое занятие и взяться за плуг и соху только тогда, когда не представлялось более никаких надежд жить прежним своим занятием, где все еврейские промыслы эксплуатированы до нельзя, как это, например, в Западном крае. Теперь представьте себе еврея-промышленника, переселенного в Бессарабию и Новороссию, страны совершенно патриархальные и необработанные в то время, когда началось

переселение евреев, и вместе с тем по громадным естественным богатствам и выгодному географическому положению предвещавшие блестящую экономическую будущность. Города только зарождались... Промышленного и ремесленного населения почти не было и оно только образовывалось. Очень естественно, что евреи, переселившиеся сюда для занятия земледелием, увидев перед собой такое широкое и необработанное поле промышленной деятельности, бросились на сродные и любезные им занятия, обещавшие более обильную жатву в городе, чем ту, на которую они могли рассчитывать, в качестве земледельцев» [776, с. 239].

Частина єврейських колоній знаходилась в угіддях непридатних до обробки. Євреї проживали в землянках або задовольнялись хатами без дахів, без огорожі, без надвірних будівель. Хліборобська праця для колоністів була такою фізично важкою, що витримували її не всі через етносоціокультурні особливості народу. Наслідком цього був занепад єврейських землеробських колоній. Відсутність землеробського досвіду колоністів ускладнювалось ще й незвичними для них природними умовами: «Не був в земледелии хозяевами, не привезли с собой орудия, а здесь хотя и купили, но по необходимости все оное употребляя, поломали и безвременно растратили; евреи парюю волов не могли вспахивать целинной земли, коя подымается для посева хлеба четырьмя парами волов (иначе в сем полуденном крае средств нет). О посеве можем верно утвердить, что, не був в настоящей практике хлебопашества, показывается им (нам), что все так делаем, как русские крестьяне, видим посев и урожай хлеба одинаков, но до рук наших не доходит; тому причиной: ненадлежащий вырост: засеем густо или редко, не так сожнем или дадим перестоять, перевезем без осторожности, безвременно вымолотим и очистим не так, как русские крестьяне, отчего часть хлеба теряется, с посеянной четверти едва ли получаем семена; стало быть, евреи должны выучиться сперва самонужнейшему хозяйству, ибо по краткому времени – в 3 года не могли еще понять первоначального правила хлебопашества» [91, с. 170].

Сумне видовище господарського життя відображали урядовці у 1857 році, оглядаючи поселення на Поділлі: «за немногими исключениями находятся въ состоянии бедности и значительная часть почти въ нищете. Собственно земледельческое хозяйство у нихъ, за исключеніемъ въ каждой колоніи несколькихъ весьма немногихъ домохозяевъ, вообще крайне скудное, въ большей части колоній совершенно ничтожное, а у значительной части колонистовъ этого хозяйства и совсемъ нетъ. Рабочаго скота вообще во всехъ колоніяхъ большой недостатокъ, а по некоторымъ онъ такъ великъ, что исключаетъ всякую возможность какой-либо обработки земли. Обработка земли самая жалкая, да и то посредствомъ крестьянъ. Сборъ хлеба недостаточенъ даже для прокормленія. Огородовъ почти нетъ, за исключеніемъ Абазовки и Кузьминки» [776, с. 241]. У 1859 році знову констатують факт, що після останнього огляду ситуація змінилась лише у гірший бік. Зрозуміло, що загальний негативний стан колоній відобразився на соціальному стані: тут панувало безладдя,

старшини й старости не мали авторитету, ніяких ознак культури не було: «Еврейская колонія на путешественника производит тяжелое впечатление. Две трети домовъ съ ободранными крышами, при чемъ многіе дома совершенно пусты; почти все дома не выбелены, глина съ наружныхъ стень пообвалилась. Около многихъ домовъ, какъ говорится, ни кола, ни двора. Однимъ словомъ, безъ преувеличенія можно сказать, что еврейскія колоніи представляютъ собою «мерзость запустенія» [970, с. 189].

Для виправлення становища департамент міністерства державного майна у 1856 році надіслав інструкцію, за якою колоністів, які працювали недбало, примушували працювати по триденному оброку, а для тих, хто не мав худоби та реманенту, – до робочої запряги.

О. С. Афанасьев-Чужбинський у 1863 році відвідав єврейську землеробську колонію, розташовану поблизу містечка Калюс Ушицького повіту Подільської губернії. Він зазначив незадовільний стан землеробства і значний розвиток промисловості. Чоловіки майже завжди відсутні у колонії; вони їдуть на ярмарки. Євреї заздалегідь винаймають худобу та реманент для демонстрації начальству. Поля оброблені найманими українськими селянами. Автор описує колонію: «Она (колонія – авт.) расположена надъ самымъ Днестромъ и состоитъ изъ белыхъ домиковъ съ кирпичными трубами; некоторые изъ нихъ огорожены, но у каждого есть клетушки для скота, хотя сарайчики эти сделаны более во исполненіе обязанности, нежели для защиты животныхъ отъ непогоды» [36, с. 201].

Зважаючи на існуючу ситуацію, колоністи починають емігрувати. Люстраційні комісії, що перевіряли євреїв-землеробів Південно-Західного краю, зазначили, що з 1564 на казенних землях на місці було лише 725 сімей [97]. Після ревізії на Поділлі урядовці відмічали, що у певних колоніях кількість відсутніх складає понад половину сімейств (така ситуація була характерна для Балтського повіту – з 1023 родин присутні лише 387, в інших дещо краща – у Кузьміні на 43 родини відсутня лише одна, а у 14 – по кілька): «Составныя семейства евреевъ, какъ залетныя птицы, появлялись летомъ въ колоніяхъ для пользованія плодами земли, а къ осени ускользали; счета имъ, какъ птицамъ, никто не сводилъ» [776, с. 243].

Наприкінці XIX сторіччя у містечках південного Поділля відбулись зміни у соціальному складі євреїв. Внаслідок введення державної винної монополії і заборони приватної торгівлі вином, у Подністров'ї почали з'являтися сезонні робочі-євреї, які наймалися на поденну роботу до поміщиків: «Євреи охотно предлагают свои услуги и работают не хуже заправскихъ землепашцев-крестьян, и вообще, отличаются трудолюбием и сметливостью» [562, с. 237].

В 1870 році у Подільській губернії було 14 єврейських колоній, де мешкало 9411 осіб на 8470 десятинах [763]. Більшість колоній занепали або не виконували функціонального призначення. Наприклад, у колонії Абазівка єврейське колонізаційне товариство засадило сади, які євреї не цінували і влаштували тут базарну площу. Колонія розташована на підвищенні з селитебними ландшафтами лінійної орієнтації: «Еврейскія-же

лачуги мають жалкій неопрятний видъ, хаты не обмазаны, стрехи ободраны, дворовъ нетъ» [763, с. 18], через дорогу знаходились сади українських селян.

У 1898-1899 роках у Росії було 296 єврейських колоній (разом з частиною Польщі), де проживало 76 тис. євреїв, у Південно-Західному краї – 60 поселень з 2227 сімей [391]; у Поділлі – 16 колоній, з яких у Балтському повіті – 10 (Кулачівка, Покутина, Мантурова, Богачівка, Чабаново, Гельбінова, Гершунова, Абазівка, Волярка, Голоче) та 6 – в інших повітах (Киліанівка, Старо-Закревський Майдан, Кузьминки, Кально-Деражня, Великий Берег, Безово). У структурі сільськогосподарських ландшафтів: городи (444 шт.), сади (42 шт.), тютюнові плантації (44 шт.), баштани (5 шт.), пасіки (15 шт.) [750]. На південному сході регіону виноградники, із середньою площею саду 1,4 десятини (у колоніях). Особливо якісними були виноградники на надзаплавних терасах річки Дністер. На початку ХХ сторіччя у Галичині в сільському господарстві євреї складали 17,7 % трудового населення, але за співвідношенням до неєврейського аграрного населення Східної Галичини – лише 1,9 %. У цей період єврейські колонії Поділля мають характер дисперсних поселень.

У 1908-1912 роках частину євреїв переселили з сільської місцевості, їм заборонялося займатися землеробством: «Идея привлеченія евреевъ к земледельческому труду в Россіи является теперь решительно непопулярной» [97, с. 11]. Вони позбавлялися прав пересування й володіння нерухомою власністю на селі. Перед першою світовою війною євреям у смузї осілості знову дозволено проживати в селах і займатися сільським господарством. У 1914-1917 роках більшість єврейських землеробських колоній Поділля було розгромлено.

Євреї не пристосовані до створення землеробського господарсько-культурного типу. Для того щоб вистояти в боротьбі за існування, єврейське населення використовувало всі способи, які з часом негативно відбивались на українському землеробському населенні. Землеробська праця для євреїв була й буде чужою [682].

Загалом, спробу заснувати єврейські землеробські колонії на Поділлі можна вважати невдалою, серед причин:

- проживання у «штетлах»;
- перехід від праці міської до хліборобської: «Безъ предварительнаго понятія о земледеліи, безъ всякой къ нему предрасположенности и нередко безъ нужныхъ для сего званія физическихъ силъ, естественно изъ боязни рекрутской повинности, еврей оставляетъ свои привычки и переселяется въ колоніи» [776, с. 244];
- вищий рівень потреб, ніж в українських та російських селян, він наближався до рівня німецьких колоністів;
- непридатність до освоєння земельних угідь, які надавались колоністам в ХІХ сторіччі; люстраційні комісії, які проводили нарізання землі та позбавляли колонії всіх орних угідь і сінокосів, залишаючи лише землі садиби та вигону, інколи розорювались і

вигонали;

- непослідовна, а часто суперечлива урядова політика щодо участі євреїв у землеробстві (їх зайнятість у сільському господарстві була 3-4 % [744]).

Важко сказати, яким був би подальший розвиток єврейських землеробських колоній, якби вони поступово не зникли під впливом історичних подій. При збереженні всіх чинників і тенденцій, очевидно єврейські громади чекали подальше зменшення населення, повне прийняття місцевої етнокультури та типу господарства. Але при цьому почуття належності до одного етносу, побутові традиції могли розвиватись і тут, де з ними менше, ніж у «штетлах» [184], конкурували автохтонна (українська) культура й побут і де євреї проживали невеликими компактними групами.

Єврейські примістечкові господарства. У 1917-1918 роках з'являються численні примістечкові єврейські землеробські господарства, у яких вирощували овочі, виробляли молочно-сироварну продукцію. Спочатку вони виникли з метою прогодування власних родин, а з часом перетворилися на товарні господарства.

У 1919 році, за даними демографа Я. Лещинського, на українських етнічних землях проживало понад 3,3 млн. євреїв. Через сім років, у 1926 році, їх кількість, зокрема, у Східній Галичині становила 556 тис. осіб. Більшість євреїв проживала у містечках (34%), у селах – понад 20 % [394]. У 1919 році ЦК РКП(б) ухвалив резолюцію: «Частина єврейського населення слід землезпорядкувати й включити у сільськогосподарське виробництво» [954, с. 67].

Зовсім в іншому стані опинились містечка в смузі вздовж польського та румунського кордонів. Тут євреї проживали у примістечкових господарствах. Найбільша питома вага євреїв у Могилівському (25,4 %) і Кам'янецькому округах (13 %). За даними Я. Кантора, з понад 150 тис. єврейського землеробського населення України на примістечкові колонії припадало 52 %, на старі єврейські колонії – 25 %, переселенські фонди – 23 %; території, зайняті старими колоніями, – 30%, примістечкові господарства – 18 % [394, с. 90-91].

Особливого розвитку в 20-х роках ХХ сторіччя набули господарства поблизу штетлів Поділля [184]. Формуються «карликові» господарства. Зокрема, у містечку Піщанка Вінницької області у 1923 році утворено єврейські землеробські кооперативи: «Трудолюбіє» (21 сім'я, 72 особи, 52 десятини угідь), «Земтруд» (32 сім'ї), «Гарантія» (31 сім'я), «Братство» (26 сімей), «Дружба» (45 сімей), які займались обробкою угідь і вирощуванням тютюну [562]; у містечку Деражня Хмельницької області функціонувало товариство з обробки землі «Серп», а також у 1929 році існували два єврейських колгоспи «ім. 12 жовтня» та «Червоний козак», у 1930 році – колгосп ім. Лютера [1].

Навесні 1925 року Наркомзем України розпорядився виділити вільні землі для переселення 1492 сімей на Поділлі. Зі старих єврейських колоній

залишилась лише Килиянівка Літинського району Вінницької округи (35 господарств та 152 особи), решта – представлені примістечковими господарствами [624]. Загалом, в Поділлі у 1925 році було 75 єврейських сільськогосподарських колективів [628]. У регіоні створювались артілі тютюнників, зокрема, поблизу містечка Хмельницького [949].

У 1927 році у 48 єврейських поселеннях проживало 35 тис. осіб, що обробляли приблизно 100 тис. га. У цей період в Україні була найбільша у Європі концентрація єврейського землеробського населення [562].

Єврейську молодь також залучали до землеробських компаній, у тому числі, в досліджуваному регіоні. Ці процеси відбувались у рамках єврейського молодіжного руху «Хе-Халуц» – організації, «члени которой – здоровые телом и душой юноши и девушки – примут на себя обязательство провести 3 года в сельскохозяйственных поселениях Эрец-Исраэль, где они будут солдатами еврейского народа, однако их оружием будут не сабля и винтовка, а плуг и лопата» [947, с. 789]. Організація проіснувала до другої світової війни.

У 1929 році почалася кампанія з об'єднання індивідуальних землеробських господарств у колгоспи, що призвело до інтенсивного зростання кількості євреїв-землеробів (табл. 4.8). Більшість єврейських селян віднеслись до цього критично, не бажаючи ставати членами об'єднань. Це стало причиною занепаду єврейського землеробства. Зростання сімей набагато випереджало зростання площі земельних угідь, що різко погіршувало стан примістечкових господарств. Для порівняння, якщо у Правобережній Україні на одне селянське подвір'я українця було 4,2 га (з них орної – 3,0), то на єврейське подвір'я – 3,1 га (2,6 га) відповідно [394].

Таблиця 4.8

Зростання кількості населення євреїв-селян на Поділлі, осіб
[за 394, с. 120-121]

Округи та населені пункти	1929	1930	+ або -, у %
Вінницька округа			
Ворошилівка	122	149	+22,2
Новий Констянтинів	5	11	+120,0
Тиврів	19	19	0
Кам'янецька округа			
Жванчик	94	169	+80,0
Соколець	2	2	0
Тульчинська округа			
Заборичі	11	80	+625,0
Крижопіль	14	17	+21,4
Мястківка	34	217	+638,0

Характеризують розвиток проектів примістечкових господарств повідомлення в регіональних газетах. У 1930 році в газеті «Емес» публікують дані про організацію колгоспів у містечку Яришів Могилів-Подільської округи: «Весенняя переселенческая кампания проходила в

этом году у нас в местечке в периоде разгара сплошной коллективизации. За этот период было втянуто в еврейский колхоз, насчитывавший до того времени 14 семей на площади 70 га пахотной земли и 8 га огородной земли и сада, еще 45 семей. Полагали, что при проведении землеустройства в районе коллектив получит дополнительно землю. Этот расчет провели, зная отлично, что в среднем по всему району приходится пахотной земли всего 0,6 га на душу» [394, с. 123]. Зокрема, у селі Попівець Копайгородського району виділено понад 2000 га земельних угідь, з них – 250 га віддали під єврейський колгосп з тютюновою спеціалізацією. У колгоспі села Соболівка понад 100 га оброблялись кіньми, сіяли зернові культури, вирощували овочі; також у господарстві були корови та свині йоркширської білої породи [907].

Зменшувалась урожайність, безгосподарність та безвідповідальність стали характерними рисами ставлення до всього, що було за межами власної присадибної ділянки. Хоча окремі примістечкові господарства були досить успішними. Наприклад, колгосп «Равенство» у містечку Меджибожі вирощував жито, пшеницю, овочі, кавуни, полуницю, череда було понад 500 корів, отара – 750 овець [563, с. 162].

У 1931 році загальна врожайність полів у колгоспах різко скоротилася. Єврейські сільські громади (рис. 4.4) опинилися без будь-якої допомоги. Селяни, щоб не померти від голоду, почали тікати в промислові міста: «Покуда что мы знаем, что большинство (колхозов) не располагает необходимым мертвым и живым инвентарем даже для того, чтобы вести экстенсивное хозяйство, а до того момента, когда эта интенсификация удастся, от них и следа не останется. Мы знаем также, ... что значительную часть вышеуказанных колхозников следует искать скорее на рынке, нежели ... в колхозе» [394, с. 125].

У 1938-1940 роках намагалися відновити єврейське землеробство, знову організувати колгоспи. Але до того часу єврейське селянство було майже знищено. Євреї шукали можливості мігрувати до інших країн. З офіційних документів зникає етнічна ідентифікація колгоспів та примістечкових господарств.

4.1.8. Сільські етнокультурні ландшафти російських старообрядців. Поділля – регіон, досить щільно заселений старообрядцями. Більшість російських поселень розташовані дугою від Вінковоцького району Хмельницької області до містечка Балти Одеської області. У Вінницькій області – 20 поселень, у Хмельницькій – 8. Перші поселення старообрядців у регіоні виникли в останній чверті XVII сторіччя. Історія заселення регіону російськими старообрядцями розкриті у додатку А.2, аналіз природокористування – у додатку А.5.

Топоніміка російських сільських селитебних ландшафтів. У топоніміці російських сільських поселень переважають назви «Пилипи»: Пилипонівка (передмістя м. Бершадь), Пилипи-Борівські, Пилипи-Хребтіївські, Пилипи (поблизу м. Бар), Пилипи (Митник Великий), Пилипи-Олександрівські.

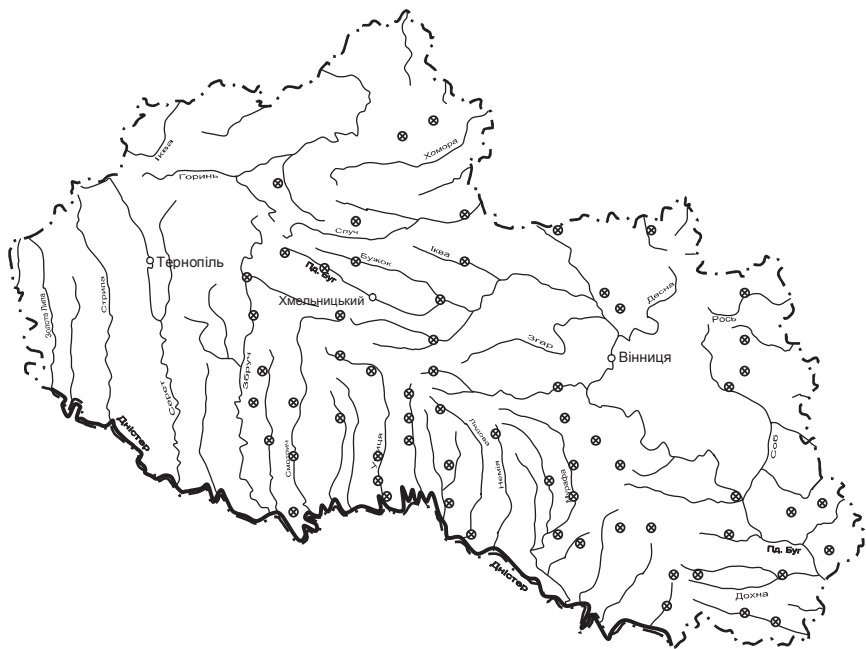

Рис. 4.4. Поширення єврейських сільських громад Східного Поділля в 1931 році

«Пилипів» було багато, що спричиняло незручності. Тому вводили другу (уточнюючу) частину назви, яка походила від сусідніх населених пунктів. Етимологічно назва «пилипон» співпадала з самоідентифікацією старообрядців: «липовани», «пилипони», «пилипи». Дослідники вважали, що походження цієї назви має кілька варіантів: а) походить від назви Пилипа, який вивів старообрядців з Росії; б) від назви дерева «липи» [746].

Структура етнокультурних ландшафтів російських старообрядців. У процесі розселення руські старообрядці створюють села та слободи впродовж XVIII сторіччя. Значну частину поселень знищено у XIX сторіччі. На місце російських поселенців заселяли українських селян. Частина поселень мають етнічно змішаний характер. Як приклад, село Шура-Копієвська, яка до 1836 року була заселена виключно руськими колоністами, граф Потоцький переселив 60 українських сімей із села Михайлівки Брацлавського повіту. Хоча село було змішаним, але громади проживали окремо і були розділені струмком.

Села розташовували у місцях, які віддалено нагадували ландшафти Росії. Наприклад, село Борсків Вінницького повіту заснували втікачі з підмосковного села Гуслиці. Назву Борсків отримав від «бору», на місці

якого збудовано село. Село знаходилось у балці і на схилах річкової долини. У центральній частині протікав струмок, який впадав у річку. У верхній частині струмок розпадався на дві притоки, розділяючи село на три частини. У селі було багато дрібних вуличок та провулків; найбільшими були Бурлацька та Раменська. Східна частина села носила назву «Гора». Багато будинків у селі були кам'яними, покритому жерстю. Поселення настільки відрізнялось від сусідніх українських сіл, що німці під час Другої світової війни назвали Борсків містечком [896]. Сучасне село має ландшафтну структуру, відмінну від українських сіл: «Випадковий мандрівник, якого сюди заведе дорога, не побачить звичного сільського простору, а насамперед розлогих городів, які збігають до не менш розлогих левад уздовж річки. Довкола трьох головних вулиць, від яких відгалужуються, мов гілочки від дерев, коротенькі тупички, один за другим туляться на крутих пагорбах будиночки... Городики біля них скоріше нагадують великі грядки» [588].

Село Людавку Вінницького повіту засновано у лісовому яру, де збудовано будинки з дерева. Поселення поступово розширялось, і старовіри заселили села Балкани, Пліци, Шламівку. Село Петраші Летичівського повіту також виросло на місці лісового масиву, а його засновники були вихідцями з північних губерній Росії. Старовіри уклали договір з поміщиком Зіньковським про звільнення території від лісу, а земля переходила колоністам у безкоштовне користування на 50 років. Аналогічне розташування, на місці лісового масиву, мали села Пилипи-Хребтієвські та Хворостна Ушицького повіту. Село Ставчани Ушицького повіту спочатку називалось «Потапово» і засноване вихідцями з-під Саратова. Після колонізації поселення отримує назву Ставчани, що походить від болотистої місцевості та значної кількості невеликих ставків.

Частина етнокультурних ландшафтів російських старообрядців представлена слободами – передмістями сіл або містечок: Курники – передмістя села Шершні, Чорнишівка – передмістя містечка Брацлав, Старе місто – передмістя містечка Вінниця. Двори у селах стояли в ряд настільки тісно, що у випадку пожежі горіла вся слобода; сакральні споруди будувались на кладовищах і виглядали по-різному: «где простой домъ съ осьмиконечнымъ на креше крестомъ, где настоящей храмъ въ великорусскомъ stile» [559, с. 907].

У периферійній ресурсній зоні домінували орні угіддя, які орендували або купували в поміщиків. Наприклад, колоністи села Петраші Летичівського повіту купили в поміщика поблизу села Женишківці 60 десятин землі, 5 десятин лісу і ставок з млином.

В угіддях вирощували пшеницю, льон, коноплю, соняшник. У селах та на околицях облаштували городи та баштани. Наприклад, старовіри села Борсків Вінницького повіту у 1905 році орендували 961 десятину угідь, з яких 216 – садибних, 14 – левадних, решта – орні угіддя [896].

Сади орендували в поміщиків, вирощували сливи «венгерки», які сушили у «лосниях». Слобода Чернятинська Літинського повіту

спеціалізувалась на садоводстві. У кожній садибі були плантації малини, смородино й інших плодово-ягідних культур. Скотарством займались переважно старообрядці Балтського повіту.

Старообрядці орендували ставки. Поблизу будували господарські будівлі, греблі, спуски, чистили ставки. Для очистки ставків старовірами створено відповідну технологію, розроблені спеціальні вози та інструмент [191].

На початку 30-х років ХХ сторіччя максимальна концентрація сіл з російським населенням була у південно-східній частині Поділля. У сучасних селах російських старообрядців збережено значну кількість етнічних традицій та особливостей природокористування.

4.2. Етнокультурні ландшафти містечок

Зі спектру етнокультурних ландшафтів детальних досліджень вимагають «вміщуючі», тобто селитебні. На Поділлі виділяють підкласи: міські та сільські [293], але поза увагою залишаються специфічні, «містечкові», які можна виокремити до третього підкласу, бо вони характеризуються неповторною ландшафтною структурою та специфічним етнокультурним наповненням. Саме в містечкових селитебних ландшафтах формується простір, освоєний місцевою етнокультурною спільнотою, де склались яскраво виражені форми традиційної культури, де є інтеграція з інокультурним середовищем: «Культурна людина живе не під голим небом, як мандрова, а в хаті або кам'яниці» [228, с. 46].

І. М. Гревс у 1921 році характеризував роль селитебних ландшафтів у пізнанні історико-культурного минулого, казав, що це «...лабораторії і спадкоємці культури, хранителі культури, і вищі показники цивілізованості. У них відбувається згущення культурних процесів, насичення їх результатів... Місто – центр одночасного культурного тяжіння і випромінювання, найяскравіше і наглядне мірило рівня культури, а історія міста – прекрасний путівник її руху...» [за 553, с. 182]. Тому, збереження спадщини містечок, розвитку їх етнокультурного середовища є важливе значення у їх дослідженні.

Для містечкової субкультури характерний потяг до інновацій, для сільської – перевага традицій. Хоча у старих містах та містечках забудова зберігала риси сільських поселенських структур [620].

Містечко, з погляду етнокультурного ландшафтознавства, сприймається як об'єкт довкілля, у якому відбуваються процеси формування містечкових селитебних ландшафтів на основі геологічної будови, рельєфу, клімату, ґрунту, флори і фауни і нарешті етнокультурологічних особливостей автохтонного населення [553, с. 184].

Містечка Поділля були осередком найближчих сільських етнокультурних ландшафтів, розуміючи під ним торгово-ремісничий центр, де обслуговується сільське населення з прилеглих територій [28]: «Каждое местечко, со своим промышленным населением и своими частыми

ярмарками и базарами, служит естественным торговым центром, куда для купли и продажи стекается все окрестное крестьянское население» [652, с. 105]. Містечка мали вигідне комунікаційне положення – на перехресті шляхів, що сприяло розвитку ярмаркової торгівлі. Тому, функція містечок – конвергентна, на відміну від сільських етнокультурних ландшафтів [224].

Сприйняття населенням свого місцеперебування включає функціональні особливості: забезпеченість роботою, житлом, етнологічні механізми проживання саме в цьому ландшафті, також задоволення естетичних потреб – все це складається у визначене ставлення до етнокультурних ландшафтів містечок.

Містечка Поділля – результат еволюції середньовічної урбанізації та її специфіки (додаток А.6). У характері ландшафтної структури подільських містечок відбилися етнографічні особливості урбанізованої території. Е. Реклю відзначає етногеографічні особливості містечок регіону: «Городъ Проскуровъ, окруженный высокими холмами, лежит среди болотистой равнины... тамъ же находятся поселения поляковъ, известныхъ подъ общимъ именемъ «мазуровъ». Хмельникъ окружень действительно полями хмеля, а ниже въ долине Буга лежитъ богатая Винница, и еврейскій Брацлавъ – некогда главный городъ большой польской провинции» [772, с. 844-845]. Містечка є результатом внутрішньої колонізації регіону, розширення та укріплення феодального ладу на регіональному і локальному рівнях: «Польсько-жидівське місто, з його никлим житем, пародією торгівлі й промислу, – на місці колишнього інтенсивного міського життя російських часів – було одним з найбільш характеристичних дарів «культурної місії» Польщі на Русі» [259, с. 261].

4.2.1. Етимологія терміну «містечко». У слов'янських мовах «місто» і «містечко» мають спільний корінь, але різне трактування: давньоруське – мѣсто «місце, селище»; польське – miasto «місто, ринок»; чеське – město «місто», místo «місце»; словацьке – mesto «місто», miesto «місце»; болгарське – място «місто, місцевість». Розвиток терміну в контексті «великий населений пункт» (через проміжне «базарна площа», «ринок») відбувся, очевидно, під впливом польської мови [354, т. 3, с. 484]. Про цей факт свідчить етимологія слова městisko, воно як похідне у сербохорватській мові означає «частину двору перед будинком», у верхньолужській – «місце або місто великих розмірів»; у польській мові miaszeczko – «маленьке, убоге містечко» [1004, с. 201-202]. У давньоруській мові є поняття «мѣстище», яке означає «місце, ділянку землі, на якій раніше знаходилось поселення, господарські або інші споруди» [1004, с. 201-202]. «Місто» та «містечко» мають різне значення, коли чинником для виділення є адміністративний [121, с. 679].

У різних топологічних культурно-географічних дослідженнях [254, 434, 696, 767] терміни «місто» та «містечко» набувають також різного значення залежно від того, що розуміють під поняттям «місце». За різних підходів це поняття може означати мінімальну, елементарну частину

соціального простору, унікальне середовище життя, арену і сцену, процес і структуру. Американський географ Ф. Вагнер писав: «Я не вважаю наріжним каменем культурної географії ні ландшафт, ні простір, ні навіть культуру як таку, а тільки – місце» [за 767, с. 46]. В. М. Калуцков зазначає, що місце (на відміну від території) є базовим поняттям в етнокультурному ландшафтознавстві [432, с. 10]. У порівнянні з територією місце може трактуватись як потенційне житло для людини, а територія і район такої функції не виконують. У контексті дослідження поняття «місце» має культурно-географічну й історико-культурологічно-етнологічну інтерпретацію і близьке до гуманістично-географічного, розкриваючись через етноспільноти. Найвиразнішим способом ідентифікувати себе з певною етнокультурою є вираження своєї культурної належності через певні місця ландшафту, що для Поділля визначається через місце проживання, через характерні містечкові етнокультурні квартали, архітектурні забудови, наявності сакральних і тафальних ландшафтів тощо [254, с. 162, 324]. Р. Б. Казаков [427] виділяє архетипи ландшафтного простору, які можна конструювати не тільки за зразками (місто, містечко, село, сільський пейзаж), а й вивчати універсальні місця. Провівши паралелі між поняттями «місце» (топос) та «місто» (містечко), можна стверджувати не тільки етимологічну, а й культурно-географічну спільність понять.

У російській мові слову «місто» відповідає «городъ», яке походить від «городити» та означає «відгороджене та укріплене місце»; слово «містечко» російською звучить майже аналогічно – «местечко». Частина міст Південно-Західної Росії до XVIII сторіччя мали характер військового укріплення, у якому під час нападів рятувались сільські жителі. Такі міста, за функціональністю, подібні до західноєвропейських замків. Їх формування пов'язане з особливостями морфології ландшафтних комплексів. Для військових укріплених міст головною особливістю була розчленованість території та наявність водних перешкод. Це відбилось на співвідношенні між міськими та сільськими селитебними ландшафтами: чим більша площа розчленованого рельєфу, тим менша площа сільськогосподарських та сільських селитебних ландшафтів.

4.2.2. Дефініція і критерії виділення «містечка». Розуміння терміну «місто» поступово ускладнюється. Б. О. Рибаків відзначив такі риси давньоруського міста: наявність фортець, дворів феодалів, ремісничих посадів, церков [493]. В. В. Карлов виділив інші містоформуючі ознаки: бelligеративні споруди і торговельно-ремісничі поселення [166]. За такими принципами сформувались квазі-міста (протоміста), до яких можна віднести городища VII-X сторіч.

О. В. Коломейцева виділяє підходи до визначення «міста» як населеного пункту (рівноцінне «містечку»): а) культурно-філософський, коли формування культурного ландшафту міста відбувається у свідомості людини; б) культурологічний, де одиницею просторової організації є саме місце (топос), яке створюється міськими (містечковими) спільнотами; в)

середовищний, у якому містечко є середовищем життя і місцем концентрації людської діяльності; г) культурно-біографічний (історико-культурний) – місто є живою істотою і концентрацією духовного життя регіону [474]. Зазначимо: більшість праць, що розкривають дефініції «місто» та «містечко» у контексті етнокультурного ландшафту, використовують культурологічний підхід.

Термінологічна диференціація між малим і великим містом з'явилась в Європі у XIII сторіччі. У західнослов'янських землях термін «*civitas*» живився для міст, які мали магдебурзьке право. Для назв містечок у польській мові використовували *forum*, *locus forensis*, *ville forenses*, *ville fori*, які у польських актах XII-XIII сторіч означали містечка з місцевим правом; *civitas forensis*, *civitas cum foro* у польських та чеських привілеях XIII-XIV сторіч означали приватні міста [1020, с. 192]. У Київській Русі міські селитебні ландшафти мали різні назви: «мале місто», «місто», «місто-державо». У Росії аналогом «містечка» був «посад» [369, с. 271].

Місто – поселення замкнутого типу, з міськими правами, з великою кількістю мешканців, зайнятих у ремісничо-промисловому виробництві, у торгівлі, а також в адміністрації [611]. П. М. Батюшков писав, що після введення магдебурзького права подільські міста з земських перетворились у міщанські (тобто у містечка) [748, с. 73], втративши ознаки російського міста. Морфологічна структура «городу» (міста) змінювалась, збільшувались площі селитебних ландшафтів, зменшувались – сільськогосподарських. Місцеві етноспільноти переставали займатись землеробством, переходячи на ремесла промислового характеру.

Поява містечок зафіксована вже у VI-VII сторіччях, вони названі «градами»: «Проте типових містечок і міст у IX-X ст. у межах Київської Русі ще не було» [610, с. 4]. Автори стверджують, що більшість містечок Київської Русі формуються впродовж IX-XIII сторіч. Такий підхід неаргументований, відсутнє визначення «містечка», немає критеріїв його виділення, не вказано різницю між «містечком» та «містом». Етимологія цих термінів вказує на певні відмінності між ними.

В одному з джерел зазначено: «Чіткого визначення поняття «містечко» немає» [610, с. 4], але зустрічаємо дефініції, засновані на різних критеріях виділення (табл. 4.9).

Аналізуючи дефініції «містечка», визначимо *критерії* його виділення:

- ландшафтний, де містечкові ландшафти займають проміжне положення між сільськими та міськими селитебними ландшафтами;
- історико-культурний та етнографічний, де містечко представлено поквартальною забудовою з етнокультурними та архітектурними традиціями (єврейські, польські, вірменські, українські квартали);
- за видом діяльності місцевого населення, з переважанням сільськогосподарського виробництва у XVI-XVII сторіччях (тваринництво, зернове виробництво, бджільництво) [373], у XVIII-

XIX сторіччях – торгівельно-промислових занять. Іноді «містечком» вважалось те поселення, більшість мешканців якого належало до міщанського стану [378];

- належність містечок до приватних володінь: у першій половині XIX сторіччя містечка були центрами садиб, а з другої половини XIX сторіччя – переважає торговельно-ремісничя функція [381];
- за кількістю населення та будинків (показники варіюються від 3 тис. до 40 тис. осіб [746]); І. П. Крип'якевич вважав межею між містом та містечком розмір поселення у 500 будинків;
- за формуванням образу місця, для якого характерна відсутність «душі» містечка, а у структурі домінує ринок як місце перетину землевласницьких інтересів, де «мешканці ринкового містечка, навіть якщо вони ремісники або торговці, живуть і думають як селяни» [989, с. 93].

Таблиця 4.9

Дефініція терміну «містечко»

Рік	Визначення
1888	К городским поселениям не в смысле укреплений должны быть также отнесены такие, которые носят названия – место, местечко [146, с. 80].
1892	Містечко – «щось середнє між містом і селом» [126, с. 750].
1896	Містечка виділялись за своїм економічним значенням, за переважанням серед жителів (переважно євреїв) торгівельно-промислових занять, поселення наближаються до міського типу [590].
1897	Поселення, які не мають значення адміністративних міст, але можуть бути поставлені в ряд не тільки з повітовими містами, а навіть «и выше – по обширности и численности населения, по развитию торговой и промышленной деятельности, по отношению лучшему их устройству, по зажиточности населения, наконец – по историческому значению» [369, с. 271]
1911	Містечко – поселення або селище, яке є чимось середнім між селами, з одного боку та містами, з іншого. Зазвичай поселення знаходяться на землях поміщика, але їх жителі займаються не землеробством, а торгівлею та ремеслами [591, с. 438]
1938	Містечка мали частинно міський, але ж переважно – сільський характер. Українська людність у них займалась сільським господарством, жидівська – торгівлею та ремеслом [224, с. 355].
1981	Містечко – торгово-ремісничий центр, де обслуговується сільське населення з прилеглих територій [28, с. 49].
2009	Селище міського типу (селище, містечко) – це мале міське поселення людністю не менше 1 тис. осіб, що має відповідну вуличну забудову і переважно вже сформовані міські традиції, на території якого розташовані значущі промислові, транспортні чи рекреаційні об'єкти, де працює не менше третини зайнятого населення, є адміністративні установи чи об'єкти соціально-культурної інфраструктури, що забезпечують обслуговування прилеглих сільських населених пунктів [329, с. 125].

Сучасні визначення «містечка» втрачають історико-культурну й етнічну складові, акцентуючи увагу тільки на кількості населення і наявності міської соціально-економічної інфраструктури. Архітектори говорять про формування в містечку стереотипу урбанізованого

середовища, рисами якого є просторова захищеність, просторово-розпланувальний лад, естетичні враження, постійні комунікаційні можливості [727].

Тісний зв'язок містечок з селами та переважно однаковий характер виробництва підтримували і розвивали етнокультурний ландшафт української самоідентичності [938]. Навіть, при переважанні впливу єврейського і польського етносів у містечках регіону продовжувала зберігатись і розвиватись українська традиційна культура.

Але між містечками і селами регіону є критерій, запропонований В. Пернацьким [127], який поділяє їх на окремі категорії. Містечковий спосіб життя він називав «вертикальним» або багаторівневим, де ландшафти на другому плані, після виробничих стосунків. А для села характерний «горизонтальний» (однорівневий) спосіб життя, де переважають натуральні ландшафти; залежність етноспільнот від природи урівнює їх і встановлює межі їх інтересів.

На початку XIX сторіччя містечка прирівнювали до сільських поселень, і у державних актах вони називались «селениями» [477]. У другій половині XIX сторіччя формується нова типологія міст, у якій «містечко» називають «торгово-ремісничим містом» [423, с. 613]. Етнологічну складову зазначив А. О. Гуменюк [267], який вважав, що у другій половині XIX сторіччя статус «містечка» не мав підстав, а був пов'язаний з прагненням обмежити проживання єврейського етносу в різних типах поселень. Проте, незважаючи на внутрішні етнокультурні відмінності, містечка об'єднує переважання торгово-ремісничого сектору над промисловим. Крім торговельної функції, містечка виконували й оборонні функції (на основі фортифікаційних ландшафтів).

Ознаки містечок регіону у XIX сторіччі: а) етнографічна – приуроченість до смуги осілості євреїв; б) характерні для них ярмарки [955], з 32 населених пунктів Подільської губернії ярмарки проводились у 10 містах, 20 містечках, 2 селах; в) Сенатом у 1894 році встановлено, що єдиною ознакою містечка, яка відрізняє його від села, є думка самих мешканців, які вважають його таким [378]. Наприкінці XIX сторіччя у Західному Поділлі критеріями містечка визнавались: майнова належність, володіння магдебурзьким правом, наявність торгів і культових споруд, розмір поселень, просторовий розвиток [31]. Але найчастіше критерієм виділення містечка був демографічний показник.

Спеціальною постановою ВУЦВК (1925) термін «містечко» був скасований [216], як заміник введено «*селище міського типу*», воно за визначенням є проміжним між сільським населеним пунктом і містом [828, с. 173]. Проте така зміна не врахувала існуючі етнокультурні особливості Поділля, де понад 400 років існували містечка, виконуючи важливу роль ідентифікатору регіону.

На початку ХХІ сторіччя в історичній і географічній літературі (Г. І. Денисик, А. І. Доценко) усе частіше вживається термін «містечко», «містечкові ландшафти», «етнокультурні ландшафти містечок». Це

відновлення старих назв підтримує Н. І. Дністрянська, яка стверджує: «Логічними є й аргументи (лексичні, етимологічні) щодо перейменування селищ міського типу в містечка. Однак, ставлячи питання про такі зміни, стратегічно важливо, щоб нові положення²¹ не вели до зниження статусу поселень, а сприяли зміцненню поселенської мережі. В цьому контексті зміна назви «селище міського типу» на назву «містечко» є досить логічною» [329, с. 125].

У контексті культурної спадщини та формування етнокультурних ландшафтів може вживатись також термін «історичне місто» замість «містечка», якщо воно має традиційну поквартальну забудову, відповідне культурне, історичне та архітектурне середовище [418, с. 573]. Поняття «історичне місто» ухвалили у 1987 році Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць, що пов'язано зі зникненням у давніх містах традиційної культури. Список «історичних міст» України укладено у 1993 році, до якого включено 278 міст, а також 165 селищ міського типу [931, с. 316]. В українському законі «Про охорону культурної спадщини» (2000) «історичне місто» трактують як «історичне населене місце» та «історичний ареал населеного місця». В Україні зараховують до історичних міста віком понад 300 років, а також усі обласні центри незалежно від віку [186]. За інтегральною цінністю історичні міста поділяють на чотири категорії: 1) міста з великою кількістю об'єктів культурної спадщини, які добре зберегли міське та природне середовище, основи первинної структури і наступних етапів її розвитку; 2) міста з дещо меншою збереженістю історичного міського середовища, первинної структури та кількістю і цінністю об'єктів спадщини; 3) міста з частковою збереженістю старовинної містобудівної структури і невеликою кількістю об'єктів спадщини, але таких, що не відіграють активної ролі в їх структурі; 4) міста з поодинокими цінними і значними об'єктами культурної спадщини, які відчутно впливають на оточення. На Поділлі до першої категорії відноситься лише Кам'янець-Подільський, решта містечок – до другої, третьої та четвертої.

Відповідно до класифікації міст [906], містечка Поділля за особливостями функціонально-планувальної організації території можна віднести до моно- та поліцентричних регулярних, з правильною поквартальною забудовою.

Під «містечком» розуміють селитебний ландшафт, з поквартальною забудовою і вираженням етнокультурним (моно- або полі-) ядром, яке є носієм місцевої культури.

До сучасних великих міст застосування терміну «містечко» неприпустиме. Необхідно вживати такі назви, як урболандшафт, міський селитебний ландшафт. О. П. Ковальов [461] розглядає місто як штучний ландшафт, у якому формується урбоетнос, що й сталось з подільським містечком у другій половині ХХ сторіччя, яке втратило свою неповторну

²¹ Закон про «Адміністративно-територіальний устрій України»

мультикультурність і мультиетнічність.

4.2.3. Історія формування етнокультурних ландшафтів містечок Поділля. Шляхи та способи поширення етнокультури можуть бути досить різноманітними: набіги й завоювання регіонів та країн мігрантами (військова колонізація), місіонерство або проповідування, торговельні стосунки й обмін товарами. Найпродуктивнішим напрямом є мирна колонізація. Вона пов'язана з імміграцією переселенців на вільні землі.

Формування селитебних ландшафтів Поділля пов'язане з колонізаційними процесами та фізико-географічними факторами, що віддзеркалено в різних хронологічних схемах. М. А. Рожков виділив п'ять періодів в історії міської й сільської селитебних мереж Росії, але схема не враховує особливості формування Поділля [786, с. 2]. Н. В. Бжезовська виокремила чотири етапи: 1) середина X ст. – середина XIII ст. (період формування мережі населених місць на Пониззі, що входило в Галицько-Волинське князівство); 2) середина XIII ст. – кінець XIV ст. (період монгольської військової колонізації); 3) кінець XIV ст. – XVIII ст. (період, коли Поділля було під владою Польщі); 4) кінець XVIII ст. – XX ст. (період, коли Поділля було у складі Росії, Австро-Угорщини, України) [72, с. 61]. Л. І. Воропай виділила епохи феодалізму, капіталізму, соціалізму, а у їх складі – періоди та етапи [208].

Етапи формування етнокультурних ландшафтів містечок. Початковим етапом формування міст та містечок регіону є поява протоміст. На основі свідчень писемних і речових джерел, на території Волині та Галичини виділено хронологічні рамки їх походження:

- поява зародків міст: перших – VI-VII сторіч, масова – VIII-IX сторіч;
- існування й розвиток протоміст – VI-IX сторіч включно; міські селитебні ландшафти на Поділлі формуються з IX сторіччя: ulичі на Дністерсько-Дунайському межиріччі мали 318 міст [369, с. 270];
- початок переростання їх у ранньофеодальні міста: друга половина X – перша половина XI сторіччя;
- формування головної частини волино-галицьких міст – друга половина XI – перша половина XII сторіччя;
- збільшення загальної кількості міст у другій половині XII – першому сорокаріччі XIII сторіччя [493]. У другій половині XIII сторіччя, після татаро-монгольського навали вціліли міста Галицького королівства і Болохівської землі. У галицьких містах сформувався строкатий етнічний склад: поляки, українці, цигани, німці, євреї.

1 етап – Київська Русь, формування протоміст, переважно монокультурний. Створення містечок та міст регіону пов'язане з появою

протоміст-городищ, які будувались упродовж IX-XIII сторіч, але найбільше їх створено у XII-XIII сторіччях. До таких, у межах Подністер'я та Південного Побужжя, відносять городища поблизу сіл та містечок Вінницької області: Борисівка, Брацлав, Вищеольчедаїв, Верхня Крошівка, Вила-Ярузькі, Ворошилівка, Григорівка, Гулівці, Губник, Дребчин, Дерешова, Клембівка, Мельниківці, Немирів, Ометинці, Попелюхи, Сабарів, Сажки, Слобода Брацлавська, Уладівка, Шаргород, Юрківці, Яструбиха; Хмельницької області: Бронівка, Гарячинці, Глибівка, Городок, Княгинин, Княжпіль, Привороття, Черче; Тернопільської області: Антонівці, Бабинці, Більче-Золоте, Борцівка, Вовківці, Залісся, Окопи, Підгорне, Устя [138, с. 93]. Як зазначено в Іпатіївському літописі більшість городищ регіону в XII сторіччі були у складі південно-західного фронтиру Русі.

Давньоруські городища за своїм функціональним призначенням – це городища-замки і городища-міста. Перша категорія була найпоширенішою. Городища-замки були порівняно невеликі за площею та оточені неукріпленими сільськими поселеннями. Городища-міста – крім центрального осередку (цитаделі) включали квартали ремісничо-торговельних посадів. Зосередження ремесла та торгівлі є характерною рисою всіх давньоруських міст, що наближало їх за ландшафтною структурою до ландшафтів містечок XVI-XIX сторіч.

Одним з найвідоміших ранньослов'янських міст була Бакота. Ядром селитебного ландшафту було городище на мисоподібному підвищенні лівого берегу річки Дністер в урочищі Скельки. До городища прилягав посад, який простягнувся в напрямі сіл Теремці і Студениця сучасної Хмельницької області. Кам'янець – друге місто регіону, вперше згадане в Іпатіївському літописі у 1196 році. Ядро селитебного ландшафту знаходилось на високому скелястому мисі над р. Смотрич. У західній частині мису було городище, обнесене валом і глибоким ровом [138].

До міст раннього середньовіччя у Поділлі віднесено Ушицю (перша згадка в 1144 році) на території містечка Стара Ушиця Хмельницької області, у 1980 році затопленого водами Дністровського водосховища. Дитинець на лівому березі річки Дністер представлений городищем округлої форми, площею 0,2 га та у північно-східному напрямі посадом площею 30-40 га [871].

У другій половині XII сторіччя верхнє Побужжя заселене; у Болохівській землі формується мережа міст та замків: городища поблизу сучасних містечок Деражня, Шепетівка, села Теліжинці Хмельницької області [25]. У південній Волині у XII-XIII сторіччях максимальна концентрація селитебних ландшафтів пов'язана з незначною лісистістю регіону.

У регіоні смуга осілости обмежена фронтірними Болохівськими землями. Їх південна межа співпадала з басейном Згару. Там знайдені землеробські околиці, сконцентровані навколо невеликих укріплених поселень, що розділяли Галичину і Подніпров'я. За суспільним устроєм етнокультурні ландшафти були слабко інтегрованою системою з

рівномірно розподіленими селитебними ландшафтами, де відбулось взаємопроникнення кочової й осілої культур. З міст Болохівської землі відомі: Деревич, Губин, Кобуд, Бозький, Дядьків [135].

Побужжя слабо забезпечене великими водними шляхами і віддалене від великих міст, тому селитебні ландшафти формувались упродовж сторіч за рахунок культурних інвазій степових кочівників, при їх переході до осілого способу життя.

Заселення Болохівських земель у XII столітті складало значний масив осілої цивілізації. Формуються міста Межибож, Божьке та Прилуки. Поступовий рух на південь відбувається як шляхом витіснення кочівників з кращих земель, так і шляхом союзу та асиміляції з ними. Назви багатьох міст Поділля мають тюркську генезу: Бершадь, Теплик, Гайсин (Айсин), Липовець, Козятин, Уланів тощо [285].

Побузькі ландшафти щільно заселені, створюючи Бузький клин осілости між трьома річками: Дніпром, Бугом, Дністром. Бузький середній клин заселений менш від інших, можливо, через недостатню повноводність Південного Бугу. За припущенням В. Д. Отамановського, можливі напрями колонізації середнього Побужжя у доетнічний страт розвивалися або лише на заході (Придністрянщина), або ще й на півночі (верхнє Побужжя), а вже звідти ранні селитебні ландшафти поширювались уздовж правого узбережжя річки Південний Буг [905].

У XII сторіччі у південно-східній частині фронтиру Галицько-Волинського князівства формується щільна мережа з невеликих міст-фортець – Хотин, Калюс, Ушиця, Бакота. До найдавніших селитебних осередків, які існували у середині XII сторіччя, відносять Микулинці, Борків, Новоселицю, Ріг, Почапінці, осади Супрунів, Мізяків, Янів, Літин [848].

Перші містечка Поділля (у межах сучасного адміністративного регіону) сформувались наприкінці XIII сторіччі, хоча В. Я. Верменич зазначає XV сторіччя, коли виникли найдавніші містечка Галичини [126]. Альтернативний час виникнення містечок дає Р. В. Низькошапка [638]. Автор вказує на появу містечок у VI-VII сторіччях, виділяючи давньоруський етап. Неможливо погодитись з цим твердженням: а) відсутня аргументація появи містечок, є лише посилання на матеріали археологічних розкопок; б) цей період не може бути давньоруським; в) у давньоруський період (IX-X сторіччя) формувались не ландшафти містечок, а городища, які виконували у першу чергу бєлігеративні функції, а його передмістя – селитебні. У періодизації дослідження містечок регіону Р. В. Низькошапка виділяє середньовічний період з XIV до XVII сторіччя. *Але класичні містечка Поділля почали об'єднуватись у поліетнічному страті з XVI сторіччя.* Формування етнокультурних ландшафтів містечок відбулось у кілька етапів [176].

2 етап – етап литовської колонізації (XIV-XV ст.), переважно моноетнічний. Внаслідок литовської експансії, райони осілости значно розширились на південь і південний схід. Формування селитебних

ландшафтів Побужжя почалося лише на початку XIV сторіччя, під час литовської експансії на південь і захоплення послаблених татарськими набігами західних князівств Київської держави. У цей період були реконструйовані і засновані Брацлав, Вінниця, Смотрич, Кам'янець, Меджибож, Хмільник [57].

Спроба встановити межу перших поселень, які існували у XIV сторіччі на Поділлі, приводить до аналізу географічного розташування давніх осад і процесу утворення землеволодінь на межі осілости і степу. Весь хід колонізації на території Поділля у XIV-XV сторіч відбувається в період боротьби з татарами. У 1430 році татари зруйнували Вінницьку волость, захопили і спалили Вінницький замок [259].

У Західному Поділлі селитебні ландшафти інтенсивно формуються у XV-XVI сторіччях. Розбудова селитебної мережі відбувалась шляхом розширення маєтків, землеволодінь, освоєння нових земель на основі замків, займанщини, пасік, слобід, осад, фільварків. Маєтки Шендерів, Тростянець, Тиврів розширювались за рахунок «пасік»; через поширення займанщини, слобід, осад формуються нові і збільшуються старі села – Цвіжин, Медвідка, Сальник, Вишенька, Микулинці, Калітинці тощо. У 1500 році у Руському воєводстві було 93 міста, Подільському – 15. При цьому міста 1-ї категорії на території регіону були відсутні, а до 2-ї категорії відносився лише Кам'янець-Подільський, решта – були містечками. Наприкінці XVI сторіччя на Поділлі вже 37 містечок. Після 1569 року активізується процес польської колонізації. Урбанізаційні процеси сповільнюються у другій половині XVII сторіччя, коли 80 % міст та містечок Червоної Русі було знищено [1023, с. 16].

Серед найбільших містечок регіону цього періоду: Брацлав, Вінниця, Могилів, Меджибіж, Смотрич, Кам'янець, Бакота, Кременець, Полонне. Проте ці дані досить умовні, тому що населені пункти згадуються у письмових джерелах зі значним запізненням. Не завжди було зрозуміло, чи були міста (містечка) XV сторіччя власне містами, чи це були «гради» (городища), тобто замки-фортеці. Швидше за все, це були замки-фортеці. Тому у цей період тільки *закладається основа для формування «класичного» містечка середньовіччя. Ядром майбутнього містечка був бєлігеративний ландшафт*, навколо якого до початку XVI сторіччя формуються селитебні ландшафти з переважанням української етноспільноти. У західноруських літописах вказано, що Коріатовичі²² спорудили «твержу» на р. Смотрич, а потім поставили міста Бакоту і Кам'янець [448].

У 60-х роках XIV сторіччя до складу Поділля відійшли болохівські міста – Межибож і Божський. Межибож ототожнюється з подільським містом Меджибож, у той час як з приводу локалізації міста Божський ще в XIX сторіччі були суперечки, які продовжуються і зараз. О. В. Білецька

²² Коріатовичі (Коріатовичі, Корятовичі, Коріютайтиси) – династія литовсько-руських (українських) князів, одна з ліній Гедиміновичів.

вважає, що це місто Божський – це сучасне містечко Хмільник Вінницької області [76].

У цей етап відбувається процес відокремлення міста від села. У містах і містечках збільшується число мешканців, які розвивають ремесла та торгівлю, але значна частка населення продовжує займатись землеробством, скотарством, рибальством. Тому до складу міської території входили орні угіддя, сіножаті, пасовища, озера, ріки, ліси [275].

3 етап – етап польської колонізації, поліетнічний (XVI-XVII ст.). З появою польських родів відтворюються містечка регіону за магдебурзьким правом. Це право передбачало роздільне проживання різних етносів у містечках на окремих вулицях або кварталах. У цей етап створюються польські, єврейські, вірменські етнокультурні ландшафти містечок.

На початку XVI сторіччя, після занепаду регіону, міські громади Вінницького повіту мали функцію своєрідного колонізаційного «насосу», який вбирав мігруючі елементи козацьких конвіксій українського етносу.

З'явилися містечка, які належали магнатам. На Брацлавщині містечками володіли русько-литовські роди – князі Масальські, Сокольські, Острозькі, Корецькі, Четвергенські тощо; польські шляхетські роди – Язловицькі, Замойські, Синявські, Потоцькі, Калиновські, Яблоновські тощо; представники вінницької та брацлавської шляхти – Кміти, Черленковські, Микулинські, Оратівські, Ладжинські тощо [333]. У таблиці 4.10 зазначені містечка, які були створені або перебували у власності різних родів на Брацлавщині.

Таблиця 4.10

Формування містечок Брацлавщини під впливом етнокультури у XVI-XVII ст.

Найбільші роди	Прізвища	Містечка, якими володіли роди
Князівські русько-литовські	Острозькі	Липовець, Вінниця, Брацлав, Шпиків
	Четвергенські	Немирів, Соколець
	Збараські	Погребище, Дашів, Бершадь
Польська шляхта	Замойські	Чернівці, Шпиків (з 1622), Рогізна, Томашпіль
	Калиновські	Гулівці, Тульчин, Тростянець, Янів, Івангород
	Потоцькі	Браїлів, Жмеринка
Вінницька та брацлавська шляхта	Кмітичі- Александровичі	Літин, Піків
	Комарі	Сутиски, Янків
	Дашковичі-Клещовські	Тростянець, Тиврів
	Оратівські	Оратів

Містечка Східного Поділля формувались поблизу замку, вони були оточені навколо укріпленням – «острогом»²³. Остроги рідко захищались, і населення під час набігів переселялось до замку. Етнокультурна диференціація містечкових кварталів до середини XVI сторіччя для містечок Східного Поділля не характерна. Але у цей період містечка регіону

²³ Острог – вал, на який поставлена дерев'яна загорожа з певною кількістю воріт

відігравали важливу колонізаційну функцію, зосереджуючи понад половину у Брацлавському і третину населення – у Вінницькому повітах [146].

Галицькі міста XVI сторіччя були власністю короля, магнатів, дрібної шляхти та духовного кліру. Власники споруджували міста за певним ідеалістичним планом, відповідно до якого місто мало визначену форму і етнічні громади: польська, вірменська, єврейська або українська – кожна отримувала свою територію. Домінантами кварталів були сакральні ландшафти: костел, церква і синагога. Костьолу виділяли найзручніше місце в ландшафті містечка. У Подільській губернії такий етноландшафтний підхід був характерний для польських канцлерів Замоїських, які спланували у XVI–XVII сторіччях містечка Шаргород і Томашпіль. Їх планування спочатку було зорієнтоване на палац власника, а надалі, з розвитком містечка, – на ринкову площу і будівлю магістрату й ратуші [492].

Наприкінці XVI сторіччя в містах та містечках з'являються вулиці, часто відділені за національною ознакою мурами, ровами та брамами. Українська частина містечка була спочатку сільським передмістям, але коли населення отримувало права польських міщан, воно переходило до категорії містечка.

Містечку Хмільник в 1565 році мало до 320 будинків, з яких тільки 5 були єврейськими, а решта – українськими [146]. Відповідно до люстрацій середини XVI сторіччя в етнографічній структурі містечок Східного Поділля переважали українці (80-90 %), польське населення сягало 10 %, єврейське – 1-2%. Збільшення чисельності єврейського населення в містечках відмічає перепис 1578 року, найбільше євреїв проживало у Меджибожі, Барі та Сатанові [562].

У XVI сторіччі місто Кам'янець-Подільський було поділене між українцями, поляками та вірменами на 3 частини по 25 ланів кожна. У них сформувались етноквартали зі своїм ринком, магістратом, будинками для адміністрації, фільварками. У 1665 році в передмісті зафіксовані фільварки «волохів», у Підскаллі мешкало 11 сімей циган. Подібна ландшафтна структура була в містечку Бар Вінницької області, поділеному на Бар Чемериський (Верхній Бар), де мешкали татари; Польський Бар та Руський Бар, де мешкали українці: «въ Баре было три общины: городъ Польскій, городъ Русскій и городъ Чемерисскій, или Горный Баръ. Первые два почти равны; третій несколько меньше. Въ немъ живутъ «люди татарскаго народу». Каждая городская община сидитъ на отдельномъ месте: Польскій Баръ сидитъ на паркане; Русскій – на предместьѣ... Чемерисскій – по другой стороне р. Рва за ставомъ» [146, с. 108]. Квартали не зажди були моноетнічними. У 1565 році в Чемериському Барі було 51 татарський і 45 українських будинків [478].

В етнокультурних ландшафтах найбільшу вираженість мають єврейські квартали. Виникає поняття містечкової єврейської культури, а у ландшафтній структурі – поняття «штетлів»: «Российское правительство, прикрепив еврейское население к определенной территории, замкнутой

пресловутою чертою оседлости, створило штучні умови, підтримуючі існування цих численних, часто повністю не виправдананих місцевими економічними умовами торговельно-ремесельних, полугородських центрів. Створилася таким чином «закупорка» неземлемельського населення в штучно створених умовах» [205, с. 124]. Більшість євреїв займалися торгівлею і різноманітними промислами. Наприклад, у містечку Могилеві євреї торгували переважно з Одесою (пшениця, кукурудза, спирт, ліс, сало, шкіра). Але не в усіх містечках, де у ХІХ сторіччі за чисельністю переважали євреї, була їх перевага в історико-культурному та торговельно-промисловому значенні. Серед таких містечок – Літин, Вінниця, Брацлав, Ладижин, Нова Ушиця, Ямпіль. Хоча вони мали зручне торговельне розташування (на річках), ці містечка не могли конкурувати з «сусідами» – Хмельником, Тульчином, Немировим, Могилевом, Старою Ушицею.

Як зазначає М.Ф. Володимирський-Буданов, польсько-литовські магнати мали звичай тримати полки і хоругви татар, які селились навколо замків. Тому в регіоні навіть у ХVІІ сторіччі навколо старих укріплених містечок та міст проживали значні групи татар (чемериси) [478]. Їх розселення відбувалось й у селах, що топонімічно відображено у Барському повіті: Агдашев, Берладка, Карачинці, Карачев, Лука, Куманівці, Татарщице.

У 40-х роках ХVІІ сторіччя, за підрахунками І. П. Крип'якевича, у Подільському воєводстві було 111 містечок, у Брацлавському – 122 [929]. Навколо кожного містечка (за останніми будинками) зводилась дерев'яна стіна, а у внутрішній частині – ще й друга стіна.

В епоху Б. Хмельницького Україна була поділена на 17 полків, у Поділлі розташовані Брацлавський, Вінницький, Кальницький полки. У полку Брацлавському (за переписними книгами 1654 р.) було 20 міст, 35 містечок, одна слобідка і 10 сіл. Вінницький полк включав міста: Рахни, Дашів, Кальник, Літин, Жерновища, Немирів, Комарів, Вінницю, Зінківці; порожні міста: Прилуки, Литовець, Чузів, Чернявку, Чагуй, 8 містечок, 33 села [146].

Східне Поділля заселяється пізніше, у ХVІІ-ХVІІІ сторіччях, що пов'язано з прикордонним положенням регіону. Колонізаційні процеси цього періоду детально описані у праці М. Г. Крикуна [501]. Селитебні ландшафти розвивались відповідно до змін у політико-адміністративному поділі регіону, залежачи від «реліктових» кордонів, які припиняли своє існування, але залишали зміни у втратах етнокультурних ландшафтів.

Специфічні функції містечок з обслуговування локальних сільськогосподарських ринків, а також їх значна щільність, яка зумовлювала конкуренцію містечок, сповільняли їх зростання. Більшість містечок були засновані у результаті спонтанного заселення в процесі колонізації, частина – збудована магнатами, шляхтичами, а також монастирями. Містечка мали по 250-300 будинків, там мешкало 1-5 тис. осіб. Наприклад, у Брацлавському воєводстві зі 117 містечок тільки 6 були

королівськими, решта – приватними.

4 період – етап становлення та розвитку капіталістичного виробництва, поліетнічний (XVIII – початок XX ст.). У 30-х роках XVIII сторіччя завершується масове заселення Поділля (додаток А.7). Наприкінці XVIII сторіччя більшість міст та містечок Поділля були приватновласницькими: 44 міста (77,2 %) належали феодалам, 12 (21,1 %) – королю і одне (1,7 %) – духівництву [864, с. 65]. До містечок Придністер'я відбувається масова міграція молдован [929].

Крім євреїв, у містечках проживали інші етноси, які були зайняті у сільському господарстві і створювали інші етнокультурні ландшафти. У Могилів-Подільському, наприкінці XIX сторіччя, 400 християнських сімей займались хліборобством, садівництвом, утримували виноградники, вирощували тутові дерева [369, с. 275]. Інколи українців, автохтонний етнос, неправомірно відносили до прийшлих: «Значительный процент городского населения составляют инородцы: евреи, поляки, украинцы» [815, с. 46].

У 60-70 роках XIX сторіччя відбувається трансформація містечок Жмеринки, Козятина і прилеглих сіл у залізничні міста. У 90-х роках XIX сторіччя залізницю прокладають до Могилів-Подільського, а у 20-х роках XX сторіччя – до Кам'янця-Подільського, що прискорило індустріальний розвиток містечок і їх трансформацію у міські селитебні ландшафти (додаток А.7). Структура містечкового підкласу перетворюється у міський підклас з переважанням промислових ландшафтів та багатоповерхової забудови.

Від середини XIX до початку XX сторіччя формування етнокультурних ландшафтів містечок регіону є найінтенсивнішим. У цей період проявляється поліетнічний склад, що призводить до чіткого виділення етнічних кварталів, які становлять міське «ядро», оточене сільськими передмістями. Серед етнічних кварталів переважали українські, єврейські, польські, вірменські.

5-й етап – радянський, поліетнічний (1917-30-і рр. XX сторіччя). З появою СРСР відбувається формування «радянського народу», де всі етноси втратили ознаки самоідентифікації, а етнічні квартали поступово знівельовались, занепали або були зруйновані під впливом процесів індустріалізації. *До 30-х років XX сторіччя етнокультурні ландшафти містечок Поділля втратили свою структуру, залишилися тільки артефакти етнокультурної спадщини.*

6 етап – радянський, моноетнічний (30-і рр. XX ст. – 1991 р.). Від 40-х років XX сторіччя до початку XXI сторіччя на місці етнокультурних ландшафтів містечок сформувались типові селитебні (міські або сільські) антропогенні ландшафти, заселені уніфікованими представниками нової – радянської спільноти.

7 етап – посткомуністичний (1992 рік – початок XXI сторіччя) [1033]. У цей період відбувається майже повна втрата етнічної складової містечок регіону: квартальна забудова нівельюється, залишаються тільки історико-культурні артефакти, які вказують на існування в минулому структури етнокультурних ландшафтів (церкви, костели, синагоги,

палацово-паркові комплекси, замки).

4.2.4. Ландшафтна структура містечок. Вивчення ландшафтної структури містечок має практичне значення. Д. С. Ліхачов підкреслював важливість місцевості, де формується містечко, виділяючи складові: «...його геологія, рельєф і зрошення, клімат і ґрунт, флора і фауна, природні багатства, і нарешті, світ людини, антропологія і особливо етнографія населення» [553, с. 184]. При вивченні структури та динаміки селитебних ландшафтів необхідно враховувати етнокультурну складову.

У класифікаціях початку ХХ сторіччя [1020] містечко ототожнюється з аграрним типом господарювання. Воно є самостійним поселенням з малим радіусом активності. Визначення «аграрний», «селянський» як синонім неповноцінної міської структури вживається в історичній і географічній літературі.

Ландшафтна структура містечок ХІV-ХІVІ сторіч була результатом їх розташування у рельєфі відносно водних і лісових ландшафтів, а також результатом попереднього господарського освоєння регіону.

Ландшафтна структура містечок регіону пов'язана з аграрною домінантою (особливості природних умов, сприятливих для формування сільськогосподарських ландшафтів), а також потребами місцевого населення. Більшість містечок майже не змінювались, залишаючись сільським селитебним ландшафтом [244, с. 42]. Населений пункт, досягнувши економічної зрілості, здобував право на міське самоуправління (Немирів, Хмільник) або ж залишався у статусі села. Наприклад, на початку ХІХ сторіччя досить великим промисловим центром Поділля стає містечко Хмільник. У ньому було 38 ринкових будинків, 42 крамниці, 23 шинки, 38 млинів на р. Південний Буг, 28 млинів на ставах. Навколо Хмільника виникли поташі, скляні підприємства [864, с. 65]. Відбувалися і зворотні процеси, коли містечка ХІVІ сторіччя, наприклад Кременець, не маючи сировинної бази для розвитку промисловості, залишався невеликим торговельним містечком. У Галичині у ХІХ сторіччі було 164 містечка [28, с. 49]. Вони виконували функцію зв'язку між розташованими на значній відстані селами – поставниками сировини і сільськогосподарських продуктів – з крупними промисловими центрами.

Сільські риси містечок – не тільки українське явище. «Сільські» міста переважають у Східній Європі: у Польщі, Словаччині, угорському Альфельді, Болгарії. Поява містечок пов'язана з доволі рівномірним розподілом сільських селитебних ландшафтів і незначною кількістю міських. У Західній Європі відстань між містами – 20-30 км, інколи – 10-15 км, що дозволяло селянам за добу пройти цю відстань до міста й назад. На Поділлі цей показник вищий і був не менший за 30-40 км, а через погану якість доріг перехід до міста міг тривати кілька діб (до створення мережі залізниць у ХІХ сторіччі) [167].

Дефіцит міст разом з особливостями клімату і свободою промислів призвів до поширення у сільській місцевості несільських занять, до

виконання інколи неформальних, а інколи офіційних функцій міста [241, с. 77]. Це було однією з передумов формування етнокультурних ландшафтів містечок регіону.

На початку ХХ сторіччя в типовій структурі містечка були: «ратуша, торгові ряди, окремі лавки, заїзди, житлові будинки, промислові будівлі, а потім, звичайно – культові – костьоли, синагоги, церкви, каплиці, нарешті, іноді фортеця, що має захищати все містечко» [483, с. 193].

Центральним елементом у структурі була чотирикутна ринкова площа, на якій проводились ярмарки, з великою будівлею торгових рядів; у Східній Галичині обов'язковим був будинок магістрату, який зводився на зразок ратуші на торговій площі; «навколо площі тісне каре з будинків, що чільними вузькими боками повернені до площі» [483, с. 193]. Частина ратуш збудовано за принципом заїзду, з широким проїздом через всю будівлю (Озаринці), інколи поєднували з торговельними рядами (Заславль).

Проте містечка були не лише аграрними, а й аграрно-ремісничими. Ця спеціалізація пов'язана з виробництвом продуктів і одягу: м'ясники, шевці, кравці, пекарі, пивовари, городники. Саме за цими фахами у середньовіччі виникали цехи, які у ландшафтній структурі містечка відображались торговельними та ремісничими кварталами навколо ринкової площі, це були винокурні, ковбасні, столярні, чинбарні.

У зв'язку з переважанням землеробства в регіоні населення містечок займались фабрично-заводською промисловістю, переробкою продуктів землеробства. У містечках ХІХ сторіччя, де частина селян не мала власних угідь (Славута, Тульчин, Жмеринка), починала працювати на фабриках.

У формуванні структури центру та периферії містечок помітний вплив різних етнокультур: на заході регіону – містечко імітує німецькі зразки, пристосовуючи їх до своїх потреб і зменшуючи їх розміри [Короткі зведення, 1926, с. 195]; на сході – на ландшафтну структуру вплинула українська культура: «Характерной особенностью здешних населенных пунктов (Козятин – авт.) являются белые хаты малороссов, по типу своей постройки совершенно отличные от избъ крестьян-великороссовъ» [400, с. 145]. Передмістя містечок, заселені переважно українцями, збільшувались в результаті приєднання хуторів, слобід та сіл (додаток Г, табл. Г.2).

У ХVІ сторіччі, у містечках-фортецях (Брацлав, Сатанів, Терехівля, Кременець, Цекинівка) етнокультурні ландшафти поєднувались з натуральними (висока гора, меандр річкового русла), які мали захисну функцію (додаток Б, рис. Б.18, Б.21, Б.23), і бєлігеративними ландшафтами переважно польської генези – магнатський або державний замок (додаток Б, рис. Б.27, Б.28, Б.29). Під замками, у вигляді секторів забудовувалось містечко. Внутрішня частина містечка представлена ринковою площею, від якої розходились вулиці (радіально-кільцева структура). Торгівлею займались: євреї, вірмени, турки, німці, поляки, українці [870]. З кожного рогу ринку відходило по дві вулиці, а від них – другорядні вулички. Назви вулиць походили від назв етносів, які на них мешкали. Структура зумовлена системою міських укріплень з воротами і сакральними

ландшафтами в центрі. Зовні від белігеративних ландшафтів знаходились селитебні ландшафти неукріпленого передмістя. Ця частина містечка мала вільну забудову. Важливим елементом у структурі етнокультурного ландшафту містечка XVI сторіччя є будинки-садиби [819].

Зовнішня частина містечка складалась з кам'яних мурів або земляних валів, які підсилювались внутрішнім колом сакральних ландшафтів: оборонні церкви, костели, синагоги. Сакральні белігеративні ландшафти розташовували на підвищених місцевостях, що посилювало оборонну функцію містечка-фортеці [548]. Руйнування значної частини містечок-фортець відбулось під час захоплення регіону Османською імперією.

У периферійній частині містечка поселялись жителі навколишніх сіл (українці, поляки), тому й ландшафтна структура була максимально наближена до сільських селитебних ландшафтів: «По мере приближенія кь городу (Ямпіль – авт.) картина несколько изменяется – огромныя плантаціи сменяются меньшими нивами, вспаханнми кое-какъ и засеянными по большей части кукурузою и житомь. Это начинаются участки ямпольскихъ крестьянь, живущихъ на окраинахъ города» [617, с. 642]. Містечко Ямпіль приурочене до долини річки Дністер, що вплинуло на його ландшафтну структуру: воно витягнуте вздовж схилу долини і, як зазначає автор – нагадує типове містечко Південно-Західного краю: «Сперва потянулись по обе стороны улицы опрятныя крестьянскія хаты, окруженныя тернистыми садами и огородами и составляющія предместья, затемъ идутъ разноцветныя домики ямпольскихъ мещанъ, желтыя, зеленые, голубые, по большей части въ три окна, съ ярко окрашенными дверями и ставнями; за ними следуютъ помещенія уездныхъ правительственныхъ учреждений, жилища местныхъ чиновниковъ, более обширныя, но зато отличающіяся более казенною наружностью» [617, с. 644-645]. Будівлі у передмістях містечок розташовувались хаотично. Вони зберігали типову структуру садиби, – коли будинок знаходився в глибині двору. У центральній частині містечка відстань між будинками була мінімальною (1-1,5 м). Більше місця відводилось для ратуші і культових споруд, які оточували загорожею: «Посреди города расположень рынокъ, слишкомъ обширный для такого городка...на нем огромный корпусъ каменныхъ лавокъ, расположенныхъ въ виде двойного квадрата... Въ промежуткахъ между лавками расположился базаръ, также состоящій изъ двухъ частей, – одна почти исключительно занята фруктами и площадь...буквально запружена продуктами местнаго садоводства и огородничества, въ другой производится торговля всевозможными припасами. Рынокъ окружень въ несколько рядовъ еврейскими домами, изъ которыхъ каждый есть въ то же время и «заездъ», и лавка или винный погребъ... Эта часть города ничемъ не отличается отъ того, что мы привыкли видеть во всехъ подольскихъ городахъ и местечкахъ; дома стоятъ безъ дворовъ, безъ оградаы, безъ какихъ-бы то ни было хозяйственныхъ построекъ, просто въ рядъ, въ разстояннн одного-двухъ аршинъ другъ отъ друга, лишь-бы можно было пройти; затемъ идетъ узкій, грязный переулокъ, представляющій непроходимые пески или также непроходимое болото...за нимъ параллельно первому тянется другой и третій рядъ такихъ-же заездовъ,

сь тою тільки різницею, що те, які виходять на площу і головну вулицю, опрятнее на вид, обширнее і вообще складають аристократическій єврейській кварталъ...» [617, с. 644-645]. Магдебурзьке право регламентувало навіть кількість вікон у будинку по периметру центральної площі і прилеглих до неї вулиць. Звідси і виникла форма споруд, побудованих вузькою стороною до вулиці, що позначилось на ландшафтній структурі центральної частини містечка.

Серед особливостей ландшафтної структури містечок Подільської губернії є полярне розташування сакральних споруд: біля церков формувалася український квартал, костелів – польський, синагоги – єврейський (додаток Б, рис. Б.19, Б.20). Для Галичини характерна дисперсна структура містечок, коли відсутні чітко виражені єврейські, польські та українські квартали. Це помітно на ландшафтній картосхемі Тернополя (рис. 4.5), хоча загальні особливості залишаються мало зміненими: замок (1540 р.) – ринкова площа – магістрат – синагога – костел, які утворюють історичний центр містечка [1065, с. 306]. Навіть у 30-х роках ХХ сторіччя однією з головних функцій містечка була торгівля.

У Вінниці (рис. 4.6) на початку ХХ сторіччя збереглась мало змінена структура містечка з поквартальною забудовою. Біля Південного Бугу розташовувався єврейський штетл «Єрусалимка», через річку – єврейське кладовище. На захід від штетлу – костел, який зберігся і використовується за призначенням.

Поблизу Хлібної площі (базару) знаходились польське й українське кладовища. На заході – квартал «Слов'янська сторона», де, судячи з назв вулиць, – Сербська, Болгарська, Чеська, Богемська, Моравська, Хорватська – проживали різні етноси зі спільним слов'янським корінням. У сучасній Вінниці цей квартал зберіг назву «Слов'янка». На початку ХХІ сторіччя етнічні квартали виражені тільки через локальну топоніміку [261]: Замчисько, Старе місто, Подол, Сабарів, Кмитичі, Крутнів, Педьки, Єрусалимка, Каліча, Вишня, Шереметка, Садки, Слов'янка, П'ятничани тощо. Ландшафтна структура докорінно змінилась: з малоповерхового типу етнокультурних ландшафтів з чіткою диференціацією на етнічні квартали постав сучасний багатоповерховий тип селитєбних ландшафтів (рис. 4.7). Залишились тільки етнічні артефакти, представлені історико-архітектурними пам'ятками. Подібна ландшафтна структура характерна і для містечка Брацлав (рис. 4.8).

У містечках Меджибіж і Сатанів церкви та синагоги виконували бєлігеративну функцію: нижній поверх використовували для молитов; на верхньому розташовували башти зі стрільницями.

До класичного містечка кінця ХІХ сторіччя віднесено Хмільник, що стоїть при злитті річок Південний Буг і Пастушка. Штучний канал, прокопаний від річки Південний Буг, відокремлює частину заплави, формуючи острів з виділеним центром містечка, який називали «Старий базар» («Старе місто»), де проживали українці, поляки і євреї. Сакральним центром був Покровський храм.

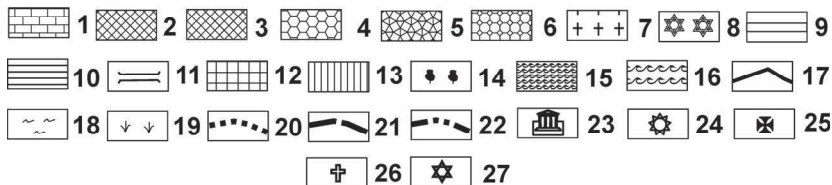
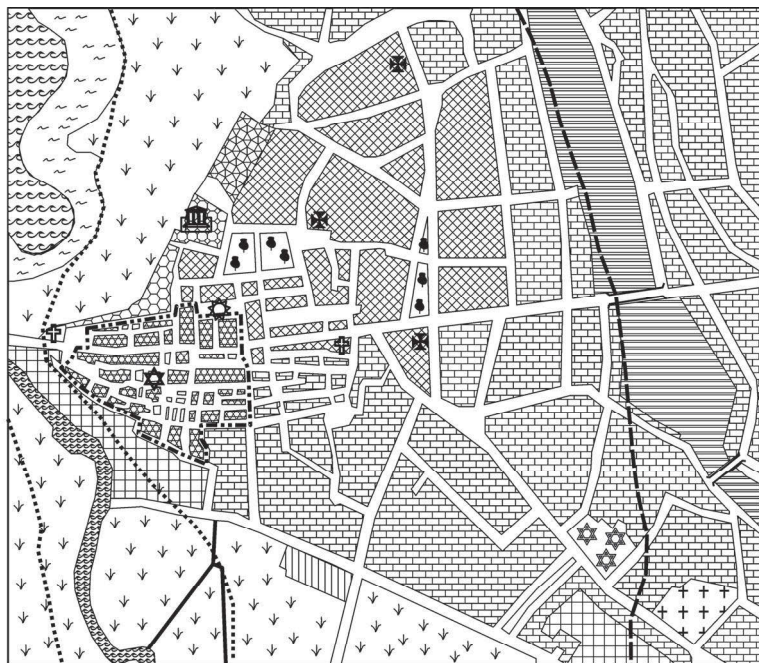

Рис. 4.5. Фрагмент картосхеми етнокультурних ландшафтів Тернополя (1932)

Етнокультурні селитебні ландшафти. *Схиловий та надзаплавно-терасовий типи.* Урочища: 1 – малоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі (польські й українські квартали). *Надзаплавно-терасовий тип.* Урочища: 2 – малоповерховий тип на надзаплавній терасі (2-3⁰) (польські й українські квартали); 3 – малоповерховий тип на надзаплавній терасі (єврейський штетл); 4 – малоповерховий тип на надзаплавній терасі (український квартал Підзамче); 5 – малоповерховий тип на надзаплавній терасі (військові казарми, австрійський квартал Кошари).

Белігеративні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип.* Урочища: 6 – фортифікаційні комплекси Нового замку.

Тафальні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 7 – католицьке кладовище на дуже похилому (2-3⁰) лесовому схилі. *Надзаплавно-терасовий тип.* Урочища: 8 – єврейське кладовище на надзаплавній терасі.

Дорожні ландшафти. *Схиловий та надзаплавно-терасовий типи.* *Ландшафтно-технологічні системи:* 9 – дороги, вкриті бруківкою; 10 – залізничнодорожні ландшафти; 11 – міст.

Сільськогосподарські ландшафти. *Надзаплатно-терасовий і заплатний типи.*

Урочища: 12 – терасові та заплатні поверхні з окультуреними чорноземами опідзоленими під городами і садами; 13 – площадка торговища худобою на надзаплатній терасі.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Надзаплатно-терасовий тип.*

Урочище: 14 – міські парки. *Заплатно-руслотий тип.* Урочища: 15 – русло річки Серет; 16 – Тернопільський став; 17 – канали; 18 – низька заболочена заплат; 19 – висока поверхня заплати, зайнята під сінокоси та випас худоби.

Межі: 20 – межа між заплатною та надзаплатно-терасовою місцевостями; 21 – межа між надзаплатно-терасовою та схиловою місцевостями; 22 – межа єврейського шетелу.

Інші позначки: 23 – палац Нового замку; 24 – ринкова площа; 25 – будівля костюлу; 26 – будівля православної церкви; 27 – будівля синагоги.

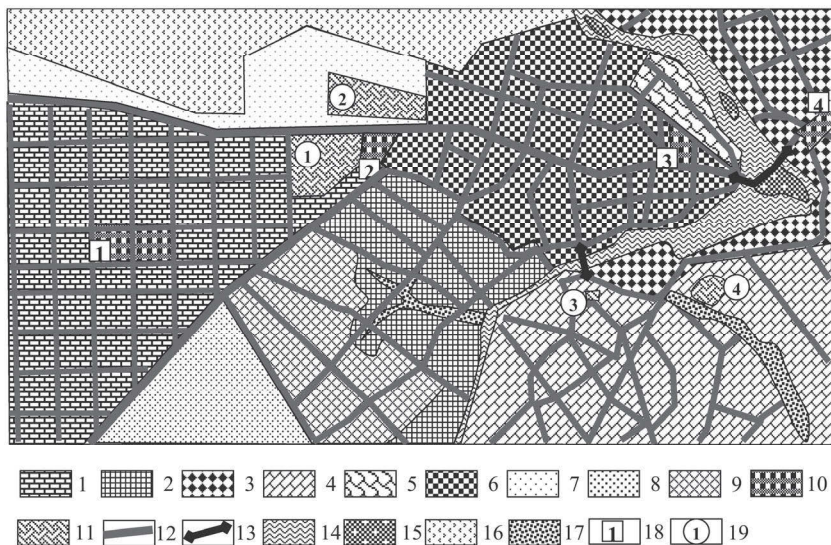

Рис. 4.6. Фрагмент картосхеми етнокультурних ландшафтів Вінниці (1915)

Етнокультурні селитебні ландшафти. *Схиловий тип місцевості.* Урочища: 1 – малоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі (*квартал Слов'янка*); 2 – малоповерховий тип на похилому (7-9⁰) лесовому схилі (*український квартал Сади*); 3 – малоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі, заплаті та надзаплатних терасах (*квартал Замостя*); 4 – малоповерховий тип на похилому (7-10⁰) лесовому схилі (*український квартал Старе Місто*); 5 – малоповерховий тип на похилому (5-7⁰) схилі долини річки Південний Буг (*єврейський квартал Єрусалимка*).

Плакорний тип місцевості. Урочища: 6 – малоповерховий тип на плакорі (центр містечка); 7 – малоповерховий тип на плакорі (передмістя сільського типу); 8 – територія психіатричної лікарні на плакорі; 9 – малоповерховий тип на плакорі (*український квартал Сади*).

Ландшафтно-техногенні системи: 10 – ринкові площі.

Тафальні ландшафти. *Плакорний тип місцевості.* Урочища: 11 – кладовище.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи.* *Ландшафтно-техногенні системи:* 12 – дороги, вкриті бруківкою; 13 – мости.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-руслівий тип.* Урочища: 14 – русло річки Південний Буг; 15 – острови.

Сільські селитебні ландшафти. *Схиловий та вододільний типи.* Урочища: 16 – землі села П'ятничани (володіння графа Грохольського).

Інші позначки. Урочища: 17 – балка у лесовидних суглинках, частково під селитебною малоповерховою забудовою. Інші: 18 – номер тафального урочища (1 – православне кладовище, 2 – римсько-католицьке кладовище, 3 – православне кладовище, 4 – єврейське кладовище); 19 – номер площі (назва: 1 – Руська, 2 – Хлібна, 3 – Казанська, 4 – Тюремна).

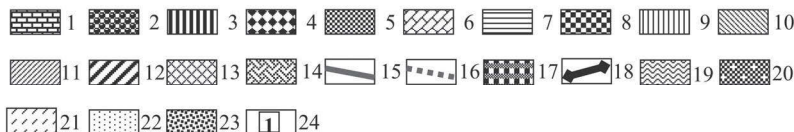
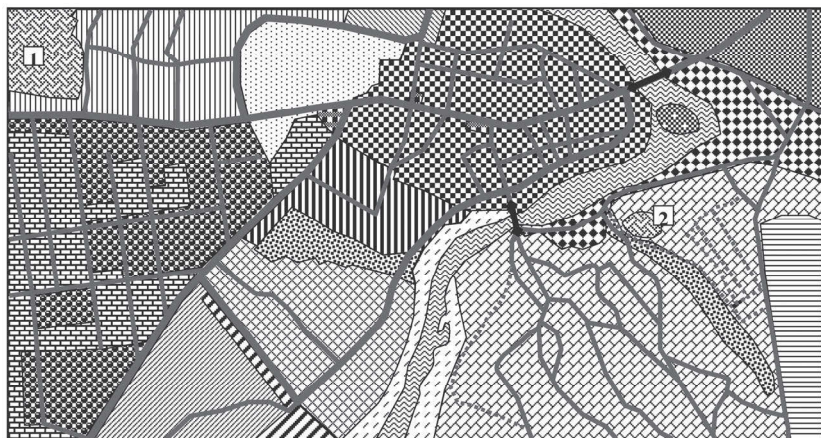

Рис. 4.7. Фрагмент картосхеми сучасних (2012) ландшафтів міста Вінниці

Селитебні ландшафти. *Схиловий та надзаплавно-терасовий типи місцевості.* Урочища: 1 – малоповерховий тип на пологому ($2-3^0$) лесовому схилі (квартал Слов'янка); 2 – багатоповерховий тип на пологому ($2-3^0$) лесовому схилі (квартал Слов'янка); 3 – багатоповерховий тип на пологому ($7-9^0$) лесовому схилі (квартал Садки); 4 – малоповерховий тип на надзаплавних терасах (квартал Замостя); 5 – багатоповерховий тип на пологому ($3-5^0$) лесовому схилі (квартал Замостя); 6 – малоповерховий тип на пологому ($7-10^0$) лесовому схилі (квартал Старе Місто); 7 – багатоповерховий селитебний та промислово-селитебний типи на пологому ($7-10^0$) лесовому схилі (квартал Старе Місто).

Плакорний тип місцевості. Урочища: 8 – малоповерховий тип на плакорі (центр); 9 – малоповерховий тип на плакорі (квартал Корея); 10 – малоповерховий тип на плакорі (квартал Пятничани); 11 – багатоповерховий тип на плакорі (квартал Поділля); 12 – малоповерховий тип на плакорі (квартал Поділля); 13 –

багатоповерховий тип на плакорі (квартал Сverdловський масив).

Тафальні ландшафти. Урочища: 14 – кладовище.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи.* Ландшафтно-техногенні системи: 15 – асфальтові дороги; 16 – ґрунтові та ґрунтово-ґравійні дороги; 17 – площі; 18 – міст.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Надзаплавно-русловий тип.* Урочища: 19 – русло річки Південний Буг; 20 – острів Кемпа; 21 – оздоровчі ландшафти (пляжі, водні станції, прогулянкові території).

Садово-паркові ландшафти. *Вододільний тип.* Урочища: 22 – парк (ЦПКіВ ім. М. Горького, сквер меморіал Голодомору).

Інші позначки. Урочища: 23 – балки у лесовидних суглинках, частково під селитебною малоповерховою забудовою. *Інші:* 24 – номер тафального урочища (1 – міське кладовище, 2 – єврейське кладовище).

У східній частині містечка, у межах заплави і надзаплавних терас річок Південного Бугу і Пастушки, розташоване передмістя «Новий базар» («Нове місто»), яке поблизу Південного Бугу називалось «Слободою» («Глинкою», що пов'язано з глинистим ґрунтом), де теж переважали українці, євреї і поляки. Північніше «Слободи» знаходяться «Дубрівка» («Хутори»); західним узбережжям річки Пастушки – «Січкарівка» («Пастуша»); східним – «Погреби» (тут дійсно були погребі), у напрямі містечка Уланів – передмістя «Винниця» (від винокурень).

У південній частині, за Південним Бугом розташована «Угринівка», яка раніше називалась Бугринівкою (від горбистого рельєфу). «Угринівка» сформувалась на основі об'єднання хуторів різних власників – «Глузданівки» та «Шмалівки», де переважали українці, з домішкою євреїв і поляків. Сакральним центром передмістя був Соборо-Богородичий храм. У західній частині містечка розташований замок, укріплений земляними валами і каналом у заплаві Південного Бугу [58].

Серед периферійних елементів містечка виділяють «дворища» [608] – спільне господарство селян. У Східній Галичині і Поділлі переважали невеликі дворища – по 1-2 лани землі, по 2-3 хати, у яких жили окремі сім'ї, але мали спільне господарство. У ландшафтній структурі «дворище» було представлене садибою до 1 га земельних угідь. На її території були хати, сараї, стайні, комори, клуні, сад, город, іноді – сінокіс.

Характерним елементом етнокультурного ландшафту містечок був водяний млин. Будувався на річці або спеціальному обвідному каналі. Поблизу млина була гребля або гатка і невелика водойма. Податкові документи 1530 року свідчать, що млинарський промисел у Поділлі був найпоширенішим [541]. У Кам'янці-Подільському в 1672 році було чотири млини: руський, польський, вірменський і пороховий), а згодом – 5 (за іншими джерелами – 7).

Наприкінці ХІХ сторіччя більшість млинів були в маєтках польських поміщиків або в оренді у євреїв. Пізніше з'являлись всюди, де були відповідні природні умови: Стара Ушиця – 2 млини, Дунаївці – 1, Муровані Курилівці – 3, Студениця – 4, Вінківці – 3, Заміхов – 2, Китайгород – 3, Кривчик – 5, Миньківці – 2, Жванчик – 1, Сокілець – 5 [541], Бар – 4 [361].

Водяні млини починають втрачати своє значення у 70-х роках ХХ сторіччя з появою електродвигунів, а млинові ставки – спускають [293, с. 80].

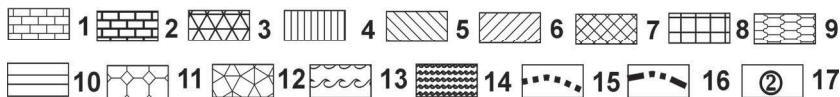

Рис. 4.8. Фрагмент картосхеми етнокультурних ландшафтів (1913) містечка Брацлав

Етнокультурні селителіні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 1 – дисперсний одноповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі, з присадибними ділянками, городами і садами (українські квартали); 2 – одно- та середньоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі (адміністративний центр); 3 – одноповерховий тип на похилому (5-6⁰) лесовому схилі (єврейський штетл); 4 – ярмаркова площа на вирівняній ділянці лесового дуже похилого схилу.

Сакральні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 5 – вирівняна ділянка лесового дуже похилого схилу з православними сакральними ландшафтами; 6 – вирівняна ділянка лесового дуже похилого схилу з католицькими ландшафтами.

Белігеративні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 7 – вирівняна ділянка лесового схилу з городищем старого замку; 8 – вирівняна ділянка лесового схилу з белігеративними спорудами тюремного замку.

Промислові ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 9 – каменоломня на крутих схилах балки.

Дорожні ландшафти. *Схиловий тип. Ландшафтно-техногенні системи:* 10 – дороги, вкриті бруківкою.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-русловий тип.* Урочище: 11 – висока заплава, вкрита вербою повислою і лучно-різнотравними асоціаціями; 12 – низька заплава, вкрита лучно-різнотравними асоціаціями; 13 – русло річки Південний Буг; 14 – русло річки Пацовка.

Межі: 15 – межа між заплавною і схиловою місцевостями; 16 – межа свейського штетлу.

Інші позначки: 17 – номери історичних будівель (1 – Свято-Миколаївська церква; 2 – Соборна церква; 3 – костел; 4 – тюремний замок; 5 – синагога; 6 – мікве).

На межі XVIII – XIX сторіч у містечках формується регулярна забудова: прямі вулиці, широкі площі з казенними будівлями і палацами, торговими рядами, культовими спорудами (особливо російськими православними). Завдяки неповторній природі регіону, унікальному географічному розташуванню і тому, що православні храми будували етнічні українці, зовнішній вигляд містечок продовжував зберігатись [938]. Поява міст на протигагу містечкам призвела до втрати культурної ідентифікації українського етносу і генерування російських новацій в автентичній культурі.

А. Гетнер у 1909 році характеризував російські міста як недостатньо міські [241, с. 74]. У більшості містечок Поділля було багато сільського, не тільки генетично (за походженням з сіл), але й у зв'язку зі стійким переважанням сільських занять населення, типів будинків і садибної забудови. Після перетворення села у містечко його жителі за духом та родом занять залишились селянами. Будучи перехідною формою поселення, містечко могло трансформуватись у місто або стати селом [1007, с. 208]: наприклад, село Баворів Тернопільського району з 1540 року згадується як приватне містечко з оборонним замком, але з розвитком Тернополя занепало; село Буцнів Тернопільського району стало містечком з 1469 року, у 1564 році це місто, а у 1838 році втрачає статус міста.

Якісні відміни ландшафтно-структури містечок Поділля зумовлені географічним розташуванням, історією формування та архітектурно-планувальними рішеннями, розмірами, функціями і особливо впливом ландшафтоформуючих етносів. Співвідношення між структурними частинами, висотністю забудови, етнологічними ознаками (сакрально-тафальні ландшафти) дозволило виділити певні типи у ландшафтній структурі містечок.

Сакральні ландшафти формували первинне ядро містечка; зазвичай домінували католицький костел або кляштор; синагога, хоча й була розташована у центральній частині містечка, але обов'язково, десь прихована або поблизу ринкової площі; православна церква розташована

серед українських селитебних ландшафтів передмістя містечка або відповідних кварталів.

Для Східної Галичини (частково Східного Поділля) характерний *кільцевий тип* ландшафтної структури (рис. 4.9), у якому центральна частина містечка зосереджена поблизу стін замку або фортеці. Замок топографічно розташований над містечком, візуально підсилюючи владу короля або магната. Структуру більшості приватних міст Поділля можна представити у виді своєрідного кола: до замку, який розташовувався на підвищенні, примикало містечко, обнесене валами або муром. Це були міські квартали, у яких жили як євреї, так і міщани-християни (поляки, українці).

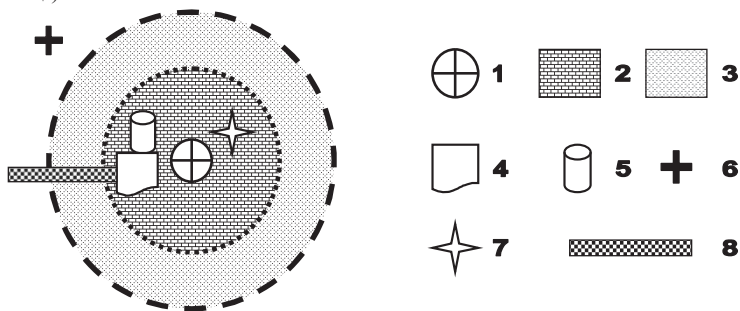

Рис. 4.9. Кільцевий тип ландшафтної структури містечка:

- 1 – замок (фортеця), 2 – міські квартали з переважанням євреїв, 3 – українські та польські квартали, 4 – ринкова площа, 5 – синагога, 6 – єврейське кладовище, 7 – костел (церква), 8 – вулиця, що веде до ринкової площі

Прикладом такого типу є структура містечка Хмільника. За люстраціями XVII сторіччя, у центральній частині був розташований замок, оточений загорожею; навколо нього – три вежі, поруч – костел. За люстрацією 1789 року, єврейських будинків було майже 150 (стільки ж – християнських). Єврейські розташовані у центральній частині містечка, українські – у передмісті [846, с. 65, 66].

Структура кільцевого типу була характерна і для Меджибожу, де ядро склали єврейські сакральні ландшафти. Кам'яна синагога, у XVI сторіччі побудована на підвищенні поблизу замку і головної вулиці, займала домінуюче місце у містечковому селитебному ландшафті. Синагогу поступово оточили селитебними ландшафтами малоповерхового типу: вся вулиця від в'їзду до замку в західній частині була заповнена єврейськими магазинами. На протилежному боці від синагоги споруджена П-подібна будівля Торговельних рядів [563, с. 138].

Споруди синагоги й костьолу знаходились, переважно, у протилежних частинах етнокультурного ландшафту містечка. Їх

«протистояння» підкреслено місцезнаходженням костюлу – у верхній, а синагоги – у нижній частині містечка, досить часто поблизу його межі. Хоча розташування шаргородської синагоги дає підстави думати, що вона була винесена за межу перших міських укріплень і виконувала белігеративну функцію *барбакану*. Православні церкви розташовували у центральній частині містечка, приуроченій до перетину доріг.

Навколо внутрішнього кільця містечка формувалось передмістя, де проживали українці, частково – поляки. У містечку Піщанка Вінницької області формування селитебна ландшафтна структура створювалась шляхом колонізації та подальшого виселення на околиці містечка українського етносу. До 1820 року на місці Піщанки було село Рашківські хутори, де князь Любомирський збудував корчму, віддавши в оренду євреям. Після заборони проживання євреїв у селах значна їх кількість переїхала жити до містечка. Євреї викупували будинки у селян. Останні були вимушені з центру містечка переселитись на околиці «за двома противоположными ярами, образовали обширную деревню въ роде предместьевъ» [411, с. 120].

З розвитком містечка функції етнокультурного «ядра» переходили від замку до ринкової площі. До торговельного центру вели вулиці, які починалися від міських воріт і створювали структуру етнокультурного ландшафту. Наявність укріплень і ринку давало головну відмінність містечка від села.

Ландшафтний образ єврейського кварталу пов'язаний з традицією особливої ролі міських стін і статусу відділеного ними простору. Міські стіни або вали захищали замкнутий, «одомашнений» простір містечка від відкритого простору ландшафтних комплексів довкілля (лісу, дороги, річки), які несли небезпеку. Міські стіни були суботньою межею (срув), яка умовно поєднувала єврейські будинки і квартали у загальне володіння, від якої у суботу не можна було віддалятися більш, ніж на 2000 ліктів (до одного кілометра). Після руйнування міських укріплень роль межі штетла почала виконувати річка.

У Східному Поділлі переважав *двополюсний тип* (рис. 4.10), при якому навколо двох ядер містечка концентрувалося єврейське й неєврейське населення. На одному полюсі виразно виділялася єврейська частина містечка, її центром була ринкова площа, оточена крамницями і майстернями, а також синагога. На іншому полюсі зосереджувались християнські етнічні квартали з костелом або церквою в центрі. Такими були «віддалені вулиці, або краще сказати, місця Могилева, швидше подібні до сіл, заселені малоруським населенням, яке займається садівництвом, городництвом і землеробством...» [562, с. 60].

Третій тип – *поквартильний* (рис. 4.11), де євреї проживали компактно у визначеній частині містечка, за зразком єврейського гетто. Єврейські будинки групувалися навколо синагоги. Цей тип характерний для містечок Східного Поділля.

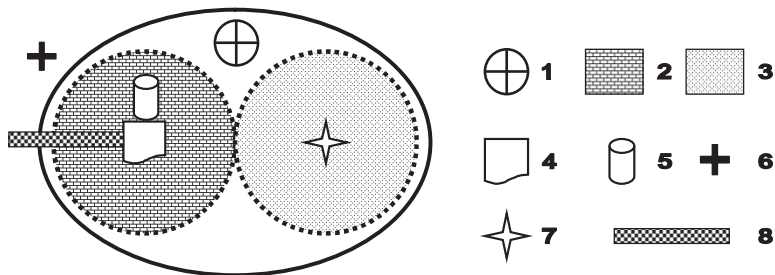

Рис. 4.10. Двополюсний тип ландшафтної структури містечка

1 – замок (фортеця), 2 – міські квартали з переважанням євреїв, 3 – польські та українські квартали, 4 – ринкова площа, 5 – синагога, 6 – єврейське кладовище, 7 – костел (церква), 8 – вулиця, що веде до ринкової площі

Менш своєрідними були містечка Східної Галичини, де євреї проживали розсіяно серед автохтонного населення – *дисперсний тип* (рис. 4.12). Наприклад, у містечку Чортків у XVIII сторіччі житлові будинки будували на околиці містечка, поблизу річки Серет, а крамниці – тільки у центрі, на ринковій площі [153]. Інколи єврейські квартали або вулиці будували окремо від місць проживання українського або польського етносів [572, с. 41].

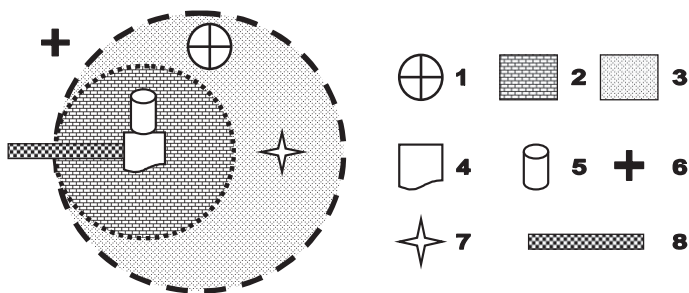

Рис. 4.11. Поквартальний тип ландшафтної структури містечка:

1 – замок (фортеця), 2 – міські квартали з переважанням євреїв, 3 – польські та українські квартали, 4 – ринкова площа, 5 – синагога, 6 – єврейське кладовище, 7 – костел (церква), 8 – вулиця, що веде до ринкової площі

4.2.5. Ландшафтна структура штетлів. У XVI сторіччі формується поняття єврейської містечкової культури (додаток А.6). Єврейська забудова впливає на образ українських містечок, на структуру

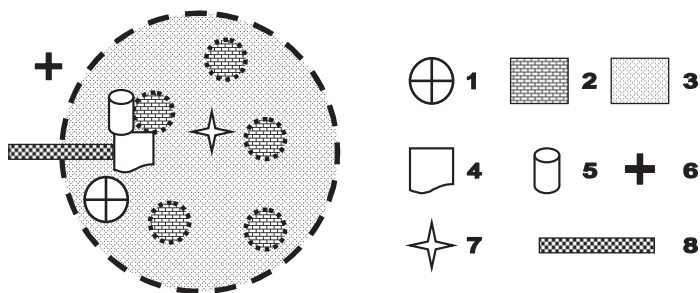

Рис. 4.12. Дисперсний тип ландшафтної структури містечка:

1 – замок (фортеця), 2 – міські квартали з переважанням євреїв, 3 – польські та українські квартали, 4 – ринкова площа, 5 – синагога, 6 – єврейське кладовище, 7 – костел (церква), 8 – вулиця, що веде до ринкової площі

етнокультурного ландшафту. Головною відмінністю євреїв було те, що зазвичай інші етноси – українці, поляки, росіяни перш за все засновували сільські етнокультурні ландшафти, тоді як євреї Поділля сільськогосподарське природокористування ніколи не відіграло значної ролі. Вони були міськими жителями [803]. На початку XX сторіччя євреї на Поділлі розселені у співвідношенні: у містах – 70072 осіб, у містечках – 151124 осіб, у селах – 25539 [371, с. 14]. У Західному Поділлі відповідно: у міських гмінах – 71,18 %, у сільських – 28,82 % [572, с. 41]. У 20-30-х роках XX сторіччя у містечках західного Поділля переважали євреї, у східному – становили третину від населення містечок [745]; загалом переважна більшість євреїв сконцентрована у містечках – 52,3 % [859].

Етимологія терміну «штетл». Відмінності єврейської забудови «від житла християн ... зумовлені особливостями занять й побуту євреїв» [970, с. 22]. До особливостей традиційного побуту можна віднести те, що «єврей зберігає характер городянина навіть там, де немає міст» [970, с. 22]. Характеризуючи забудову єврейських кварталів через призму цього твердження, можна відмітити у них риси, характерні для середньовічного європейського міста. Такий специфічний характер забудови єврейських кварталів містечка регіону знайшов своє відображення у *штетлі* (з їдиш שטֶטל – «shtetl» – містечко, від польського – miasteczko) [592, 1040]. В українську та російську мови термін «штетл» попав з англійської, що зазначено у праці М. Зборовського і Е. Герцог «Життя серед людей: культура штетлуу» (1952) [за 861, с. 38].

Містечка, розташовані на правобережжі Дніпра, відрізняються від звичайних міст лише в адміністративному сенсі, а не у соціально-економічному, тому єврейські містечка правильно віднести до міських [371]; в інших джерелах [591] зазначено, що штетли є перехідною

селитебною структурою між сільськими і міськими ландшафтами. Єврейські квартали були самоідентичними і створювались з «нуля», а інколи перебудовувались під потреби єврейського етносу. Таким прикладом є частина селитебних ландшафтів Кам'янця-Подільського, де штетли збудовані на місці Руських і Польських фільварків. Останні отримали вигляд типового подільського містечка [915].

Містечка могли бути досить значних розмірів – 20-25 тисяч чоловік (штетли) і маленькими – по кілька тисяч (штетеле) [983]. Із запровадженням смуги осілости і заборонаю для євреїв мешкати поза містами і містечками, останні перетворились у штетли [381].

За структурою ландшафти «штетлів» були ближчими до міського підкласу. У XIX сторіччі найбільше євреїв проживало у містечках Поділля, що складало відповідно 44,2 і 46,4 %. Найбільшими штетлами регіону були (тис. осіб): Кам'янець-Подільський (36), Вінниця (30,5), Балта (23,3), Проскурів (22,8), Могилів (22,3), Хмільник (11,6), Бар (10,0) [750] (додаток Б, рис. Б9, Б10, Б12, Б14).

Ландшафтна структура «штетлів». Єврейські штетли, перебуваючи всередині етнокультурного ландшафту містечка, мали ще й свою внутрішню організацію життєвого простору. Єврейський квартал був відгороджений від «чужої» території. Цьому сприяла характерна тісна забудова вулиць, спорудження біля в'їзду до штетлу символічної брами – з дерев'яних стійок і поперечини, натягування мотузок уздовж меж штетлу, а також природних перепоп – річок, струмків і ярів [492].

XVI сторіччя – початок будівництва містечок регіону, коли історичні особливості розвитку регіону відобразились у структурі й розмірах селитебних ландшафтів. Це невеликі містечка знаходились у приватній власності. Умовою для створення – було спорудження магнатом біля містечку замку [845]. Наприклад, грамотою короля Стефана Баторія 1579 року запропоновано гетьману Замойському заснувати на річці Мурафі місто Шаргород із замком. Тією ж вимогою зумовлена поява містечок Фельштин, Копайгород, Уланів, Горохів, Вербоivecь.

Подільські містечка формувались по мірі заселення, а не на основі детального планування. Євреї будували свої будинки (штіблех) на перехрестях доріг, якими проїжджали на ярмарок, до церкви або повіту. Крім корчми та заїзду з'являлись магазинчики (клейтлех), будинки майстрових, містечкова структура заповнювалась етноселитебними елементами досить інтенсивно, формуючи штетл [92].

На Галичині вже за Галицько-Волинської держави до міст та містечок мігрували «чужинці» – німці, вірмени, поляки, євреї, що надало містечкам українсько-польсько-єврейського характеру [Місто, 1994]. У XVI-XVII сторіччях відбулись міграції, пов'язані з відтоком євреїв із міст Польщі до України, особливо Поділля (табл. 4.11; рис. 4.13). Перші громади з'явились в 1503 році у Меджибожі, хоча є свідчення про появу євреїв на Поділлі ще у XIII сторіччі [469], де згадане єврейське кладовище у містечку Тиврів.

Поява єврейських громад на Поділлі

Рік	Місто	Воєводство
1503	Меджибож	Подільське
1506	Вінниця, Брацлав	Брацлавське
1525	Зіньків	Подільське
1526	Скала	Подільське
1542	Бар	Подільське
1547	Кам'янець	Подільське
1565	Сатанів, Хмільник, Шарівці	Подільське
1569	Прибужне	Подільське
1570	Стара Синява	Подільське
1578	Язлівець, Гусятин, Сидорів, Чемерівці	Подільське
1581	Летичів	Подільське
1582	Оринин	Подільське
1602	Шаргород	Подільське
1603	Немирів	Брацлавське
1605	Красне	Брацлавське
1616	Літин, Мацоха (село поблизу Брацлава)	Брацлавське
1627	Проскурів	Подільське
1630	Городок	Подільське
1637	Рашків, Медівка (село поблизу Липовця), Могилів, Дунайгород (пізніше – Дунаївці)	Брацлавське, Подільське
1640	Ладижин	Брацлавське
1647	Мурафа	Брацлавське

Євреям забороняли оселятись на Поділлі. Вони осідали там, де знаходили заступника (наприклад, князя Іллю Острозького, старосту Вінницького) або на основі договорів з магнатами, за якими євреї одержували привілеї, які визначали місця для будівництва синагоги, житлових будинків, мікве (баня) і кладовища. Наприклад, у 1578 році королем Стефаном видано грамоту, яка дозволила «Литинському державцю Лащу» створити містечко у маєтку Літині; також він дозволив двічі на рік проводити ярмарки, на які можна приїжджати з товарами «всімь обывателямь страны, христіанамь, євреямь и иноземнымь купцамь» [769, с. 274]. Власники міста передавали євреям в оренду корчми, заїзди, млини, винокурні, ставки.

У XVII сторіччі найбільшими у Подільському воєводстві були громади Меджибожа і Бару, де у 1648 році зафіксовано по 600 євреїв-домовласників. У Брацлавському воєводстві – громади Погребища, Немирова (по 800 євреїв-домовласників), Вінниці, Ладижина (по 300) [502]. Часто межею шtetлу були аквальні ландшафтні комплекси (єврейський квартал Томашполя обмежений з заходу струмком, з півдня – річкою Русавою [860]). Містечко Чернівці Вінницької області має характерні риси у структурі селитебних ландшафтів: поселення формується на мисоподібному горбі, оточеному річкою; центральні вулиці проходять вздовж лінії вододілу, з'єднуються мостами через річку; шtetл розташований нижче центру, охоплював як головні вулиці, так і схили горба аж до річки [951, с. 110].

Рис. 4.13. Найбільші штетли Поділля

Центром ландшафтів штетлу є сакральні – *синагоги*. Оскільки містечка формувались поблизу водних ландшафтів, єврейські громади прагнули розташувати свої сакральні споруди поблизу водних об'єктів. Синагоги виконували і белігеративні функції. До найстаріших оборонних відносяться синагоги містечок Сатанова (1532) та Шаргорода (1589) (рис. 4.14). У містечках Поділля функціонувало по кілька синагог: Ямпіль – одна синагога і три молитовних будинки (у 1908 р.) [1015], Могилів-Подільський – 16 синагог та молитовних будинків (у 1867 р.) [562].

Синагоги-фортеці займали пануючі висоти неподалік від найуразливіших ділянок периферійної частини містечка. У такому випадку ландшафтна структура штетлу не мала радіальної будови, а розташовувалась уздовж річки у вигляді вулиці від центру містечка до синагоги [218]. Інколи їх будували поблизу річки, яку використовували як природну перешкоду. Для синагог характерні масивні стіни, обнесені бруствером, з піднятими високо над землею вузькими вікнами-бійницями, виходом на дах, підвалами і таємними підземними ходами.

Економічному піднесенню містечок Поділля сприяла регіональна і транзитна торгівля, у якій євреї утримували провідну роль. Ярмарки містечок спеціалізувалися на торгівлі певними видами товарів (у Деражні, наприклад, закуповували рибу, у Сатанові – віск і мед, у Меджибожі – хліб).

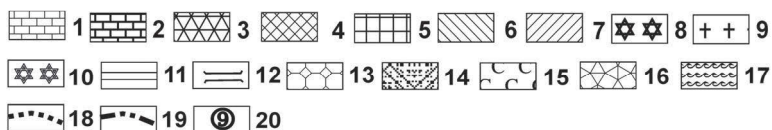
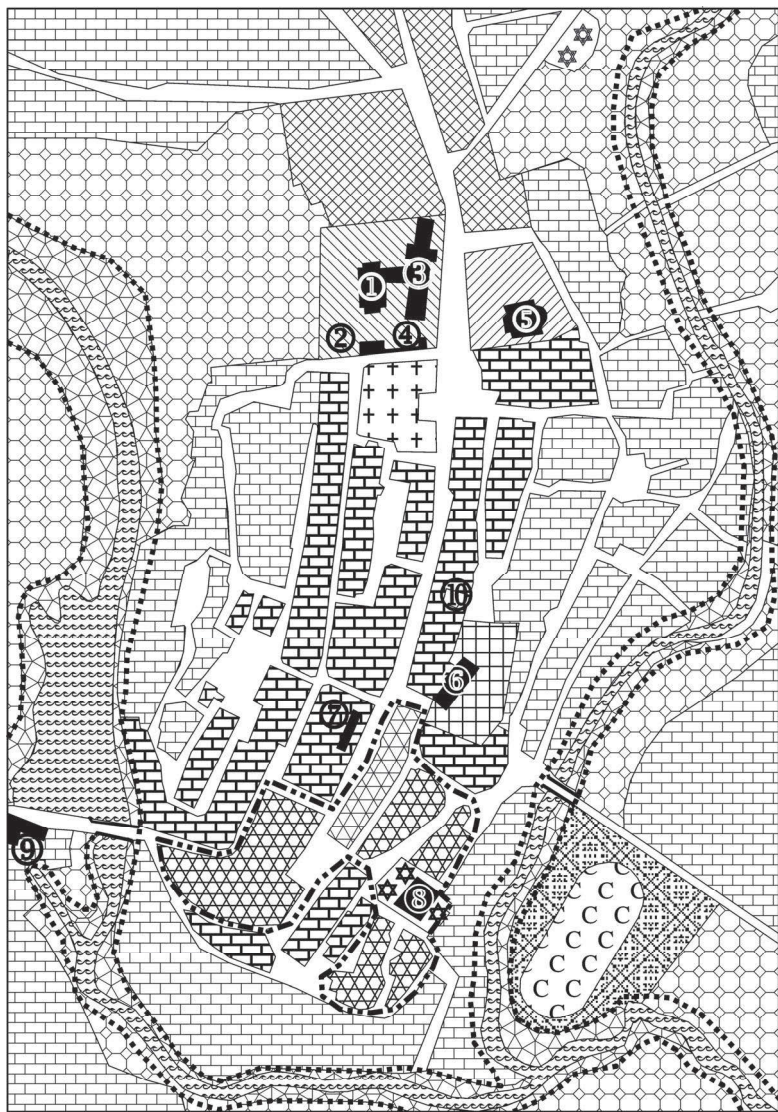

Рис. 4.14. Фрагмент картосхеми сучасних (2012) етнокультурних ландшафтів містечка Шаргород Вінницької області

Етнокультурні селитебні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 1 – дисперсний малоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі, з присадибними ділянками, городами і садами (українські квартали); 2 – щільний малоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі (історичний центр); 3 – щільний малоповерховий тип на похилому (5-6⁰) лесовому схилі (єврейський штетл); 4 – сучасний малоповерховий тип на дуже похилому (3⁰) лесовому схилі.

Белігеративні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 5 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з фортифікаційними комплексами замку.

Сакральні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 6 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з ансамблем Миколаївського православного монастиря; 7 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з костелом; 8 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з синагогою.

Тафальні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 9 – кладовище «Братська могила бійців Червоної армії» на дуже похилому лесовому схилі; 10 – старе єврейське кладовище XVIII – початку XIX сторіч на дуже похилому лесовому схилі.

Дорожні ландшафти. *Схиловий тип. Ландшафтно-техногенні системи:* 11 – дороги, вкриті асфальтом; 12 – міст.

Сільськогосподарські ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 13 – дуже похилій лесовий схил з окультуреними сірими опідзоленими ґрунтами під городами і сінокосами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 14 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу під різнотравними асоціаціями; 15 – стадіон на дуже похилій вирівняній лесовій поверхні схилу. *Заплавно-русовий тип.* Урочища: 16 – висока поверхня заплави, вкрита вербою повислою, під випасом худоби; 17 – русло річок Мурашка і Ковбасна.

Межі: 18 – межа між заплавною і схиловою місцевостями; 19 – межа єврейського штетлу.

Інші позначки: 20 – номери етнокультурних артефактів (1 – Миколаївський собор 1719 року; 2 – приватний корпус з дзвіницею кінця XVIII сторіччя; 3 – Братський корпус з Михайлівською церквою XVIII сторіччя; 4 – кутова вежа зі стінами XVIII сторіччя; 5 – костел Святого Флоріана; 6 – кам'яниця замку кінця XVI сторіччя; 7 – кам'яні торговельні ряди XVII- XVIII сторіч; 8 – синагога 1589 року; 9 – водяний млин кінця XIX сторіччя; 10 – втрачена церква Іоанна Хрестителя).

Великих ярмарок у регіоні на початку XIX сторіччя не було, а у містечках переважали «торги», куди приїжджали з сусідніх сіл євреї та українські селяни і торгували хлібом, городиною, птицею, худобою, медом, вівсом, салом, лісом, посудом, полотном, сукном, коноплями, льоном, свіжими і сушеними овочами, тютюном [457, с. 1056]. Поява на міських ярмарках значної кількості людей вимагала облаштування просторих ринкових площ: «От коні влетіли в містечко, здорове, як город, перебігли через кілька єврейських смердячих улиць, і наш фаєтон вискочив на базарне місто, здорове, як вигон, обставлене мурованими домами...» [630, с. 264].

Потреби торгівлі стимулювали формування *промислово-селитебного типу* з переважанням складування й продажу товарів. *Ринкові площі* мали лотки, крамниці, магазини, склади. У містечках будували великі зерносховища. Для збереження товарів і продуктів використовували також підвали будинків і підземні шахти (Шаргород, Сатанів).

Ринкова площа стала центром єврейської забудови міського типу (*штетлу*). У центрі містечка Немирів розташований квадратний ринковий майдан із кам'яними та дерев'яними «лавками», на південний схід від

нього – забудова штетлу (єврейські будинки, розташовані щільними рядами на бічних вулицях), при в'їзді у містечко – вулиці з будинками українців, з включенням греко-католицького храму, трохи далі – палац графа Потоцького (додаток Б., рис. 4.22).

У Тростянці центром торгівлі був «Ротхойз» (ратуша), у якому було два ряди маленьких крамниць [948, с. 86]. У Гайсині, розташованому на широкому мисі, центром була ринкова площа правильної, близької до квадрату, форми (додаток Б, рис. Б.23, Б.24). Характерні для регіону вузькі видовжені горби, обмежені річковими руслами призводили до формування «довгих ринків», як продовження торговельного тракту на території штетла (Немирів, Шаргород, Чечельник, Бершадь) (додаток Б, рис. Б.25). У Могилеві-Подільському ринкова площа була у прирічковій частині («в районе обширного рынка, кипящего евреями. Могилевский базар ... занимает довольно порядочное место близ гостинаго двора...») [36, с. 212]. Гостинний двір складався з 50 кам'яних, 66 дерев'яних магазинів, у яких торгували євреї, греки та вірмени [440, с. 184].

Наприкінці XIX сторіччя [566] містечко мало типову структуру «штетлу»: у центрі був ринок – продовгувата площа, оточена крамницями. У центральній частині – суцільний корпус з кам'яних крамниць, які замінювали традиційну ратушу, у ряду – два-три магазини, які зустрічаються лише у великих містах (рис. 4.15). У сучасній структурі антропогенних ландшафтів збереглися окремі елементи штетлу, виражені у хаотичності забудови кварталу і функціонуванні ринкової площі (рис. 4.16) [199].

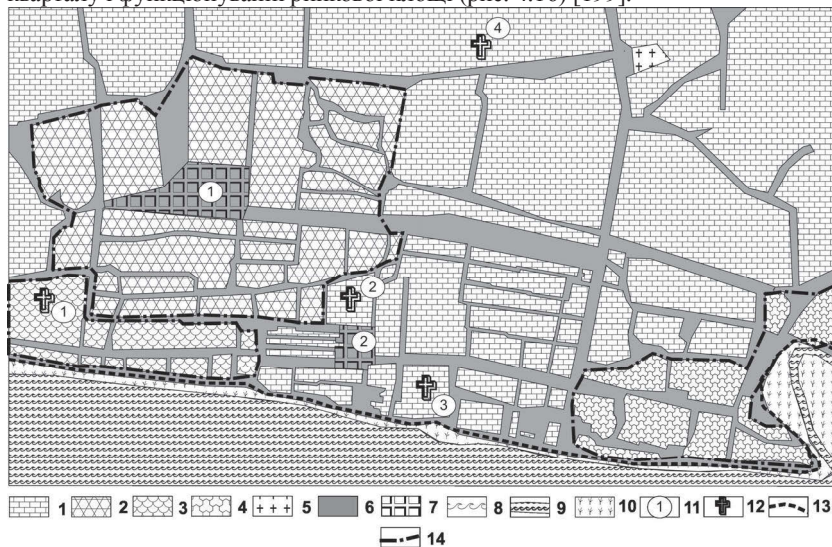

Рис. 4.15. Фрагмент картосхеми етнокультурних ландшафтів (1913) містечка Могилів-Подільський

Етнокультурні селитебні ландшафти. Надзапlavно-терасовий та схиллий

типи місцевості. Урочища: 1 – малоповерховий тип на похилому (7-9⁰) схилі (українські квартали); 2 – малоповерховий тип на похилому (7-9⁰) схилі (єврейський квартал Капцанівка); 3 – малоповерховий тип на дуже похилому (3-5⁰) схилі (грецький квартал); 4 – малоповерховий тип на дуже похилому (3-5⁰) схилі (вірменський квартал).

Тафальні ландшафти. Надзаплавно-терасовий та схиловий типи місцевості. Урочища: 5 – православне кладовище на дуже похилому (3-5⁰) схилі.

Дорожні ландшафти. Надзаплавно-терасовий та схиловий типи місцевості. Ландшафтно-техногенні системи: 6 – дороги, вкриті бруківкою; 7 – площі.

Водно-рекреаційні ландшафти. Заплавно-руслівий тип. Урочища: 8 – русло річки Дністер; 9 – русло річки Дерло; 10 – низька перезволожена заплава з лучно-різнотравними асоціаціями під пасовищами і сінокосами.

Інші позначки: 11 – номер площі (1 – Базарна, 2 – Олександрівська); 12 – сакральні споруди (1 – грецька церква, 2 – собор, 3 – римо-католицький костел).

Межі: 13 – межа між заплавною та надзаплавно-терасовою місцевостями; 14 – межа етнічного кварталу.

Рис. 4.16. Фрагмент картосхеми сучасних (2012) ландшафтів міста Могилів-Подільський

Селитебні ландшафти. Надзаплавно-терасовий та схиловий типи місцевості. Урочища: 1 – малоповерховий тип на покатому (3-7⁰) схилі; 2 – багатоповерховий тип на покатому (3-7⁰) схилі; 3 – промислово-селитебний тип на покатому (3-7⁰) схилі.

Тафальні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий та схиловий типи місцевості.*

Урочища: 4 – кладовище.

Дорожні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий та схиловий типи місцевості.*

Ландшафтно-техногенні системи: 5 – асфальтові дороги; 6 – площі.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-руслувий тип.* Урочища: 7 – русло річки Дністер; 8 – русло річки Дерло; 9 – низька перезволожена заплава з лучно-різнотравними асоціаціями під пасовищами і сінокосами.

Межі: 10 – межа між заплавною та надзаплавно-терасовою місцевостями.

Інші позначки: 11 – сакральні споруди; 12 – номери сакральних споруд (1 – Миколаївський собор, 2 – Георгіївська церква).

У Ямполі ринкова площа [617, с. 644] майже така, як у Кам'янці-Подільському; тут був великий корпус кам'яних крамниць, розташованих у вигляді подвійного квадрату. У проміжках між ними – базар з двох частин: перша – торгівля фруктами та овочами, друга – решта товарів.

Комерційна діяльність євреїв відобразилась у власне селитебній структурі ландшафтів, де переважав *малоповерховий тип*. У торговельній частині міста з'явилися одно- та двоповерхові будинки на високому цоколі, у яких знаходилися великі склади для продовольства й товарів. У розташуванні малоповерхового типу селитебних ландшафтів містечка Могилева є особливості пов'язані з природним терасовим типом місцевості: багато вулиць знаходилось на горі.

У Ямполі селитебні ландшафти малоповерхового типу XIX сторіччя знаходились поблизу ринкової площі, оточеної декількома рядами єврейських будинків, де майже в кожному відбувалась торгівля (заїзди, магазинчики або винні погребі). Ландшафтно-техногенні системи містечка мали спрощену структуру: біля будинків відсутні двори, огорожі, господарські споруди. Між будинками – мінімальна відстань у кілька метрів, далі – брудний провулок з важко прохідними пісками або болотом (залежно від пори року). За ним – наступні ряди будинків, які відрізнялись лише тим, куди виходять їхні фасади. Будинки, ближчі до ринкової площі або центральної вулиці краще доглянуті, відстань між ними більша [617, с. 644]. Чим далі до околиці, селитебна структура стає невиразною, втрачаючи впорядкованість.

На межі XIX-XX сторіч у Меджибожі головна вулиця Мостова (Ді Брік), прокладена від замкових воріт, щільно забудована кам'яними двоповерховими будинками-магазинами. Головна і сусідні вулиці були викладені каменем. Між ринковою площею та площею ринку худоби розбудований квартал євреїв-ремісників. Глинобитні будинки, розділені вузькими проходами, спускались від головної вулиці до узбережжя річки Південний Буг. Заможні євреї жили у північній частині містечка навколо вулиці, що йшла від головної до Турецького мосту через річку Бужок. У цьому малоповерховому типі селитебних ландшафтів ландшафтно-технічні системи представлені одно- та двоповерховими кам'яними будинками, відділені від дорожніх ландшафтів палісадниками, фруктовими садами і городами. Недалеко від Турецького мосту на початку XX сторіччя побудовано пивоваренний завод Штернгассера [563, с. 156].

У Вінниці, за люстрацією 1787 року, було 53 заїзди, 82 тильних будинки,

мешканці яких займались переважно продуктовою торгівлею [132]. Вінницький штетл називався Єрусалимкою, наприкінці XVIII сторіччя складався з кількох частин. Нижня частина знаходилась поблизу річки Південний Буг, де були синагоги – Биндюжників, Похоронного братства, Ремісників; середня розташовувалась на території чоловічого монастиря Петра Могили XVII сторіччя [549]. У центральній частині був ринок, де стояла ратуша, а біля неї двома рядами, безладно й асиметрично – шинки та заїзди. Ратуша нагадувала заїжджу єврейську корчму, на вулицях та площах – суцільний гній [658, с. 37]. За ринком, у північно-східному напрямі якраз і розташовувалась Єрусалимка. У XVIII сторіччі згадують вулиці Міську (мабуть, це була колишня Ринкова вулиця) та Широку, інколи Козячу вулицю, яка знаходилась біля ринку, у єврейській частині містечка [142]. За картою 1873 року Єрусалимка мала межі: 340 м уздовж річки (вище від моста), вгору повз кляштор єзуїтів (300 м), із загальною площею 10-11 га [73]. Структура забудови штетлу відносилась до межі XIX-XX сторіч, коли в архітектурі регіону поширився «цеглиний» стиль [951, с. 111].

На ринковій площі або вздовж вулиць збудовані *заїзди*, де зупинялися на нічліг купці і були умови для стоянки обозів з кіньми й вантажем. У 1905 році у Подільській губернії було 439 заїздів, більшість яких належала євреям [378]. Переважно це великі продовгуваті будівлі з широким проїздом наскрізь через увесь будинок. Зовнішній вигляд заїзду визначався статусом населеного пункту. Наприклад, у маленькому Зінькові це була глинобитна споруда під солом'яним дахом, а у повітовому містечку Летичеві – великий кам'яний будинок. У ярмаркових містечках заїзди визначали структуру ринкової площі (у Новій Ушиці шість паралельно розташованих заїздів утворювали одну зі сторін площі). У Шаргороді, у Старому місті всі будинки будувались торцевими стінами до вулиці, на фасадній стороні знаходились магазини та майстерні [939, с. 82].

Таким чином, квартали зі специфічною структурою виростали під захистом стін замку або фортеці, потім отримували оборонні споруди.

Крім наземних, до ландшафтної структури штетлів віднесено підземні ландшафти. У містечку Меджибіж Хмельницької області у XVI сторіччі була розгалужена система підземних комунікацій. З підвалів будинків, у яких зберігалися запаси продовольства і товарів, можна було потрапити в довгі галереї і шахти. Можливо, вони були першоосною з видобутку глини для потреб господарства та гончарства. Шахти і галереї з'єднувались, укріплювались, створювались лабіринти, тупики, схованки з запасами продовольства і води. Підземні ходи з синагоги вели на територію замку, довгий підземний хід виходив на правий берег Південного Бугу [563, с. 136]. У місцевому фольклорі розповідають про підземні міста та таємні ходи, які ведуть до Єрусалиму.

Євреї приймали участь у формуванні та розвитку *промислових ландшафтів* Поділля. Частину фабрик та заводів, які будували польські або російські поміщики, орендували євреї. Наприклад, з трьох мідних заводів у містечку Зінькові, які у 1805 році належали князю Чорторийському, один орендував єврей Мошкович. Для забезпечення роботи заводу купували стару

мідь на місці, сухе олово – на ярмарках у Бердичеві, вугілля – з власних гаїв або з сусідніх панських лісів; пісок та глину видобували на місці [457].

Власне промислові ландшафти під впливом євреїв розвивались слабо – у 1897 році з 738 заводів та фабрик єврейськими були лише 157 (21,3 %); за кількістю виготовленої продукції цей показник був ще меншим – 8,2 %, що вказувало на дрібний характер виробництва. Але й тут існували особливості. Зокрема, у губернії єврейських лісопильних заводів було 8 (з 12 існуючих), 7 цегельних (з 30), 74 мукомельних, 4 маслوبيйних (з 6), 11 гуралень (з 79), 7 пивоварень (з 26), 11 тютюнових, 7 шкіряних тощо. У Вінниці наприкінці XIX сторіччя 15 заводів і фабрик належали євреям. Була закономірність: чим більше єврейських ремісників у містечку, тим краще розвинута промисловість [381].

Цукрове виробництво. Матеріали на цукрові заводи поставлялась євреями: вапняк, майже все кісткове вугілля і крупка, ліс на зруб, дрова тощо. *Винокурень (гуралень)* у Подільській губернії було 159. Майже 90 % заводів знаходилось в оренді у євреїв: дерев'яна, покрита дошками винокурня в містечку Мізяків (Янкель Луцький); дерев'яна, крита соломною у селі Писарівка (Лейба Гобштіб); горілчані заводи у Вінниці (Абрам Дукельський, Хуна Зехцер, Гершко Кац, Мотель Хазенс) [307]. *Млини*, яких у Подільській губернії було 2247, практично всі належали євреям. Лише 5 % знаходились у їхній повній власності, решта – орендні. Млини орендували разом з шинками: «При въезде въ Бушу замечается на Мурахве рядъ каменныхъ мельницъ, вокругъ которыхъ копошатся евреи. На противуположномъ берегу, на майдане, среди села возвышается довольно большая и повидимому богатая церковь, а противъ церкви корчма...» [765, с. 677]. У 1880 році в обробній промисловості, крім цукрової та суконної, участь євреїв становила від 73 % до 100 %, з експлуатації лісу – 75 %, в землеволодінні – 22,6 % [749, с. 96-97].

У 20-30 роках XX сторіччя відбулось погіршення економічного стану регіону, що призвело до зменшення чисельності населення єврейського населення (у %, 1923, 1926 роки): Деражня (86,8; 57,4), Дунаївці (78,2; 60,4), Летичів (42,9; 34,0), Меджибож (67,5; 39,7), Немирів (64,0; 57,2) [394, с. 118].

Містечка Поділля (особливо східного) значно менше, ніж будь-який інший регіон України, постраждали від революції і воєн початку XX сторіччя. Тому, можливо, це останній регіон, де в окремих містечках збереглась типова ландшафтна структура «штетлів». До середини XX сторіччя єврейська спільнота була потужним складовим елементом у розвитку етнокультурних ландшафтів регіону і внесла значний внесок у формування сучасних селитебних ландшафтів, трансформуючи українські містечка штетлами. Сьогодні необхідно враховувати ці етнічні ландшафтні структури, щоб зберегти містечка Поділля при проведенні відповідної реконструкції з метою збереження єврейської етнокультурної спадщини.

4.2.6. Польські етнокультурні ландшафти містечок. Польський етнос у Поділлі з'являється ще в період раннього середньовіччя. Дослідники відмічають надзвичайно сильний вплив

польської культури на українську, що виражається у формуванні етнокультурних ландшафтів регіону: замки, фортеці, костели, палаци, садово-паркові комплекси, фільварки (додаток А.6). Етнокультурна спадщина вимагає детального аналізу їх утворення та відповідної консервації, реконструкції та охорони.

Ландшафтна структура садиб. У містечках Поділля збереглися замки, панські садиби, палаци, костели, які були етнокультурним ядром ландшафтів містечок і мали значний вплив на українську, польську і загальноєвропейську культуру. Містечка сформували селитебну мережу, яка одночасно виконувала белігеративну функцію. Наприклад, у володіння Яна Замоїського, від Паволочі до Тернополя входило до 110 містечок, майже 200 сіл, діяв сторожовий загін, який захищав від набігів татар [540].

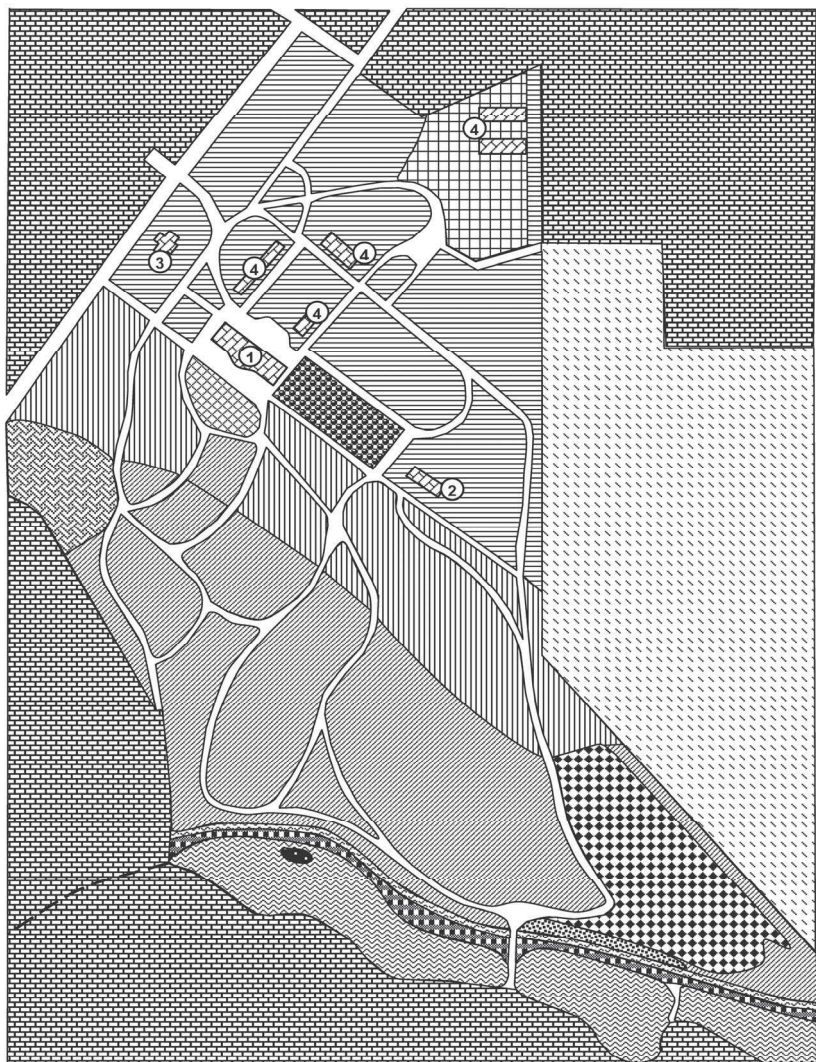
У структурі польських етнокультурних ландшафтів містечок найпоширенішими були: садибні, фортифікаційні, промислові. Садиби – палацово-паркові ансамблі – є унікальним етнокультурним явищем, вони суттєво вплинули на розвиток історико-культурних процесів. Садиби XVIII – XIX сторіччя були осередками польської культури, інтенсивного сільського господарства.

У зв'язку з переважанням натурального господарства функціонування польського містечка початку XIX сторіччя мало чим відрізнялося від сільського. У подільських містечках мешкали в основному селяни, які займалися рільництвом. Купецько-міщанський стан був представлений єврейськими громадами, зі сформованими «штетлами». У містечках Махнівка, Могилів, Тульчин, Немирів були міщанські громади іноземців (греки, вірмени). Лише у Тульчині автохтонне українське населення користувалося міщанськими правами відповідно до наданого С.-Щ. Потоцьким привілею [725, с. 12].

У містечках і селах Східної Галичини з XVI сторіччя, під впливом польської етнокультури, виникають садибні ландшафти: «Галиційський помещик живе по большей части очень пышно, въ роскошныхъ палацахъ и усадьбахъ» [111, с. 97]. У маєтках і садибах переважали прості пейзажні композиції, у яких органічно поєднувались селитебні ландшафти з гармонійними натуральними ландшафтними комплексами (схили пагорбів, долини річок й озер).

Типова *структура садиби*: панський будинок з господарськими спорудами, впорядкований парк (або садові ландшафти), оранжереї, виноградники, городи, ставки, басейни (рис. 4.17, 4.18), які створювали ландшафтно-техногенні системи: водограї, водоспади, водні каскади [783, с. 7]. Садиби, як правило, мали ставок або вихід до річки. У ставках розводили карпа, щуку, карася, ляща, лина, окуня, плітку.

Важливу роль у господарстві садиби мали млини. Без них не працювали гуральні, пивоварні, ускладнювалась відгодівля худоби. Млини ставили при ставках, при боці греблі (щоб млин не трусив греблю і до нього було зручніше під'їжджати). У великих млинах (Старокостянтинів, Самчики) окремі вали використовувались для сукновальні і ступи. На великих ставках і річках ставили кілька млинів [703].

Рис. 4.17. Сучасна (2012) структура етнокультурних ландшафтів
Немирівського парку (місто Немирів Вінницької області)

Садово-паркові ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип місцевостей.* Урочища:

1 – слабо похилена лісова поверхня (1–2⁰), зайнята парковими насадженнями (дуб

звичайний, клен гостролистий, клен ясенелистий, тополя біла, каштан кінський, горіх грецький, ялина звичайна, липа дрібнолиста, бук європейський); 2 – вирівняна лесова поверхня з окультуреними ґрунтами, вкрита трав'янистою рослинністю (пірій повзучий, конюшина лучна, подорожник великий, спориш звичайний, кульбаба лікарська, конюшина повзуча); 3 – партер; 4 – ландшафтно-техногенні системи (1 – палац, 2 – будинок культури, 3 – адміністративний корпус, 4 – спальні корпуси).

Схиловий тип місцевостей. Урочища: 5 – пологий лесовий схил (3–5⁰), вкритий ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (граб звичайний, дуб звичайний, ясен, клен гостролистий, береза бородавчаста, липа дрібнолиста, ялина звичайна, черешня, гінкго дволопате, сосна звичайна); 6 – полого лесова поверхня з окультуреними ґрунтами, вкрита трав'янистою рослинністю та екзотами; 7 – похила поверхня (8–10⁰), складена лесовими породами з ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями; 8 – сильно похилій схил (15⁰), вкритий ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями; 9 – полого (5⁰) лесова поверхня з ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під трав'янистою рослинністю (пірій повзучий, грястиця збірна) та молодими насадженнями з сосни звичайної, грецького горіху, акації білої; 10 – стінки (> 50⁰), складені лесоподібними породами, з сірими опідзоленими ґрунтами під насадженням сосни та грабу звичайного; 11 – вирівняна поверхня, складена лесовими породами з ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під насадженнями з верби козячої, тополі білої, черешні.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-русловий тип.* Урочища: 12 – антропогенізоване русло річки Устя, шириною 0,6-0,7 м, глибиною 0,5-0,8 м, дно мулисте; 13 – обвідний канал, глибиною 1,2 – 1,8 м, з мулистим дном і стрімкими схилами; 14 – ставки, з середньою глибиною до 2,5-3,0 м, з мулистим дном; 15 – острів, вкритий лучно-болотними ґрунтами під осоково-злаковою рослинністю та насадженнями грабу звичайного, калини звичайної, верби козячої.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи.* Ландшафтно-техногенні системи: 16 – асфальтовані доріжки та алеї.

Селищні ландшафти. Урочища: 17 – малоповерховий тип містечкових ландшафтів Немирова на пологому лесовому схилі.

Сільськогосподарські ландшафти. Урочища: 18 – польові ландшафти на лесовому схилі, вкриті ясно-сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями.

Садібне сільськогосподарське виробництво походило від європейської сільськогосподарської культури, де застосовувались передові технології та новітня техніка у рільництві. У стайнях маєтків вирощували високопродуктивні породи коней, створювали конезаводи [198].

Польське землевладіння у містечках Подільської губернії складало 46,8 % від загального. Серед найбільших землевласників: О. О. Садовський (м-ко Оринин, 3037 десятин землі), Л. Л. Садовський (м-ко Балин, 1639 десятин), О. Я. Заліський (м-ко Кузьмин, 1770 десятин), Ф. Г. Грохольський (м-ко Стрижавка, 4735 десятин), К. К. Потоцький (м-ко Печора, 1482 десятини), С. Й. Холоневський (м-ко Зятківці, 3893 десятини), Ф. М. Юрьевич (м-ко Бершадь, 4920 десятин), Ф. Л. Собанський (м-ко Ободівка, 4340 десятин), Б. Е. Старжинський (м-ко Загнитків, 3563 десятини), С. і М. Хелминські (м-ко Жванчик, 3224 десятини). Окремі польські магнати мали величезні латифундії: Собанські – 17498 дес. землі, Юрьевичі – 9533 дес. [476].

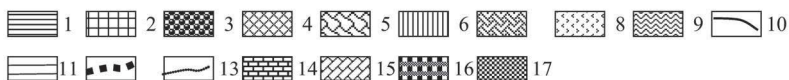

Рис. 4.18. Сучасна (2012) структура етнокультурних ландшафтів
П'ятничанського парку (м. Вінниця)

Садово-паркові ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип місцевостей.*

Урочища: 1 – лесова поверхня (1–2⁰), зайнята парковими насадженнями (липа дрібнолиста, граб звичайний, каштан кінський, акація біла, осика); 2 – вирівняна лесова поверхня з окультуреними ґрунтами, вкрита трав'янистою рослинністю (конюшина лучна, подорожник великий, спориш звичайний, кульбаба лікарська) та угрупованнями сосни кримської, абрикосу, глоду колючого, каштану кінського; 3 – лесова поверхня (1–2⁰), зайнята парковими насадженнями (липа дрібнолиста, акація біла, горіх чорний); 4 – лесова поверхня (1–2⁰), зайнята парковими насадженнями (сосна кримська, модрина європейська); 5 – вирівняна лесова поверхня з окультуреними ґрунтами, вкрита трав'янистою рослинністю (конюшина лучна, подорожник великий, спориш звичайний, кульбаба лікарська) та алеями з каштану кінського, липи дрібнолистої, горіху чорного.

Схилувий тип місцевостей. Урочища: 6 – дуже похилі лесові схили (3–5⁰) верхньої частини сухої балки, вкриті ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (береза бородавчаста, ялина звичайна, черешня, сосна кримська); 7 – дуже похилі лесові схили (3–5⁰) середньої частини балки, вкриті ясно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (липа дрібнолиста, дуб черешчатий); 8 – дуже похилі схили (3–5⁰) та дно нижньої частини заболоченої балки під осоково-очеретяними асоціаціями.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-русловий тип.* Урочища: 9 – ставок, з середньою глибиною до 1,5 м, з мулистим дном; 10 – річкове русло, шириною 1-2 м, із заболоченим дном.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи.* Ландшафтно-техногенні системи: 11 – асфальтована дорога м. Вінниці; 12 – асфальтована дорога парку. Урочища: 13 – ґрунтові доріжки та стежки, шириною 0,5-1 м.

Селитебні ландшафти. Урочища: 14 – малоповерховий тип ландшафтів Вінниці на пологому лесовому схилі.

Інші позначки. Ландшафтно-технічні системи: 15 – корпуси лікарні та господарські споруди (1 – палац, 2 – корпуси лікарні, 3 – котельні); 16 – тенісний корт; 17 – автомобільна стоянка.

У XIX сторіччі будівництво садиб не припинилось, але стало скромнішим і одночасно набуло інших рис, зумовлених змінами в архітектурних рішеннях. Однією з найцікавіших є садиба Комара у Мурованих Курилівцях Вінницької області, до якої, крім палацу, входили флігель, стайні і міст, розташований у пейзажному парку. Садиба збудована у 1805 році, мала у центральній частині триповерховий палац [423, с. 468-469]. Відомою була садиба І.Витославського у Чернятині Вінницької області, збудована 1830 році та розташована у пейзажному парку, створеному у 1814 році А. Міклером.

Структура фортифікаційних ландшафтів. У Поділлі є зразки польської оборонної архітектури. Структура бєлігеративних ландшафтів представлена системою укріплених замків, які включали систему стін з вежами і житловими приміщеннями як для власника з родиною, так і гарнізону. Житлові споруди на території замків були переважно дерев'яними.

Укріплення XVI-XVIII сторіч поділяли на: замки і фортеці, міські укріплення; монастирі-фортеці; храми з оборонною функцією. Земляні (земляні або дерев'яно-земляні) вали і рови були складовими бастионних укріплень. Головне призначення замків Поділля – оборона локальних територій [578]. Фортифікаційні ландшафти Поділля були двох типів: а) замки, у яких оборона була головною метою, а проживання – другорядною; б) замки, які поєднували житлову й оборонну функції. Замки першого типу характерні для Вінницької і Хмельницької областей, другого – для Тернопільської.

У Поділлі, яке потерпало від татарських набігів (Чорний і Кучманський шляхи), виник селитебний тип – *містечко-фортеця*. За функціональністю він подібний до фортець-міст, які будували в Палестині у XII сторіччі [548, с. 73]. Містечко-фортеця слугувало захисту людей як у містечках, так і селян у передмістях.

Певну специфіку отримали оборонні споруди розташовані у Східному Поділлі, у фронтірі з татарами. У 30-40-х роках XVI сторіччя будують нові дерев'яні фортеці і модернізуються муровані [423]. Будівельним матеріалом були дерево та земля, у Середньому Побужжі переважало дерево. Недовговічні самі по собі дерев'яні конструкції, ще й часто знищувалися внаслідок татарських нападів. Відбувався безперервний

процес знищення та реконструкції белігеративних ландшафтів, який вимагав лісових ресурсів, що зменшувало площу лісових ландшафтів [578]. Кожні десять років дерев'яні фортифікації необхідно було ремонтувати. Майже всі укріплені поселення Східного Поділля були розташовані поблизу лісових масивів, які були сховком від монгол.

До середини XVII сторіччя кількість придатної для побудови фортифікацій деревини почала зменшуватися. Темпи відновлення лісів відставали від будівельних потреб. У люстрації Уланівського староства зазначалось, що міські і замкові фортифікації відновлювалися у 1615 році і на будівництво возили деревину із загальних дібров, оскільки Уланівські вже були спустошені.

Чимало осад на подільському кордоні уряд визнав містами, беручи до уваги наявність замку. Західна частина поселень включала територію сучасної Хмельницької області і Середнього Побужжя. Стародавня осада Рів (Бар) була як замок на початку XV сторіччя, а місто Бар з'явилося через сторіччя після знищення містечка Рів. Польські землі Західного Поділля теж розширюються: заселяються бідною шляхтою, яка споруджує і відбудовує старі фортеці і замки, заселяє пустки, засновують костели. На засадах Магдебурзького права (1448-50 рр.) самостійність отримують містечка Чортків (1522), Бережани (1530), Тернопіль, Гусятин (1550) [746].

З середини XVI сторіччя у володіння польської родини Сенявських перейшов замок Меджибіж. Нові власники перетворили його на один з найміцніших приватних оборонних замків Поділля. Зростання кількості замків припадає на 60-ті роки XVI сторіччя. У 1550 році М. Влодек збудував фортифікації у Пłosкирові, структура яких збереглась до середини XIX сторіччя (додаток Б, рис. Б.24).

У XV-XVI сторіччях подільські містечка набули рис цілісних фортець. Вибір місця для белігеративних ландшафтів відповідає чітким вимогам:

- для замку підходило лише найвище місце (висока скеля, плакор, верхня частина схилу річкової долини) поруч з містечком. Наприклад, у 1570 році замок в Уланові збудовано «на корси суранут» (на насипному горбі) [1023, с. 70]. Інколи для створення замку за основу використовували вали старого городища;
- замки і фортеці будували з урахуванням водних перешкод. Їх типологію можна простежити за картою України Г. Боплана. Найчастіше містечкові і белігеративні ландшафти розташовані при злитті двох і більше річок, на островах у руслі, на схилі меандру, по сусідстві з озером або великим ставом (рис. 4.19, додаток Б, рис. Б.27, Б.28, Б.29). У люстрації Уланова від 1615 року згадуються «...стави, які місто і замок з трьох сторін обнімають...» [1023, с. 71].

У східній Галичині збереглось майже 500 середньовічних фортифікаційних споруд польської генези [808, с. 118]: фортець, замків, оборонних церков. Завдяки своїм розмірам замки і фортеці досі є етнокультурними ядрами міст та містечок регіону.

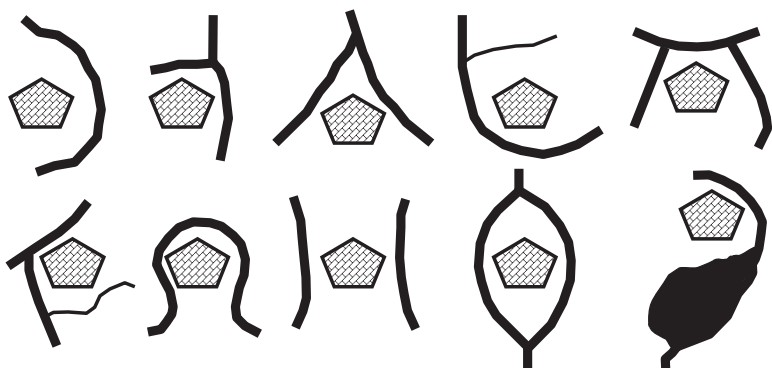

Рис. 4.19. Розташування фортифікаційних споруд поблизу водних комплексів

Промислові ландшафти, сформовані під впливом польської етнокультури представлені такими підприємствами, як сально-свічкові заводи, цегельні, цукрові заводи, броварні, гуральні, суконні фабрики, тютюнові фабрики. Частина заводів і фабрик польські поміщики здавали в оренду євреям. На рубежі XVIII-XIX сторіч функціонували суконні фабрики у містечках Миньківцях (поміщика Мархоцького), Пиляві (поміщика Чернецького), Ярмолицях (поміщика Орловського), Тульчині (графа С. Потоцького) [380].

У польських садибах були гуральні і броварні. Наприкінці XVIII сторіччя у Меджибожському ключі було 52 гуральні, з них 20 – у містечку Меджибожі (18 з них – в оренді у євреїв); у Летичівському старостві – 29 гуралень, з них 17 – у Летичеві [380]. Загалом, концентрація промислових ландшафтів польського походження у маєтках вплинула й на загальну структуру етнокультурних ландшафтів містечок Поділля.

4.2.7. Вірменські етнокультурні ландшафти містечок. Вірменські селитебні осередки ніколи не були замкненими й ізольованими від інших етноландшафтів. Вони мали вплив на культуру українців, поляків та євреїв. Зараз вірмени Поділля є складовою частиною української політичної нації. Необхідність наукового аналізу зумовлена відсутністю узагальнюючої праці, у якій питання етнокультурного розвитку вірменських поселень Східної Галичини і Поділля розглядалися б у контексті етнокультурних ландшафтів (додаток А.6).

Етнокультурні ландшафти містечок регіону представлені вірменськими колоніями. Це – традиційна назва в українській історіографії для міських, містечкових кварталів та окремих сіл, де проживали угруповання вірмен-іммігрантів. У вірменській історіографії вживаються назви «поселення», «вогнища» [145, с. 572]. Колонії засновані в період

Київської Русі і Галицько-Волинського князівства. Як окремі національні утворення збереглися до 80-90-х років XVIII сторіччя.

Територіально майже всі вірменські колонії (окрім Бару та Кременця) розташовані в басейні Дністра (рис. 4.20). До них відносяться: Бережани, Підгайці, Бучач, Язлівець, Сатанів, Малі Вірмени, Великі Вірмени, Кубачівці, Кам'янець-Подільський, Жванець, Студениця²⁴, Могилів-Подільський. Перші вірменські поселення з'являються в селах Великі та Малі Вірмени в долині р. Смотрич (тепер с. Великозалісся Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). Перші письмові свідчення про села відносяться до 1493 року.

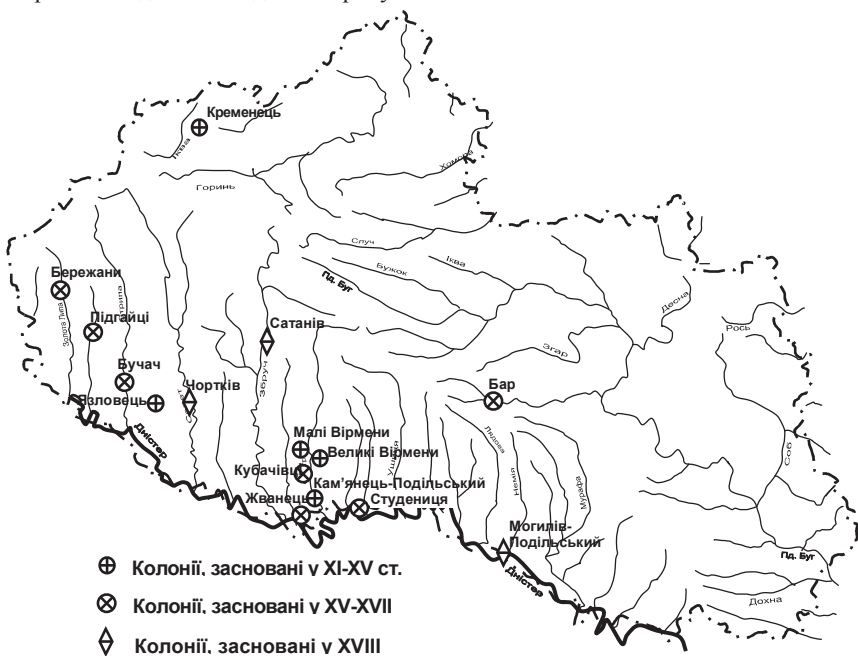

Рис. 4.20. Вірменські колонії Поділля

Як вважають дослідники С. Баронч, Ф. Сярчинський, заснування колонії у Кам'янці пов'язане з появою вірменської церкви у 1250 році. Вірмени, користуючись правами, отриманими від подільських князей і В. Ягелла, займалися торгівлею та ремісництвом, а також землеробством і скотарством.

У середньовіччі вздовж головного напрямку транзитної торгівлі – на схід і захід від Вірменії – утворюється «ланцюжок» вірменських торговельно-ремісничих колоній. Галицькі і подільські колонії торгували в

²⁴ Затоплене водами Дністровського водосховища у 1981 році

Криму, Константинополі, Малій Азії, Вірменії, півночі Персії [683].

Ландшафтна структура вірменських етнокультурних ландшафтів містечок. Загальна структура вірменських колоній мала виражену особливість. У містечку вона займала невелику територію довкола церкви й одну з вулиць, яка зазвичай називалась вірменською [145].

Особливістю ландшафтною структури Кам'яця-Подільського була поквартальна забудова з чіткою етнографічною диференціацією. Вірменський квартал знаходився у південній частині міста. Разом з українським кварталом він простягався від Вірменського ринку до Руських воріт. Квартал у 1556 році мав 900 будинків [251]. Хоча інші дослідники [287] вважають цей показник перебільшеним, посилаючись на те, що у 1570 році у Кам'яці було всього 645 будинків.

У кварталі розташовані: кілька вірменських церков, двоповерховий вірменський торговельний дім (зберігся до сьогодні); будівля вірменської ратуші. Церква Синана (Благовіщення св. Богородиці) була на території вірменського кладовища.

Подібна ландшафтна (поквартальна) структура характерна для інших вірменських колоній містечок Поділля. Наприклад, у Язлівці вірменський квартал знаходився в центральній частині містечка. Будинки були великими, з погребями. Квартал представлений двома вулицями, які перехрещувались у центральній частині. На підвищенні, біля річки, була вірменська кам'яна церква св. Богородиці. Кладовище знаходилося на горбі біля воріт, що вели до містечка Бучач.

У Язлівці, який називали «Пальмірою Поділля» [548, с. 64], було три фортифікаційних комплекси: брами Руська, Вірменська і Жидівська. Вірменська брама збудована в ущелині у 1672 році (зруйнована у 1800 році). Вірмени оселялись компактно, навколо бєлігеративного комплексу, формуючи етнічний квартал. Вірменська громада Язлівця поступалась чисельністю лише Кам'янецькій і Львівській, за кількістю населення у містечку переважали євреї [808, с. 152].

У містечку Студениця вірмени поселились, зважаючи на його положення між головними торгово-промисловими центрами Поділля, на узбережжі суднохідної річки з пристанню. У центральній частині містечка була вірменська церква. Будинки будували з каменю, двоповерхові, у східному стилі, з магазинами і підвалами. Містечко було добре укріплене, мало двоє воріт: Руські і Вірменські. Після чуми 1770 року містечко занепало. На зміну грекам і вірменам прийшли євреї [36, с. 154]. У містечку проводили чотири ярмарки на рік, для купців збудували два готелі. Через Дністер була переправа з двох поромів. Торговельні зв'язки були налагоджені з містечками Баром, Вінницею, Шаргородом, Сучавою, Чернівцями. Серед товарів домінували сухофрукти. К. М. Мельник зазначає, що Студениця могла називатись «фруктовим садом Поділля» [566].

Вірменська колонія у Барі проіснувала з 40-х років XVI сторіччя до першої чверті XVII сторіччя. Вірменські поселенці займались торгівлею, ремісництвом, приймали участь у місцевих ярмарках. Вірмени жили в

етнічному кварталі «Польський Бар». На річці Рів мешканці кварталу збудували ставок, де розводили рибу [1011].

У Жванці вірменські переселенці, які оселились тут у XV сторіччі, збудували понад 100 будинків, церкву (спочатку дерев'яну, потім – кам'яну), магазини. Кам'яна церква виконувала белігеративні функції. За церковною огорожею був вірменський цвинтар. Наприкінці XVIII сторіччя вірменська колонія занепадає, більшість мешканців мігрують, їх місце займають євреї [693].

У XVIII сторіччі вірменські колонії засновані у Сатанові, Могилів-Подільському, Чорткові та Тульчині. Найбільшою колонією була Могилів-Подільська (у вірменських джерелах – Мойлов, Моїлов, Мейлов). У 1743 р. вірмени офіційно виокремилися у містечку: організували власний суд з війтом, отримали окреме приміщення у ратуші. Могилів був особливо привабливим за своїм географічним розташуванням: мав перетин шляхів між Україною, Молдовою, далі на південь – з Туреччиною. У 1776 році в колонії було 1167 будинків та 12 тисяч населення [251, с. 160], тобто вірмени склали майже половину населення Могилів-Подільського. Хоча це викликає сумнів. Як зазначає М. Ф. Карачківський, наприкінці XVIII сторіччя в містечку було лише 20 вірменських дворів [440, с. 186].

Вірменський квартал розташований у центральній частині містечка, на березі Дністра, забудований житловими будинками і магазинами (додаток Б, рис. Б9) [800, с. 86]: «...архітектура будь-якого будинку нагадає вам Тифліс або скоріше Єреван» [36, с. 234]. К. М. Мельник-Антонович зазначає, що вірмени «...збудували ринок двоповерховими кам'яними будинками за східним стилем, з балконами, лавками і підвалами, які ще збереглися у Кам'янці, Могилеві та інших містах з колоніями східних купців» [566, с. 680].

Квартал був близько від ринку. Центральна вулиця, заселена вірменами називалась Вірменською. Головними видами діяльності, як і в інших колоніях, були торгівля та ремісництво. С. Баронч зазначає, що вірменські купці Могилева розводили у степах Бессарабії великі стада овець і корів, а м'ясо вивозили до Північної Європи, шкури – до Литви. Наприкінці XIX сторіччя вірмени асимілювались з українцями, втративши етнокультурні традиції [566].

Участь вірменських поселенців у сільськогосподарському виробництві зафіксовано від появи колоній. З XIV сторіччя до 70-х років XVIII сторіччя найпоширенішою формою землеробства було приміське господарство на міських угіддях. Чим меншим було містечко, у якому існувала вірменська громада, тим більшим було значення сільського господарства у їхньому житті (Малі та Великі Вірмени, Кубачівці). У привілеях власників приватних містечок вірменським громадам надавались у користування угіддя і пасовища. У приміському господарстві вірмен на Поділлі поширене розведення худоби.

Найбільшого розвитку вірменські колонії й етнічні квартали в містечках Поділля досягли у XV-XVIII сторіччях. Але під впливом польської та української етнокультури і відповідних соціально-економічних чинників

відбулась колонізація вірменського етносу і поступове зникнення колоній та кварталів з містечок Поділля [157].

4.3. Етнокультурні особливості дорожніх ландшафтів

Дорожні ландшафти, після селитебних, – найдавніші, вони є відповідними комунікаційними лініями у моделі етнокультурного ландшафту (див. підрозділ 1.5). Поняття «дорожного ландшафту» запропоновано Ф. М. Мільковим у 1973 році [600]. Продовження розробки цієї тематики є у монографії Г. І. Денисика, О. М. Вальчук [295]. Дорожні ландшафти розглядаються виключно як антропогенне утворення, без уваги до їх етнокультурних особливостей.

Етимологія терміну. Термін «дорога» має спільне коріння зі старослов'янським «драга», означаючи «долина, западина»; є спорідненим з *dʹrgati «дерти, тягнути, рвати» [354], що етимологічно визначає їх формування на місці підсічних ландшафтів – «розчищене у лісі місце». Дехто навіть пропонує слово «дорога» трактувати як і сакральний термін: через солярний культ бога Ра, назву можна розшифрувати як «ДО РА йти по ГА, – до сонця йти по землі» [68, с. 90].

Є чимало синонімів, які вказують на етнокультурну складову дорожніх ландшафтів: стежка, манівець, тропа, стезя, гостинець, шлях, тракт тощо. Кожний з них можна зустріти у різних стратах.

Роль дорожніх ландшафтів у формуванні етнокультурних особливостей регіону. У доетнічному страті формування дорожніх ландшафтів пов'язане з розселенням палеолітичного (35 тис. років до н.е.) і мезолітичного населення. У Придністер'ї формується щільна система стежок на терасах долини річки Дністер та у балках. У трипільській культурі формуються одні з перших ґрунтових доріг між селитебними ландшафтами, віддаленими на 1,5-2 км [295]. Дорожні ландшафтні комплекси збереглися на порогах та заплавах місцевостях, на надзаплавних терасах втрачені, що пов'язано з розорюванням.

До етнокультурних чинників, які формують культурно-цивілізаційний рубіж, віднесено міграційні процеси. У підрозділі 2.5 згадували, що у геоморфологічному і ландшафтному відношенні регіон зручно розташований між гірськими ландшафтами на півдні та заболоченими низовинами, вкритими лісами – на півночі. Це зумовило широтні та субширотні міграції по культурно-цивілізаційній вісі «Захід-Схід» у доетнічному страті готів у II сторіччі, мадьяр у IX-X сторіччі, в етнічному страті – військові походи монгол у XIII сторіччі, татар у XVI-XVIII сторіччях тощо. У цей час формується поєднання річкових (руслів), прирічкових (надзаплавних) і вододільних дорожніх ландшафтів субмеридіонального напрямку.

Дорожні ландшафти XV – XVIII сторіч. З XV сторіччя формуються дорожні ландшафти радіальної структури, які з'єднували містечка та села, впливаючи на темпи інновацій традиційної та новаційної культур,

прискорюючи економічний розвиток регіону. До таких шляхів відносять Вінницький гостинець, дорогу велику до Брацлава. Ці дороги також єднали мастки польських магнатів Потоцьких, Калиновських (Немирів, Печера, Тульчин, Муровані Курилівці).

У Поділлі відомо два Коломийських шляхи (рис. 4.21), пов'язаних з торгівлею сіллю. Перший з них, зафіксований у документах від 1718 року, проходив з м. Вінниці на с. Луку (тепер Немирівського району Вінницької області), с. Ворошилівку (тепер село Тиврівського району Вінницької області), далі на південь від м. Бару, де зливався з Кучманським шляхом²⁵. Другий Коломийський шлях відомий з 1741 року і також називався «прасольний з Коломиї», він проходив через села Устечко (тепер Заліщицького району Тернопільської області), Товсте, Колиндяни, Пробіжну (тепер Чортківського району Тернопільської області), містечка Гусятин, Сатанів, Проскурів, Летичів, Новокостянтинів, Хмільник, с. Пиків (тепер село Калинівського району Вінницької області) і йшов далі за межі регіону на с. Паволоч (тепер Попільнянського району Житомирської області) [475].

Дорожні ландшафти не лише виконували роль комунікаційних ліній етнокультурного ландшафту, а й самі були осередками у формуванні селитебних ландшафтів. Наприклад, за привілеєм польського короля С. Баторія у 1578 році біля Вінницького гостинця закладено містечко Літин [144]. Дороги з'єднували не тільки селитебні та бєлігеративні ландшафти, але й окремі регіони, прискорюючи міграції та торгівлю (Середнє Побужжя з Волощиною, Галицьким Підгір'ям тощо) [295].

Транзитні міграції регіону зумовлені характером рельєфу (переважно, вододілами). До найвідоміших дорожніх ландшафтів етнічного страту відносять Чорний і Кучманський (відгалуження Чорного²⁶) шляхи, які приурочені до вододільних місцевостей і формувались у XVI – першій половині XVIII сторіччя. Під час проходження татарської орди утворювались пірогенні ландшафти (через випалювання лісів) й ущільнення верхнього шару ґрунту. Ширина впливу сягала 80-90 км, що зумовлено дисперсним характером переміщення татар, з формуванням ресурсної смуги бєлігеративного генезису. Чорний та Кучманський шляхи не були класичними дорожніми ландшафтами, бо функціонували лише у період проходження татарської орди і мали ширину, яка залежала від кількості вершників, але вплинули на напрям та інтенсивність субмеридіональних транзитних міграцій.

Рубіжність Поділля підтверджують чумацькі шляхи, які йшли як у субмеридіональному, так і в субширотному напрямках: а) ґрунтовий шлях «Один» від Києва до Кам'янця-Подільського; б) ґрунтовий шлях від Одеси

²⁵ На рисунку 4.21. підписаний «Коломийський шлях (1)», другий підписаний «Коломийський шлях (2)»

²⁶ З'єднувались поблизу містечка Чорний острів Хмельницької області, за іншими даними – поблизу Тернополя.

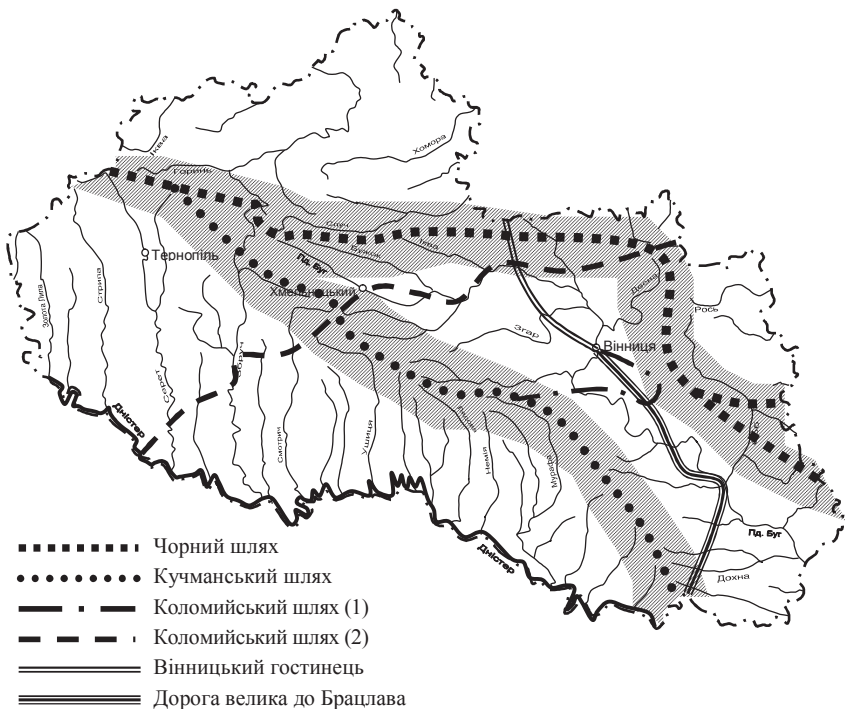

Рис. 4.21. Дорожні ландшафти Поділля XV-XVII сторіч

до кордону Галичини [250, с. 49]. Останній шлях [848, с. 24] міг співпадати з Кучманським, бо вододіл був майже позбавлений природних перешкод.

Дорожні ландшафти середини XIX – початку XX сторіч. Сучасна структура дорожніх ландшафтів Поділля створюється на початку XIX століття [295]. До неї ввійшли радіальні дороги попереднього етапу формування дорожніх ландшафтів²⁷ (XVI-XIX ст.). Здебільшого, це різні підваріанти ґрунтових доріг. Без помітних змін у структурі вони функціонували майже сторіччя. Це пояснюється тим, що після остаточного приєднання Поділля до Росії зазнала змін торгівля: повністю втрачений балтійський ринок й, частково, чорноморський. Навіть у середині XIX сторіччя у регіоні майже не було доріг зі штучним покриттям.

Відповідно до чинного законодавства XIX сторіччя, дороги Росії були ділились на 5 класів: 1) дороги головних сполучень, або державні; 2)

²⁷ Ще з XVI століття, через територію регіону проходили два великих торгових (чумацьких) шляхи. Перший йшов від Чернігова, через Київ на Кам'янець-Подільський (через регіон проходив майже 200 км); другий — від Одеси до границі Галичини (100 км).

дороги великих сполучень; 3) дороги звичайних поштових сполучень з губернії до губернії; 4) дороги уїзних, поштових і торговельних сполучень; 5) дорогі сільські або польові. Відповідно до цього поділу та сучасної класифікації дорожніх ландшафтів, у досліджуваний період на Поділлі переважало кілька варіантів шосейного підкласу: а) ґрунтовий, б) шосе, в) бруківки.

Найпоширенішим був *ґрунтовий* (у Галичині – звичайні дороги гмін), який можна віднести до 5-го класу. У Тернопільському воєводстві сформувався подільський тракт (3-го класу), який проходив через Зборів, Тернопіль, Микулинці, Тереховлю, Чортків до Заліщиків [1073]. Протяжність ґрунтових доріг у Подільській губернії складала 4000 верств (4265 км) [587]. За функціональним призначенням їх можна поділити на підваріанти: *транспортний* (середня ширина – 8-14 м) та *поштовий*. Їхня щільність у регіоні була різною: у Придністров'ї на одну квадратну милю було 1,29 верстви поштових і 2,41 верстви транспортних доріг, у Староконстянтинівському повіті Волинської губернії відповідно – 1,31 верстви поштових, 2,25 – транспортних [161].

Поштові дороги (тракти), прокладені найкоротшим чином, з'єднували селитебні ландшафти між собою і пролягали по вододілах, мали в окремих місцях, де розташовані урочища улоговин та ярів, мали досить зручні, круті спуски та підйоми на глинистому ґрунті (табл. 4.12). Частина поштових доріг, існуючих ще за часів Олександра I, була обрамлена з обох сторін липовими алеями. Але вже наприкінці XIX – початку XX століть місцеве населення, особливо у селах, ставилось до лісосмуг нераціонально, інколи деструктивно. Досить часто селянські діти наламували великі в'язанки липових гілок; пастухи рубали гілки з листям для своєї худоби; робочі, що ремонтували мости, брали матеріал з придорожніх лип. Постійно зустрічались дерева підпалені та з обдертою корою. Частина поштових доріг, оточених липовими насадженнями, були взяті під охорону найманими дорожніми сторожами. Але це не виправило несприятливої ситуації. Сторожам, яких набирали з місцевих жителів, виділяли під оранку смугу дороги, аж до самого полотна, що лише прискорювала знищення унікальних липових алей [978].

Головним недоліком ґрунтового варіанту доріг був механічний склад підстилаючих порід та ґрунту (чорнозем або глинистий чорнозем), такі дороги у дощову погоду неможливо було використовувати (особливо у північно-західній та північно-східній частинах Поділля): «Обыкновенные дороги наши находятся ныне почти в томъ же состояннн, въ какомъ они находились в 1882, ... а именно, что неустройство наших дорогъ, хаотическое состояннне большинства ихъ, не только проселочныхъ, но и такъ называемыхъ коммерческихъ, т.е. неофициальныхъ трактовъ, слишкомъ общеизвестны» [587, с. II]. У тому випадку, коли ґрунтові дороги після першого сильного дощу зовсім розмивались, створювались об'їзди прилеглими сільськогосподарськими ландшафтами. Дорожнє урочище поступово висихало, заростало травою, і дорога знову ставала

придатною для використання до того часу, поки не повторювались несприятливі фізико-географічні процеси.

Таблиця 4.12

Ландшафтні особливості поштових доріг Подільської губернії [749]

№	Напрямок ґрунтової дороги	Відстань, км	Ландшафтні особливості
1	Від залізничної станції Попелюхи до м. Гайсина: а) від с. Попелюхи до м. Тростянця; б) від м. Тростянця до м. Гайсина	а) 48; б) 42	а) розташована в яружній місцевості, переважно з перелісками; б) проходила перелісками, перетинаючи улоговини, яри та р. Південний Буг
2	Від залізничної станції Вапнярка до м. Ямполя	55	Від м. Ямполя – велика широка дорога, протягом 25 км йшла по степовому відкритому вододілу, після чого від с. Яланець стає вужчою, проходячи по відкритій місцевості, пересіченій частими, але не глибокими ярами та улоговинами.
3	Від залізничної станції Жмеринки до м. Могилева	81	Розташована на сильно горбистій місцевості. Спуск до м. Могилева сильно ускладнений, проходив «колінами».
4	Від залізничної станції Жмеринки до м. Лігіна	37	Розташована у пересіченій місцевості, перетинала р. Згар поблизу с. Микулинці.
5	Від залізничної станції Жмеринки до м. Нова Ушиця	82	Пролягала по горбистій місцевості з перелісками, спуски – круті й незручні.
6	Від залізничної станції Деражні до м. Дунаївці	69	Пролягала по горбистій, дещо лісистій місцевості, почленованій глибокими ярами, з яких дуже глибокий знаходився поблизу м. Зінькова.
7	Від залізничної станції Деражні до м. Ярмолинці	35	Пролягала по відкритій, майже рівнинній місцевості, поблизу м. Ярмолинців перетинала яри з перелісками.
8	Від залізничної станції Деражні до м. Меджибожу	19	Пролягала по горбистій місцевості, спочатку лісистій, а за с. Лисогіркою – рівнинній.

У Придністров'ї ґрунтовий варіант мав гірський характер: дорога місцями звужувалась та проходила у глибоких вибоях та коліях: «Всі місцеві проїзні й поштові дороги, так, звані тракти, порівнюючи добре уторовані й сплановані, йдуть переважно по підвищених місцях (межиріччях), уникаючи, в міру можливості, ярів і долин, по самій же долині Ушиці проходять тільки ледве позначені путівці, убійчі для їзди через страшенні узвози, круті схили й значні кременні зростки, що вкривають тут ґрунт суцільними верствами. По таких шляхах тут «пани» не їздять, та й не витримає їх ніякий ресорний екіпаж, – сюди можуть забиватись тільки прості вози; віз щохвилини підстрибує на аршин і добре трусить пасажира...» [921, с. 40].

Оригінальними були частини ґрунтових доріг, пов'язаних з сільськогосподарською діяльністю українців. У ХІХ столітті склалась

ситуація, коли землероби зовсім не використовували гній як добриво. Склалась думка, що гній вносити до ґрунту не тільки не вигідно, а й небезпечно, тому що від нього «горить» хліб. Гною, в українських господарствах, ніколи багато й не було, що пов'язано з відсутністю кормів та незначною кількістю худоби. Але той, який скидали до ярів та річищ, з часом утворював «гноюві» мости та гатки, якими впродовж кількох місяців неможливо було проїхати [369].

До створення бруківок та залізниць ґрунтовий варіант був найважливішим серед дорожніх ландшафтів регіону, виконуючи торговельну та військову функції.

З 1884 по 1892 роки для кращого захисту регіону насипали гравійне *шосе* від м. Проскурова (суч. Хмельницький) до Ісаківців (121 км), згодом – від м. Тиврова до м. Гніваня (11 км) та від Проскурова до Старокостянтинова (47 км). У Тернопільському воєводстві найбільше було мурованих доріг (бруківок). Загалом, тут було 1416 км доріг різних типів, з яких – 816 км державних доріг та 600 км воєводських [980]. Поява нового варіанту шосейного підкласу дорожніх ландшафтів прискорила розвиток регіону та сприяла появі нових класів ландшафтів: «Облегчая сношения между близкими пунктами населения, ... дороги увеличивают способность края к промышленной деятельности, и нередко проложение их возбуждает совершенно новые отрасли промышленности» [587, с. III].

Але попри це, стан дорожніх ландшафтів регіону залишався у незадовільному стані: «Где по условиям почвы необходимы канавы для стока воды, мосты и т. п. сооружения, тамь очень часто, в особенности осенью, проехать нет возможности. Проезды по мостамь ночью сопряжены съ рискомь сломать экипаж и ноги лошадамь; нередко же, вместо моста, лежит несколько бревень, которые нужно объезжать, чтобы не провалиться в оврагь или ручей. Во многихь местах мостовь совсемь неть, и реку приходится переезжать в бродь» [806, с. 8].

Уздовж дорожнього полотна, особливо шосейного підкласу, висаджували дерева, які виконували функції віх і встановлювались взимку для позначення шляху, на що затратувалась значна кількість лісових ресурсів. Обсадка здійснювалась за рахунок швидкоростучих порід: верби, тополі, в'язу, черешні, акації. Саджанці вибирались достатньо високі, для того щоб їх крони не знищувались домашньою худобою, і досить товсті, щоб їх не пошкодили при оранці. Формування придорожніх лісосмуг практикувалось у східному Поділлі (сучасні Вінницька та Хмельницька області), але проводилось досить недбало: «...крестьянинь посадить по требованію волостного правленія изветное количество штукь, но какь онь садить ? Воткнеть в землю, а примется ли дерево или неть, это для него все равно. На другой годь опять садить, лишь бы торчали колья, хотя и засохшія» [978, с. 13].

З появою *залізничного* підкласу дорожніх ландшафтів нового поштовху набув розвиток інших класів антропогенних ландшафтів. Керуючись як воєнними, так і економічними міркуваннями, царський уряд

розпочав створення мережі залізниць. Як результат, існуючі шосейні та ґрунтові дороги почали поступово втрачати свої позиції: «Съ проведенієм железныхъ дорогъ, главными путями сообщения стали рельсовые пути, ... а обыкновенные дороги обратились в дороги подъездные к рельсовымъ и воднымъ путямъ и в пути для местнаго движенія» [587, с. XXVI].

У 1863 році почали будувати залізницю від Одеси до р. Дністер, а з 1866 року від Києва до Балти (456 км) з гілкою від Жмеринки до Волочиська. Від Жмеринки до Балти проклали подвійну колію. Під час першої світової війни у 1914 році закінчено колію від Шепетівки через Проскурів до Кам'янця-Подільського (з гілкою від Ярмолинець на Гусятин). У межах Подільської губернії на 1883 р. протяжність залізничних шляхів становила 774 верстви (825,7 км) [806]. Їх щільність по регіону була різною: у Придністров'ї на одну квадратну милю 0,54 верстви залізних доріг, у Староконстантинівському²⁸ повіті Волинської губернії²⁹ – 0,35 верстви доріг на квадратну милю [397]. Створення залізничних шляхів призвело до перерозподілу ландшафтів містечок за їх економічним пріоритетом і дозволило сформувати нові – Жмеринку, Козятин.

У Галичині, як не парадоксально, розпочате у 1852 році будівництво залізниць не сприяло промислового розвитку регіону, а навпаки – гальмувало його. Це можна пояснити тим, що дрібну промисловість, яка існувала до появи нового варіанту, – зокрема складовну, текстильну та шкір обробну – від зовнішньої конкуренції раніше захищала відносна ізольованість провінції. Проте, коли залізницею сюди пішов потік західних товарів, багато місцевих підприємств розорилися. Залізниці Східної Галичини належали до австрійської мережі.

На початку ХХ століття мережа залізниць значно розширилась і в 1913 році була 1145 верств (1222,6 км), з них вузькоколіїних – 478 верств (510,4 км)³⁰. Якщо пересічно в Європейській частині тодішньої Росії одна верства залізниць приходилась на 92, то на Поділлі – тільки на 33 кв. верстви [293]. У Польщі східний кордон Волино-Галичанського району (від м. Могіляни до гирла Збруча) перетинали або підходили до нього сім залізничних ліній, з яких найважливішими були: Львів – Броди – Здолбунів – Могіляни – (Козятин – Київ), Львів – Тернопіль – (Волочиськ – Жмеринка – Київ), Стрий – Тернопіль. Крім цього відгалуження від залізниці доходили до кордону в пунктах: Ланівці (Ямпіль), Гусятин, Скала [101].

Якщо розглянути класифікацію антропогенних ландшафтів за змістом, потрібно відмітити, що частину водних антропогенних

²⁸ Залізниці проходили лише на півночі та південному сході повіту; транспортні дороги мали гарну якість шляхів, які проходили по відкритій, злегка горбистій місцевості.

²⁹ Територія відноситься до сучасного Поділля (у політико-адміністративному розрізі).

³⁰ У Вінницькому повіті довжина ширококоліїних доріг становила 105 верств, а вузькоколіїних – 85, при тому що не було жодного села, розташованого понад 20 верств від залізничної колії.

ландшафтів можна віднести і до дорожніх³¹. Тому що, окрім перевезення вантажів, у річищах та береговій смузі проводились інтенсивні інженерні роботи, направлені на створення ландшафтно-техногенних систем. Пропонується, у залежності від типу господарського та етнокультурного користування, виділити водний підклас дорожніх ландшафтів.

Водний підклас регіону другої половини XIX – початку XX сторіч представлений лише Дністром, який у давнину був важливим торговельним шляхом з Греції на захід Європи. В. Пол зазначає, що ще до Різдва Христового Дністром сплавливали пшеницю до Афин [161]. Через значні площі лісів у долині, багатоводність та часткову судноплавність тут селились греки, влаштовуючи торговельні поселення.

Активне господарське використання річки розпочалося у XIX столітті. У 1881 році бессарабським земством міністру шляхів сполучення Росії представлена доповідна записка, в якій доводилось, що конкуренція з Північно-Американськими Штатами, яка все більш посилюється, витісняє місцеву пшеницю з деяких ринків Західної Європи. Це результат небезпеки і дорожнечі провезення хліба по Дністру.

Перевезення вантажів здійснювалось суднами – галерами та плашкоутами (шкунтами), які вміщували 200-500 четвертин (300-800 корців або 600-1500 л) зернового хлібу. Галери будувались з ялинового лісу, який сплавливався з Галиції. За високої води, вони ходили до м. Могилева-Подільського, а зазвичай – до с. Пороги. Плашкоути досягали лише м. Рашкова. Плотами (завдовжки до 20 м, завширшки до 8-10 м) транспортували дрова (до 80 м³).

Наприкінці XIX сторіччя на Дністрі, уздовж його середньої частини, налічується до 40 причалів, де за час навігації навантажували до 800 пароплавів та 400 плотів [877]. Рікою вивозили дрова, алебастр, кам'яне вугілля (з підколомийських копалень), бакалійні товари (стручкові рослини) тощо. У Могилеві та Ямполі селились євреї, молдаване, вірмени і греки, які розвивали торгівлю винами, бакалійними товарами, шовком, шкірами та сап'яном. У с. Яруга та «...частина єврейського населення, яка не мала своїх виноградників, займалась торгівлею, використовуючи близькість Дністра і пряме сполучення з Одесою й іншими торговельно-промисловими центрами» [562, с. 488]. Торгівля та перевезення рікою хліба та лісу завжди здійснювалось євреями.

Причали річища були виключно природного генезису, без ландшафтно-технічних систем. Найбільші причали були у містечках Жванець, Стара Ушиця, Могилів, Яруга, Кам'янка. Хліб та ліс вантажились у будь-якому пункті річки, розташованому ближче до виробника або перекупника, досить часто поблизу єврейської корчми або кабака. Через специфічну (вузьку) заплаву, берег у повинь затоплювався, що не дозволяло створювати магазини та комори. У межах Середнього

³¹ В англomовній географічній літературі використовується термін «water way», що у дослівному перекладі означає «водна дорога» або «водний шлях».

Придністров'я була лише одна кам'яна комора поміщика Сулятицького (поблизу Могилева-Подільського) [256].

У Західному Поділлі рух на Дністрі через м. Залішки був досить інтенсивний. Лише впродовж травня 1842 р. перевезено на 14 галерах і 13 плотах з Журавки, Галича, Калуша до Жванця, Ямполя, Одеси 300 корців хліба, 62 корці гречки, 97 корців квасолі, 10035 шт. тертиць, 1588 будівельних колод, 50000 шт. драниць, 225000 шт. гонт [877]. Для покращення використання водних шляхів Галичини до польського парламенту в 1901 році було подано проект про побудову каналу, який повинен був з'єднати Віслу з Дністром та Чорним морем. Але його так і не реалізували.

Мости у XIX столітті взагалі були відсутні (перевіз вантажу здійснювався за допомогою 34 паромних переправ), на початку XX існувало три залізничних: поблизу с. Устя, м. Могилева, м. Рибниці, крім того – один дерев'яний (поблизу м. Жванець для переїзду возом).

Пароплавству по Дністрі дуже перешкождали пороги та значна кількість перекатів (нараховували 131 від р. Збруч нижче за течією) [250]. Нижче м. Ямполя знаходилась суцільна гранітна скеля, відома як «Дністровські» або «Ямпільські» пороги. Вони мали два проходи: один – штучний, завширшки 11 м, поблизу правого берега, другий – природний, завширшки 8 м, поблизу лівого, під назвою «Брама». Останній служив тільки для розвантажування суден. Нижче за течією (за 600 метрів) по обидві сторони від фарватеру знаходилось гранітне пасмо «Череда». Пороги були прохідні для всіх суден, окрім пароплавів. По річці могли проходити лише буксирні пароплави з невеликою осадкою (0,75-0,9 м) між Варницею та Могилевом-Подільським [168].

Південний Буг, у межах регіону, був зовсім не пристосований до пароплавства, бо його перегороджувала значна кількість порогів та перекатів. Не сплавлявся навіть ліс.

Таким чином, у XIX – початку XX століть у межах Поділля сформувалась сучасна мережа дорожніх ландшафтів, структура якої залишається без особливих змін і тепер. З просторово-часових особливостей потрібно зазначити: а) для середини XIX сторіччя у структурі переважав шосейний варіант з послідовною зміною та паралельним використанням ґрунтового та гравійно-ґрунтового підваріантів; б) появу шосейного підваріанту бруківки (особливо в Західному Поділлі), де для дорожнього полотна використовувався тесаний камінь з місцевих каменоломень. Наприкінці XIX сторіччя цей підваріант, крім сполучення між селитебними ландшафтами, формувався в етнокультурних ландшафтах міст та містечок – у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Тернополі. Зокрема, у Вінницькому повіті довжина бруківок становила 52 верстви, з яких було 17 верств казенного шосе від станції Гнівань до м. Тиврів і 35 верств земських шляхів (м. Вінниця: місто-вокзал – 2,5 верстви; м. Калинівка: містечко-вокзал – 5 верств; м. Жмеринка: місто – 5 верств, місто-лікарня – 1,5; м. Тиврів: місто – 0,5 верстви); в)

наприкінці XIX століття, з появою залізничного підкласу ландшафту, шосейний поступово здає свої позиції, переходячи у стан допоміжного; г) беручи до уваги активне використання річища Дністра, пропонується виділити новий підклас дорожніх ландшафтів – водний [161].

Дослідження історії формування дорожніх ландшафтів у другій половині XIX – початку XX ст. дозволяє не тільки проаналізувати їх структуру та функціонування, а й, застосувавши етнокультурно-ландшафтознавчий підхід, отримати цілісну уяву про етапи розвитку дорожніх ландшафтів Поділля, а також виділити позитивні й негативні чинники, які вплинули на структурно-функціональні особливості досліджуваних ландшафтів. Проведений аналіз дозволить у майбутньому вирішувати проблеми раціонального використання й охорони довкілля. На початку XX сторіччя дорожні ландшафти поступово втрачають функцію комунікаційних ліній між традиційними та новаційними центрами, переходячи до категорії «класичних» антропогенних ландшафтів.

Крім цього, дорожні ландшафти можуть виконувати *сакральну функцію*, що виражається у взаємопроникненні релігій та появі точкових сакральних і тафальних ландшафтів, що формують мережу «духовних» ядер етнокультурного ландшафту.

Особливим варіантом сакральних дорожніх ландшафтів є Хресні дороги, які повторюють дорогу Ісуса Христа на Голгофу. Однією з таких є Хресна дорога, запроєктована у м. Шаргород Вінницької області. Дорогу протяжністю 2 км почнуть з центра містечка від костелу св. Флоріана, далі по вулиці в бік річки Мурафа, пагорбами села Гибалівка. Для цього буде збудовано 14 стоянок-капличок для молитов, міст ангелів та ангельську криницю. Подібні дорожні ландшафти сакрального призначення є у с. Зарваниця Теребовлянського району і в с. Кокошинці Гусятинського району Тернопільської області.

Висновки до розділу 4

1. Формування етнокультурних ландшафтів відбувається на основі каркасних антропогенних, до складу яких відносять селитебні та дорожні. Селитебні виконують роль етнокультурних «ядер» та «периферії», дорожні – комунікативних «міграційних» ліній.

2. Існування традиційного сільського етнокультурного ландшафту реалізується у трьох формах: просторовій (природно-культурне середовище етносу), часовій (архаїчний, етнотрадиційний, сучасний шар), динамічній (здатність традиційного сільського етнокультурного ландшафту до змін і збереження).

3. Формування сільських етнокультурних ландшафтів, відповідно до стратифікації етнохронотопу, починається з IX сторіччя. Результатом дослідження є виділення етапів формування сільських етнокультурних ландшафтів Поділля: а) етап Київської Русі (IX – середина XIV сторіччя); б) етап литовської колонізації (друга половина XIV ст. – XV ст.); в) етап

польської колонізації (XVI-XVII ст.); г) етап становлення та розвитку капіталістичного виробництва (XVIII ст. – початок XX ст.); д) радянський, моноетнічний (20-30-і рр. XX сторіччя – кінець XX сторіччя); е) посткомуністичний етап (1991 – початок XXI сторіччя).

4. Українські сільські етнокультурні ландшафти склались з ядра, представленого сільськими селитебними ландшафтами, та периферії – сільськогосподарських, лісових і водних антропогенних ландшафтів – яка виконує ресурсозабезпечувальну функцію ядра. Максимальна концентрація сільських етнокультурних ландшафтів зосереджена на незначних площах річкових долин з родючими алювіальними ґрунтами і незначними площами лісових ландшафтів.

5. Різноманітність польських садибних ландшафтів зумовлена двома шляхами їх розвитку: 1) з кінця XVIII сторіччя відбувалась реконструкція комплексів оборонного типу і перетворення їх у тип репрезентативної садиби і, відповідно формування садово-паркових ландшафтів; 2) з першої половини XIX сторіччя створюється садибний ландшафт як новий вид польських сільських етнокультурних ландшафтів. Польські садиби склались з трьох частин: житлової, господарської (фільварок) та ландшафтної (паркової). Каркасом садиби був натуральний ландшафт.

6. Частина сільських етнокультурних ландшафтів проявилась у вигляді етнічних анклавів (німецькі та єврейські сільськогосподарські колонії, села російських старообрядців та вірмен), дисперсно поширених територією регіону. Кожний з типів ландшафтів мав особливості природокористування, які призводили до формування або антропогенних, або ландшафтів, якими були німецькі колонії та села російських старообрядців, або до малопродуктивних акультурних ландшафтів – єврейських сільськогосподарських та єврейських примістечкових господарств. Більшість з цих етнокультурних ландшафтів припинили функціонування у 20-30-х роках XX сторіччя.

Застосування етнокультурного підходу дозволяє простежити негативні явища природокористування євреїв у землеробських колоніях Поділля, чітко показуючи процеси дегуманізації у різних часових зрізах, причиною яких було бездумне використання природних ресурсів. Подібний підхід дозволяє також прогнозувати негативні явища у різних класах антропогенних ландшафтів під впливом етносів та застерігати від них.

7. Існування сільських етнокультурних ландшафтів зумовило розвиток ландшафтів містечок: «...землеробство було однією з передумов зі створення міст з постійним населенням» [689, с. 15]. Результатом дослідження є виділення етапів формування етнокультурних ландшафтів містечок Поділля: а) етап Київської Русі, формування протоміст (IX – середина XIII сторіччя); б) етап литовської колонізації, переважно моноетнічний (XIV ст. – XV ст.); в) етап польської колонізації, поліетнічний (XVI-XVII ст.); г) етап становлення та розвитку капіталістичного виробництва, поліетнічний (XVIII ст. – початок XX ст.); д) радянський, поліетнічний (1917-30-і рр. XX сторіччя; е) радянський,

моноетнічний (30-і рр. XX сторіччя – 1991 р.); є) посткомуністичний етап (1991 – початок XXI сторіччя).

8. Для містечок XVI – початку XX сторіч характерне створення перехідного підкласу селитебних ландшафтів, який можна назвати напівміським, що визначається домінуючим впливом етнокультури, коли ядро мало характерні риси міського підкласу, а периферійна частина – сільського. У ландшафтній структурі містечок регіону виділено відповідні типи: а) кільцевий; б) двополюсний; в) поквартальний; г) дисперсний.

9. Для функціонування дорожніх ландшафтів характерні конвергентні комунікаційні особливості, пов'язані з військовими (Чорний та Кучманський шляхи) та мирними (Коломийський шлях, Вінницький гостинець, дорога велика до Брацлава) міграціями у різних страхах страхах. Врахувавши етнокультурне природокористування, *запропоновано виділити водний підклас дорожніх ландшафтів*. Зазначено *сакральну функцію дорожніх ландшафтів*, яка виражається у сприянні формування точкових сакральних і тафальних ландшафтів.

РОЗДІЛ 5 САКРАЛЬНІ І ТАФАЛЬНІ ЛАНДШАФТИ

5.1. Сакральні ландшафти: ієротопія і дефініція

Релігія як духовна складова культури регулює ритм життєдіяльності людини, формує етнокультурні традиції. У процесі адаптації і природокористування створюються місцеві релігії, які супроводжуються появою відповідних сакральних ландшафтів: «Етнічна територія дискретна, сакральна» [758, с. 67]. Від початку ХХ сторіччя підтримується концепція зв'язку «релігія-етнос-ландшафт» і зазначимо, що «...як релігія створює культуру, так і культура – етнологічний тип, а етнологічний тип вибирає або знаходить «свою» територію і суттєво по-своєму її перетворює» [686, с. 128]. Історія вивчення сакральних і тафальних ландшафтів проаналізована у додатку А.8.

Етимологія терміну «Сакральний» походить від латинського *sacrum*, що у перекладі означає «священна річ» і пов'язана з системою знань про священні об'єкти, розташовані на земній поверхні. Близьке до лексеми «сакральний» є латинське слово «*sanctus*», що означає «оточений огорожею». Таке трактування лексеми підкреслює центрально-периферійну структуру сакрального, де упорядковане і моновалентне сакральне – «святе», оточує стихійне і амбівалентне (небезпечне сакральне) є захистом від чужого, хаотичного сакрального.

Термін «*ієротопія*» (грец. *ἱερός* – священний, *τόπος* – місце, простір) запропонований О. М. Лідовим у 2001 році і означає створення сакральних просторів. Це – предмет порівняльних досліджень, що включає вивчення традицій різних етносів і стратів. З позицій ієротопії сакральні ландшафти (культурні і духовні) створені як результат усвідомленого відтворення первинного сакрального простору, визначеного Богом у процесі ієрофанії [546].

Термін «*ієрофанія*» ввів М. Еліаде, розуміючи під ним вертикальну структуру сакральних ландшафтів [999]. Але це не звичайний набір вертикальних структур, а набір відповідних (переважно священних) категорій: «Ієрофанія – усілякий священний простір пропонує будь-яку ієрофанію, певне вторгнення священного, у результаті чого з оточуючого космічного простору виділяється будь-яка територія, якій надаються якісно відмінні риси» [546, с. 9].

Категорії ієротопії. Зазначимо, що ієротопія – це священний простір, у якому відбувається формування сакральних ландшафтів під впливом етнокультури. Для аналізу «сакральних ландшафтів» виділимо категорії *ієротопії*:

- сакральне і профанне;
- простір: сакральний і релігійний;
- священне місце;

- сакральний ландшафт.

«Сакральне» і «профанне». У сакральних ландшафтах потрібно виділяти поняття «сакрального» і «профанного», що формують біполярну систему, віссю якої є «ієрофанія». Їх можна розглянути як з позицій об'єкту, так і суб'єкту. Суб'єктивне сприйняття поділяє простір на «профанний», який є однорідним і нейтральним, та «сакральний», який з погляду релігійної людини є неоднорідним: «...у ньому багато розривів, зламів; одні частини простору якісно відрізняються від інших» [998, с. 261]. Розуміння людиною цих розломів і зламів сакрального простору є ієрофанією (переживанням), що дозволяє структурувати свій особистий простір, виділяючи сакральне ядро і профанну периферію. До сакрального ядра можна віднести світову гору, храм, стовп, які підкреслюють наявність вертикальної вісі, що з'єднує профанний простір з іншими ієрархічно співвіднесеними світами. А. Буйяр виділяє тріаду «святе – сакральне – профанне», у якій сакральне є частиною профанного і є похідним від ієрофанії священного [393]. М. Д. Гродзинський зазначає, що «...сакральне значення породжується тим, що місце ландшафту чи його явище (наприклад, грім, блискавка) інтерпретуються людиною як “Зовсім інше”» [254, т. 2, с. 116].

А. Юбер і М. Мосс виділяють концентричну схему, у якій сакральне місце (з підвищеною концентрацією релігійності) відділене ритуальним колом від профанного простору [393]. Автори стверджують, що сакральне ядро існує тимчасово, тільки для здійснення жертвних ритуалів.

Концепції «сакрального» і «профанного» мають спільні риси:

- сакральне завжди включене у світогляд, який має центр (ядро); для монотеїстичних релігій формується «піраміда»-тріада (вершина – священне (Бог), середня частина – сакральне (вісь між священним і профанним), основа – профанне);
- відмова від амбівалентного розуміння сакрального.

Розуміння «сакрального» в ієротопії може включати простір, місце, ландшафт. Сакральні простір і місце пов'язані не тільки з географічними компонентами / комплексами, а й енергетичною, інтелектуальною і духовною складовими.

Сакральний простір розглядають у вузькому (релігійному) і широкому (власне сакральному) розумінні. Релігійний простір – простір з ритуальних об'єктів, пов'язаний з діяльністю етносу. Для цього виду простору є визначений географічний об'єкт (гора, дерево, лабіринт). Сакральний простір ширший від релігійного і вміщує його. Фактично, сакральний простір представлений сакральними місцями або ландшафтами з присутністю елементів ієрофанії.

Класифікацію сакрального простору розробляли Б. Ц. Гомбоев, Г. І. Денисик [291]. Б. Ц. Гомбоев для класифікації використав географічні, архітектурні, етнографічні, езотеричні критерії, що у свою чергу призвело до відсутності цілісності (рис. 5.1). Г. І. Денисик запропонував виділити групи: релігійні, природні, історичні.

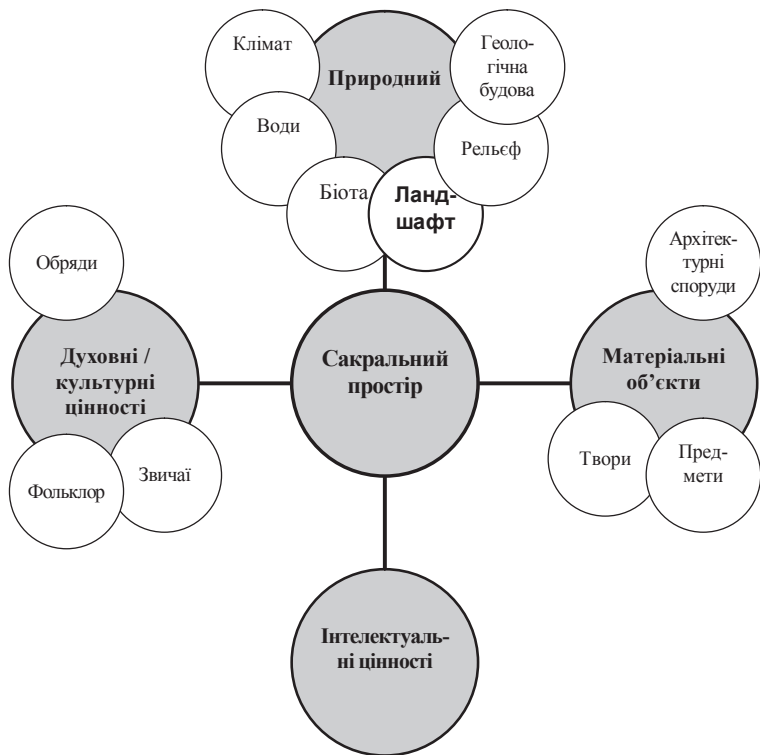

Рис. 5.1. Класифікація сакрального простору (за Б. Ц. Гомбоєвим)

Священне місце є структурним елементом сакрального ландшафту, формуючи його характерну конфігурацію. Священне місце – це «...територіально локалізований вираз ієрофанії» [254, т. 2, с. 116]. Священні місця можуть частково або повністю покривати територію сакрального ландшафту.

Сакральний ландшафт. Місця проживання автохтонних етносів регіону включають сакральні об'єкти як у вигляді натуральних утворень (водні джерела, річки, озера, гаї, дерева), так і об'єктів етнокультури (сакрально-тафальні комплекси, архітектурні споруди). У такому підході під сакральним ландшафтом розуміють частину етнокультурного ландшафту, яку свідомо виділяють та маркують святими місцями і яка відіграє важливу роль у традиційному світогляді місцевих етносів.

Відповідно до реєстру культурної спадщини ЮНЕСКО, до сакральних ландшафтів відносять територіальні комплекси, культурна цінність яких визначається наявністю священного наповнення і / або культового призначення. У такому розумінні сакральні ландшафти

категоріально наближені до антропогенних ландшафтів. До них відносять: святі і священні місця, святилища, тафальні ландшафти.

Для вивчення сакральних ландшафтів можливе використання таких підходів як:

- ландшафтознавчий (унікальні властивості сакральних ландшафтів);
- історико-ландшафтознавчий (сакральний простір у різних стратах);
- етнічно-екологічний (процеси сакралізації / десакралізації);
- психологічний (образ сакрального і профанного ландшафтів);
- езотеричний (енерго-інформаційні структури сакральних ландшафтів) [798].

Трактування «сакрального ландшафту» поділяють на дослідницькі аспекти: а) матеріальний, де основою є ландшафт, який може мати або виконувати сакральні функції; б) духовний, де сакральні функції розглядаються як надбудова над ландшафтом або як його функція. Частина визначень представлено в таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Визначення «сакрального ландшафту»

Автор, рік	Визначення
<i>Матеріальний підхід</i>	
Ханцеверов Ф.Р., 1999	Сакральне місце – ділянка земної поверхні, відмічена культовими спорудами різних епох і релігій, зберігає сліди їх існування або зберегла його сліди, як попереднє або теперішнє житло певного божества або духу; заповідна територія, яка з погляду тих або інших магічних шкіл є «місцем скупчення окультної сили» [945, с. 207]
Романчук С.П., 2000	Сакральними ландшафтами ми пропонуємо називати природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, в першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певної категорії населення. Важливою ознакою сакральних ландшафтів є збереження духовної (священної або сакральної) функції території протягом значного часу (іноді багато тисяч років), навіть при зміні релігійної та етнічної приналежності [797, с. 145].
Кулешова М.С., 2002	Сакральний ландшафт – це частина крупнішого соціокультурного утворення – культурного ландшафту, як земного простору, життєвого середовища достатньо великої (самозберігаючої і самоорганізуючої) групи людей. Простір сакрального ландшафту цільний і структурований, вміщує природні і культурні компоненти, освоєний утилітарно, семантично і символічно [522, с. 34].
<i>Духовний підхід</i>	

Гродзинський М.Д., 2005	Сакральний ландшафт – це образ священного простору, значення місць та конфігурацій якого сприймаються й успадковуються певними групами людей як прояви Вищої Сили (зокрема, Бога або богів) [254, т. 2, с. 114].
Ковальов О.П., 2009	Духовний (сакральний) ландшафт – це дещо, подібне до розподілу духовного потенціалу і виникнення сакральних вузлів у просторі денної поверхні [461, с. 382].

Дано своє визначення: *сакральний ландшафт є ієротопією священних місць етнокультурного регіону, сформованих у процесі ієрофанії*. Місце зустрічі етносу і сакрального є першоосновою для формування етнокультурного ландшафту. Поняття «священне» є базовою ознакою традиційної культури, що визначає підпорядкованість і композиційну структуру сільського етнокультурного ландшафту і органічно включає до свого складу сакральний: «Сакральний ландшафт знаходиться на певній відстані від поселення і одночасно є центром усього селянського ландшафту, тим самим акцентуючи природну доміную (нагір'я), замикаючи вулицю... Кладовище розташоване на підвищеному місці, завершуючи композицію поселення. Церква, навпаки, ближче до тракту, інколи у центрі поселення або недалеко від кладовища...» [764, с. 22].

Сакральний ландшафт потрібно розглядати як частину етнокультурного, пов'язаного з духовною діяльністю етносу і культурною спадщиною (сакральні пам'ятки, комплекси та ансамблі).

До числа традиційних сакральних ландшафтів відносять обрядові об'єкти (власне сакральні ландшафти) і місця поховання (тафальні ландшафти).

5.2. Структура і функціонування сакральних ландшафтів

Конфігурація сакрального ландшафту має плямисту структуру, фоном якої є ландшафтні комплекси зі звичайним рівнем сакральності, а ядрами – місця з підвищеним рівнем (особливо священні) [254]. Для кожного етносу, який населяє відповідний етнокультурний ландшафт, сакральними ядрами будуть різні місця або об'єкти. Наприклад, український сакральний ландшафт буде профаним для єврейського або польського етносу. У випадку етнокультурного аналізу сакральних ландшафтів плямиста структура виявиться багатоядровою, де «ядра» можуть накладатись частково (або повністю) або не співпадати зовсім (рис. 5.2). Така модель відповідає ідеї «сакральної центропериферії», де в ландшафті мешкають одновірці, підпорядковані єдиному Богу з відповідним єдиним сакральним порядком [446]. У такому трактуванні будь-який ландшафт відповідно до етимології цього терміну є сакральним як «...єдина священна земля єдиної пастви» [925, с. 64].

У сакральних ландшафтах, які мають статус священних, потрібно зважати на етнокультурні і релігійні особливості. Наприклад, визнані

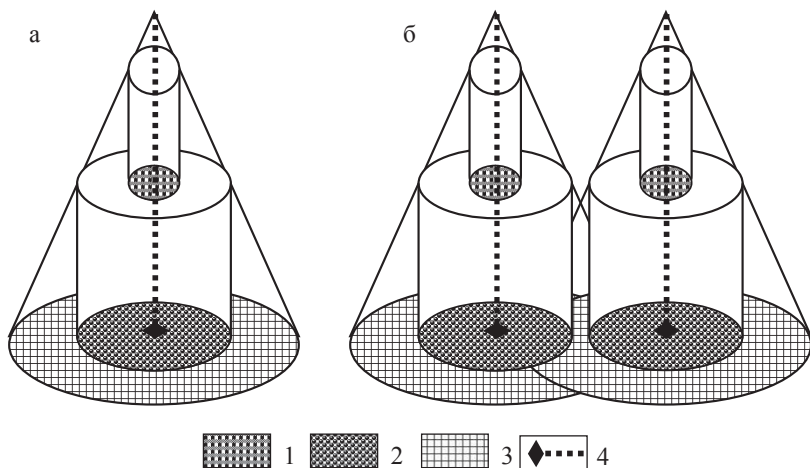

Рис. 5.2. Модель сакрального ландшафту:

а – моноетнічний ландшафт; б – поліетнічний ландшафт;
 1 – священне; 2 – сакральне; 3 – профанне; 4 – ієрофанія

природні урочища, які виконують певні сакральні функції, можуть бути священними тільки для певного етносу або місцевих мешканців. Навіть усередині етнічних груп погляди можуть відрізнитись.

Езотеричні традиції етносів наповнювали сакральні ландшафти енергією «місця сили». Їх розташування пов'язане з інформаційно-польовими структурами. Енерго-інформаційна структура ландшафту має складну структуру, де є як «святі», так і «згубні» місця. «Святі», або «благі» місця мають назву «салюберогенних» [946]. Сакральні місця пов'язані наземними енергетичними каналами (лей-лініями), що дозволяє передбачити розташування мегалітичних сакральних ландшафтів. Формування енергетичної сітки з геоактивними і геопатогенними вузлами сприятиме встановленню місцезнаходження втрачених сакральних об'єктів. Для цього можна використати сітки Е. Хартмана, З. Вітмана, М. Куррі, М. Ф. Гончарова – В. А. Макарова – В. С. Морозова.

Дохристиянські сакральні ландшафти знаходяться або поблизу водного об'єкту, або над ним. У 1935 році англійський археолог К. Бутбі у статті «Релігія кам'яного віку» вказує на скупчення підземних вод під обстеженими святилищами. Наявність води пов'язано з електромагнітними полями, яке посилює відповідне місце. Кургани, кромлехи, менгіри розташовані над точками перетину кількох водних потоків на значній глибині або над порожнинами, заповненими водою [946]. Таке положення характерне і для більшості християнських церков Європи, збудованих до

Реформації.

Виділені *критерії* сакральних ландшафтів (табл. 5.2), більшість з яких географічного або етнологічного характеру [1001].

Таблиця 5.2

Критерії виділення сакральних ландшафтів

Критерії	Характеристика
Геологічні, гідрогеологічні, геоморфологічні, геофізичні	Наявність прихованих або відкритих на поверхні розламів, відкритих і підземних водних джерел, порожнин; покладів різних руд і мінералів; ділянок з вираженою неоднорідністю рельєфу; фактів реєстрації приладами аномалій фізичних полів
Метеорологічні	Стійкий специфічний мікроклімат, ядра формування клімату на значних територіях; місця зародження смерчів, тайфунів, ураганів
Фольклорно-історичні	Наявність у місцевості культових споруд (їх руїн), об'єктів поклоніння (джерело, дерево, гай) різних релігій та епох; «святих» або «згубних» місць
Медико-біологічні	Множинні структурні, горизонтальні і вертикальні мутації рослинності на обмежених площах; особливості видового складу рослинного покриву; локалізоване на обмеженій території різке і стійке підвищення онкологічних, серцево-судинних, нервових захворювань
Технічні	Безпричинне порушення роботи приладів; прискорене руйнування інженерних комунікацій; наявність ділянок доріг з підвищеною аварійністю
Суб'єктивні критерії	Виникнення у людини яка опинилась у сакральному місці активізації або пригнічення функцій організму; спонтанний прояв паранормальних здібностей

Виділені також *функції сакральних ландшафтів* (табл. 5.3) [1001].

Таблиця 5.3

Функції сакральних ландшафтів

Функція	Характеристика сакрального ландшафту
Консолідуюча	Сакральний ландшафт є умовним центром певної території проживання мешканці етнічної групи або релігійної громади
Медіаторна	Сакральний ландшафт відіграє роль посередника між людиною і богом у релігійній структурі Всесвіту
Комунікативна	Сакральний ландшафт є центром суспільного життя
Протекторна	Сакральний ландшафт може виконувати захисні функції
Лікувальна	Сакральний ландшафт сприяє оздоровленню
Природоохоронна	У межах ландшафту впроваджено режим збереження тваринного і рослинного світу

У дослідженні актуальними є консолідуюча, комунікативна,

протекторна, лікувальна і природоохоронна функції сакрального ландшафту.

Найпростішими *консолідуєчими* ландшафтами були родові святилища, характерні для язичницького періоду. Вони займали у селитебних ландшафтах центральні місця і були об'єднуючими сакральними ландшафтами, спільними для кількох родів або населених пунктів. Конвергентну функцію виконували і кладовища. У східних слов'ян тафальні ландшафти були надзвичайно сакралізованими територіями. Особливу роль консолюючі сакральні ландшафти відіграють при колонізації. Вони стають центрами етнокультурного простору, а вже навколо них формуються селитебні ландшафти. Інколи заснування населеного пункту зводилось до вибору місця сакрального ландшафту.

Периферійна частина сакрального ландшафту має геоекотонний характер. Перехідна смуга складається з послідовної зміни «своїх» сакральних ландшафтів – профанного геоекотону – «чужих» сакральних ландшафтів (рис. 5.3). Профанні ландшафти є своєрідним фронтисом (території, відвойовані у «священного лісу», «священного степу»), буферною смугою у протистоянні різних етнокультур, яка дозволяє захищатись від взаємних загроз.

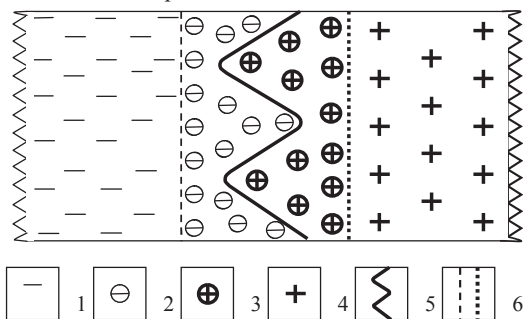

Рис. 5.3. Геоекотон сакрального ландшафту:

- 1 – «чужі» сакральні ландшафти; 2 – вплив «чужих» сакральних ландшафтів; 3 – вплив «своїх» сакральних ландшафтів; 4 – «свої» сакральні ландшафти; 5 – лінія контакту ландшафтних комплексів; 6 – межа геоекотону

Комунікативна функція сакрального ландшафту виражена у спілкуванні серед однієї етнічної групи. Ландшафти, здатні справити незабутнє враження, ставали каркасом для міфологічної уяви архаїчних етносів. Ландшафти, які викликали відчуття страху, сприймалися як прояв Хаосу. І навпаки, ландшафтні комплекси, які викликали відчуття заспокоєння і приязні, були центрами прояву Космосу, тобто сакралізувались. У кочових племен розуміння простору було однонаправленим, векторизованим і переважали незначні сакральні центри

(могили, кургани). Для землеробських культур структура простору була концентричною (аналог культурного ландшафту Ю. А. Веденіна, 1997), з чітко вираженим центром (село), орієнтованим за сторонами світу.

Сакральні ландшафти сіл і містечок розташовані в центральній частині етнокультурного ландшафту, інколи об'єднуючи кілька населених пунктів. Площа території, яка обслуговувалась сакральним ландшафтом, визначалась пішохідною доступністю (у межах 1-2 годин, тобто 5-10 км). Упродовж року з округи збирались мешканці, які відмічали релігійні і побутові свята.

У давніх слов'ян місто (як місце) було сакральним простором. Місто, для якого характерний процес освоєння нових територій, дозволяє виділити «своє» й «чуже» і перетворюється у протиставлення «сакральне/людське/правильне» і «підле/звірине/підступне». Таким чином, місто отримує статус сакрального ландшафту [331]. Між фронтиром і містом як сакральною територією є певна відповідність. Зазвичай, не весь селитебний ландшафт був сакральним, а тільки укріплена центральна частина виконувала таку роль. Сакральним фронтиром були оборонні стіни, які створювали «магічне коло», усередині якого будували сакральні споруди.

Протекторна функція сакральних ландшафтів реалізуються у белігеративних ландшафтах. Покровська церква-замок села Шарівка Ярмолинецького району Хмельницької області, церква в урочищі Монастирок над Бучачем Тернопільської області, Спасо-Преображенська церква села Залужжя Збарзького району Тернопільської області, синагога містечка Сатанів Городоцького району Хмельницької області виконують саме таку роль.

Лікувальна функція є у храмах, релігійних реліквіях, окремих могилах, вершинах гір (Свята гора в с. Полупанівка Підволочиського району Тернопільської області як місце поклоніння Матері Божій); печерах (Божа Гора біля с. Великі Бережці Кременецького району Тернопільської області); окремих каменях, натуральних заглибленнях, холодних (джерело Студенець у с. Остапківці Немирівського району Вінницької області) і гарячих джерелах, водоймах, натічних утвореннях печер.

Священне місце може виконувати *природоохоронну* функцію, коли територія сакрального ландшафту охороняє не тільки людину, а також флору і фауну. До них відносять святилища язичницького періоду, де ритуальні практики здійснювались у священних гаях або дібровах. Природоохоронна функція виражалась у створенні заповідної території навколо сакрального місця. Тут діяла заборона на мисливство, рубку дерев.

5.3. Класифікація сакральних ландшафтів

Детальної класифікації сакральних ландшафтів не існує. М. Є. Кулешова у сакральних ландшафтах виділила палеокультурні (археологічні) й історичні як частини культурних ландшафтів [522].

Г. І. Денисик пропонує виділити групу гуманістичних антропогенних ландшафтів, до яких відносить класи сакральний і тафальний [291]. Зв'язок сакральних ландшафтів з їх хорологічними особливостями простежується на етнічному рівні, коли формується процес пристосування племен та народів до регіонального етнокультурного ландшафту і «закріплюються етнічні, примітивні, так звані місцеві релігії» [692, с. 15]. З приводу «примітивних» релігій з автором неможливо погодитись. Місцеві релігії, які включають відповідні культури, обряди, традиції, зберігають духовну культуру етносу і відповідні сакральні ландшафти.

Класифікацію сакральних ландшафтів проведено за ландшафтознавчим, історико-культурним і конфесійно-релігійним підходами³². Клас сакральних ландшафтів не можна відносити тільки до антропогенних, бо натуральні ландшафти також сакралізуються етносами. А врахувавши гіпотезу «Геї-Землі», сакрального походження планети (Біблія, Коран), треба погодитись, що вся ландшафтна сфера теж сакралізується.

Класифікація і ландшафтна структура. Клас сакральних ландшафтів Поділля можна розділити на два підкласи: політеїстичний та монотеїстичний (рис. 5.4). Політеїстичні (язичницькі) сакральні ландшафти є найближчими до поняття етнокультурних ландшафтів. Релігії, за ознаками яких можна класифікувати сакральні ландшафти, залишаються «надбудовою» як у прямому (християнські храми споруджували на місці капищ), так і у переносному значенні (християнська, іудейська релігії не входять до складу автентичної етнічної культури, а є ідеологічною надбудовою, що формує локальні анклавні [557]).

Підклас політеїстичних ландшафтів виділений на основі вірувань у багатьох богів, більшість яких пов'язані з природними компонентами (культ хтонічних божеств), зірками і планетами (сабеїзм), тваринами (зоолатрія) тощо.

У Поділлі до цього підкласу відносять групи варіантів язичницьких та неоязичницьких ландшафтів, сформованих у доетнічний страт. Етимологічно слова «язичник», «язичництво» походять від старослов'янського слова «язик» (у значенні «народ»). Цю думку підтримував М. П. Драгоманов, вважаючи, що «язичницький» означає національний, крайовий, народний. У грецькій мові «етнічний» має тлумачення «племінний, народний, язичницький» [558]. Тому, якщо йдеться мова про язичницьку культуру, мають на увазі традиційну, етнокультурну основу [125]. У європейській літературі як аналог «язичницького» використовують термін «поганський» (лат. *paganus* – землероб), вказуючи на етнокультурне походження язичницького підкласу сакрального ландшафту.

³² Класифікація за конфесійними ознаками не завжди тотожна етнічній складовій віруючих.

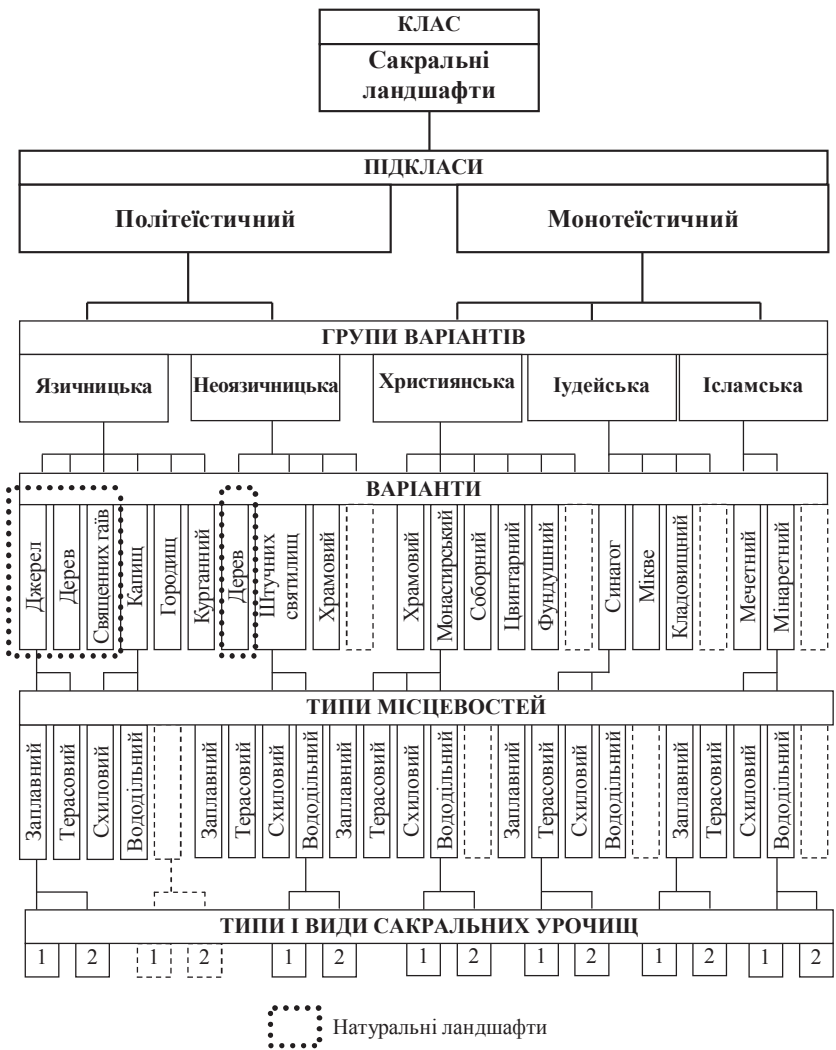

Рис. 5.4. Таксономічна система типологічних одиниць класу сакральних ландшафтів

Для класифікації язичницьких сакральних ландшафтів потрібно проаналізувати етимологію і вживання термінології. Для позначення давніх святилищ вживають слова: храм, мольбище, капище, контина тощо. Храми – церковнослов'янська форма слова «хороми», що означає довгу споруду у формі дуги, збудованої навколо круглого майданчика, на якому

знаходиться капище. Капище – майданчик, де стояла статуя (ідол) божества, знаходилась на підняттях або земляних насипах [558]. До частини варіанту язичницьких ландшафтів віднесено натуральні за генезисом місця поклоніння (камені, дерева, джерела, гаї). У священних гаях заборонялось рубати дерева, рвати квіти, ловити пташок.

Групу варіантів язичницьких ландшафтів можна поділити на варіанти як натурального, так й антропогенного генезису. Врахувавши, що у язичництві, крім політеїстичних поглядів, присутні і пантеїстичні (Бог ототожнюється з природою), сакральні ландшафти мають не тільки локальне (точкове) поширення, а можуть виражати сутність етнокультурного ландшафту-регіону. У такому підході сакральними ландшафтами можуть бути території, значні за розмірами (наприклад, Тибет, річка Ганг тощо). В Україні до них відносять Еksamпей (Божа дорога), який є сакральним центром Великої Скіфії і розташований на межі між Кіровоградською та Миколаївською областями. До варіантів відносять:

- окремі об'єкти та ландшафтні комплекси натурального походження: джерела, окремі дерева, священні гаї тощо;
- антропогенного походження:
- круглі площадки-капища з ідолом у центрі, обмежені ровом або системою ям;
- малі городища-святилища – круглі площадки-капища з ідолом у центрі, обгороджені валом і ровом, діаметром 7-30 м, у Придністер'ї (правий берег);
- городища-сховища, які одночасно виконували функцію культового сакрального об'єкту;
- кургани, які виконували одночасно сакральну і тафальну функції; використовувались як сімейне святилище та місце поховання;
- храми, які не внесені до класифікації через їх руйнацію. Зокрема, храм Світовида, який існував на горі Богит (Тернопільська область) до XVII сторіччя. З решток збереглись вали, кам'яні ворота з трьох менгірів, спіралеподібна дорога з бруківки [557, с. 37].

До видів сакральних урочищ можна віднести:

- антропогенні ями або площадки, створені для жертвоприношення;
- храми – дерев'яні споруди з ідолами, знайдені на правому березі Дністра;
- святилища – місця молін та жертвоприношень, де об'єктом поклоніння був ідол; найбільша концентрація кам'яних ідолів черняхівської культури Придністер'я [807]. Камені з ідолів використовували для побудови церков, інколи монтували у стіни цілими (м. Гусятин Тернопільської області).

Формувались великі культові центри, які поєднували всі типи святилищ, культових місць і сакральних природних об'єктів. Їх створювали у глухих місцях, вкритих лісами (Товтри).

Неоязичницька група варіантів формується у 70-90-х роках ХХ сторіччя. Відроджується інтерес до натуральних сакральних ландшафтів, формуються нові та реконструюються старі (язичницькі) натурально-антропогенні й антропогенні сакральні ландшафти:

- натуральні: камені, дерева, пагорби, інколи – річки;
- штучні святилища;
- культурно-історичні пам'ятки (культові місця давніх слов'ян);
- тимчасові святилища для одноразових служб [215];
- духовні центри, храми (Міжнародний духовний центр Родового Вогнища Рідної Слов'янської Віри у селі Раштівці Гусятинського району Тернопільської області).

У регіональному аспекті досліджуваної тематики, представники Собору Рідної віри вважають Поділля релігійним ядром України, оскільки тут Болохівські князі обороняли політеїстичні погляди одновірців до 1620 року.

Підклас монотеїстичних ландшафтів виділений на основі відповідного вчення, є фактичним антиподом до язичницьких та неоязичницьких ландшафтів. У релігії, де акцент з природи та природних явищ перенесений на антропоморфну особу, втрачає етнічні ознаки, набуваючи глобалістичного характеру. Як зазначила Г. С. Лозко: «Сутність етнічної духовної системи... в усій різноманітності Божественних проявів природи» [557, с. 30]. У підкласі виділено три групи варіантів: християнську, іудейську, ісламську. У християнській групі варіантів сакральних ландшафтів, залежно від конфесійного критерію, можна виділити такі варіанти (табл. 5.4) [756].

До неklasифікованих варіантів можна віднести натуральні ландшафтні комплекси, які мають сакральне значення (наприклад, Йосафатова долина поблизу села Голичинці Томашпільського району Вінницької області).

Відповідно до класифікації, їх розташування відрізняється. Наприклад, у Вінниці є понад 20 ландшафтних комплексів християнської підгрупи і один – іудейської (рис. 5.5; додаток Б, рис. Б.32, Б.33, додаток Д, рис. Д.14, Д.15, Д.16). Для них характерне припідняте розташування: плакорне або у верхній частині схилу горбисто-пасмової місцевості. Тільки два сакральні ландшафти сформовані у межах першої надзаплавної тераси, а храм Блаженної Ксенії Петербурзької розташований на узбережжі річки Південний Буг. Подібна ландшафтна позиція характерна для міст Хмельницького (рис. 5.6) і Тернополя (рис. 5.7).

Церкви будували на околиці села, часто на пагорбку або вершині горба. Таким прикладом є формування сакральних ландшафтів на горі-останці Божа біля с. Великі Бережці Кременецького району Тернопільської області. На плоскій поверхні останця на висоті 366 м є джерело цілющої води, каплиця Святої Трійці у печері, дерев'яна церква, під якою є штучна печера з лікувальною глиною.

Варіанти сакральних ландшафтів у християнській групі

№	Варіант	Характеристика	Приклади
1	Соборний	Головний храм у місті, містечку або монастирі з прилеглими ландшафтними комплексами. Храмові комплекси включають територію з церквою, дзвіницею, цвинтарем, часто – огорожений. Довкола церкви насаджували липу гостролисту.	Свято-Преображенський (м. Вінниця), Олександроневський (м. Кам'янець-Подільський), Свято-Богоявленський собор, Свято-Успенський собор (Тернопільська область)
2	Монастирський	У складі комплексу кілька храмів, їдальня, лікарня, надбрамна та домова церкви, каплиця, дзвіниця; споруди допоміжного призначення: келійний корпус, будинок намісника, господарчі служби, недільна школа, готель, виробничі майстерні.	Лядовський Усікновенський скельний монастир (біля м. Могилів-Подільський), Сатанівський монастир (с. Сатанівська Слобідка Хмельницької області), Свято-Успенська Почаївська лавра (Тернопільська область)
3	Храмовий	Залежно від напряму християнства виділяють сакральні ландшафти православної церкви, костелу, кірхи з прилеглими ландшафтними комплексами	Свято-Михайлівська церква, костел Святої Анни Вінницької області; костел Успіння Пресвятої Діви Марії Хмельницької області; костел Святих Ігнатія Лойоли і Станіслава Костки Тернопільської області
4	Храм-пам'ятка	Розташовані у значимих місцях і на честь визначних подій. Через меморіальне значення та острівне розташування у селитебних ландшафтах мають специфічні архітектурні особливості.	
5	Храмовий (при установах)	Входять до складу комплексів загального призначення: лікарні, приюти, училища.	Храм Святителя Луки Кримського (м. Вінниця)
6	Храмовий (усипальниця)	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції	Церква-некрополь у музеї-садибі М.І. Пирогова
7	Оборонний храмовий	Виконує сакральну і белігеративну функції. Споруджували у XIV-XVII сторіччях	Покровська церква-замок (с. Шарівка Хмельницької області)
8	Кладовищний храмовий	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції. Розташовані на території кладовищ	Храм Вінницької єпархії УАПЦ на Підлісному кладовищі (м. Вінниця)

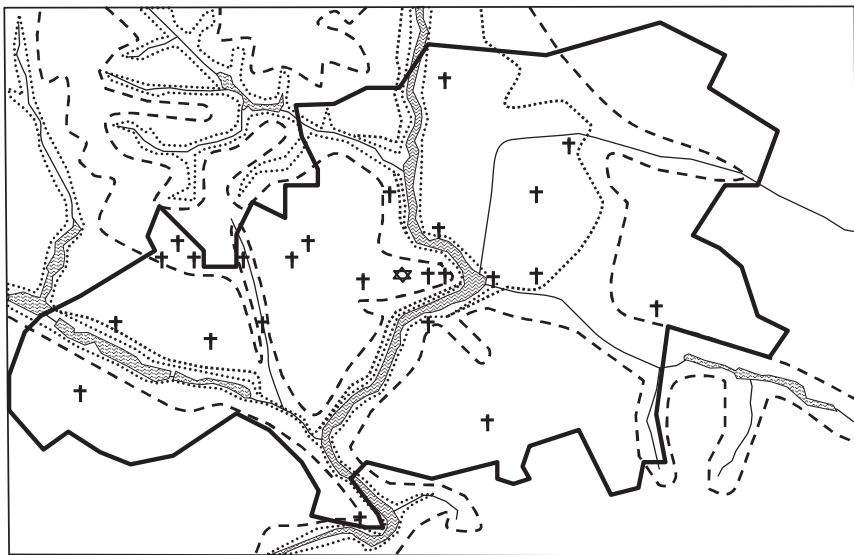

Рис. 5.5. Розташування сучасних сакральних ландшафтів м. Вінниці

Сакральні ландшафти. Урочища: 1 – християнська група варіантів (церкви, костел); 2 – іудейська група варіантів (синагога).

Типи водних ландшафтів: 3 – аквальні ландшафти річки Південний Буг; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавної і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і схилового; 8 – схилового і вододільного. 9 – межа міста.

У містах сакральні ландшафти формувались на роздоріжжях як завершення перспективи вулиць або проспектів [330] (рис. 5.8). Положення сакрального ландшафту зазначає його духовну функцію: високе гіпсометричне положення свідчить про вищість над профанним. Орієнтація християнського храму (православного і католицького) чітко визначена: вівтар спрямований на схід, а притвор звернений на захід.

Господарська частина храмового комплексу може включати склади, майстерні, гараж, майданчик для сміттєзбірника і пічного устаткування для спалювання поминальних записок. Тут організують зручні під'їзди з боку транспортних магістралей, обладнують стоянки для автотранспорту храму [536].

Каплиця – сакральний ландшафт, який поділяється на:

- водосвятну, яку у вигляді навісу площею 4-30 м² розташовують над водними об'єктами: криницями, водоймами, свердловинами;
- поховальну – над поховальними камерами і могилами, у вигляді

відкритих або закритих споруд площею 2-10 м²;

- меморіальну, якою відзначають визначні для церкви місця;
- богослужбну, яку споруджують за відсутності храму.

Формування католицьких сакральних ландшафтів Поділля з XIV сторіччя зумовлено впливом францисканського, домініканського (додаток Б, рис. Б23), бенедиктинського та кармелітського орденів. Серед ландшафтних комплексів: костельний, монастирський, госпітальний, меморіальний. Монастирські комплекси виконували не тільки сакральну функцію, а й белігеративну. Існували дорожні монастирі для відпочинку знатних людей, монастирі-в'язниці. Одним з найвідоміших греко-католицьких сакральних ландшафтів є Зарваницький духовний центр, що включає комплекс храмів, духовних споруд і Хресну дорогу, кювети з

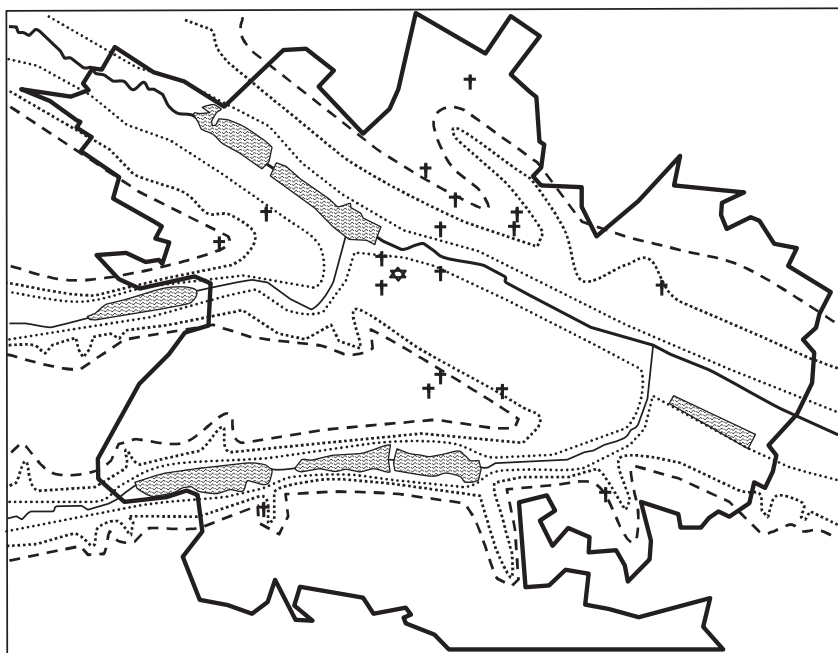

Рис. 5.6. Розташування сучасних сакральних ландшафтів м. Хмельницького
Сакральні ландшафти. Урочища: 1 – християнська група варіантів (церкви, костели); 2 – іудейська група варіантів (синагога).

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Південного Бугу; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавної і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і схилового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

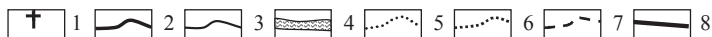
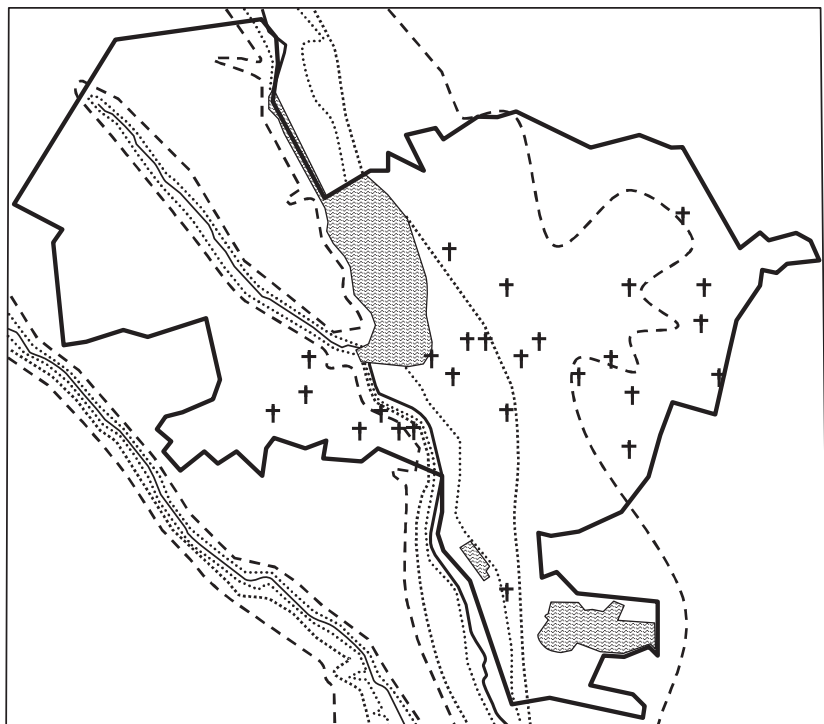

Рис. 5.7. Розташування сучасних сакральних ландшафтів м. Тернополя

Сакральні ландшафти. *Урочища:* 1 – християнська група варіантів (церкви, костели).

Типи водних ландшафтів: 2 – натуральні водні комплекси річки Серет; 3 – притоки річки Серет; 4 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 5 – заплавної і надзаплавно-терасового; 6 – надзаплавно-терасового і схилового; 7 – схилового і вододільного; 8 – межа міста.

цілющою джерельною водою [99].

До християнських сакральних ландшафтів можна віднести також і частину сільськогосподарських ландшафтів: церковні угіддя, які у XIX сторіччі називались «фундушами»³³. Наприклад, поблизу Гусятина є урочища, які мали назву «попових ланок», «попових сіножатеї», «попових

³³ «Фундуш» означав дар на користь якої-небудь установи, найчастіше на користь костелу або монастиря. Найбільшу кількість фундушів мали парафії, які перебували у власності багатих магнатських родів – Любомирських, Сангушків, Яблоновських, Чарторійських [942]

криничок», що свідчить про їх належність до периферійної ресурсної зони сакральних ландшафтів. Структура церковних угідь у XIX сторіччі була типовою, вона включала: орні угіддя, сінокоси, ставки, ліси, садибну землю (табл. 5.5, рис. 5.9).

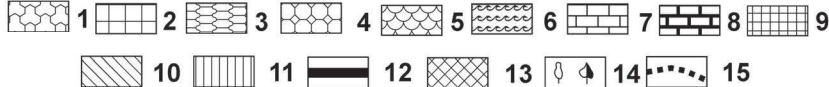
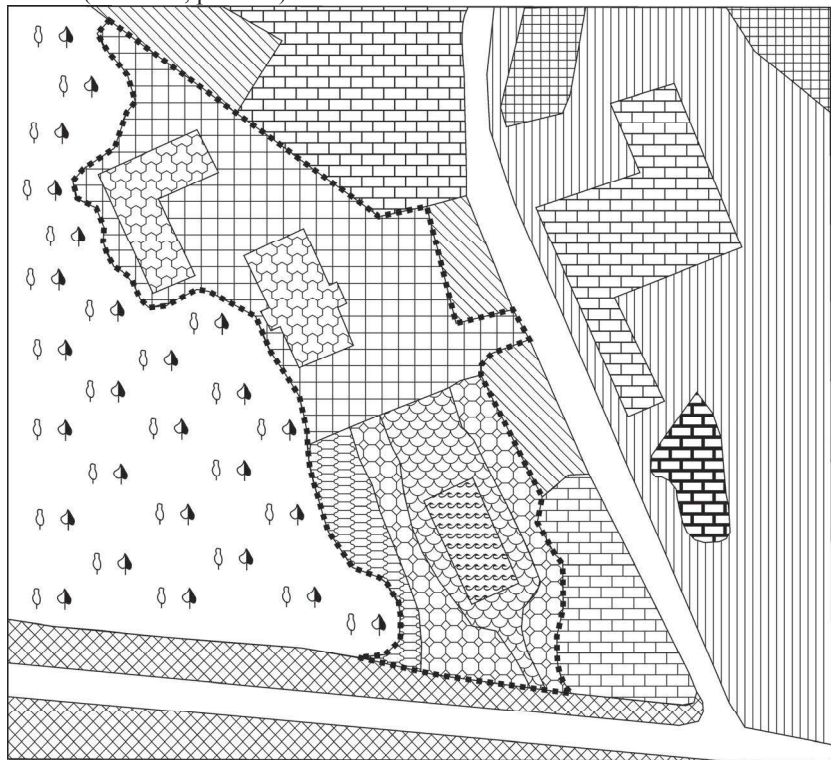

Рис. 5.8. Фрагмент картосхеми сакральних ландшафтів (2012) м. Вінниці

Сакральні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 1 – молитовний будинок баптистів (вул. Максимовича) на вирівняній насипній терасі, складеній техногенними сумішами; 2 – вирівняна насипна тераса у балці, складена техногенними сумішами з асфальтовим покриттям і рабатками туї пірамідальної; 3 – похилий схил пасма з сірими лісовими ґрунтами під різнотравними асоціаціями; 4 – крутий (20-25⁰) схил балки з сірими лісовими ґрунтами під різнотравними асоціаціями і пірамідальними туями; 5 – насипне вирівняне дно балки, складене техногенними сумішами під асфальтовим покриттям і вербою плакучою; 6 – ставок, з середньою глибиною до 1,5 м, з мулистим дном, берегами, вкритими бетонними плитами.

Селитебні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочище: 7 – малоповерхова забудова житлового масиву на слабо похилому схилі; 8 – багатоповерхова забудова житлового

масиву на слабко похилому схилі; 9 – слабко похилена поверхня схилу під гаражами; 10 – слабко похилена поверхня схилу під техногенними сумішами.

Промислові ландшафти. *Схилувий тип.* Урочище: 11 – вирівняна ділянка слабко похилого схилу під ґрунтосумішами та асфальтовим покриттям заводу «Аналог».

Дорожні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочища: 12 – виїмки з асфальтовими дорогами.

Рекреаційні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочище: 13 – алеї з асфальтовим покриттям і насадженнями грабу звичайного та липи дрібнолистої.

Лісові ландшафти. *Схилувий тип.* Урочище: 14 – слабко похилена поверхня схилу з сірими лісовими ґрунтами під ґрудами.

Межі: 15 – межа сакрального ландшафту.

Таблиця 5.5

Структура церковних угідь Вінницького повіту (1842-1844) [308]

Село / містечко	Назва церкви	Площа угідь, десятин				
		Орні	Сінокіс	Ліс	Садиба	Інше
с. Стадниця	Дмитріївська	9	--	--	1	
с. Сьомаки	Покровська	15		2	1	Хутір
с. Людавка	Дмитріївська	15	4	--	1	
с. Старий Потік	Дмитріївська	53		7	2	Хутір, ставок
м. Пиків	Свято-Покровська	60 моргів	95 моргів	4 морги дубового лісу	2 морги	Хутір
м. Браїлів, передмістя Москалівка	Богословська	28	9	--	1	--
м. Тиврів	Миколаївська	29	--	--	0,2	
м. Станіславчик	Дмитріївська	38	--	--	3	Хутір (15 десятин)

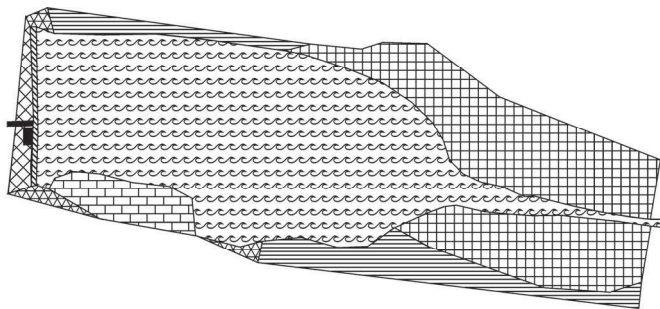

Рис. 5.9. Картохема сакральних ландшафтів (1847)

Дівичого монастиря містечка Браїлів

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-русловий тип.* Урочища: 1 – струмок; 2 – ставок; 3 – заболочена заплава; 4 – споруда дамби.

Селитебні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип.* Урочища: 5 – садиба.

Сільськогосподарські ландшафти. *Заплавний і надзаплатно-терасовий типи.*

Урочища: 6 – орні угіддя на сірих опідзолених ґрунтах; 7 – вологий сінокіс і чагарники на перезволожених сірих опідзолених ґрунтах; 8 – угіддя під пар на сірих опідзолених ґрунтах.

Інші позначки. *Ландшафтно-технічні системи:* 9 – будівля водного млина.

В *іудейській групі варіантів* сакральних ландшафтів домінуючим є варіант синагоги. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та іудейському «шул». Серед українців використовували слово «божниця» від польського «*bożnica*», а серед іудеїв – «бейт тфіля» (гебр. дім молитви) [83].

Синагоги будували з різного матеріалу – з дерева (колод, брусів), з каменю і цегли: «...синагога – четырёхугольный корпус, окруженный длинными и узкими чуланами и коридорами, в которых помещаются еврейские женщины во время общественного богослужения» [688, с. 30]. У подільських містечках ХІХ сторіччя синагоги були не тільки будинком для молитов і богословських занять, але й виконували функції невеликої фортеці, призначеної для оборони єврейського кварталу і містечка. У містечку Шаргород для будівництва будинків та синагоги Я. Замойським євреям було виділено територію на околиці, поблизу міських воріт. Таке розташування визначило єврейську спільноту як найперший об'єкт при нападі завойовників, а це у свою чергу вплинуло на побудову синагоги белігеративного типу [939, с. 81].

У великих містечках могло бути кілька синагог або молитовних будинків (*клойз, штібл*). При тому, що євреї селилися у містечках і не могли вибирати місця для формування сакральних ландшафтів, орієнтація за сторонами світу мала для них провідне значення: їх орієнтували за віссю захід – схід (у напрямі Єрусалиму).

Ще до одного варіанту іудейських сакральних ландшафтів віднесено *мікве*, який виконував водно-рекреаційну функцію. Мікве – водний резервуар, який створювали в ґрунті, а його підлога і стіни не повинні пропускати воду. Вони були басейнами рабинів і цадиків, виконували функцію омивання і мали цілощу дію. Загальний об'єм – до 1000 л, вода в них – переважно застійна, дощового походження або з іншого натурального джерела. Ця ландшафтно-інженерна система складалась з басейну, куди вода надходила з даху будинку і доповнювалась з водопровідної системи [595].

В *ісламській групі варіантів* найпоширенішими є варіанти мечетний та мінаретний. В архітектурному відношенні вони пов'язані: мінарет примикає до мечеті. Обов'язковою умовою є наявність водойми для ритуального обмивання. Мечеті поділяють на священні, великі соборні і невеликі кварталні (у палацах, при медресе, у готелях, аеропортах, вокзалах) [409].

У Поділлі мало поширені. За часів Подільського єялету (1672-1699) кафедральний собор і 7 церков Поділля було перетворено у мечеті [747]. Сучасні ісламські сакральні ландшафти представлені у м. Вінниці, де

студенти-араби у 2008 році збудували невелику мечеть, а у м. Хмельницькому планується збудувати мечеть на 5000 м². У Кам'янці-Подільському до західного фасаду костелу Св. Петра і Павла прибудований мінарет, основою для якого є каплиця XVI сторіччя. Такий сакральний ландшафт взагалі відноситься до змішаного і випадає з загальної класифікації.

5.4. Еволюція сакральних ландшафтів

Еволюція сакральних ландшафтів пов'язана з діалектично єдиними, але протилежними за напрямом процесами: а) профанні ландшафти, які сакралізуються; б) сакральні ландшафти, які профанізуються (десакралізуються). Їх динаміка має синусоїдну форму (рис. 5.10), залежну від ентропії. При її наростанні (природні катастрофи, епідемії, військова колонізація) відбувається втрата автохтонним етносом сакральних місць або усього сакрального ландшафту, що призводить до десакралізації і заміною на профанні ландшафти. Залишаються тільки етнічні артефакти, представлені пам'ятками матеріально-духовної культури. Етнос, який заміщує попередній, привносить свої категорії священного і сакрального і сакралізації з новою конфігурацією сакрального ландшафту. В етнохронотопі кожний зі стратів має різне співвідношення площ сакральних і профанних ландшафтів.

Історія формування сакральних ландшафтів. Формування сакральних ландшафтів під впливом язичницьких вірувань пов'язане з місцем жертвопринесення і побудоване на віруваннях анімізму й астрального культу. До таких місць відносили річки, болота і криниці. Інколи пожертви залишали в гаях (під окремими деревами), біля вогнищ.

Сакральні ландшафти язичницького періоду були носіями як матеріальної, так і духовної етнокультури трипільців. До трипільських сакральних артефактів віднесено вимостки-вівтарі і домашні святилища.

Святилища язичницького періоду пов'язані з культом дубу. Дуб –

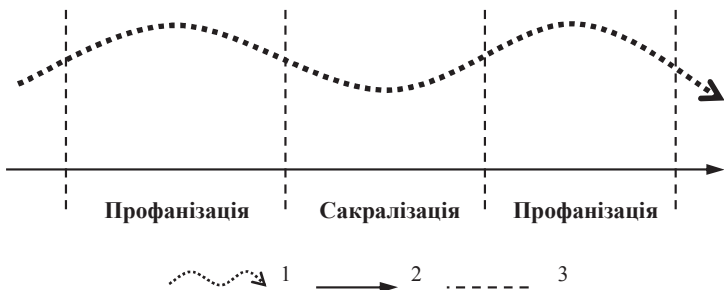

Рис. 5.10. Модель еволюції сакрального ландшафту:

- 1 – напрям і процеси ентропії; 2 – напрям еволюції;
3 – межі стратів

дерево Зевса й Перуна. Слово «дїброва» як похідне від слова «дуб», поширювалось і на поняття «ліс», будучи його синонімом. У галицькій топоніміці середньовіччя можна зустріти урочище «Дуб Перуна», що є важливим підтвердженням зв'язку сакрального місця (дуб) з божеством [971].

Язичницькі культові пам'ятки розташовані за межами селитебних ландшафтів, на краю могильників, часто на незручних для проживання місцях – на високій горі, на крутому схилі, серед боліт.

У Поділлі найвідомішою сакральною пам'яткою язичницького періоду є Збручанський Світовид, знайдений у 1848 році в річці Збруч біля села Личковець і гори Соколихи. Черняхівські язичницькі жертовники – капища з кам'яними антропоморфними ідолами знайдені у Середньому Подністер'ї (поблизу сіл Іванківці, Ставчани, Бакота). Жертовники уособлюють верховне божество у східних слов'ян періоду Київської Русі і є свідченням належності сакральних ландшафтів черняхівської культури до східнослов'янської культури. У 1984 році в районі знахідки Збручанського ідола відкрито три городища-святилища – Богіт, Звенигород, Говда, – розташовані на пагорбах Подільських Товтр за 3-5 км одне від одного. Святилища Богіт і Звенигород більші за площею від інших [807]. Богіт займає вершину однойменної гори у Гусятинському районі Тернопільської області, найвищої у Товтрах (428 м абсолютної і 150-200 м – відносної висоти), за 1,5 км від р. Збруч. Звенигород (Тернопільська область) розташований на схилі високого плато над берегом р. Збруч, там відкрито 3 капища, 15 культових споруд, 10 довгих наземних будинків. Святилище Говда – в урочищі Касарня над р. Збруч. Святилища знаходяться в оточенні давньоруських селищ.

До інших язичеських сакральних ландшафтів і святилищ регіону віднесено:

- Бабину долину Тернопільської області – культову яму і площадку XII-XIII сторіч на місці поселення XI-XII сторіч; знаходилась біля підніжжя городища-святилища Звенигород;
- містечко Городок Хмельницької області, де на околиці розташований кам'яний фундамент VI-VIII сторіч.

В епоху раннього християнства (IX-X сторіччя) християнські церкви (божниці) будували на місці, де стояли язичницькі ідоли. У становленні християнства значну роль відіграли монастирі, які мали значні площі земельних угідь, де ченці займались хліборобством і городництвом.

Одним з них є Бакотський Михайлівський печерний скельний монастир, який проіснував з середини XII сторіччя до 30-х років XV сторіччя. Він є найдавнішим християнським підземним сакральним об'єктом Поділля [234, с. 74-76].

У XIV – першій половині XVI сторіччя в регіоні будують монастирі-фортеці. Сакральні храми, збудовані за межами белігеративних ландшафтів, також отримують оборонні функції (Покровська церква-фортеця в селі Сутківці Хмельницької області; церква Св. Миколая (з

оборонною вежею) у містечку Бучач Тернопільської області). В етнічному поділі белігеративні функції виконували православні церкви, домініканські костели, єврейські синагоги (містечко Сатанів Хмельницької області, Шаргород Вінницької області).

Значні площі лісових ландшафтів стали основою для будівництва дерев'яних сакральних споруд. Українська дерев'яна церква еволюційно була удосконаленою українською хатою (Успенська церква 1635 року та церква Вознесіння 1717 року в містечку Чортків Тернопільської області; Хрестовоздвиженська церква 1799 року в місті Кам'янець-Подільський Хмельницької області; Покровська церква 1700-1702 років та Миколаївська церква 1752 року села Лозова Вінницької області; церква Параскеви 1775 року в містечку Могилів-Подільський Вінницької області [327, 957]), а українська дзвіниця виступала своєрідним аналогом оборонної башти. У XX-XXI сторіччях відбувається відродження поліетнічних ландшафтів і формуванням неоязичництва. Сакральні ландшафти неоязичників відносять до полікультурних, тому що відроджують культурні особливості доетнічного страту.

5.5. Тафальні ландшафти: класифікація і ландшафтна структура

Серед антропогенних і культурних ландшафтів можна зустріти значну кількість ландшафтних комплексів, які не відповідають загальновідомим принципам класифікації [293, 600]. До нового виділеного класу відносять тафальний [192], який разом з сакральними і рекреаційними об'єднують у гуманістичну групу класів [291].

Демографами підраховано, що до сьогодення на Землі жило 80 млрд. осіб. Є багато доказів того, що смертність у первісну епоху була надзвичайно висока. Для вшанування померлих створювали спеціальні споруди, виділяли окремі території для поховання. Звичайні погребальні ями (ямна культура) змінили велетенські конструкції – піраміди, кургани, могильники. Значна кількість і різноманітність дає можливість їх класифікувати [160].

У порівнянні з іншими етнокультурними ландшафтами процес вивчення тафальних комплексів має певні особливості. Крім загальноприйнятих методик, він включає:

- одночасний аналіз різних за суттю археологічних, історичних, інженерних, природничих (грунтознавчих, ботанічних, зоологічних) матеріалів;
- проведення спільних історико-ландшафтознавчих експедицій. Частина тафальних ландшафтів, які добре збереглися, взяті під охорону як історико-археологічні пам'ятники. Їх комплексні дослідження потребують спеціального дозволу і можуть бути проведені ландшафтознавцями разом з археологами або істориками;
- використання нетрадиційних для ландшафтознавства методів

досліджень: археологічних (способи розкопок, збереження археологічних матеріалів), фізичних (радіовуглецевий аналіз залишків деревини, вугілля в валах, кісток, насіння), інженерних (споруди в пірамідах, кладка каменю в лабіринтах) тощо, ландшафтознавчий аналіз даних.

Етимологія терміну. Назва «тафальний» походять від грецького «*taphē*» – поховання, могила. Термін етимологічно споріднений з розділом палеонтології – тафономією [358], яка вивчає закономірності процесів природного захоронення решток вимерлих організмів і утворення їх місцезнаходження. У ландшафтознавстві поняття «тафальний ландшафт» запропоновано у 2000 році [192]. Серед назв-аналогів, які вживаються, – «некральні», «меморіальні» ландшафти. В англійській літературі використовують – *burial place* (місце поховання), *semetery* (кладовище) і *churchyard* (цвинтар) [1055]. В історії є допоміжна дисципліна – некрополістика, головним предметом якої є вивчення кладовищ.

Класифікація і ландшафтна структура. У класі тафальних ландшафтів виділено [160] два підкласи: *могильників* і *мегалітів* (рис. 5.11). Їх можна зустріти у багатьох класах сучасних антропогенних ландшафтів: сакральних, селитебних, сільськогосподарських, белігеративних, рекреаційних.

Тафальні ландшафти відрізняються як за розмірами – від невеликих склепів та курганів (3-4 м²) до гігантських споруд (із площами до 400 га та висотами до 120-130 м), – так і структурою. Найбільше кладовище Оледорф, розташоване у Гамбурзі (Німеччина), займає площу 400 га; на 31 грудня 1996 р. тут було 982 117 могил і колумбарій із 413 589 урнами. Найбільшим мегалітом є піраміда Кецалькоатля в Чолула-де-Ривадабія (Мексика), з об'ємом 3,3 млн. м³. Найбільшим курганом є насип з гравію, споруджений у пам'ять царя Селевкідів Антиоха I, розташований на горі Немрут (Туреччина) при висоті 59,8 м він займає площу 3 га [300].

До підкласу могильників відносять тафальні ландшафти, розташовані за межами селитебних ландшафтів. Формуються у мезоліті. За обрядом поховання виділяють труположення і трупоспалення (захоронення попелу). Форми тафальних ландшафтних комплексів досить різноманітні: від простих ям до велетенських гробниць.

Античні могильники називають некрополем: Дипілонський давніх Афінів, некрополь Фів у Єгипті, некрополі Ольвії та Києва), катакомбами; християнські й мусульманські могильники – кладовищем, мазаром, мавзолеєм; могильники із захороненням попелу в різних ємностях – колумбарієм (цвинтар Оледорф, Німеччина, 413 589 урн).

У Поділлі ґрунтові могильники черняхівської культури (IV ст. н. е.) поширені на місцевостях, розташованих вище від поселень, займаючи незначну площу. Тафальні ландшафти представлені продовгуватими ґрунтовими ямами, ямами з підбосом або внутрішніми бічними виступами, а також у катакомбах [24]. Могильники пшеворської культури розташовані на підняттях [135]. Зовнішніх ознак ґрунтові могили не мають. Обряд трупоспалення у черняхівській культурі успадкований від зарубинецької та

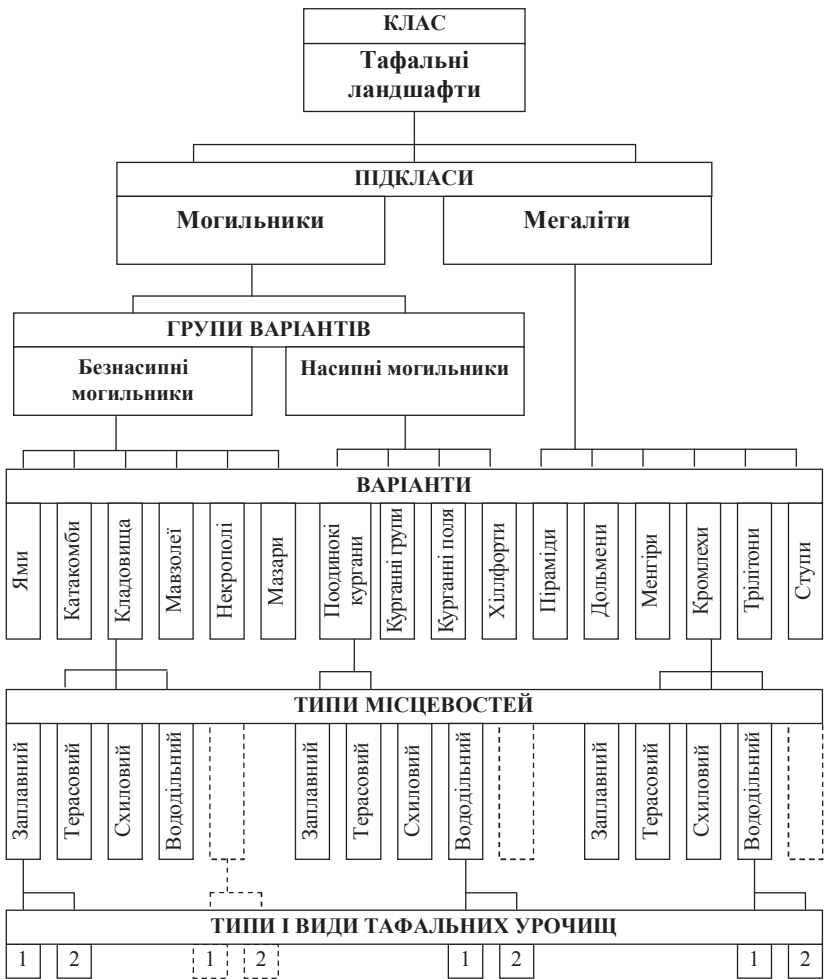

Рис. 5.11. Таксономічна система типологічних одиниць класу тафальних ландшафтів

пшевронської культур.

Підклас могильників можна поділити на *групи варіантів*: *безнасіпні* і *насіпні*. *Безнасіпні могильники* поділяються на *варіанти*:

Варіант катакомб (грец. *κατω* – знизу і *κομβος* – сплетіння) представлені системами підземних порожнин, переважно штучного походження, які споруджували язичники, іудеї, християни і сарацини.

Термін «катакомби» походить від латинської назви «catacumbas», означаючи «у порожнинах» і згадується як приміщення під землею у південній частині Риму. Частина катакомб використовувалась для сакральних обрядів і поховань (Рим, Неаполь, Олександрія (Єгипет), Мальта, Керч, Київ). Представлені ландшафтно-інженерними системами і складались з коридорів і камер (крипт) для поховання. Частина катакомб невеликі, решта – завдовжки понад 10 км. Наприклад, катакомба Доміцілли має лабіринтом коридорів довжиною у 13 км, які перетинаються під різними кутами і на різних рівнях. Найпростіший вид поховання у катакомбах – ніші (локули), прямокутна ніша, вирубана перпендикулярно до стіни коридору або склепу. Згодом, коли збільшилася кількість поховань, катакомби розширювали у галереї-стілники. Коли одного рівня не вистачало, викопували сходи і земляні роботи здійснювались нижче (з утворенням багаторівневої системи, інколи до п'яти рівнів). Після розграбування Риму готами у 410 році, а потім вандалами в 455 році, катакомби втратили функцію тафального ландшафту. Могили мучеників у катакомбах стали місцями паломництва. Щоб покласти кінець пограбуванню катакомб, наприкінці IX сторіччя рештки перенесли до церковних цвинтарів у межах міста, інколи – до склепів³⁴ (під сакральними ландшафтами) [300].

У Вінницькій та Хмельницькій областях є понад 800 населених пунктів, де зафіксовано катакомби, які не виконували тафальних функцій. Їх призначення: переміщення між населеними пунктами, сховок від завойовників, місцезнаходження скарбів, використання під підвали та холодильні. У Тернопільській області прикладом діючих катакомб з нішами для поховання є кляштор сестер-непорочниць містечка Язлівець [366].

Варіант кладовища – місце для поховання померлих, «священне» місце, де зберігається відповідний ритуальний етикет. Часто розташовані поблизу сакральних ландшафтів. Причиною появи є: а) епідемії і війни; б) збільшення кількості міст і містечок; в) поява законів про поховання. За етногеографічними ознаками можна поділити на християнські та іудейські кладовища.

Етимологія терміну. В українській мові слово «кладовище» етимологічно пов'язане зі словом «класти» [354]. Назва «цвинтар» (від лат. *coemeterium*, яке у свою чергу з грец. *κοιμητήριον* – місце спочинку, *κοιμῆσαι* – спати) може вживатись як: а) синонім «кладовища»; б) як подвір'я і кладовище поблизу церкви (в англійській мові – *churchyard*, що дослівно означає церковне подвір'я). У цій праці притримуємось варіанту «цвинтар – це кладовище біля церкви». В англомовній літературі використовують – *burial place* (місце поховання), *semetery* (кладовище),

³⁴ Склеп (в архітектурі церкви – підпілля, підземна кімната). Склепи, походять від раних християнських катакомб. Пізніше християнські церкви споруджували на могилах мучеників і святих, а склеп використовувався як підземна каплиця (наприклад – склепи М. І. Пирогова у Вінниці, Потоцьких у містечку Печера Тульчинського району Вінницької області).

churchyard (цвинтар). Burial походить від англосаксонського birgan, що етимологічно пов'язане з barrow (курган), burrow (нора) і навіть burgh (містечко) [1055].

Історія формування. Могили з трупокладенням з'являються у черняхівських племенах. Суттєву роль у поховальних обрядах відіграли сармати та поширення християнської релігії. У дохристиянський період давні слов'яни ховали небіжчиків у житлах або поблизу них. Р. Мерінгер, здійснюючи лінгвістичний аналіз готського слова hlīja (хлів), доводить, що у німців це слово означало не тільки житло, а й могилу [631]. У I тисячоріччі слов'яни вибирали місця поховання поблизу протічної води, у лісах, на незначних підвищеннях, на горбах або городищах, при розгалуженні доріг. З появою християнства, кладовища формуються поблизу сакральних споруд. Межею були загорожі або вали.

Християнська віра забороняла насипати над могилами кургани. Християнські могили втратили високий насип, перетворившись у звичайні могили і концентруючись навколо ядер сакральних ландшафтів. Така ситуація була на початку XI сторіччя, коли могилу обкладали тільки великим камінням. З часом кількість каменів зменшується, а їх розміри збільшуються. З XII сторіччя могила обмежується тільки 4 великими каменями.

Слов'янські кладовища (язичницькі) знаходились далеко від селитебних ландшафтів, поблизу протічних вод, на похилому схилі лісового масиву, часто – поблизу вершин горбів або на перехресті доріг. З появою християнства цвинтарі формуються навколо церков і костелів. Давні кладовища мали різні розміри: від кількох могил до кількох сотень. Тафальний ландшафт не огорожували. Якщо кладовище знаходилося у городищі, межею був насипний земляний вал (додатки В.16, В.17) [632]. У формуванні тафальних ландшафтів важливу роль відіграє орієнтація поховань. Переважала західна орієнтація, що пов'язано з християнським обрядом. У XVII-XVIII сторіччях формуються військові, морські, тюремні (наприклад, за стінами Шліссельбурзької фортеці), інфекційні кладовища. Кладовища у Поділлі виникають з середини XVI сторіччя, що спричинено зростанням кількості містечок та населення в них. Відповідно до квартальної забудови у містечках з'являються кладовища за етноознакою (додаток Д.17, Д.18, Д.19). Більшість сучасних кладовищ втратили ці ознаки і представлені антропогенними ландшафтами.

Ландшафтна структура. Діючі цвинтарі і кладовища можна віднести до ландшафтно-технічних систем, покинуті – до власне антропогенних ландшафтів (частково використовуються під забудову промислових та житлових споруд, створення парків). Кладовища є найпоширенішим видом тафальних ландшафтів як за розмірами (до 400 га), так і загальною кількістю. Відмінною рисою кладовищ є кластери могил (з вираженими прямокутними обрисами) (рис. 5.12), оточених стіною або іншою межею.

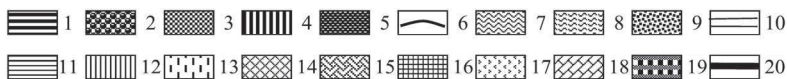
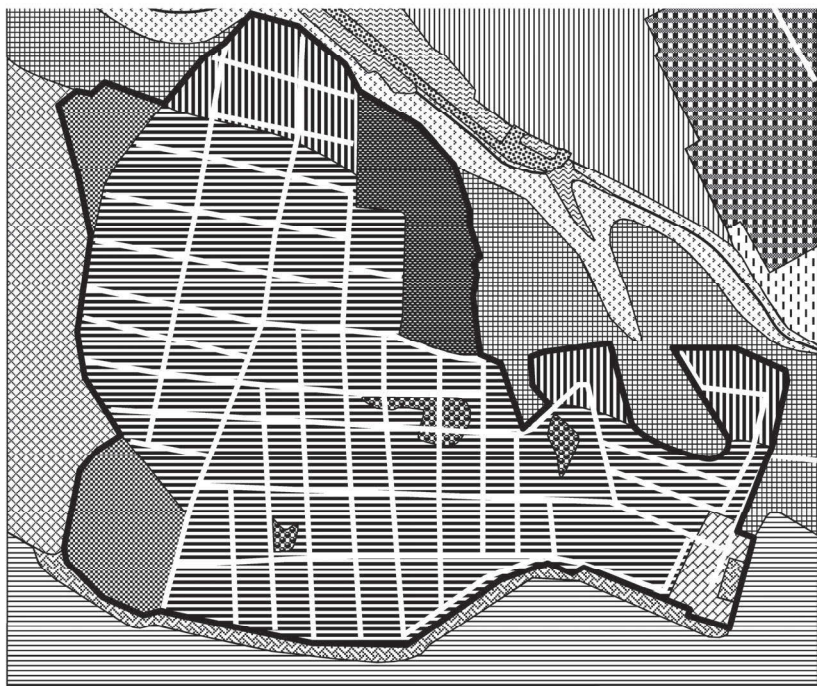

Рис. 5.12. Структура сучасних (2012) тафальних ландшафтів кладовища Лука-Мелешківська (поблизу м. Вінниця)

Тафальні ландшафти. Вододільний (плакорний) тип. Урочища: 1 – вирівняна лісова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами та ґрунтосумішами під могилами з різнотравними асоціаціями і бур'янами; 2 – вирівняна лісова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами та ґрунтосумішами під могилами та деревними асоціаціями (граб, береза, сосна, ялина); 3 – вирівняна лісова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами без рослинного покриву (резервні ділянки під могили).

Схиловий тип. Урочища: 4 – пологий лісовий схил (3-5⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами та ґрунтосумішами під могилами з різнотравними асоціаціями і бур'янами; 5 – пологий лісовий схил (3-5⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами без рослинного покриву (резервні ділянки під могили).

Водно-рекреаційні ландшафти. Запlavно-русовий тип. Урочища: 6 – русло струмка, глибиною 1-2 м із заболоченим дном; 7 – затоплена заплава; 8 – ставки глибиною 2-3 м; 9 – земляні дамби 2-3 м висоти, вкриті трав'яною рослинністю.

Дорожні ландшафти. Вододільний та схиловий типи. Ландшафтно-техногенні комплекси: 10 – асфальтована дорога.

Сільськогосподарські ландшафти. Вододільний (плакорний) тип. Урочища: 11 – польові ландшафти на плакорі, вкриті сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під

сільськогосподарськими угіддями.

Схилувий тип. Урочища: 12 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами (автодром); 13 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під пустирем.

Лісові антропогенні ландшафти. *Вододільний (плакорний) тип.* Урочища: 14 – лісокультурні ландшафти на плакорі, вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи; 15 – лісосмуга на плакорі, вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями.

Схилувий тип. Урочища: 16 – лісокультурні ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи; 17 – перезволожена балка, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи.

Інші позначки. Ландшафтно-технічні системи: 18 – кладовище (господарські приміщення, майстерні); 19 – автомобільний ринок, з укритою асфальтом територією та господарськими спорудами.

Межі: 20 – кладовище.

На кладовищах змінюються ґрунтовий та рослинний покрив. Ями під поховання копаються на глибину 1-1,5 м, відповідно всі горизонти ґрунтового покриву і частково підстильні породи виймаються і в подальшому повертаються на місце з повністю зміненою структурою, формуючи ущільнені техногенні суміші. Утворюється своєрідна «мозаїчна» структура ґрунту, з характерним чергуванням ґрунтів і ґрунтосумішей (це стосується тільки новостворених кладовищ).

Відсутність наступних трансформацій ґрунтового покриву сприяє появі багатьох видів тварин, особливо безхребетних. Виділено 46 видів денних метеликів, 61 вид шовкопрядів, 133 види совок, 108 видів п'ядениць [963, с. 146]. Таке різноманіття зумовлене наявністю значної кількості кормових рослин. Особливим харчовим ресурсом є старий хмиз вінків, у якому мешкає жук-плоскотілка. Весною на пам'ятниках можна спостерігати масове скупчення жука різобагуса (тисячі особин). На кладовищах багато птахів: домовий горобець, ворона сіра; у сільськогосподарських ландшафтах – зеленушка, чорний дрізд, зяблик, велика синиця, коноплянка, звичайний шпак, садова славка. Зустрічаються домашні кішки і собаки; з інших ссавців – кам'яна куниця, горностай, звичайний їжак, лісові та польові миші, звичайна полівка, дикий кролик, білка звичайна тощо.

Трав'яний покрив кладовищ різноманітний. Наприкінці XIX сторіччя саджали плодові дерева: черешню, сливу, горіх, або навпаки, дерева, які не давали плодів – вербу, ялину, усе це для того, щоб душа могла знайти сховок у дереві [853]. Зараз переважають тіневитривалі бур'яни, чагарники нітрофільних видів: туя західна, модрина європейська, ялівець звичайний, ялина європейська і декоративні рослини (низькоросла жива загорожа з багаторічних та килимових – алісум, арабіс, ірис низький, мускарі, дикі тюльпани, чорнобривці прямі, немахрові полеантропові троянди). На оброблених гербицидами ділянках – очиток несправжній.

Територіально зелені насадження сучасних кладовищ поділяються так: по периметру насаджують зелену смугу з декоративними деревами (ялина, модрина, туя, ялівець) і чагарниками – у парковій частині, у межах кварталних структур – пам'ятні насадження поблизу місця поховань (чорнобривці, пеони, примули, матіоли).

Як приклад, розглянемо кладовища, розташовані у межах м. Вінниці (додаток, рис. Б.34). З них – одинадцять діючих (табл. 5.6) і одне по вул. Київський, яке вичерпало свій експлуатаційний період (від 30 до 40 років). У ландшафтній структурі помітна чітка прив'язка до надзаплавно-терасових та вододільних типів місцевостей, що зумовлено сучасними вимогами до поховань (рис. 5.13).

Таблиця 5.6

Найбільші діючі кладовища м. Вінниці (2012)

Назва	Місце-розташування	Загальна площа, га	Площа поховань, га	Ландшафтно-технічні системи	Рослинний покрив
Підлісне	Північно-західна околиця міста Вінниці, із трьох сторін межує з малоповерховим типом міських селитебних ландшафтів	17	9,2	Автопарк, виготовлення ритуальних надгробних пам'ятників, адміністрація комбінату, деревообробний цех	Дуб звичайний, осика, клен звичайний, береза повисла; примули, матіоли, чорнобривці прямі, троянди немахрові полеантропові
Лука-Мелешківське	Територія Лука-Мелешківської сільської ради Вінницького району	25,0	23,0	Контора з господарськими приміщеннями, майстерні з виготовлення пам'ятників, під'їзні дороги	Дуб звичайний, граб звичайний, ялина європейська, береза повисла; чорнобривці прямі, пеони
Пирогове	Південно-західна околиця Вінниці, 50 м від об'їзного шляху	3,0	2,9	Кладовище неупорядковане через відсутність електро- та водопостачання	Чорнобривці прямі, пеони

Рис. 5.13. Розташування сучасних тафальних ландшафтів м. Вінниця

Тафальні ландшафти. Урочища: 1 – християнські кладовища; 2 – іудейські кладовища.

Типи водних ландшафтів: 3 – шквальні ландшафти річки Південний Буг; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавної і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і схилового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

Збільшення площі Вінниці призвело до змін у розташуванні тафальних ландшафтів. Римсько-католицьке кладовище початку XX сторіччя, розміщене на околиці містечка, у XXI сторіччі опиняється в межах центрального міського парку, а православне кладовище XIX сторіччя зараз знаходиться в межах площі Гагаріна та центрального універмагу Вінниці. Єврейський цвинтар на лівому березі Південного Бугу занедбаний. На місці покинутих кладовищ сформовані рекреаційні ландшафти: сквери (Хмельницьке шосе – вул. Першотравнева), парки (південна частина центрального парку культури і відпочинку м. Вінниці) [193].

У місті Хмельницькому є 8 кладовищ з традиційними похованнями та 1 єврейське (табл. 5.7), розташовані у межах вододільних місцевостей (рис. 5.14).

Кладовища м. Хмельницький (2012)

№	Назва	Стан	Площа земельної ділянки, га	% освоєння	Освоєно, га
1	Військове кладовище	Не діюче, 1966	8,5	100	8,5
2	Вул. Рибалка	Не діюче, 1966	1,8	100	1,8
3	Львівське шосе	Діюче	110,0	99	108,9
4	Гречани	Діюче	12,0	90	10,8
5	Лезневе	Діюче	8,0	75	6,0
6	Ракове	Діюче	55,0	15	8,25
7	Книжківці	Діюче	4,0	80	3,2
8	Ружична	Діюче	26,0	100	26,0
9	Кам'янецьке	Не діюче, 1964	8,0	100	8,0

У Тернопільській області є 52 діючих і 14 закритих кладовищ; в етнокультурному розрізі – поховання українців, євреїв, поляків, словаків,

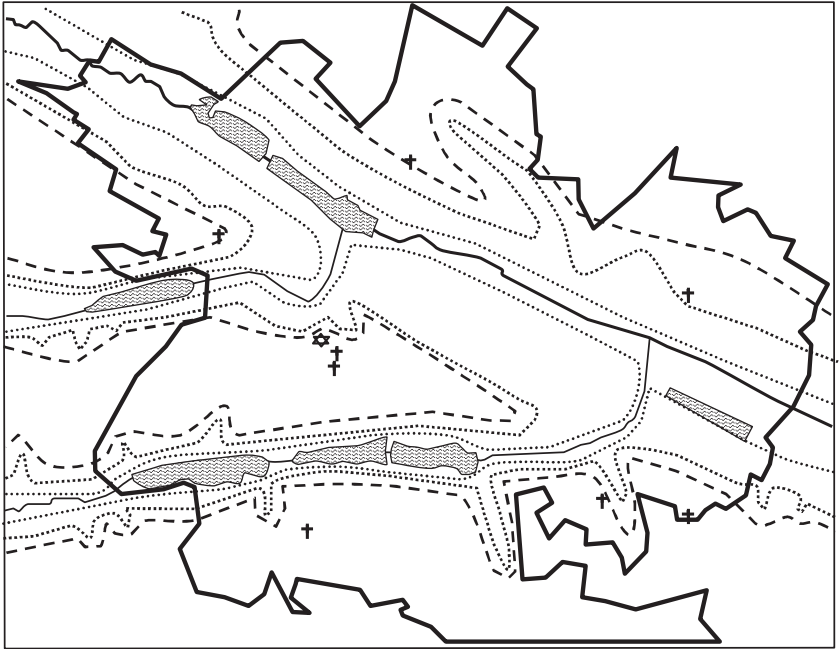

Рис. 5.14. Розташування сучасних тафальних ландшафтів м. Хмельницький

Тафальні ландшафти. Урочища: 1 – кладовища християнського виду; 2 – кладовища іудейського виду.

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Південний Буг; 4 – притоки річки Південний Буг; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – заплавного і надзаплавно-терасового; 7 – надзаплавно-терасового і силового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

австрійців, німців, татар, турків. У місті Тернопіль є 6 кладовищ, одне з яких – іудейське. Їх розташування приурочене до надзапlavно-терасових та вододільних місцевостей (рис. 5.15).

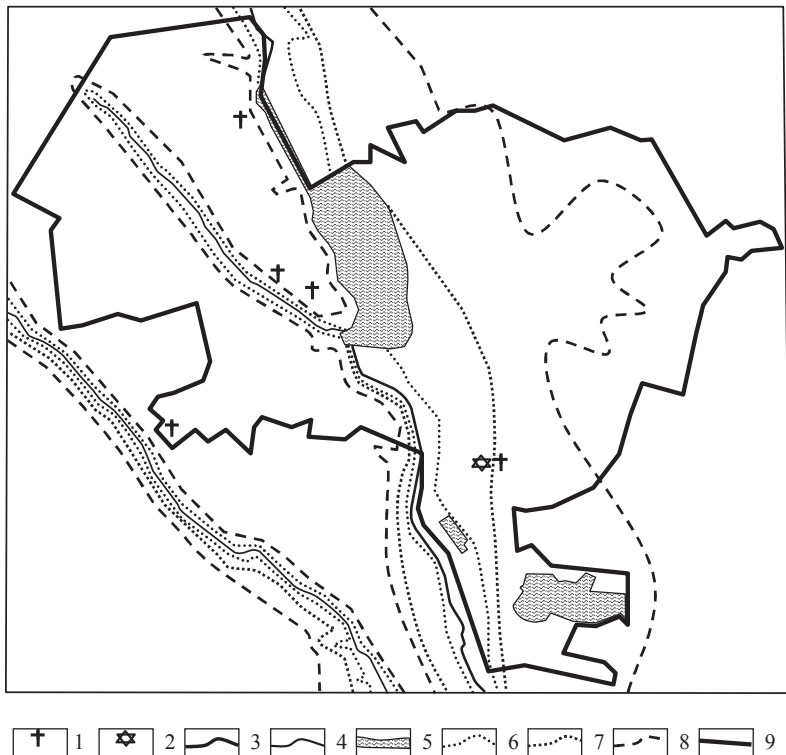

Рис. 5.15. Розташування сучасних тафальних ландшафтів м. Тернопіль

Тафальні ландшафти. *Урочища:* 1 – кладовища християнського виду; 2 – кладовища іудейського виду.

Типи водних ландшафтів: 3 – натуральні водні комплекси річки Серет; 4 – притоки річки Серет; 5 – водні антропогенні комплекси (ставки).

Межі типів місцевостей: 6 – запlavного і надзапlavно-терасового; 7 – надзапlavно-терасового і схилового; 8 – схилового і вододільного; 9 – межа міста.

Етнокультурні особливості кладовищ. У регіоні створювались тафальні ландшафти переважно під впливом української традиційної, польської, єврейської етнокультур.

Українські кладовища до XVI сторіччя формувались на церковних дворах, будучи спочатку цвинтарями, пізніше – на околицях міст і

містечок. У XVIII сторіччі поховання на території церков стали забороняти, що зумовлено санітарно-епізоотичними нормами, а у XIX сторіччі ця заборона стосувалась кладовищ у межах міст і містечок. Розташування сучасних кладовищ у межах селитебних ландшафтів зумовлено історичним характером тафальних ландшафтів: коли місто продовжувало зростати за рахунок прилеглих сіл, кладовища опинялись у межах поселенської структури [203].

Появу єврейських тафальних ландшафтів датують XIII століттям. У містечку Тиврові знайдено могильний пам'ятник, поставлений громадою своєму голові у 1240 році [769]. Рік напису на камені свідчить про те, що ще до монгольської навали у Поділлі були єврейські громади.

Ландшафти регіону – переважно горбисто-пасмові місцевості, почленовані ярами та балками, зі значною кількістю струмків та річок – створювали територіальні особливості єврейських кладовищ (місцева назва – «окописька»), вони відокремлювались від штетлу річкою, розташовувалось за яром або на схилі горба (табл. 5.8). Цілком можливе припущення, що таке відокремлення містечок від кладовищ водними ландшафтами мало ще й символічне значення (як річки Стікс, Лета в античній міфології).

Кладовища виносили за межі містечок. Тут розташовувались могили рабинів, цадиків. На кладовищах здійснювались містичні ритуали, наприклад, правили весілля жебраків або сиріт під час чуми. У регіоні збереглись надгробки XVI-XVII століть. Найчастіше вони мали вигляд вертикальних кам'яних плит – стел, але зустрічаються і горизонтально покладені плити. На могилах цадиків ставили споруду (огель – «намет») у вигляді кам'яного будиночка, який захищав їх від непогоди.

Старі єврейські кладовища використовуються для господарських потреб. Наприклад, у містечку Чечельнику («окописько» розташоване за 100 м на південь від основної ділянки і межує з городами) частина розорана і перетворена на футбольне поле; у селі Чорний острів Хмельницької області на території частини кладовища влаштовано випас худоби; у селі Миколаїв Хмельницької області на місці кладовища розташований місцевий ринок тощо.

Єврейські тафальні ландшафти створюють просторову опозицію відносно містечка. Під єврейські кладовища виділяли незручні з сільськогосподарського погляду ландшафтні комплекси – вершину або схил пагорба, стрімкий берег ріки, яр або балку [194].

Старообрядці, на відміну від інших християн, громадських кладовищ не мали. Померлих вони ховали в лісі або на території власних садиб [649]. Обряд поховання здійснювали вночі, щоб про це не дізнались православні священники.

Варіант мавзолею (лат. mausoleum, від грец. mausoleion) – споруди, які включають до свого складу камеру, де розміщувались рештки померлого, а інколи й поминальний зал. Ці ландшафтно-техногенні системи характеризуються специфічними мікрокліматичними умовами, що створювались штучно.

Розташування єврейських кладовищ у містечках Поділля [11, 564]

Містечко	Розташування і характеристика кладовища
Мурафа	Відділене від містечка р. Клекотиною, на схилі високого східного берегу, витягнуте вздовж річища на 200 м та в ширину до 150 м. У минулому кладовище огорожене кам'яною стіною, окремі фрагменти якої збереглися і сьогодні. Нова ділянка з похованнями 80-х – початку 90-х років ХХ сторіччя розташована впритул до села.
Городківка	Старе єврейське кладовище на стрімкому березі р. Марківки, нове – поруч із шосе при в'їзді у селище.
Піщанка	Старе кладовище займає частину горба на південній околиці містечка, оточене з усіх боків селитебними ландшафтами, нове (1895 р.) – знаходиться на південь від поселення, у залісненій балці.
Тростянець	Стара частина кладовища розташована у нижній частині пагорба і відокремлена глибоким ровом.
Тульчин	На горбі, що називається «Білоусова гора». Найстаріша частина – на схилі північної експозиції, поблизу міста, у минулому окопана неглибоким ровом.
Шпиків	Розташоване на південній околиці містечка, на горбі, покритому лісом; збереглося повністю. Перші поховання на цвинтарі були здійснені у 1885 році.
Меджибіж	Створене на межі XV-XVII століть, знаходилося за межею містечка, на невисокому горбі, поблизу річки Бужок. Сьогодні частина тафальних ландшафтів зруйнована і поросла чагарником та високою травою. Кілька десятків стел збереглося у його південно-східній частині, що прилягає до фрагменту старої кам'яної загорожі.
Сатанів	На південно-східному схилі річкової долини р. Збруч, на протилежному боці від містечка (відділене безіменним струмком). У занедбаному стані [821].
Тернопіль	На вул. Микулинецькій, стан задовільний, збережена частина надгробних пам'ятників, є металева загорожа
Бучач	Розташоване на вододілі, пам'ятники зруйновано, територію частково огорожено.
Збарж	Розташоване на схилі, площа – 1,5 га, частково зруйноване, на частині території збудовано житлові та адміністративні будинки.
Чортків	Було 3 кладовища, збереглося – 2. Кладовище напроти автовокзалу (0,6 га), з металевою загорожею; по вул. Міцкевича (0,3 га), у занедбаному стані, загорожа відсутня.

Мавзолеї характерні для Давнього Риму і були відомі у середньовіччі на Сході поховання римського імператора Адріана (зараз костел Сант Анжело), імператора Аугустуса (у Римі); короля Фредеріка Вільяма III у Пруссії (зараз, Шарлоттенбург у Берліні); Тадж Махал, збудований у XVII сторіччі (Бгра, Індія). У ХХ сторіччі в ряді країн створено мавзолеї політичних діячів: В. І. Леніна у Москві, 1929-30; Хо Ши Міна у Ханой, 1975; Г. Димитрова у Софії (демонтований у 1999 році); усипальниця Сухе-Батора й Чойбалсана в Улан-Баторі, аятоли Хомейні.

У м. Вінниці розташований *єдиний у світі мавзолей, офіційно канонізований православною церквою*, де похований М.І. Пирогов. Його створення почалося у 1882 році на місці частини сільського кладовища села Вишня. Над усипальницею зведено ритуальну церкву Миколи Чудотворця.

Варіант мазару, поширений у мусульманському світі і представлені гробницями або могилами «святого» з ландшафтно-техногенними

системами над ними. Синонімами слова «мазар» є машхад, кубба, макам, імамзада. Навколо мазарів будують мечеті, формуючи сакральньо-тафальні комплекси; інколи вони стають ядрами міст: Мазарі-Шариф (Афганістан), Неджеф (Ірак) [408]. На території Поділля не зафіксовані.

Група варіантів насипних могильників представлена варіантами *курганів* – надмогильними насипами з каменю або землі, напівсферичної або конічної форми, з рештками погребальних споруд (дерев'яних, кам'яних, земляних), сформованих у доетнічний страт. Під насипами курганів розташовані додаткові споруди з каменю, цегли або глинобитні стіни й склепіння. Кожне наступне поховання супроводжувалось підсипкою землі, що збільшувало висоту кургану. Найдавніші з них – 4-3 тис. до н.е., пізніші – XIV-XV ст. н.е. Відомі по всій Землі, крім Австралії. У курганній групі виділяють одиночні і групові (до 3000) кургани.

Аналогами курганів є *хіллфорти* – велетенські насипні горби з вирівняними площадками (лише в Англії їх близько 3000). Саме могили (mogyla, gomila), яка мала у середньому 1-2 м висоти, називали у давніх слов'ян тюрко-татарським словом курган (kurhan). Могили-кургани, крім сакральної, виконували функцію спостереження. Такі ландшафтні комплекси називали «робленими» могилами, які належали до белігеративних фортифікаційних ландшафтів. Крім цього, кургани збільшували контрастність моногенних ландшафтних комплексів. За будовою вони нагадують піраміди, виконують концентраційну функцію енергетичних потоків.

Виділення насипних могильників в окрему групу може здатись спірним, бо їх розмір не завжди відповідає навіть рангу урочища. Але як показали польові дослідження, ландшафтні комплекси курганів настільки своєрідні і різноманітні, що їх виділення – реальна необхідність [293]. За характерними ознаками і ландшафтною структурою виділено три варіанти тафальних ландшафтів:

Варіант поодиноких курганів відноситься до найпростіших тафальних ландшафтів. Їх вік – від кількох тисяч (бронзовий вік) до кількох сотень років. У пізньому періоді бронзового віку формуються невеликі за розмірами курганні могильники білогрудівської культури. Виявлені поблизу сіл Печера і Білий Камінь Вінницької області. Найбільші за розміром і найпоширеніші кургани скіфського часу (VIII-V сторіччя до н.е.). Поодинокі кургани складені сумішшю різних типів ґрунтів із лесом, лесовидними суглинками, глинами, інколи включають вапняк, пісковики, уламки граніту.

За висотою кургани можна розділити на три групи: низькі (0,5-3 м), середні (3-8 м) і високі (більші за 8-10 м). Усі високі і частина середніх курганів (могил) мають власні назви: Гострий, Лисий, Товстий, Високий, Сторожовий, Миронова, Сорока тощо. У лісостепу переважають низькі і середньовисокі кургани, які в процесі господарського освоєння зменшуються у розмірах. Наприклад, в околицях села Сорока Вінницької області курган мав початкову висоту 35 м, зараз – 18 м; по периметру 280 м.

У більшості обстежених курганів була виявлена природна

закономірність: крутіший схил мав північно-західну орієнтацію, що пов'язано зі швидшим таненням снігу на цьому схилі і формуванні зсувних та осипних форм рельєфу.

Більшість поодиноких курганів розорана. На полях висота курганів не перевищує 2 м, схили покаті, інколи виділяються тільки у вигляді жовтих плям у ґрунтовому покриві. Нерозорані кургани добре помітні на місцевості. Від орних ландшафтів відокремлені уступом, схили круті, задерновані. Тут характерне поєднання ковилово-типчаккових асоціацій і бур'янів, типове для сусідніх полів, частину курганів засаджено сосною, ялиною, березою. Нерозорані кургани взяті під охорону як археологічні пам'ятники.

Варіант курганних груп об'єднує від 3-х до 12-18-ти різновікових неоднакових за будовою, формою, розмірами і рослинним покривом курганів. Площі – 1,5-3,0 га. У кожній групі виділяється 1-2 великих кургани. Кургани зливаються або знаходяться один від одного на відстані від 6 до 25-30 м. На полях малі кургани й простір між великими курганами розорюються. Таку курганну групу (8 курганів) виділено в околицях села Сальник Вінницької області.

У IX-X сторіччях на території лісостепової зони існував один вид тафальних ландшафтів – круглі кургани з трупоспаленням, з наступним формуванням насипу. Курганні групи мали по кілька десятків насипів. Спорудження кургану – яскравий прояв язичеського ритуалу. Наприкінці X сторіччя, після хрещення Русі обряд трупоспалення витісняється похованнями сучасного типу (труположення).

У групах кургани збереглися краще. Рослинний і тваринний світ багатий рідкісними видами. Групи могильників утворюють переважно складні урочища. Могильники розорюються або знищуються лише у рідкісних випадках. Вони рідко використовуються в господарських цілях, заростаючи чагарниковою рослинністю [300].

Варіант курганних полів – оригінальний, але мало поширений вид. Переважно, це сільськогосподарські ландшафти, структура яких залежить від кількості курганів. Місцеве населення називає їх «поле на курганах». 28 курганів розташовані на полі (8 га) північно-західніше села Паріївка Вінницької області [293]. Курганні поля помітно відрізняються від звичайних сільськогосподарських угідь. Їх поверхня горбиста, ґрунтовий покрив неоднорідний. На фоні деградованих чорноземів курганного поля поблизу села Паріївка добре помітні світлі ділянки з 30-40% вмістом лесовидних суглинків на місцях розораних курганів.

Кургани – цінні пам'ятники, які мають комплексне значення для науки. Вони концентрують у собі історію доетнічних стратів і відображають особливості формування етнокультурних ландшафтів регіону. Кургани – місця північної межі проникнення у лісостеп степових рослин: типчаку, тирси, ковили, осоки низької тощо; з чагарників – терену, степової вишні.

Частину класу тафальних ландшафтів можна віднести до ландшафтно-техногенних систем представлених підкласом *мегалітів* (мегалітичних споруд).

Вони є ландшафтно-інженерними системами, побудованими з обробленого каменю. Частину мегалітів створювали прадавні цивілізації не як монофункціональні системи – тільки для тафальних процесів, а й для спостереження за Космосом або для проведення сакральних ритуалів (піраміди, дольмени, кромлехи). У більшості мегалітів простежено зв'язок їх розташування з геоактивними структурами Землі. Мегаліти у західній Європі датуються V тисячоріччям до н.е., в Індії (Ассам) – першими сторіччями нашої ери. Мегаліти є в Індонезії. Області поширення цих тафальних ландшафтів: Великобританія, західна Франція, Бельгія, Іспанія, Португалія, острови західного Середземномор'я, Скандинавія, північ Африки; Крим, Кавказ, Близький Схід, Іранське нагір'я, Японія, М'янма, острови півдня Тихого океану.

До підкласу мегалітичних ландшафтів можна віднести *варіант пірамід* – ландшафтно-інженерних систем, що розташовані в Африці, Центральній Америці і західних районах Китаю. Варіант пірамід поділено на види кам'яних і земляних урочищ.

Це тафальні ландшафти, які мають геометричну форму піраміди (інколи сходинчасту або вежоподібну). Найвідомішими є гігантські гробниці давньоєгипетських фараонів 3-2 тис. до н.е., а також давньоамериканські храми (у Мексиці, Гватемалі, Гондурасі, Перу). Найбільші з них – піраміди Хеопса, Хефрена і Мікеріна – вважаються одним із Семи див світу. Піраміда Хеопса сягала висоти 147 м, а довжина сторони підніжжя – 232 м. Для її спорудження використано 2 300 тис. велетенських кам'яних блоків, середня вага яких становить 2,5 т. Плити не скріплювались будівельним розчином, лише дуже точна підгонка утримує їх разом. В Україні, умовно, до пірамід можна віднести гору Лева (м. Львів), Вовчу гору (м. Чорний острів Хмельницької області), піраміди Криму.

Підклас мегалітичних ландшафтів Європи поділений на варіанти: дольмени, менгіри, кромлехи.

Варіант дольменів (від брет. *taol maen* – кам'яний стіл) – штучні споруди з брил, у вигляді великого кам'яного ящика, накритого кам'яною плитою. В англомовних працях з археології термін вживається як узагальнений тип гробниць нестандартної структури. Прикладом дольмену є ворота з кам'яних брил у містечку Сатанові Хмельницької області, дольмен гори Богит (поблизу м. Гусятин Тернопільської області), поблизу сіл Довге, Увисла, Харитонівка Тернопільської області [135].

Дольмени можуть формуватись системою *менгірів* (від нижньобретонського *maen* – «каміння», *hig* – «довгий»), представлених «стоячим» камінням різної конфігурації, що нагадує обриси людини або стелу, можуть утворювати кам'яне коло з монолітів (Карнак, Франція).

Група менгірів формує «алеї». *Варіант кромлехів* представлений кругами, викладеними камінням у формі спіралі або інших складних фігур із сакральними символами (Стоунхендж і Евбері в Англії). У центрі кромлеха можуть знаходитися дольмени. Тому кромлех має сакрально-тафальний генезис.

Дольмени перекриті штучними пагорбами, але покриття ґрунтом

сягало тільки даху. Археологи вважають, що дольмени були приміщеннями для похорону. Вони виконували функцію вівтаря (острів Гернсі) і використовувалися друїдами у релігійних обрядах. Поширені в Ірландії й Уельсі, в Девоні і Корнуеллі; на північно-заході Франції (Бретань); в Іспанії. Відомі також в північній Африці, Сирії, Японії. Інколи насип, який прилягає до дольмена має значний розмір, подібно до пагорбу Сідбарі (Великобританія) – 52 м у висоту і 96 м у діаметрі.

Менгіри і кромлехи пов'язані лей-лініями енергетичної сітки. Менгіри поєднують принцип Світової Гори або Світового Дерева та ідею сакрального каменю. Менгір є своєрідним енергетичним аналогом горба, а кромлех – долини, замкнутого місця. Тому, перший виконує дивергентну функцію енергетичних потоків, а другий – конвергентну. Більшість сучасних сакральних об'єктів розташовані на підвищеннях, які крім сакральної функції (вище розташування від профанного), виконують й енергетичну функцію (розтікання, віддача енергії) [739].

Мегаліти, розташовані в Полінезії, Меланезії і Мікронезії, мають вигляд платформи, спорудженої з необробленого каменю, утворені кам'яною кладкою, без використання цементу. Виділено варіанти: *трілітон* у місті Муа (острови Тонга), споруджений на стовпах з коралового вапняку, висотою 4,9 м і 6-метрової кам'яної поперечини, укріпленої в пазах; постамент, представлений платформою для поховання *аху* на острові Паски; в Тініані, на Маріанських островах, складається з груп конусів – стовпів коралів, з'єднаних разом.

Своєрідним варіантом тафальних ландшафтів є *ступи* (пагоди) – буддистські культові споруди, де зберігались священні реліквії і відбувалось поховання відомих осіб. Їх можна віднести як до тафальних, так і до сакральних ландшафтів. Це споруди 3-х частинної структури: сходинчаста основа, масивний основний об'єм, верхня частина – у вигляді багатоярусної парасольки. Райони поширення виду: Південно-Східна Азія (Індія, Шрі-Ланка, Таїланд, М'янма, В'єтнам, Китай). До найвищої у світі ступи відноситься пагода Джетаванарама у місті Анурадхапура (Шрі-Ланка), від якої залишилися лише руїни (її висота – 120 м).

Відповідно до природних умов, у сучасних тафальних ландшафтах сформувалась ландшафтна структура, яка має певні характеристики і повинна відповідати таким вимогам:

- створення ландшафтно-інженерних систем (кладовищ, склепів) повинно відбуватись поза межами селитебних ландшафтів, на відстані не менше 300 м від житлових споруд. Хоча через історичні причини, частина кладовищ опинилися у межах міст і містечок;
- відстань до місць водозабору, розташованого нижче по елементу рельєфу, повинна бути не менша, ніж 500 м, але ця вимога часто порушується;
- територія повинна мати загальний ухил у протилежний бік від селитебних, сільськогосподарських та водних ландшафтів; ґрунт – сухий пористий, що забезпечує достатню проникність повітря,

швидке просихання, поглинання рідких і видалення до атмосфери летючих речовин; ґрунтові води мають бути глибше 3 м від поверхні ґрунту; тафальний ландшафтний комплекс не повинен затоплюватись під час паводків.

До інших особливостей структури і функціонування тафальних ландшафтів можна віднести їх приуроченість до територій, насичених геопатогенними «вузлами».

Висновки до розділу 5

1. Виділення сакрального класу ландшафтів у групі гуманістичних зумовлено впливом етнокультури на антропогенні ландшафти та категоріями ієротопії й ієрофанії.

2. З врахуванням географічного підходу виділено категорії ієротопії: сакральне і профанне, сакральний і релігійний простори, священне місце, сакральний ландшафт. Просторовість та інваріантність сакрального ландшафту зумовлена співвідношенням ієрофанічної (священне – сакральне) і ієротопічної (сакральні ландшафти – профанні ландшафти) структури. Сакральний ландшафт формується зі священних місць, оточених профанними ландшафтами.

3. Для виділення класу сакральних ландшафтів використано ландшафтознавчий, історико-культурний, етнічно-конфесійний підходи. Це дозволило виділити підкласи: політеїстичний і монотеїстичний з відповідними ландшафтними варіантами. Частина варіантів політеїстичного підкласу представлені натуральними ландшафтами. Кожний з підкласів має специфічне ландшафтне розташування, залежно від етнічного критерію. У поліетнічних ландшафтах можливе накладання і перекриття як сакральних, так і профанних ландшафтів.

4. Сакральні ландшафти Поділля мають просторові особливості розташування: більшість християнських підтипів сформовані на місці слов'янських язичеських, для яких характерне підвищене гіпсометричне положення. Сакральні ландшафти церква – костел – синагога, які є домінантами містечка і міста, одночасно є культурними індикаторами поліетнічного страту ландшафту і формують ядро етнокультурних кварталів.

5. На основі ландшафтознавчих й антропогеографічних підходів виділено клас тафальних ландшафтів і здійснено його класифікацію. Тафальні ландшафти доповнюють сакральні, генетично і територіально з ними пов'язані (церква – катакомби; церква – цвинтар; кладовище – каплиця тощо). Частина тафальних ландшафтів можуть виконувати сакральні функції: дольмени, менгіри, мавзолеї.

6. Клас тафальних ландшафтів представлений двома підкласами: могильників і мегалітів. У підкласі могильників виділено групи варіантів безнасіпних і насіпних могильників з відповідними варіантами, характерними для досліджуваного регіону.

РОЗДІЛ 6

ПЕРСПЕКТИВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

Взаємодія етнокультур можлива тільки в процесі активного пізнання історико-культурних пам'яток: «...коли людина однієї культури бачить перед собою мертвий світ форм іншої культури у її доступних для сприйняття рештках» [989, с. 57]. Пам'ятки історико-культурної спадщини, до якої б вони категорії не відносилися – регіонального, національного чи всесвітнього значення – є загальнолюдським надбанням, яке формувалось багатьма поколіннями. Ставлення до пам'яток історії та культури, їх охорона та збереження – показник цивілізованості кожного суспільства.

Питання охорони етнокультурної спадщини необхідно розглядати як процес утворення і розвитку державної системи в охоронній галузі і на державному, і на регіональному рівнях. Чільне місце в збереженні етнокультурної спадщини займає законодавство. Одним з перших актів був Закон Української РСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» 1978 року, який, попри свою недосконалість, проіснував 22 роки.

З прийняттям Законів України «Про охорону культурної спадщини» (№ 1805-III від 8 червня 2000 року), «Про охорону археологічної спадщини» (№ 1626-IV від 18 березня 2003 року), «Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» (№ 1692-IV від 20 квітня 2004 року), постанов та інструкцій, які регламентують облік, охорону та використання об'єктів культурної спадщини, почався новий етап охорони етнокультурних ландшафтів. До головних категорій культурної спадщини відносять пам'ятки історії і культури, етнокультурні ландшафти, форми живої традиційної культури (табл. 6.1). Особливо важливим є те, що після прийняття Закону «Про охорону культурної спадщини» створено єдиний державний орган охорони пам'яток [569].

В основу збереження й використання етнокультурної спадщини покладені такі принципи:

- уявлення про спадщину, що включає не тільки нерухомі або мобільні пам'ятники історії, культури й природи, але й живу традиційну культуру, ремесла й промисли, історичні технології, традиційні форми природокористування, етнокультурне середовище й природне оточення;
- уявлення про спадщину як системне утворення, у якому окремі об'єкти не можуть бути збережені поза зв'язком одного з одним і поза довкіллям;
- територіальний підхід до збереження етнокультурної спадщини. При цьому об'єктом охорони й використання стає регіон з усім різноманіттям властивих йому елементів спадщини, формами

збереженої традиційної культурної й господарської діяльності, історично сформованими системами розселення;

- аналіз діяльності з охорони й використання спадщини як частини комплексу сучасних соціокультурних і економічних процесів [117].

Таблиця 6.1

Склад і характеристика об'єктів етнокультурної спадщини

Типи спадщини	Характеристика	Категорії
Пам'ятки історії і культури	Поодинокі об'єкти, їх ансамблі і комплекси з природно-історичним та етнічним оточенням (фоном)	<ul style="list-style-type: none"> • пам'ятки історії; • пам'ятки археології; • пам'ятки архітектури (етнічні квартали, садово-паркові ландшафти, садиби тощо); • пам'ятки монументального мистецтва
Етнокультурні ландшафти	Стійке поєднання природних і культурних компонентів, яке утворилось у результаті художньо-творчої і профанної життєзабезпечувальної діяльності етносу	<ul style="list-style-type: none"> • сільський етнокультурний (архаїчний); • міський (до середини XIX сторіччя до міських ландшафтів відносили тільки Кам'янець-Подільський); • містечковий (етнічні квартали); • садибний; • сакральний і тафальний (церкви, костели, синагоги, монастирі, кладовища тощо); • белігеративний
Форми живої традиційної культури	Відтворення традиційних видів діяльності, які забезпечують спадковість етнокультурних навичок	<ul style="list-style-type: none"> • традиції природокористування; • народні ремесла; • обрядові народні та релігійні звичаї; • традиції облаштування житла; • фольклор

Визначальним чинником особливого ставлення до етнокультурної спадщини є потужність «культурного шару», кількість пам'яток культури. Збереження етнокультурної спадщини дозволить активно розвивати регіональний етнокультурний туризм [890]. Залежно від переважання певного культурного ресурсу виділяють різновиди етнокультурного туризму (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Види етнокультурного туризму [складено за 890]

Вид туризму	Часовий / Культурний фокус	Особливості	Типові визначні пам'ятки та ландшафти
Туризм культурно-історичної спадщини	Минуле / Висока культура. Традиційна побутова практика	Реалізує інтерес до минулого, до визнаних етнокультурних цінностей, які знаходять вираження в аутентичних пам'ятках і традиціях	Етнокультурні ландшафти (ландшафти містечок, садиб, парків); белігеративні споруди (замки, фортеці); сакральні і тафальні ландшафти; місця археологічних розкопок
Оглядовий (екскурсійний)	Минуле, сьогодишнє /	Реалізує інтерес до «чужої» етнокультури задля	Визначні пам'ятки культурно-історичної

	Висока культура. Традиційна побутова практика	формування всебічного світогляду	спадщини. Місцеві етнокультурні традиції.
Дієвий культурний туризм	Минуле, сьгоднішнє / Висока жива культура	Реалізує інтерес до унікальних етнокультурних ресурсів, використання яких обмежено просторово-часовими рамками	Регіональні і місцеві святкування (карнавали, релігійні свята, святкування пам'ятних дат).
Сільський етнокультурний туризм	Минуле, сьгоднішнє / Жива культура	Реалізує інтерес до нового етнокультурного досвіду через діяльну участь у відновленні і підтримці традиційного укладу	Сільські (традиційні) етнокультурні ландшафти

6.1. Сільський етнокультурний туризм

Сільський етнокультурний ландшафт (СЕКЛ) є простором, який трансформує автентичне населення, з дисперсно розташованими поселеннями, переважанням сільських селитебних ландшафтів «ядра» і периферії сільськогосподарських ландшафтів.

Український сільський етнокультурний ландшафт зберігає багатство природної і культурної спадщини. Різноманітність видів рослин і тварин, незначна забрудненість ґрунту, натурально-антропогенні ландшафти, традиційні методи ведення землеробства, застосування екологічних методів господарювання і народні традиції мають велике значення для формування традиційних етнокультурних ландшафтів та появи відповідної туристської атракції.

У 80-х роках ХХ сторіччя – початку ХХІ сторіччя формується поняття сільського етнокультурного ландшафту (В.М. Воловик, Л. І. Воропай і М. О. Куниця, Г. І. Дениsik, О. П. Ковальов, С. П. Романчук). Розвиток етнічного туризму з метою збереження традиційного культурного ландшафту аналізує Т. Є. Ісаченко [407], як основу для розвитку екотуризму розглядає Д. О. Панкратенкова [710]. Особливості туризму в сільських етнокультурних ландшафтах Поділля проаналізовані В. М. Воловиком [196].

Сільський культурний і етнокультурний туризм вивчається в працях зарубіжних авторів. Аналіз туристських атракцій у сільських етнокультурних ландшафтах проведено у праці Т. Єндрісяк [1051]. Канадські вчені [1068] присвятили монографію вивченню комплексної ролі локальних культур у сільському туризмі та змінам у сільських ландшафтах.

Ознаки та напрями сільського етнокультурного туризму. Для сільського етнокультурного ландшафту характерні риси:

- поєднання сільських селитебних і сільськогосподарських ландшафтів;
- незначна щільність населення;

- зайнятість місцевого населення в сільському і лісовому господарстві;
- традиційний спосіб життя і звичаїв, близьких до природи;
- переважне використання земельних угідь (сільське і лісове господарство);
- характерна забудова і дисперсне заселення.

Атракційними для сільського туризму є сільськогосподарські регіони, розташування яких пов'язане з контрастними ландшафтами зі сприятливим мезо- і мікрокліматом. До таких відносять території зі значною різноманітністю форм природокористування, ландшафти річкових долин. Важливими є: багата історія регіону, збереження зникаючих етнотрадицій і традиційних видів професій.

Туризм у СЕКЛ є поняттям обширним і означає форми рекреації, які відтворюють реальні сільські етнокультурні ландшафти, включаючи види діяльності і відпочинку, що інтегровані з природою й оздоровчим, краєзнавчим, культурним і етнічним туризмом, який безпосередньо використовує засоби і цінності села (рис. 6.1).

П. Мак Нулті вважає, що туризм у СЕКЛ формується через туристів, які шукають сільського відпочинку [1051]. Цей туризм далекий від основних туристичних напрямів, районів інтенсивного туризму, тут шукають справжньої автентичності і поєднання зі справжнім сільським середовищем й автентичною етноспільнотою. Інше визначення сільського туризму є у польських дослідників Б. Лаговської і К. Міхаловського (2005): «сільський туризм, який започаткував своє існування приблизно 100 років тому у вигляді агротуризму, включає різні форми відпочинку на сільських просторах і перед усім пов'язаний з природою, ландшафтом, культурною спадщиною, забудовою і є організованою в таких масштабах, щоб не шкодити місцевому довкіллю і сільській спільноті, повністю маючи ознаки сталого туризму» [1051, с. 13].

Серед головних ознак туризму у СЕКЛ:

- розташовування безпосередньо у СЕКЛ;
- зв'язок з унікальними складовими: відкритий простір, контакт з природним середовищем на основі традиційної етнокультурної спадщини;
- різноманітність структури довкілля, економіки, історії і ландшафту.

Туризм у СЕКЛ може приносити істотний дохід завдяки привабливості ландшафтів, близькості транспортних маршрутів і пам'яток архітектури. Шанс для розвитку такого туризму полягає в тому, що популярні курортні регіони переповненні та занадто дорогі. СЕКЛ характеризуються багатими ресурсами: природними й етнокультурними. Їх використання може стати базою для різних форм туризму, які в свою чергу викличуть поштовх для розвитку різноманітної туристичної інфраструктури.

У туризмі СЕКЛ формуються нові терміни, які відображають

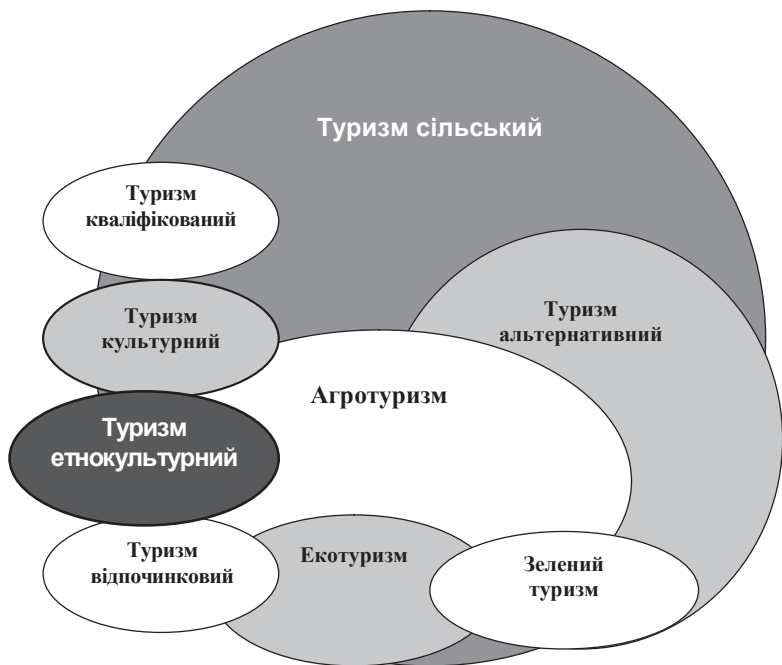

Рис. 6.1. Місце етнокультурного туризму в структурі сільського туризму

тенденції у його розвитку: агротуризм, екотуризм, етнотуризм. Привабливість залежить від переваг натуральних й етнокультурних ландшафтів. Кожний сільський район, село або регіон мають особливі умови для розвитку різних форм такого туризму. Зважаючи на природне й етнокультурне середовище ландшафтних комплексів, зазначають сільськогосподарські райони, які мають переваги: сприятливий клімат, відсутність промислових забруднень, власну історію і культурні традиції, мінімальну інфраструктуру. Специфікою туристичного напрямку є переважання традиційної культури та формування СЕКЛ.

Розвиток туризму СЕКЛ Поділля пов'язаний з чинниками:

- різноманітні та контрастні ландшафти, переважно мало змінені;
- значні площі лісових та водних ландшафтів;
- формування природоохоронних територій (регіональні ландшафтні парки, заповідники);
- значні ресурси етнокультурної спадщини.

В останні роки підвищується привабливість ринку нового туризму заснованого на об'єктах етнокультурної спадщини. Метою такого туризму

є бажання туристів познайомитися з артефактами традиційної культури СЕКЛ.

Мета традиційного туризму СЕКЛ полягає в розумінні етнокультурної спадщини і сучасної культури регіону, села або містечка, окремої спільноти або кількох етноспільнот. Інтерес для туристів становлять: стиль житлових будинків, пам'ятники, архітектура (культова, промислова), сакральні і тафальні місця, елементи народної творчості (мистецтво, ремесла, музика, танець), регіональна кухня, традиції та ритуали, місцеві заходи на різні теми.

Загалом, під туризмом сільських етнокультурних ландшафтів розуміють кожену форму туризму у якій є культурні та етнокультурні заходи. Тому переважна більшість видів туризму пов'язана з традиційною культурою (місцевою етнокультурою) або культурою анклавів.

Головними напрямками туризму СЕКЛ є:

- відвідування цікавих місць і пам'яток у сільській місцевості (церкви, історичні парки, музеї, млини, кузні тощо);
- прийняття участі у місцевих заходах, сакральних і профанних святах (ходи, ярмарки, фестивалі, сільськогосподарські виставки, ярмарки);
- спостереження роботи майстрів народних промислів (різьба, живопис, кераміка, вишиванка, плетіння);
- участь у фольклорних заходах, народних забавах;
- вивчення історії та легенд регіону;
- спостереження і навчання готування місцевих страв, випічки хлібу;
- дегустація страв регіональної кухні [196].

Туризм СЕКЛ є не тільки відвідуванням цікавих місць і пам'яток, які характерні для традиційного туризму, але й знайомство зі способом життя у районах традиційної культури. Туризм у СЕКЛ може бути пов'язаним з агротуризмом, сільським туризмом або пішохідним туризмом. У таких формах туризму зустрічаємо елементи етнокультурної спадщини: історичні пам'ятки, цікаві будівлі (наприклад, мости, шлюзи, млини), церкви, монастирі, місцевості з гарними краєвидами.

Однією з цілей туризму СЕКЛ є збереження традиційної етнокультурної спадщини. Крім того цей вид туризму має ще ряд переваг:

- приносить не тільки дохід, а й оберігає природні і етнокультурні цінності;
- туристи часто перебувають у старовинних архітектурних пам'ятках, що дозволяє їх оберігати та підтримувати у належному стані;
- підтримуються традиційні звичаї, мистецтва та місцеві ремесла.

До ключових чинників розвитку туризму СЕКЛ відносять:

- підвищення рівня освіти, сприяння вивченню традиційних етнокультурних ландшафтів;

- зростання інтересу до етнокультурної спадщини, традицій, автентичності сільського життя;
- можливість відпочинку упродовж року з додатковими короткими відпустками у сільській місцевості;
- зацікавленість туристів станом власного здоров'я, що додає привабливості цінностям СЕКЛ: свіже повітря, активний відпочинок, безстресова ситуація;
- зростаючий інтерес до кулінарних страв і традиційної сільської кухні;
- пошук усамітнення і релаксації на природі [196].

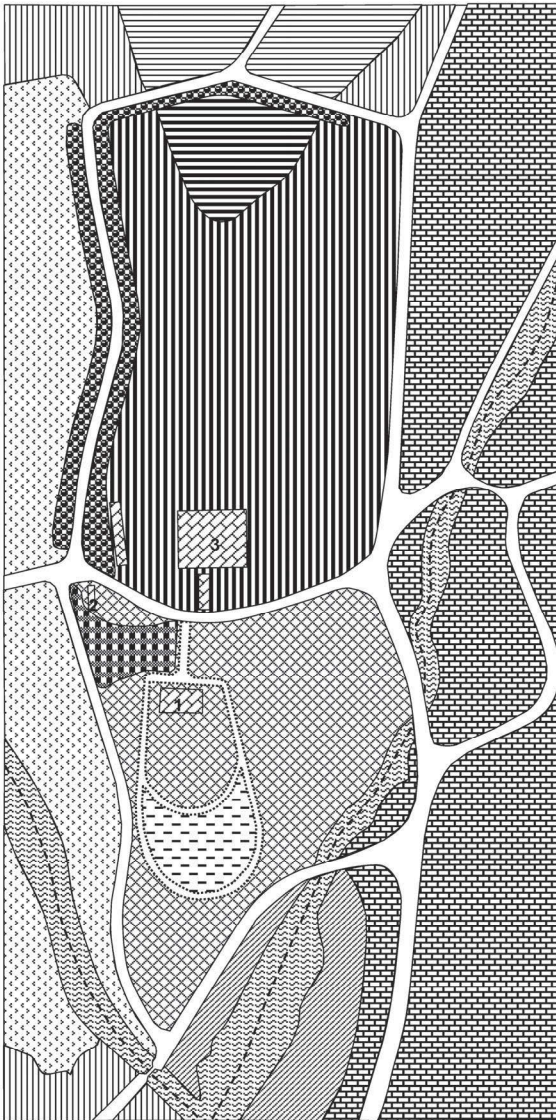
Сільський етнокультурний ландшафт як туристичний об'єкт.

Мешканці кожного подільського села, його громада є спадкоємцями етнокультурної традиції залишеної нам українським, польським, вірменським та іншими етносами. Акцент на етнокультурну спадщину, переважання натуральних та натурально-антропогенних ландшафтів є бажаною умовою для розвитку туризму регіону. Об'єкти матеріальної і духовної культури, які входять до складу сільських етнокультурних ландшафтів, можливість участі у народних святах, традиційний сільський уклад життя є важливим фактором для вибору конкретної туристичної пропозиції.

Сільські етнокультурні ландшафти, на відміну від етнокультурних ландшафтів містечок, мають специфічну структуру. Причому не всі характерні для класичного ландшафту компоненти будуть домінувати. На перше місце виходять складові перцепційного характеру: а) рослинність – ліси, поля, луки, сади, городи; б) водні об'єкти – джерела, струмки, річки, ставки, озера, канали, копанки; в) дороги – вулиці, перехрестя, польові дороги; г) селитебні об'єкти – ферми, садиби, палаци, замки; д) сакральні і тафальні артефакти – храми, монастирі, кладовища, історичні місця; е) ландшафтно-інженерні системи – фортифікаційні об'єкти, греблі, шлюзи, водні млини, вітряки.

Розглянемо кілька прикладів реалізації сільського етнокультурного ландшафту як туристичного об'єкту. Садиба Рудзських у селі Біличин Барського району Вінницької області складається з палацу ХІХ сторіччя, господарського флігеля, фільварку і парку. Територія розташована на схилі мису між двома видолінками (рис. 6.2). Основні споруди збудовані в першій половині ХІХ сторіччя в стилі класицизму.

Парк закладений одночасно з побудовою палацу. Парк розбитий по центральній осі ансамблю, яка в межах аванкурту підкреслена зеленими насадженнями (модрини, яблуневий сад). Планувальна структура парку збережена, малі архітектурні форми втрачені. Територія фільварку й аванкурту відокремлені посадками ясенів звичайних. Аванкурт, з симетричними насадженнями модрини європейської віком понад 100 років, втратив свій характер через безсистемні насадження останніх років [714].

								8
								16

Рис. 6.2. Структура сучасних етнокультурних ландшафтів садиби села Біличин Барського району Вінницької області

Етнокультурні ландшафти садиби. *Вододільний (пакорний) тип.* Урочища: 1 – вирівняна лесова поверхня, вкрита сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими культурами фільварку.

Схилувий тип. Урочища: 2 – пологий лесовий схил (3-5⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими культурами фільварку; 3 – пологий лесовий схил (3-5⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під лісосмугою каштану кінського; 4 – пологий лесовий схил (5-7⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими ґрунтами під фруктовим садом; 5 – похилий лесовий схил (7-8⁰), вкритий сірими опідзоленими слабо змитими ґрунтами під лісовим масивом (клен польовий, клен гостролистий, в'яз шореткий); 6 – похилий лесовий схил (7-8⁰), вкритий сірими лісовими опідзоленими слабо змитими ґрунтами під трав'янистою рослинністю.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-руслувий тип.* Урочища: 7 – заплава складена перезволоженими алювіальними ґрунтами під заростями верби плакучої; 8 – русло струмка, глибиною 1-2 м із заболоченим дном.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схилувий типи.* Ландшафтно-техногенні комплекси: 9 – асфальтована дорога; 10 – асфальтовані доріжки та алеї садиби.

Селитебні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочища: 11 – одно-двоповерховий тип сільських ландшафтів села Біличин на пологому лесовому схилі.

Сільськогосподарські ландшафти. *Вододільний (пакорний) тип.* Урочища: 12 – польові ландшафти на пакорі, вкриті сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями.

Схилувий тип. Урочища: 13 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами; 14 – польові ландшафти на сильно похилому схилі (15⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими слабо змитими ґрунтами під трав'янистою рослинністю (пирій повзучий, грястиця збірна).

Лісові антропогенні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочища: 15 – лісокультурні ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкритому сірими лісовими опідзоленими ґрунтами з дубово-грабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи.

Інші позначки. 16 – ландшафтно-техногенні системи садиби (1 – палац, 2 – службовий будинок; 3 – технічні споруди).

Організуючою формою садово-паркового ландшафту є галявина, відмежована від палацу масивом листяних порід (клен польовий, клен гостролистий, в'яз шореткий) і фруктовим садом. Зарослі верби плакучої на березі струмка формують видолинкову частину парку. Каштаном кінським обсаджена дорога з півночі. Так як планувальна структура парку збережена, рекомендується реставрація з елементами пристосування. Виникла необхідність у реставруванні тих елементів етнокультурного ландшафту, які можна відновити: палацу, службового будинку. У самозасівних насадженнях потрібно провести формувальні рубки, зробити розчистку аванурту. Необхідно провести очистку струмка.

Подібну ландшафтну структуру має садиба³⁵ у селі Сніжна Погребищенського району Вінницької області (рис. 6.3). У центральній частині садиби розташований занедбаний палац, флігель і стайня першої половини XIX сторіччя. Значний за площею ставок, вікові дерева, балки, вкриті лісом, домінують над архітектурними спорудами, але не пригнічують їх [716]. Садиба Е. Любомирського знаходиться на південно-східній околиці

³⁵ Пам'ятка архітектури і містобудування за розпорядженням ОДА № 78 від 19.02.1996 року.

села, структура ландшафту зумовила її межі і особливості планування.

Рис. 6.3. Структура сучасних етнокультурних ландшафтів садиби села Сніжна Погребищенського району Вінницької області

Етнокультурні ландшафти садиби. *Схиллий тип.* Урочища: 1 – пологий

лесовий схил (3-4⁰), вкритий чорноземами опідзоленими під дендропарком (дуб черешчатий, граб звичайний, клен гостролистий, в'яз гладкий); 2 – пологий лесовий схил (3-4⁰), вкритий чорноземами опідзоленими під дендропарком (акація біла, береза бородавчата); 3 – пологий лесовий схил (3-4⁰), під чорноземами глибокими малогумусними, вкритий трав'янистою рослинністю (пірій повзучий, конюшина лучна, подорожник великий, спориш звичайний, кульбаба лікарська, конюшина повзуча); 4 – балки, під чорноземами глибокими слабкозмитими, вкриті мішаним лісом (дуб черешчатий, граб звичайний).

Запlavно-руслловий тип. Урочища: 5 – ставки у міжпасловій сідловині, глибиною 1-2 м, сильно заболочені; 6 – насипні дамби, вкриті трав'янистою рослинністю та вільхою чорною.

Дорожні ландшафти. *Схилловий тип.* Ландшафтно-техногенні комплекси: 7 – асфальтована дорога; 8 – ґрунтові доріжки та алеї садиби.

Селитебні ландшафти. *Схилловий тип.* Урочища: 9 – одно-двоповерховий тип сільських ландшафтів села Сніжна на пологому лесовому схилі.

Сільськогосподарські ландшафти. *Схилловий тип.* Урочища: 10 – польові ландшафти на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкриті чорноземами глибокими малогумусними під польовими культурами.

Лісові антропогенні ландшафти. *Схилловий тип.* Урочища: 11 – лісокультурні ландшафти (лісосмуги) на пологому лесовому схилі (3-5⁰), вкриті чорноземами глибокими малогумусними з дубово-ґрабовими насадженнями з домішкою ясену, клену, липи, верби.

Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчий підклас. *Запlavно-руслловий тип.* Урочища: 12 – ставок, глибиною до 2-3 м; 13 – пляж.

Інші позначки. 14 – ландшафтно-технічні системи садиби (1 – палац, 2 – флігель).

Розпланована частина перед головним фасадом палацу переходить у газонний партер з групами дерев в оточенні садів, орних угідь, ділянок лісу, яка підходить упритул до садиби. Парк створювався на основі дубового лісу, про що свідчать 500-400 річні дуби на території садиби. З первісного планувального періоду в парку залишилися ялинові алеї, пізніше доповнені тополею білою, віковими екземплярами клену гостролистого, в'язу гладкого, ялини колючої. До нових посадок відносяться: гай з акації білої, сосновий бір, березова алея. Узбережжя ставка вкрите вільхою чорною. Враховуючи унікальність садиби, її територія і будівлі підлягають науковій реставрації. Включення нових споруд у межі проєктованої території є неприпустимим. Формування насаджень повинно бути спрямованим на виявлення цінних і видалення малоцінних екземплярів, а також на догляд за молодими насадженнями. За віковими історичними деревами необхідно встановити постійний догляд.

Для організації різних когнітивних форм туризму і туристичних поїздок основну роль відіграє зацікавленість туристів, також етногеографічна структура регіону. Отже важливими є: а) природне середовище, яке характеризується особливостями ландшафтної структури (натуральних і етнокультурних ландшафтів); б) духовна традиційна культура, фольклор, народні обряди; в) матеріальна традиційна культура, представлена пам'ятками архітектури, образотворчого мистецтва, історичних місць.

6.2. Природокористування й охорона етнокультурних ландшафтів містечок

Характерну структуру етноландшафтів містечок формували впродовж сторіч сільські селитебні і фортифікаційні ландшафти, надаючи характерного образу ландшафту, у якому натуральні компоненти поступово насичуються етнокультурними. Структурною ознакою етнокультурного ландшафту містечка є взаємні просторові співвідношення селитебних кварталів за національною ознакою. Етнокультурна спадщина, у тому числі містечкова архітектура, є фіксацією історичних подій наступних стратів і відображенням локальних етнокультур.

У традиційний містечковий ландшафт сьогодні проникають чужі етнотрадиції, найнесподіваніші етнокультурні домінанти. Безповоротно знищуються ресурси культурного спадку. Архітектура містечка піддається деформації і уніфікації, втрачаються ознаки локальної будівельної традиції.

Відповіддю на загрози для етнокультурних ландшафтів містечок є концепція сталого розвитку, заснована на засадах: а) охорони ресурсів (зокрема, ландшафтних і етнокультурної спадщини); б) гармонізації економічних, суспільних і екологічних цілей розвитку; в) стабільної уваги до планування розвитку регіону з тим, щоб не порушуючи потреб наступних поколінь.

Проблеми збереження етнокультурних ландшафтів містечок Поділля проаналізовані географами, краєзнавцями, архітекторами, серед них – О. Є. Афанасьєв [37], В. М. Воловик [172, 201, 204], Г. Б. Мунін [616], О. М. Пажимський [702], Б. О. Пажимський [700], О. Петровський [732], С. О. Царенко [960].

Природокористування етнокультурних ландшафтів містечок. Шансом для розвитку регіону, де розташовані містечка, є пошук нових, позаземлеробських та ремісничих джерел доходів. Жителям містечок необхідно усвідомити цінність ресурсів етнокультурних ландшафтів, а також врахувати економічні вигоди, які може принести їх відповідне використання.

У програмах багатофункціонального, інтегрованого розвитку містечок (з врахуванням європейського досвіду) плануються дії, направлені на охорону етнокультурного ландшафту. Прийнята форма активної охорони засвідчує необхідність сучасного наповнення давніх форм і просторових структур, а також потребу пристосовування архітектурної субстанції до вимог сьогодення. Традиційні форми господарювання та типової архітектури, які впродовж сторіч створювали характерний етнокультурний ландшафт, стають сьогодні привабливим елементом туристичної промоції. Програма охорони етнокультурної спадщини пов'язана з економічним підйомом містечок Поділля.

Тут розташовані культурні ландшафти, перетворені багатоміською діяльністю етносів, насичені численними пам'ятками матеріальної культури. До найцінніших належать садибні і палацово-паркові, сакральні, тафальні і белігеративні ландшафти.

Приймаючи за основу ступінь перетворення, а також естетичні

якості, містечковий ландшафт можна поділити на: а) гармонійний, у якому всі елементи утворюють правильні взаємні просторові співвідношення, залишаючись у згоді з місцевою етнотрадицією, масштабом, формою і колоритом; б) деградуючий, який охоплює території, де існує виразна деградація ландшафту, а також ті, яким загрожують у найближчому майбутньому принести негативні просторові явища [1066].

Ландшафти містечок Поділля значно перетворені і піддаються процесам деградації. Просторовий розвиток існуючих селитебних ландшафтів часто призводить до знищення історичних поселенських структур, особливо забудови етнічних кварталів, деформації історичного розпланування містечка і втрати цінних ландшафтних ознак. У зв'язку з розвитком рекреації і потребою в дачних ділянках, проводиться продаж угідь у межах історичної забудови містечок, внаслідок чого відбувається подальша руйнація або реконструкція.

Для збереження етнокультурних ландшафтів регіону необхідне впровадження зміни власності та способу природокористування на рекреаційний. Тоді просторова структура історичних пам'яток наповнюватиметься новим змістом, з'являться нові культурні ландшафти, або змінять існуючі містечкові, або покращать ті сучасні просторові та архітектурні недолугі рішення, які псують естетичний вигляд містечок (такі, як тимчасова забудова, малі ділянки – «шахівниці» тощо).

Найбільшою претензією до сучасної забудови етнокультурних ландшафтів містечок є брак зв'язку з оточуючим ландшафтом і відірваність від будівельної традиції, що дає загалом погані функціональні і формальні рішення. Це спричинило відсутність місцевих етнокультурних зразків, посиленням на зразки чужої культури, внаслідок чого сучасні будівлі мають небагато спільного з місцевою традицією. У плакорних і схиливих місцевостях, – будинки, високо підняті над прилягаючою територію, втрачають контакт з оточуючим ландшафтом. Архітектурні деталі, як елемент етнокультурного ландшафту, часто є невмілим наслідуванням традиційної архітектури. Відповідні технології і будівельні матеріали роблять невідгідний вплив на архітектурну форму, що погано komponується у селитебних ландшафтах містечок.

Тим часом традиційна забудова містечка піддається знищенню. Покинуті старі будинки, зруйновані двори, господарські будівлі у садибах, об'єкти промислової аграрної (млини, цукрові заводи) переробки і локальної промисловості (цегляні заводи, поташні) перетворюються у руїну. Інколи вони отримують нових власників і адаптовані до нових функцій, однак не завжди у відповідний спосіб.

На початку XXI сторіччя європейська спільнота акцентує увагу на проблемах, пов'язаних із загрозою культурному ландшафту і необхідністю його ефективною охорони. Важливим міжнародним інструментом охорони ландшафтів є Європейська Ландшафтна Конвенція, ратифікована у 2000 році.

Найважливішим досягненням Європейської Ландшафтної Конвенції є цілісний і інтегрований підхід до проблематики охорони і

формування ландшафту. Конвенція відходить від загальної практики зосередження виключно на елементах (натуральних і культурних) визначних пам'яток, звертаючи увагу на вартість ландшафту як суми природно-культурних явищ, які сприймаються через громадськість з погляду різних локальних, регіональних і етнокультур. Крім активної охорони ландшафту, зарезервованих для елементів і територій, визнаних особливо цінними і винятковими, Конвенція пропонує інші форми дій в ландшафті, особливо важливе і придатне в процесі його перетворень, що впроваджується через різні суспільні і економічні потреби [1066].

Конвенція заснована на передумовах сталого розвитку і охоплює: охорону ресурсів (зокрема, ландшафтних ресурсів етнокультурного спадку), гармонізацію економічних, суспільних і екологічних цілей розвитку, а також довгоперіодичний підхід до планування розвитку культурного ландшафту.

Однією з найбільш комплексних і універсальних концепцій є «Стратегія для сільської Європи» Ecovasti, розроблена в 1994 році експертами Європейського Руху Оновлення Сіл і Малих Міст ECOVAST (European Council for the Village and Small Town). Головною метою діяльності ECOVAST є культурна, суспільна і господарська активізація сільської громадськості, а також охорона натурального і культурного спадку сіл і малих міст.

Основні елементи «Стратегії»: економічне підкріплення сільських областей; пошук нових джерел доходів у селі і містечку; переорієнтація аграрної політики; багатоаспектна лісова політика; розвиток ремесел і локальної промисловості; сприяння ідеї агротуризму; поліпшення житлових умов на селі і в містечку; охорона довкілля; охорона культурної спадщини; охорона локальної будівельної («vernacular architecture») традиції; зростання відповідальності за якість простору; інтегрований і сталий розвиток сільських областей.

Стратегія зазначає, що розвиток культурних ландшафтів містечок повинен базуватиметься на трьох основних засадах: 1) на зв'язку людей з ландшафтом (натуральним та культурним); 2) на інтегрованій діяльності, тобто ефективному співробітництві між різними відомствами урядової і самоврядної адміністрації з місцевим населенням у процесі створення і реалізації всіх проектів, які мають на увазі локальний розвиток, 3) через консультації і ангажування, тобто врахування поглядів і побажань локальної громадськості в процесах їх розвитку. Локальний розвиток здійснюється, з врахуванням місцевих природних, суспільних, господарських, культурних ресурсів [166].

Розглядаючи проблему охорони етнокультурного ландшафту, потрібно підкреслити, що всілякі програми і проекти не мають шансу на реалізацію, якщо не будуть прийняті і схвалені місцевою громадськістю регіону.

Особливо цінними у рамках програми є місцеві ініціативи на користь охорони етнокультурного ландшафту. Тільки форма активної охорони дозволить пристосувати архітектуру місцевих пам'яток до вимог сьогодення. У

замках, садибах, старих млинах, цукрових заводах можна створити містечкові культурні центри, пункти обслуговування туристичного руху.

Ефективним і перевіреним способом в європейських країнах є поліпшення якості архітектури в ландшафтах містечок, промоція і популяризація зразків у сфері архітектурно-просторових рішень, а також розробка і випуск довідників. Публікації такого типу, дуже відомі в англomовних країнах, перш за все доступні для широкого загалу (виразні ілюстрації, стислий текст, привабливе графічне оформлення).

Загалом, етнокультура містечок є більшим поняттям, ніж сума мистецтв та пам'яток культури. Це – спосіб життя, зумовленого місцем і часом. Культура – це духовна атмосфера, яка створюється людьми й етносами в гармонії з ландшафтом.

Для відродження містечка існує багато складових: пам'ятки історії, архітектурний стиль та архітектурна спадщина, власне ландшафти (натуральні та антропогенні), привабливість і зручність містечкового середовища, давні та сучасні етнічні традиції, місцеві товари і ремесла, торгівля, індустрія розваг і спорт, субкультури, місцеві свята та ритуали [154].

Існує поняття «сум нових міст», коли мешканці старих етнокультурних ландшафтів містечок переселяються до сучасних забудов, відчуваючи при цьому психологічний дискомфорт, сумуючи за попереднім звичним середовищем. В умовах глобалізації, традиційна архітектура перестає бути престижною, зникають етнокультурні ландшафти містечок, а селитебні ландшафти позбавляються рис етнічної індивідуальності.

Для відродження містечок Поділля етнокультурі необхідно відвести стратегічну роль. Загальна програма відродження окремого містечка може реалізуватись у наступних діях: перед початком досліджень провести детальний аналіз місцевих етнокультурних ресурсів і створити детальний звіт; на карті кожного містечка вказати об'єкти етнокультурної спадщини; отримавши результати аналізу місцевих культурних ресурсів, можна приступати до створення стратегії збереження культурної спадщини містечка.

Потрібно виділити пріоритети у заповіданні різних типів культурної спадщини. До першочергових віднесено: садибні, сакральні, тафальні, белігеративні (додатки Г.3, Г.4, Г.5). Більшість з них мають польську генезу. Тому проведення охоронних заходів буде результативним при міжнародній співпраці з відповідними польськими службами й управліннями.

Садибні етнокультурні ландшафти мають певні особливості, які ускладнюють їх охорону та заповідання: а) центром ландшафту, який складається з різних будівель, є палац або садиба; б) паркові комплекси мають значні площі (до 85 га – у Немирові); в) здійснюється охорона та реконструкція не тільки екстер'єру, а й інтер'єру палацу та інших приміщень; г) охорону палацу та інших будівель необхідно здійснювати у комплексі з парком; д) збереження палацово-паркових ландшафтів вимагає пристосування до сучасних умов господарювання [374].

Частина палаців вимагає реставрації, хоча садибні ландшафти містечок Ободівка та Андрушівка Вінницької області перетворені на руїни і

не підлягають реставрації. Крім фізичного руйнування, існує ще одна загроза – моральне забуття. Місцеві мешканці сприймають палацово-паркові комплекси як утилітарний об'єкт. У них розташовують школи, технікуми, інтернати, санаторії, забуваючи про те, що це пам'ятка садово-паркового мистецтва та архітектурної спадщини. Якщо збережеться така тенденція, без охоронних дій садибні ландшафти втратять функцію етнокультурної спадщини, що призведе до деградації або зникнення ландшафту.

Досвід європейських країн вказує на необхідність використання садибних ландшафтів як об'єктів туризму. Наприклад, створення туристичних маршрутів, де велика кількість та компактне розташування палацово-паркових комплексів, дозволить розробити кільцеві маршрути в межах області (наприклад, «Палацове кільце Вінниччини» [374]) або історико-культурного регіону. Вони можуть бути різної відстані та тривалості, з різними видами транспорту, різні за змістом: від чисто екскурсійних до зеленого туризму. Можливі радіальні маршрути, які поєднують з іншими пам'ятками етнокультурної спадщини, із застосуванням додаткових туристичних послуг: сплави по річках, подорожі на конях, рибалка, велосипедні маршрути тощо.

Для заповідання етнокультурних ландшафтів містечок оптимальним є створення регіональних ландшафтних парків, які є природоохоронними рекреаційними установами місцевого або регіонального значення і формуються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та історико-культурних об'єктів і забезпечення умов для організованого відпочинку населення [260].

До таких відноситься регіональний ландшафтний парк (РЛП) «Середнє Побужжя», для якого створено наукове обґрунтування [388], проведено функціональне зонування [200], проаналізовано теоретико-методологічні засади виділення [614], розглянуто історико-культурні ресурси парку як загалом [174], так і окремих його частин [292, 296, 302]. Матеріали досліджень використані при написанні монографій [166, 304].

Парк затверджено у 2009 році, хоча межі дуже відрізняються від запроєктованих. Пропонуємо розширити територію діючого РЛП «Середнє Побужжя». Його межі, врахувавши наявні об'єкти ПЗФ й історико-культурні пам'ятки, провести лівим берегом Південного Бугу від дамби Сутиської ГЕС (Тиврівський район) – до містечка Райгород (включно з містечком, лісовий масив 2 км на схід). Правим берегом Південного Бугу через с. Шершні Тиврівського району (включно, 1 км на південь) до с. Райгород. Загальна протяжність території, розташованої вздовж долини Південного Бугу, складе 98 км, загальною площею – 16730 га (додаток Б, рис. Б.35).

У його межах виділено етнокультурні ландшафти, які відносяться до заповідної зони (рис. 6.4). Серед них об'єкти етнокультурної спадщини ландшафтів містечок.

Функціональне зонування регіонального ландшафтного парку "Середнє Побужжя"

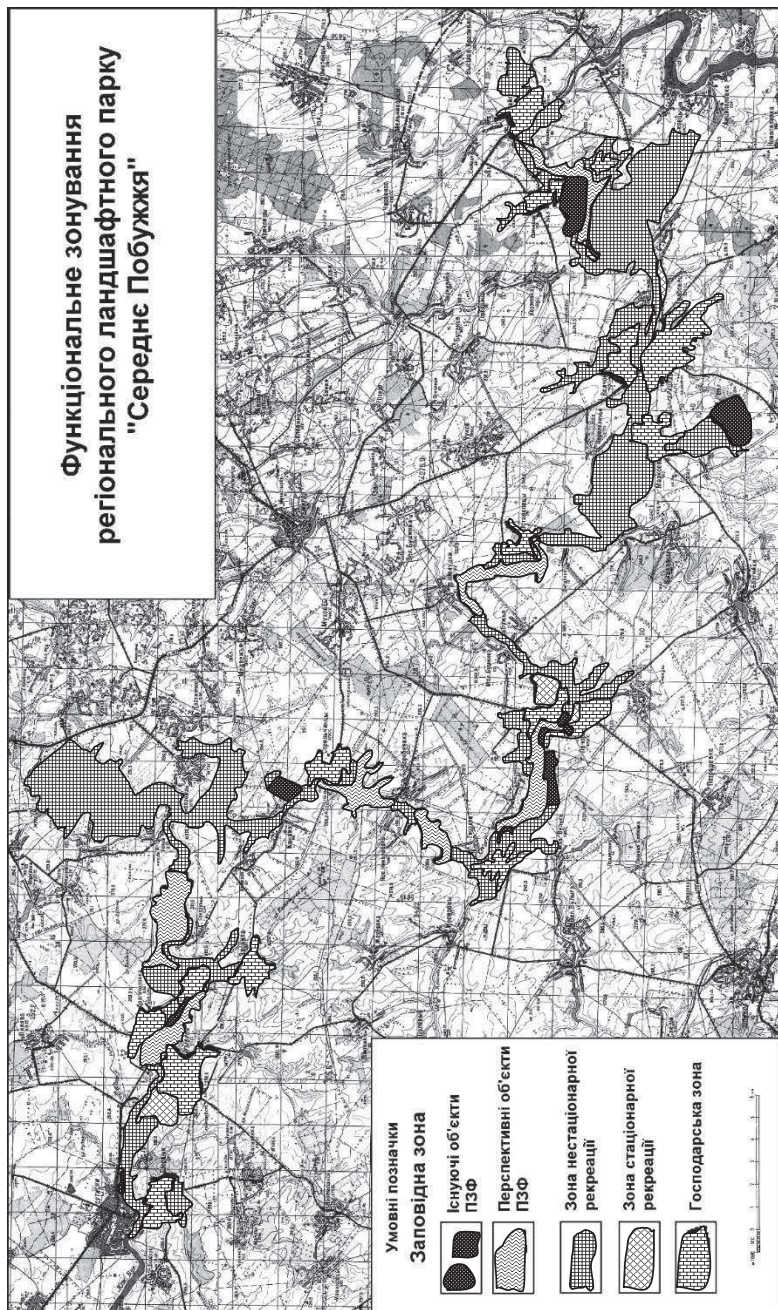

Рис. 6.4. Функціональне зонування регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя»

До них належать ландшафти, де гармонійно поєднані унікальні властивості природи, історичні події, оригінальні архітектурні або господарські споруди. Це: а) етнічні квартали містечок. Вони приурочені до оригінальних природних об'єктів (меандрів річок, «мисів», крутих схилів долин тощо). Зразком у цьому відношенні є містечка Тиврів, Печера, Брацлав, Райгород. Під охорону необхідно взяти не тільки оригінальні архітектурні споруди, але і прилеглі до них ландшафтні комплекси; б) сакральньо-тафальні ландшафти із земельними угіддями.

Для будівництва церков, монастирів, костелів у містечках регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя», завжди вибирались найкрасивіші в природному відношенні ландшафтні комплекси. Це пагорби або підвищення, які добре помітні звідусіль (Тиврів, Печера, Брацлав); в) ландшафтно-технічні системи: млини на річках із спеціально збудованими гідротехнічними спорудами, малі гідроелектростанції, рештки фабрик і заводів, окремі ділянки старих ґрунтових або вимошених каменем доріг [200].

Етнокультурним ядром РЛП «Середнє Побужжя» є ландшафти сіл Печера Тульчинського району і Сокілець Немирівського району Вінницької області (рис. 6.5, 6.6, 6.7). Територія багата на природні та історико-культурні ресурси, які створені під впливом польської, української та єврейської культур.

Поєднання натуральних й етнокультурних ландшафтів сприяло формуванню парків як частини польської садиби Потоцьких. У межах ділянки розташовані 3 заповідних об'єкти, два з яких – парки (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Природно-заповідний фонд ділянки «Печера-Сокілець» [260]

Тип фонду	Назва	Площа, га	Характеристика
Ландшафтний заказник місцевого значення	Прибузький	62,3	Заснований згідно з рішенням 13 сесії облради від 26.12.1997 р. Розташований вздовж р. Південний Буг у межах Печерської сільської Ради. Долина річки з окремими виходами гранітних порід на поверхню. У трав'яному покриві переважає рослинність: горичвіг, сон-трава, котячі лапки, конюшина біла.
Парк садово-паркового мистецтва місцевого значення	Печерський парк	20,0	Заснований згідно з Постановою колегії Держкомприроди з охорони природи № 49 від 17.12.1984. Розташований у с. Печера. Парк засновано в кінці XVII ст. На території зростає 60 видів і форм дерев та чагарників, які розташовані на корінних схилах р. Південний Буг, русло якої в районі паркової зони заповнене численними порогами. У парку збереглася алея 250-річних лип, а також будинок костелу – пам'ятник архітектури.
Парк садово-паркового мистецтва місцевого значення	Сокілецький парк	26,0	Заснований згідно з рішенням Вінницького виконкому № 187 від 13.05.1964 р., № 335 від 22.06.1972. Розташований у с. Сокілець на мальовничих кам'янистих терасах та заплаві р. Південний Буг.

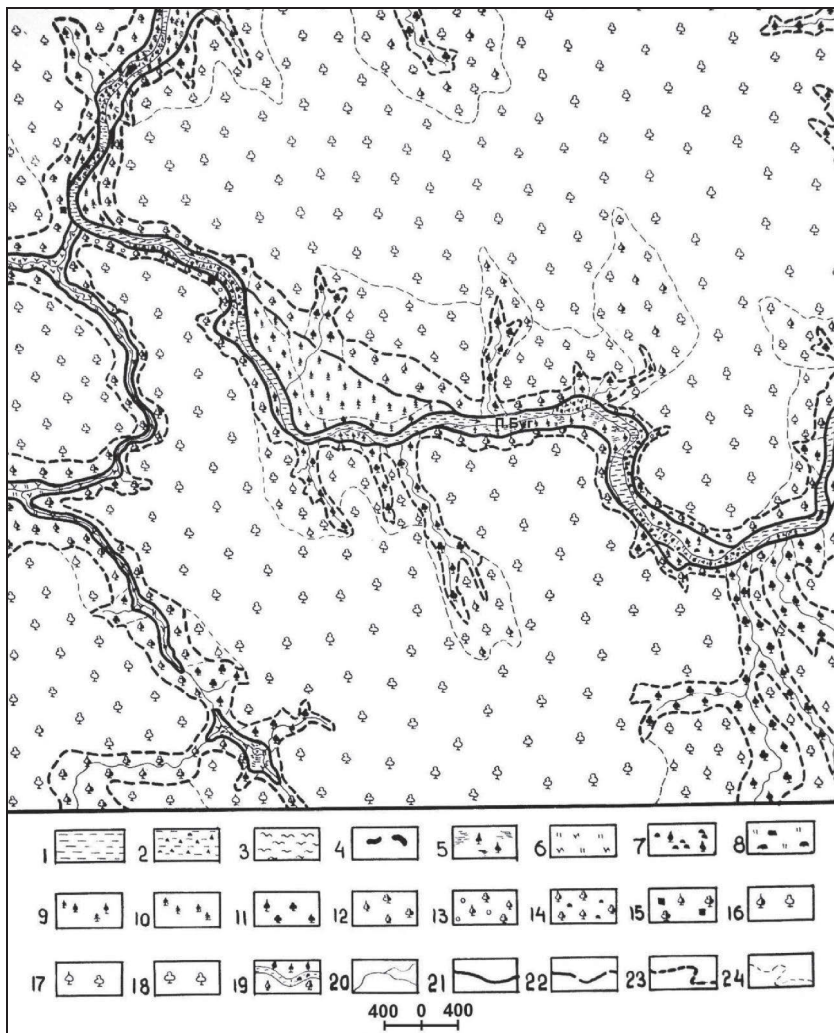

Рис. 6.5. Відновлені ландшафти натурально-ландшафтного струту Печеро-Стрільчинецького етнокультурного ядра РЛП «Середнє Побужжя»

Річище річки Південний Буг. Урочища: 1 - неглибокі (2-4 м) плеса, з мулистими і піщано-мулистими днищами; 2 - крупно брилисті, 2-3-ступінчасті гранітні порogi з острівцями чагарників верби ламкої, болотної рослинності; 3 - неглибокі (0,5-1,5 м) перекати, з кам'янистими і гравійно-кам'янистими днищами; 4 - наносні острови (0,1-0,3 га), складені піщано-глинистими відкладами з чагарниками верб, вільхи чорної, рідше болотної рослинності.

Заплавний лісовий тип місцевостей. Урочища: 5 - вирівняні поверхні низької (1 м) заболоченої заплави зайняті чорновільшняками; 6 - вирівняні поверхні низької (1,5-2 м)

перезвоженої заплави з луговою і болотяною рослинністю, інколи чорновільшняками; 7 - горбисті поверхні низької (1,5-2 м) зволоженої заплави з брилами граніту і луговою рослинністю; 8 - слабкопохилена поверхня високої (2-3,5 м) слабко зволоженої заплави з крупними брилами граніту, чагарниками вільхи і осики.

Надзаплавно-терасовий тип місцевостей. Урочища: 9 - вирівняні поверхні першої тераси з березово-осиково-сосновими лісами на ясно-сірих супіщаних ґрунтах; 10 - слабкопохилені поверхні другої тераси з сосновими і дубово-сосновими лісами на ясно-сірих супіщаних ґрунтах.

Схиловий лісовий тип місцевостей. Урочища: 11 - балки з крутими (14-18⁰) схилами, дубово-ясенево-грабовими лісами на сірих слабко змитих ґрунтах; 12 - круті (20-30⁰) схили з дубово-грабовими лісами на слабкозмитих сірих опідзолених ґрунтах; 13 - круті (30-35⁰) схили з дерев'янисто-чагарниковою рослинністю на змитих сірих лісових ґрунтах; 14 - круті (25-30⁰) схили з виходами крупних гранітних брил і дубово-грабовими лісами на слабкозмитих сірих опідзолених ґрунтах; 15 - високі (15-20 м⁰) гранітні кручі з окремими кущами ліщини, глоду, калини-гордовини, шипшини.

Плакорний лісовий тип місцевостей. Урочища: 16 - улоговини стоку з дубово-грабовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах; 17 - покаті (6-8⁰) поверхні з грабово-дубовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах; 18 - хвилясті поверхні з дубовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах, 19 – плакорні пониження з дубовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах. Інші урочища: 20 - невеликі річечки (притоки П.Бугу) і струмки.

Межі типів місцевостей: 21 - заплавного і надзаплавно-терасового; 22 – надзаплавно-терасового і схилового; 23 – схилового і плакорного; 24 - межі урочищ.

Сокілецький парк заснований наприкінці XVII – початку XVIII сторіч (додаток Б, рис. Б.36). До 1964 року був складовою Печерського парку, від якого відділявся Південним Бугом. У парку ростуть найбільші в Україні екземпляри ялини східної. Є насадження сосни чорної, дубу звичайного, горобини, ялини колючої, липи, клену. У 2009 році внаслідок потужного буревію території обох парків втратили значну частину рослинного покриву, вирвано з корінням дерева діаметром понад 1 м. Сьогодні територія парків вимагає чистки і відновлення насаджень.

Натуральні ландшафти долини р. Південного Бугу з нагромадженнями валунів, мальовничими урвищами і віковими деревами надали можливість сформувати унікальні етнокультурні ландшафти у Печерському парку (рис. 6.8).

Для того, щоб внести елементи романтизму, характерні для ландшафтного стилю планування території, переміщували валуни, створювали гроти та купальні. Для порушення симетрії в регулярній частині парку підсадили нові дерева, але планування головних алей збереглося. Включивши до парку річку, будівельники пробрили вздовж схилу від палацу кам'яні сходи та прикрасили їх мармуровими статуями. Звідси відкривався мальовничий краєвид на Південний Буг та ландшафти за річкою, на схилах надзаплавних терас. Сьогодні парк закритий деревними насадженнями парку. Від брами до палацу вела 500-метрова алея, обсаджена чотирма рядами старих лип. Правою та лівою стороною були розташовані газони. Від головної алеї бічні відходили у різні сторони: одна – до стайні, друга – до мурованої каплиці [1024].

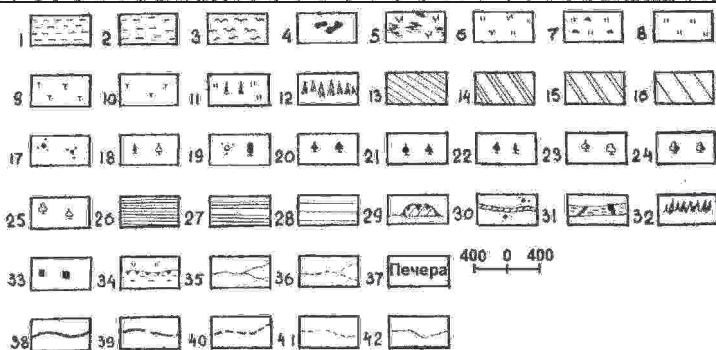

Рис. 6.6. Відновлені (у другій половині XIX ст.) ландшафти етнічного страту Печеро-Стрільчинецького етнокультурного ядра РЛП «Середнє Побужжя»

Річище річки П.Буг. Урочища: 1 - неглибокі (2-4 м) плеса, з мулистими і піщано-мулистими днищами; 2 - крупнобрилісті, 2-3-ступінчасті гранітні пороги з острівцями чагарників верби ламкої, болотної рослинності; 3 - неглибокі (0,5-1,5 м)

перекати, з кам'янистими і гравійно-кам'янистими днищами; 4 - наносні острови (0,1-0,3 га), складені піщано-глинистими відкладами, з чагарниками верб, вільхи чорної, рідше болотної рослинності.

Сільськогосподарські ландшафти. *Заплавний лучно-пасовищний тип місцевостей.* Урочища: 5 - вирівняні глинисто-піщані поверхні низької (1 м) перезволоженої заплави зайнятої під сінокоси; 6 - вирівняна глинисто-піщана поверхня низької (1,5-2 м) зволоженої заплави зайнятої під сінокоси і пасовища; 7 - горбиста поверхня низької (до 2 м) заплави з крупними брилами граніту, що використовується під пасовища. *Надзаплавно-терасовий лучно-пасовищний тип місцевостей.* Урочища: 8 - вирівняна поверхня першої тераси з різнотравною рослинністю на ясно-сірих супіщаних ґрунтах. *Схиловий тип місцевостей.* Урочища лучно-пасовищного типу: 9 - круті (14-18⁰) лесові схили балок з розрідженою злаково-різнотравною рослинністю на змитих сірих лісових ґрунтах; 10 - круті остепнені (20-30⁰) схили з переважанням типчачкової асоціації на змитих сірих лісових ґрунтах; 11 - круті (30-35⁰) еродовані, кам'янисті схил з переважанням різнотравної рослинності на змитих сірих лісових ґрунтах; 12 - круті (20-30⁰) сильно еродовані пустирно-різнотравні схили. Урочища польового типу: 13 - круті (20-25⁰) схили, що оголюються, на сірих еродованих ґрунтах. *Плакорний тип місцевостей.* Урочища польового типу: 14 - покаті (6-8⁰) оголені поверхні на слабо змитих сірих лісових ґрунтах; 15 - улоговини стоку на змитих сірих лісових ґрунтах; 16 - хвилясті поверхні на сірих лісових ґрунтах.

Лісові антропогенні ландшафти. *Заплавний тип місцевостей.* Урочища: 17 - слабопохилена поверхня високої (2-3,5 м) зволоженої заплави з чагарниками вільхи чорної, осики, верби на ясно-сірих супіщаних ґрунтах. *Надзаплавно-терасовий тип місцевостей.* Урочища: 18 - слабопохилена поверхня другої тераси зі вторинними сосново-березовими лісами на ясно-сірих супіщаних ґрунтах. *Схиловий тип місцевостей.* Урочища: круті (14-18⁰) схили балок з дерев'янисто-чагарниковою рослинністю на змитих сірих лісових ґрунтах; 19 - балки, зайняті вторинними грабовими і дубово-грабовими лісами на слабозмитих сірих ґрунтах; 20 - круті (14-18⁰) схили балок засаджені ялиною і сосною звичайними на сильно змитих сірих ґрунтах; 21 - круті (20-30⁰) схили з грабовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах; 22 - круті (25-30⁰) схили зі вторинними дубово-березово-ялиновими насадженнями на сірих опідзолених ґрунтах. *Плакорний тип місцевостей.* Урочища: 23 - покаті (6-8⁰) поверхні зі вторинними дубово-грабовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах; 24 - улоговини стоку з умовно натуральними дубово-грабовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах; 25 - слабохвилясті поверхні з умовно натуральними грабово-дубовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах.

Селитебні ландшафти. *Сільські селитебні ландшафти* на: 26 - плакорному типі місцевості; 27 - схиловому типі місцевості; 28 - заплавному типі місцевості. Урочища техногенного походження: 29 - невеликі (0,1-0,2 га) гранітні кар'єри з рудеральною рослинністю; 30 - неглибокі (0,5-0,7 м), шириною 10-15 м канали; 31 - гранітні греблі, дамби заввишки 1-1,5 м.

Інші урочища: 32 - неглибокі (до 2 м) яри, які утворились у піщано-глинистих і лесових відкладах; 33 - високі (15-20 м), частково зруйновані гранітні кручі з чагарниковою рослинністю на виступах; 34 - супіщано-глинистий уступ першої тераси заввишки до 2 м, ускладнений обвальними процесами; 35 - постійні неглибокі (до 1 м) притоки Південного Бугу і струмки; 36 - водотоки, що пересихають до середини літа; 37 - назви населених пунктів.

Межі типів місцевостей: 38 - заплавного і надзаплавно-терасового; 39 - надзаплавно-терасового і схилового; 40 - схилового і плакорного. Межі урочищ: 41 - природних; 42 - антропогенних.

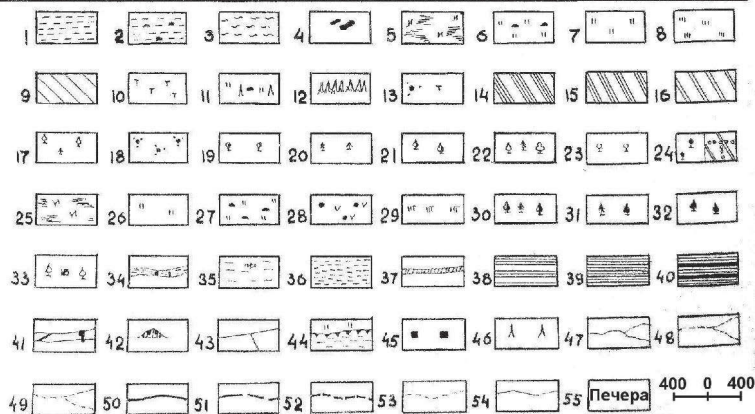
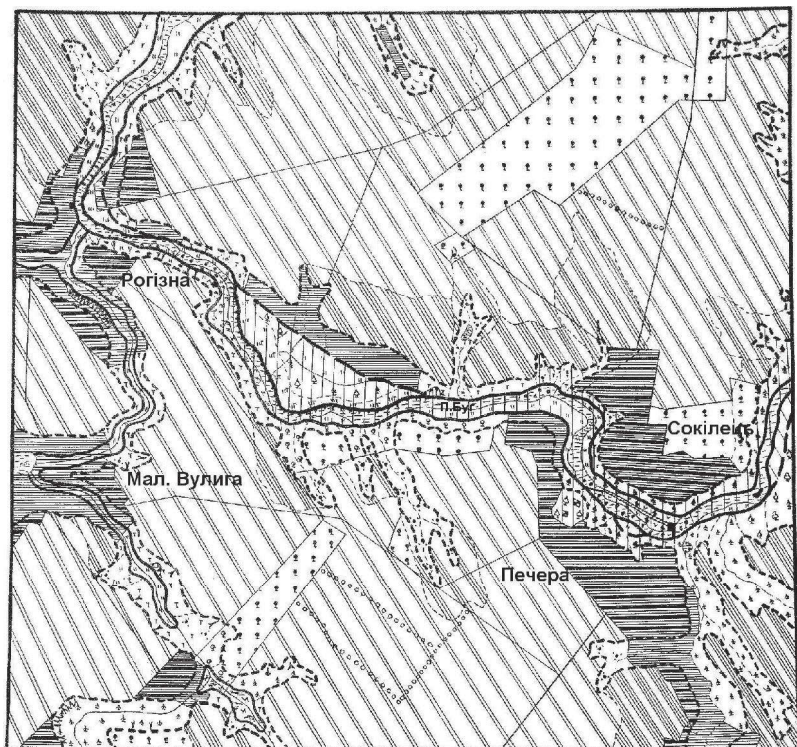

Рис. 6.7. Сучасні ландшафти (2012)

Печеро-Стрільчинецького етнокультурного ядра РЛП «Середнє Побужжя»

Річище річки П.Буг. Урочища: 1 - неглибокі (2-4 м) плеса з мулистими і піщано-мулистими днищами; 2 - крупнобрилісті, 2-3 ступінчасті гранітні пороги з острівцями чагарників верби ламкої, болотної рослинності; 3 - неглибокі (0,5-1,5 м) перекази з кам'янистими і гравійно-

кам'янистими днищами; 4 - наносні острови (0,1-0,3 га), складені піщано-глинистими відкладами з чагарниками верб, вільхи чорної, рідше болотної рослинності.

Сільськогосподарські ландшафти. *Заплавний лучно-пасовищний тип місцевостей.* Урочища: 5 - вирівняні поверхні заболоченої заплави, яка частково використовується під сінокоси; 6 - горбиста поверхня низької (1,5-2 м) заплави з крупними брилами граніту і переважанням лапчатко-гравілятової асоціації, яка використовується під пасовище; 7 - сінокісно-пасовищні різнотравні луки низької зволоженої заплави. *Надзаплавно-терасовий тип місцевостей.* Урочища лучно-пасовищного типу: 8 - вирівняна поверхня першої тераси з домінуванням осоково-різнотравних асоціацій на реградованих сірих ґрунтах, використовується під випас худоби. Урочища польового типу: 9 - поверхні першої тераси, що використовуються під кормові культури, на ясно-сірих реградованих ґрунтах. *Схиловий тип місцевостей.* Урочища лучно-пасовищного типу: 10 - круті (20-30⁰) остепнені схили, інтенсивно використовуються під випас з переважанням типчачково-мятликової асоціації на змитих сірих лісових ґрунтах; 11 - круті (30-35⁰) еродовані кам'яністі схили з переважанням злаково-різнотравної рослинності на сильно змитих сірих лісових ґрунтах; 12 - круті (20-30⁰) сильно еродовані (бедленд) схили з пустирно-різнотравною рослинністю, частково використовуються під випас; 13 - остепнені балки з кущами глоду, шипшини, ліщини на змитих сірих лісових ґрунтах. *Плакорний тип місцевостей.* Урочища польового типу: 14 - покаті (6-8⁰) поверхні на еродованих сірих лісових ґрунтах; 15 - улоговини стоку на змитих сірих лісових ґрунтах; 16 - хвилясті поверхні на деградованих сірих лісових ґрунтах.

Лісові антропогенні ландшафти. *Надзаплавно-терасовий тип місцевостей.* Урочища: 17 - слабкопоката поверхня другої тераси з вторинними березово-ялиновими лісами на ясно-сірих супіщаних ґрунтах. Тип схилу місцевостей. Урочища: 18 - круті (14-18⁰) схили балок порослі глодом, лісовими грушею і яблунею, шипшиною на змитих сірих лісових ґрунтах; 19 - круті (12-16⁰) схили балок зі штучними насадженнями дубу, клену, берези на сірих деградованих ґрунтах; 20 - круті (14-18⁰) схили балок засаджені ялиною і сосною звичайними на сильно змитих сірих ґрунтах; 21 - круті (20-30⁰) схили зі вторинними грабово-кленовими лісами на сильно змитих сірих ґрунтах; 22 - круті (18-20⁰) схили з сосново-дубово-грабовими лісами на змитих сірих опідзолених ґрунтах; 23 - круті (25-30⁰) схили з насадженнями дубу, ясену, інколи ялини на змитих сірих ґрунтах. *Плакорний тип місцевостей.* Урочища: 24 - слабко хвилясті поверхні з насадженнями дубу черешчатого на сірих лісових ґрунтах.

Рекреаційні ландшафти. *Заплавний тип місцевостей.* Урочища: 25 - вирівняна поверхня низької зволоженої заплави з лучно-болотяною рослинністю; 26 - вирівняна поверхня низької (1,5-2 м) вологої заплави з лучно-різнотравною рослинністю; 27 - горбиста поверхня низької (1,5-2 м) заплави з крупними брилами граніту і осоково-різнотравною рослинністю; 28 - слабкопохилена поверхня високої (2-3,5 м) заплави з насадженнями осики, тополі, вільхи на зволених ясно-сірих ґрунтах. *Надзаплавно-терасовий тип місцевостей.* Урочища: 29 - вирівняна поверхня першої тераси з різнотравними луками на ясно-сірих реградованих ґрунтах; 30 - парк на слабко похилій поверхні другої тераси зі вторинними дубово-березо-ялиновими лісами на ясно-сірих ґрунтах. *Схиловий тип місцевостей.* Урочища: 31 - балки з ялиново-березовими насадженнями на змитих сірих опідзолених ґрунтах; 32 - круті (20-30⁰) схили з грабово-дубово-ясеневими лісами, виходами гранітних скель на змитих сірих ґрунтах. *Плакорний тип місцевостей.* Урочища: 33 - рівна поверхня, зайнята під санаторій і парк з 200-300-річними липами. 34 - русло річища, використовується в рекреаційних цілях.

Водні антропогенні ландшафти. Урочища: 35 - сильно зарослі ставки, глибиною 1-1,5 м на заплавному типі місцевостей; 36 - неглибокі (до 2 м) ставки на схиловому типі місцевостей (у балках); 37 - неглибокі (0,5-1 м), шириною 10-15 м канали.

Селитебні ландшафти. *Сільські селитебні ландшафти.* 38 - на заплавному типі місцевості, 39 - на схиловому типі місцевості, 40 - на плакорях. Урочища техногенного походження, 41 - невисокі (1-1,5 м) гранітні греблі і дамби, 42 - невеликі (до 0,5 га) гранітні кар'єри, які заростають рудеральною рослинністю, 43 - асфальтовані, гравійні і ґрунтові дороги. Інші урочища: 44 - високі (15-20 м) гранітні кручі зі слідами обвалів, що заростають шипшиною, гордовиною, лісовими грушею і яблунею, 45 - супіщано-глинистий уступ (1,5-2 м) першої тераси, 46 - молоді яри, які

утворились в піщано-глинистих і лесових відкладах; 47 - штучні русла струмків; 48 - природні русла струмків і приток; 49 – водотоки, що пересихають до середини літа. *Межі типів місцевостей*: 50 - заплавного і надзаплавно-терасового; 51 – надзаплавно-терасового і схилового; 52 - схилового і плакорного. *Межі урочищ*: 53 - природних; 54 - антропогенних. 55 - назви сіл.

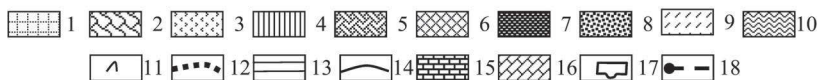
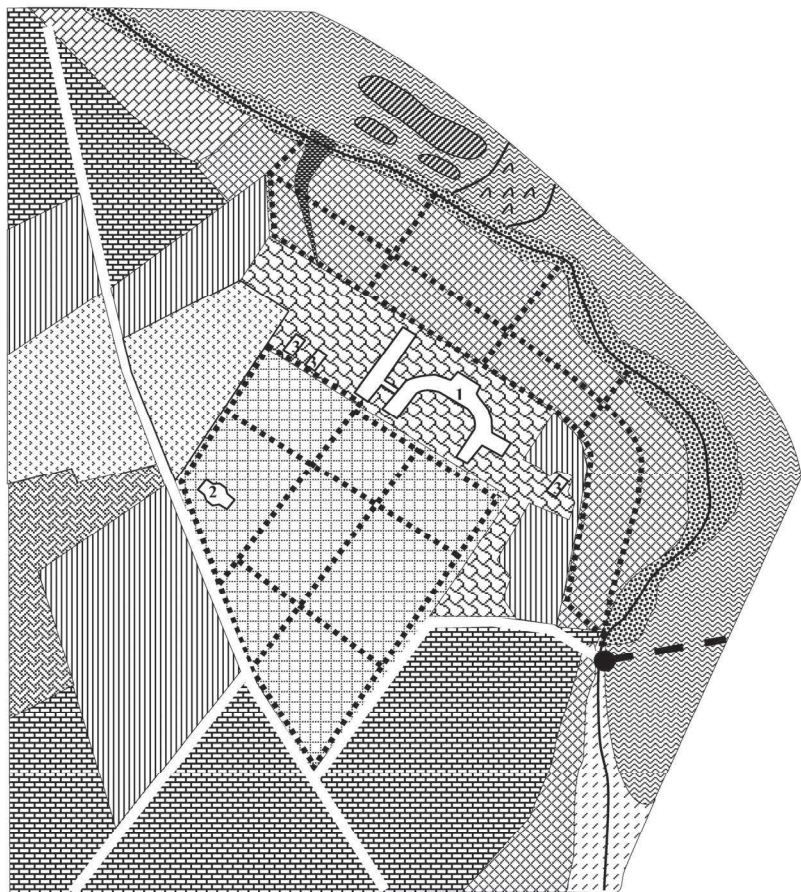

Рис. 6.8. Структура етнокультурних ландшафтів садиби (1862) містечка Печера

Етнокультурні ландшафти садиби. *Вододільний (плакорний) тип місцевостей.* Урочища: 1 – слабо хвиляста лесова поверхня (1⁰), вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (каштан кінський, ясен звичайний, береза бородавчаста, липа серцелиста, клен гостролистий тощо); 2 – вирівняна лесова поверхня, зайнята малоповерховою

забудовою садиби та квітниками; 3 – вирівняна лесова поверхня, вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під садами; 4 – вирівняна лесова поверхня, вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями; 5 – вирівняна лесова поверхня, вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під током та клунами.

Схиловий тип місцевостей. Урочища: 6 – урвистий схил (45-90°), складений гранітними брилами, з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями; 7 – балка з крутими схилами (60-70°), вкрита гранітними брилами, на темно-сірих сильно змитих ґрунтах під ясенево-кленовими насадженнями.

Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчі. *Руслово-заплавний тип.* Урочища: 8 – слабо хвиляста поверхня (2-5°), складена давніми алювіальними відкладами, вкрита сірими супіщаними ґрунтами з насадженнями з вільхи чорної, ясену звичайного; 9 – слабо хвиляста поверхня заплави (2-3°), складена давніми алювіальними відкладами під лучною рослинністю; 10 – русло річки Південний Буг, шириною 70–80 м, середньою глибиною до 2 м, заповнене гранітними валунами та сформованими порогами на поверхні; 11 – пороги.

Дорожні ландшафти. *Вододільний та схиловий типи.* Урочища: 12 – алеї парку, шириною до 3 м; 13 – дороги містечка. *Руслово-заплавний тип.* Урочища: 14 – ґрунтові дорожки шириною 2-3 м.

Селитебні ландшафти. *Сільські ландшафти. Вододільний тип.* Урочища: 15 – слабо хвилястих лесових поверхонь, вкритих темно-сірими ґрунтами, під малоповерховою сільською забудовою, городами та квітниками. *Схиловий тип.* Урочища: 16 – урвистий гранітний схил (45–70°), вкритий темно-сірими сильнозмитими ґрунтами, під малоповерховою сільською забудовою.

Інші позначки. 17 – ландшафтно-технічні системи (1 – палац Потоцьких, 2 – капличка, 3 – господарські споруди); 18 – паромна переправа.

У центральній частині Печерського парку була двоповерхова будівля палацу паладіанської архітектури, яка з'єднувалася галереями з флігелями, утворюючи курдонер (закрите подвір'я), відкритий у бік парадної алеї від брами. Ліву прибудову використовували як оранжерею і зимовий город, праву – як стайню і манеж. Пізніше праву частину переобладнано під житлові покої. Зараз правий флігель і переходи до обох флігелів відсутні [304]. У 1918 році будівля садиби згоріла. Палац у Печері розібраний у 1927 році, каміння з нього було перевезено до Тульчина, де побудований райком партії.

Від старої будівлі збереглося кілька господарських споруд 1912-1915 років. З 1929 року територія маєтку перейшла у власність медиків. У 1935-36 роках відбулось відкриття колгоспного санаторію кліматотерапевтичного напрямку. Після війни на території садиби Потоцьких діяв госпіталь для реабілітації льотчиків. Зараз у палаці функціонує санаторій для лікування хворих на кістковий туберкульоз. У печерському парку збереглися сакральні і тафальні ландшафти – каплиця з мавзолеєм (у підземній частині).

Парк частково має регулярну структуру, частково – ландшафтну. Перша – площинна, знаходилась перед палацом і схилами, які спадають до Південного Бугу, друга – на крутому схилі річкової долини. Частина парку нерегулярного типу була розташована на гранітній кручі. По ній було прокладено стежку, яка переходила у сходи, декоровані скульптурами з білого мармуру, стежка простягалась до мурованого містка (не зберігся) і

до русла Південного Бугу. У середній частині схилу створено ще одну невелику терасу з необробленого граніту.

Сучасна структура Печерського парку (рис. 6.9) – регулярного типу, про що свідчить правильний геометричний план і 300-літня чотирирядна липова алея, яка веде від головних воріт до палацу. Вона є віссю симетрії й ділить парк на дві частини. Паралельно до головної алеї, по периметру парку було створено дві бічні – дворянські алеї з липи. Головна й бічна алеї перетинались іншими, перпендикулярними і під кутом 45° у напрямі до р. Південний Буг. Перед головним фасадом палацу з боку ріки були великі квіткові партери з фонтанами і терасами, що вели до води. Наприкінці XIX сторіччя парк реконструйований у ландшафтний, де між паралельними старими насадженнями, посаджені вільні групи одно видових або змішаних дерев. У парку росте 60 видів деревних і кущових порід. Крім типових деревних порід Поділля, є модрина європейська, дуб червоний, сосна чорна, туя західна. З величезних валунів, якими вкритий берег річки, майстерно створені численні гірки, гроти та ніші. Серед чагарникових порід є зарості схилами берегу з бузку, барбарису, спіреї, калини.

На території натурної ділянки, які були до 1917 року (табл. 6.4), в основному втрачені, з тих, що залишилися, окремі функціонують, але більшість потребують капітального ремонту.

Таблиця 6.4

Сакральні ландшафти містечка Печера

Назва	Рік	Структура
Каплиця	1904	Мавзолей є каплицею, що має в плані латинський хрест. Високі щипці з трьох сторін підіймаються над абсолютно однаковими романськими поргалами, з яких бічні обрамляють вітражні вікна, а західний - головний вхід. Використовується за призначенням. Розташований на території Печерського парку
Костел	1793	Каплиця діяла в 1850 р., приписана до костелу у Немирові. Д.В. Малаков про нього не згадує – не зберігся. На плані містечка (1862) теж не зазначений.
Церква Різдва Богородиці	1764	Церква Різдва Богородиці – дерев'яна триверха. В 1838 р. прибудовано притвор з заходу. В 1865 р. проти західних дверей збудована кам'яна дзвіниця з фундаменту колишнього палацу над скелею. В 1869 р. з півдня прибудована ризниця. Сліди валів, ровів, в'їзних воріт розрізняються на вершині кручі над річкою. Церква використовується за призначенням.

Культурна спадщина представлена гідротехнічними спорудами. У 1926 році акціонерним товариством «Електрика» створено проект гідроелектростанції на 800 Квт у селі Сокільці. Гідроустановку встановили на відвідному каналі і оснастили трьома шлюзами для затримки води: «Гідроелектростанція у м-ку Печарі (с. Сокілець) використовує греблю з кам'яного муру. Перепад води – близько 3,0-3,5 м. Одна турбіна біля 140 сил могутності працює на великий млин... Тепер запроєктовано збудувати велику гідроелектростанцію в місті Печарі на 600 сил» [74, с. 20].

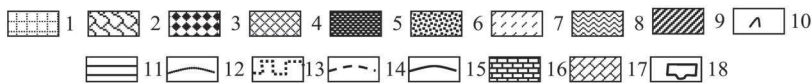
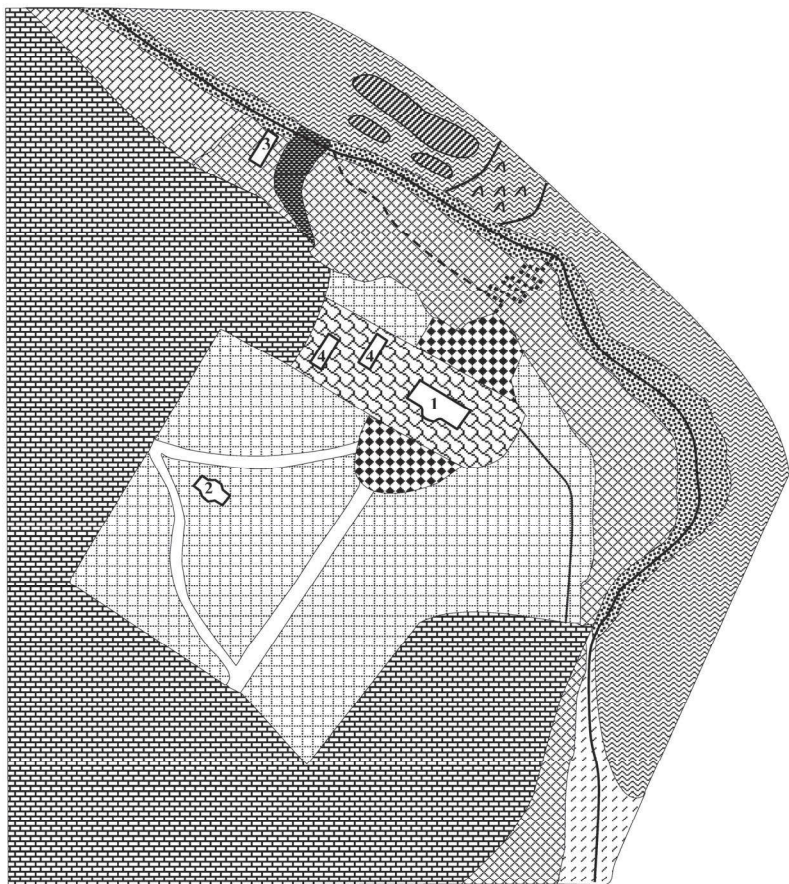

Рис. 6.9. Сучасна (2012) структура етнокультурних ландшафтів Печерського парку (село Печера Тульчинського району Вінницької області)

Садово-паркові ландшафти. Вододільний (плакорний) тип місцевостей.

Урочища: 1 – слабо хвиляста лесова поверхня (1^0), вкрита темно-сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями (каштан кінський, ясен звичайний, береза бородавчата, липа серцелиста, клен гостролистий, ялина звичайна, модрина європейська тощо); 2 – вирівняна лесова поверхня, зайнята малоповерховою забудовою; 3 – вирівняна лесова поверхня, зайнята квітниками партерного типу.

Схилувий тип місцевостей. Урочища: 4 – урвистий схил ($45-90^0$), складений

гранітними брилами, з темно-сірими опідзоленими ґрунтами під ясенево-кленовими насадженнями; 5 – балка, з круглими схилами (60-70⁰), вкрита гранітними брилами, під темно-сірими сильно змитими ґрунтами під ясенево-кленовими насадженнями.

Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчі. *Руслово-заплавний тип.* Урочища: 6 – слабо хвиляста поверхня (2-5⁰), складена давніми алювіальними відкладами, вкрита сірими супіщаними ґрунтами з насадженнями з вільхи чорної, ясену звичайного, клену татарського, бузку, барбарису, спіреї; 7 – слабо хвиляста поверхня заплави (2-3⁰), складена давніми алювіальними відкладами під лучною рослинністю; 8 – русло річки Південний Буг, шириною 70–80 м, середньою глибиною до 2 м, заповнене гранітними валунами та сформованими порогами на поверхні; 9 – натуральні острови; 10 – пороги.

Дорожні ландшафти. *Вододільний тип.* Урочища: 11 – заасфальтовані доріжки та алеї парку шириною до 3 м; 12 – ґрунтові доріжки шириною 1-2 м. *Схилувий тип.* Урочища: 13 – муровані сходи шириною до 2 м; 14 – ґрунтові доріжки шириною до 1 м. *Руслово-заплавний тип.* Урочища: 15 – ґрунтові доріжки шириною 1-4 м.

Селитебні ландшафти. *Сільські ландшафти.* *Вододільний тип.* Урочища: 16 – слабо хвилястих лесових поверхонь, вкритих культурними ґрунтами та ґрунтосумішами, під малоповерховою сільською забудовою, городами та квітниками. *Схилувий тип.* Урочища: 17 – урвистий гранітний схил (45–70⁰), вкритий темно-сірими сильнозмитими ґрунтами, під малоповерховою сільською забудовою.

Інші позначки. 18 – ландшафтно-технічні системи (1 – санаторій, 2 – мавзолей Потоцьких, 3 – водокачка, 4 – господарські споруди).

Культурна спадщина представлена гідротехнічними спорудами. У 1926 році акціонерним товариством «Електрика» створено проект гідроелектростанції на 800 Квт у селі Сокільці. Гідроустановку встановили на відвідному каналі і оснастили трьома шлюзами для затримки води: «Гідростанція у м-ку Печарі (с. Сокілець) використовує греблю з кам'яного муру. Перепад води – близько 3,0-3,5 м. Одна турбіна біля 140 сил могутності працює на великий млин... Тепер запроєктовано збудувати велику гідростанцію в місті Печарі на 600 сил» [74, с. 20]. Тут збереглась п'ятиповерхова будівля млина (1894-1898 рр.), яка складається з вальцьового млина та крупорушки [294] і є пам'яткою архітектури. Це єдиний на Вінниччині млин, що використовував енергію води Південного Бугу. Тут було чимало пристроїв, специфічних лише для XIX сторіччя. У 1993 році млин згорів. Його реставрація не проводиться. Будівля млина заростає рудеральними видами рослин.

В інших містечках регіонального ландшафтної парку також є значна кількість об'єктів, які вимагають заповідання, а далі реконструкції або консервації, залежно від поставлено мети.

У Зарваницькому регіональному ландшафтному парку (поблизу с. Зарваниця Тербовлянського району Тернопільської області) головною функцією є сакральна з переважанням паломництва з метою оздоровлення і духовного очищення перед чудотворною іконою Зарваницької Божої Матері; виявлення і взяття на облік на площі 283 га пам'яток історії, культури, архітектури, характерних для регіону тощо [690].

До етнокультурних ландшафтів містечок, які вимагають охорони і часткової музеєфікації пропонуємо віднести містечка Шаргород і Муровані Курилівці Вінницької області. У першому можливе створення історико-

культурного заповідника, у другому необхідно провести часткову музеєфікацію історичних кварталів.

У 1995 році запропоновано створення державного історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород» у містечку Шаргород Вінницької області [650], до складу якого віднесено 67 об'єктів цінної і 93 об'єкти фонові забудови (додаток Б, рис. Б.37). До структури заповідника віднесено історичне середньовічне ядро, де недоторканим є планування вулиць і домоволодінь (XVI-XVII сторіч); житлові будинки XVII – початку XX сторіч; православні (кінець XVIII – початку XIX ст.), католицькі і єврейські (кінець XVI ст.) сакральні ландшафти; укріплений палац (кінець XVI ст.). Крім цього, до історичного центру (Слободи Шаргородської) віднесено пам'ятку дерев'яну церкву XVIII сторіччя, а також у північній околиці – старі кладовища.

У містечку Муровані Курилівці Вінницької області до часткової музеєфікації пропонується архітектурно-ландшафтний комплекс маєтку (рис. 6.10). До нього входить існуючий палац з частинами замкових споруд, пейзажний парк, створений у XVIII сторіччі Д. Міклером [30]. Також до маєтку входять: арсенал (конюшня), три флігелі, замкові фортифікації XVI сторіччя, міст через річку Жван. Наявність белігеративних споруд дає підстави вважати, що вже в пізньому середньовіччі сформувалась їхня типова структура: підступи до захищеної природними оборонними рубежами ділянки на виступі надзаплавної тераси (нижній замок) здійснювалась через ряд белігеративних споруд передової оборони (верхній замок і передзамче) [713].

Зараз під охороною держави знаходяться такі споруди: палац, арсенал (конюшня), флігель, укріплення замку, міст через річку Жван. Пропонуємо взяти під охорону: два флігелі XIX сторіччя і підвали втраченої забудови на нижньому дворі замку, каретну XIX сторіччя, будинок садівника на території давнього передзамча, стайні на господарському дворі, церкву XIX сторіччя.

Охороні повинні підлягати також усі історичні форми благоустрою на території комплексу – огорожі, мури, в'їзні брами, мощення, малі архітектурні форми. До категорії цінної забудови потрібно віднести історичну забудову містечка, що зберегла особливості традиційної архітектури регіону. Предметом окремого опрацювання повинна стати забудова етнічних кварталів містечка унікальних житлових будинків, шинків XVIII-XIX сторіч, розташованих при в'їзді до помістя.

При класифікації етнокультурних ландшафтів містечка виділено категорії: а) садиба (території пам'яток архітектури: дитинці, оборонна система замку, церква; територія пам'ятки садово-паркового мистецтва (парк XVIII-XIX сторіч); території деградованих ландшафтів маєтку (плодоовочевий консервний завод, стадіон, водосховище в заплаві ріки Жван); б) околиця садиби (територія цінних ділянок натурального ландшафту: заплава та схили долини ріки Жван; територія цінної історичної забудови містечка (квартали вздовж гостинця); садибна забудова на правому березі Жвану і забудова на східній межі помістя при давньому під'їзді до замку).

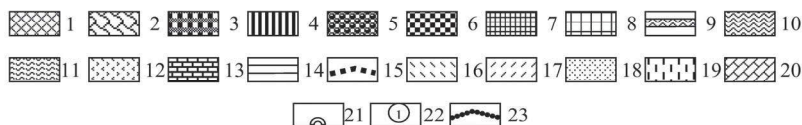
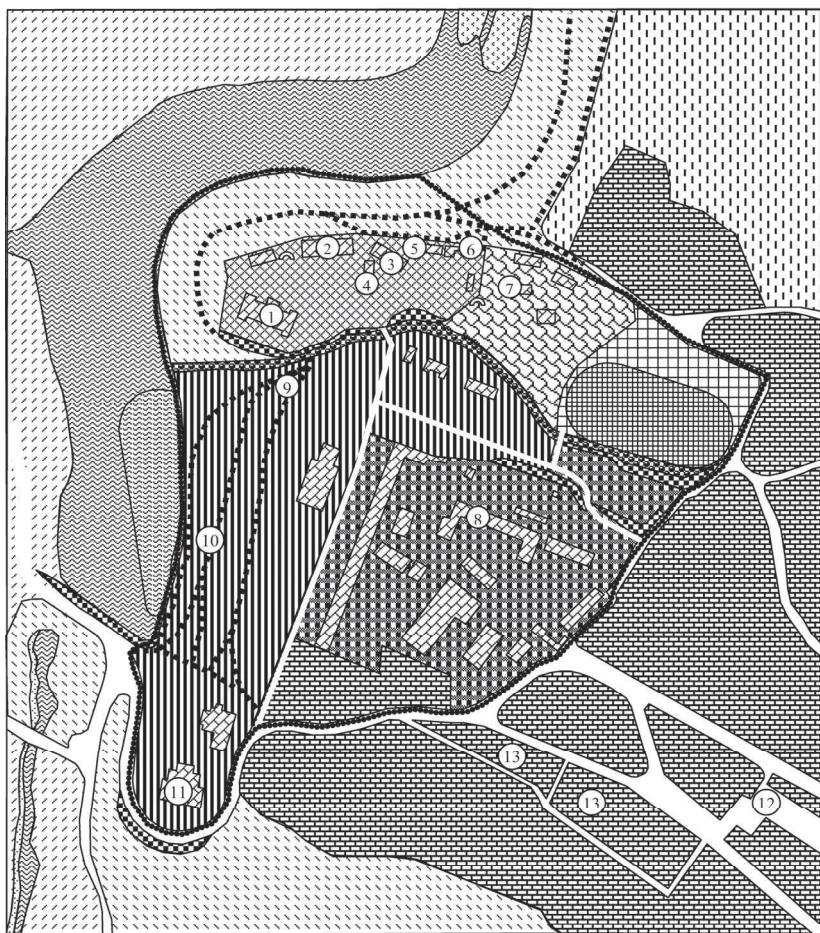

Рис. 6.10. Структура сучасних (2012) етнокультурних ландшафтів містечка Муровані Курилівці Вінницької області

Етнокультурні ландшафти садиби. *Схиловий тип місцевостей.* Урочища: 1 – пологий лесовий схил (5-7⁰), вкритий сірими опідзоленими ґрунтами під двором замку; 2 – пологий лесовий схил (5-7⁰), вкритий сірими опідзоленими ґрунтами під господарською територією; 3 – пологий лесовий схил (3-5⁰), вкритий сірими опідзоленими ґрунтами під фільварком; 4 – пологий лесовий схил (5-7⁰), вкритий

сірими опідзоленими ґрунтами під парковими насадженнями; 5 – круті схили (30⁰) та дно балки під різнотравними асоціаціями, чорною вільхою; 6 – круті схили (30-60⁰) під різнотравними асоціаціями; 7 – пологий лесовий схил (3⁰), вкритий сірими опідзоленими ґрунтами під різнотрав'ям (стадіон); 8 – пологий лесовий схил (3⁰), вкритий сірими опідзоленими ґрунтами під різнотравними асоціаціями.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Заплавно-русловий тип.* Урочища: 9 – річкове русло річки Жван, шириною 2-3 м, із заболоченим дном; 10 – ставок, глибиною 3-5 м, з мулистим дном; 11 – затоплений панський ставок, з мулистим дном; 12 – заболочена заплава з осоково-очеретяними асоціаціями.

Селитебні ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 13 – малоповерховий тип ландшафтів містечка Муровані Курилівці на пологому лесовому схилі.

Дорожні ландшафти. *Схиловий тип.* Ландшафтно-технічні системи: 14 – асфальтована дорога містечка Муровані Курилівці. Урочища: 15 – ґрунтові доріжки парку, шириною 1,5-2 м.

Лісові ландшафти. *Схиловий тип.* Урочища: 16 – лісокультурні ландшафти (граб звичайний, дуб черешчатий) на пологому лесовому схилі (5-7⁰), вкритому сірими опідзоленими ґрунтами; 17 – лісокультурні ландшафти (граб звичайний, дуб черешчатий, клен гостролистий) на сильно похилому лесовому схилі (15⁰), вкритому сірими опідзоленими слабо змитими ґрунтами; 18 – стінки (> 50⁰), складені лесоподібними породами, з сірими опідзоленими ґрунтами під насадженням грабу звичайного.

Сільськогосподарські ландшафти. Урочища: 19 – польові ландшафти на лесовому схилі, вкритими ясно-сірими лісовими ґрунтами під сільськогосподарськими угіддями.

Інші позначки. *Ландшафтно-технічні системи:* 20 – замок, господарські споруди фільварку; 21 – входи до пивниць втрачених пивниць; 22 – умовні позначки нумерації до споруд замку, господарської території, фільварку, містечка (1 – палац; 2 – будинок управителя; 3 – конюшня; 4 – флігель; 5 – возівня; 6 – каплиця; 7 – будинок садівника; 8 – конюшня; 9 – стіл; 10 – стілець; 11 – церква Різдва Пресвятої Богородиці; 12 – торговця; 13 – єврейський шtetл XVIII-XIX сторіч). *Межі:* 23 – садиби.

Серед інших регіональних парків Поділля, цікавих для заповідання етнокультурної спадщини, є Товтровий, «Мурафа», «Дністер». У межах кожного з парків знаходиться багато об'єктів етнокультурної спадщини у ландшафтах містечок, частина з яких уже заповідана, а частина вимагає детального аналізу, створення бази даних і подальшого заповідання.

Їх належне збереження може гарантувати тільки пристосування пам'яток до сучасних потреб. Наприклад, найпоширенішим способом збереження та використання фортифікаційних споруд, садибних і сакральньо-тафальних ландшафтів є їх музеєфікація. Але цей метод можна застосовувати лише до добре збережених етнокультурних ландшафтів, на той час як більшість з них дійшли до нас у вигляді руїн. Подібні пам'ятки практично не підлягають реконструкції й тому для них є лише один вид використання – музеєфікація, яка передбачає консервацію таких решток з внесенням до системи туристичних маршрутів.

6.3. Скансени як ретроспективна модель етнокультурного ландшафту

Етнокультурні артефакти можуть бути збережені для наступного покоління громадян у вигляді етнографічних реліквій – скансенів (музеїв під відкритим небом). Скансен є свого роду реальною моделлю

етнокультурного ландшафту або його компоненту з експонатами, перенесеними у середовище, подібне до того, у якому вони сформувались.

Розширивши рамки розуміння скансену, додамо, що до таких музеїв потрібно віднести не тільки артефакти сільських етнокультурних ландшафтів, а всі, пов'язані з матеріальною діяльністю етносів регіону. Тому автор цілком солідарний з Г. І. Денисиком, який пропонує взяти під охорону історико-географічні центри міст і містечок, сакральні об'єкти [300], що означає можливість створення скансенів і для архітектурних споруд містечок Поділля.

Питання, пов'язані з вивченням скансенів, формуванням експозицій за кордоном та в Україні, проаналізовані в працях 80-х років ХХ сторіччя [988], на початку ХХІ сторіччя [37, 281, 804]. О. Є. Афанасьєв вважає скансени репрезентантами регіональних типів природокористування, наголошуючи на їх етнічних особливостях [38].

Структура та функціонування скансенів. Скансени представлені пов'язаними ансамблями історичних будівель, які розкривають історію й етнокультуру регіону. Музеї під відкритим небом, як правило, створюються на основі етнічних критеріїв в поєднанні з об'єктами периферійної ресурсної зони сільських етнокультурних ландшафтів: садів, городів, фрагментів лісу тощо. Кожен скансен охоплює певну територію, зазвичай, вміщуючи кілька етнографічних або історико-культурних регіонів.

В Україні є 7 діючих скансенів, у Поділлі – відсутні, хоча планується їх створення в Тернополі та Кам'янці-Подільському [38]. Через фронтірність та різноманітність етнокультур у межах адміністративного Поділля відбувається дифузія артефактів півдня Волині, східної Галичини, північної Буковини та власне Поділля. Тому територіальний розподіл та кількість планованих скансенів може тільки зростати, охоплюючи головні частини історико-культурних країв.

Поява нових скансенів також зумовлена особливостями перенесення споруд та можливістю їх транспортування. Ці чинники впливають на формування музеїв під відкритим небом у великих містах або поблизу них, також необхідно зважати на ландшафту структуру перспективного скансену. До таких можливих осередків, крім згаданого Тернополя та Кам'янця-Подільського, пропонуємо створення у:

- м. Бучач Тернопільської області (репрезентація етнокультурних артефактів Західного Поділля);
- м. Ізяслав Хмельницької області (репрезентація етнокультурних артефактів південної частини Волині),
- м. Муровані Курилівці Вінницької області (репрезентація етнокультурних артефактів Поділля).

Вибір пропонованих музеїв під відкритим небом зумовлений не тільки регіональним розташуванням, а й багатою власною етнокультурною спадщиною, яка може використовуватись при створенні музею.

Залежно від презентованих етнокультурних артефактів скансени

можна поділити на:

- етнографічні парки – у них представлені будь-які пам'ятки етнічної архітектури та побуту;
- музеї села – пов'язані з реконструкцією традиційного сільського укладу, що передбачає повну презентацію автентичної етнокультури, розвитку сільського господарства;
- музеї народної архітектури та побуту – ілюструють різні типи народної архітектури з одного або кількох етнографічних регіонів;
- скансени археологічно-історичні – демонструють архітектуру оригінальних полікультурних ландшафтів, відновлених або на місці розкопок;
- скансени промислово-технічні – експонують пам'ятки техніки або давні промислові об'єкти.

Музеї під відкритим небом стали основою етнокультурного середовища, де крім автентичної сільської архітектури, у т.ч. подвірної забудови, сакрального і промислового будівництва, додаються природні особливості ландшафту. Вся експозиція дає відвідувачам унікальне комплексне сприйняття, надаючи не тільки унікальні когнітивні переваги, але і викликаючи власні рефлексії історико-культурної спадщини.

Скансени стають важливою ланкою між сучасними та автентичними регіональними традиціями, самотністю, культурою. Вони сприятимуть розумінню етнокультурної спадщини, усвідомленню людьми зв'язків між минулим та сьогоденням.

Скансени дозволяють популяризувати етнокультурне життя наших предків. Роль кожного музею під відкритим небом є формування знань, надання розваг і відпочинку. Туристи повинні почувати себе так, ніби вони проживають у реальному селі або містечку, серед будинків, які ненадовго покинули справжні господарі. Тому важливо не тільки зберегти самі об'єкти, але й усі компоненти етнокультурного ландшафту. У музеях під відкритим небом потрібно не тільки репрезентувати матеріальну культуру через експонати, але й проводити етнічні заходи: демонстрацію старовинних ремесел, дегустація вин, організацію музичних фестивалів. Музеї під відкритим небом є відмінним фоном для культурних та розважальних заходів, які відіграють значну роль у навчально-виховній діяльності культурно-освітніх установ.

Таким чином, скансен є однією з форм етнографічних музеїв, де представлена регіональна етнокультурна спадщина, яка може містити не тільки автентичні артефакти, а й інвазійну культурну спадщину. Тому сучасні скансени повинні розвиватись у трьох напрямках: а) «класичному» – як музей села; б) через збереження та репрезентацію спадщини анклавів (польських та чеських сіл, німецькі сільськогосподарських колоній, єврейські містечкових штетлів тощо); в) охорона архітектурних артефактів ландшафтів містечок.

Висновки до розділу 6

1. Туристичні якості сільських етнокультурних ландшафтів можна поділити на дві групи: а) натуральні і умовно-натуральні ландшафти, які є периферійними в сільському ландшафті; б) культурні ландшафти, представлені «ядром» сільського етнокультурного ландшафту.

2. Туризм у сільських етнокультурних ландшафтах має потенціал для покращення соціального життя всередині регіону або країни. Сільське населення, безсумнівно, візьме участь і буде корисним у наданні туристичних послуг, що одночасно сприятиме підвищенню самооцінки громадян, поглибленню відчуття відповідальності і турботи щодо регіональної етнокультури.

3. Особливою цінністю етнокультурних ландшафтів Поділля є «меморіальність» польських садіб, палацово-паркових комплексів, пов'язаних з відомими представниками локальної етнокультури. Садібні ландшафти відігравали значну роль у житті її власника, пов'язуючи його з малою Батьківщиною. Садібні ландшафти відбивали історію родини, а сакральні і тафальні ландшафти (садибна церква з спеціальним мавзолеєм) – історію роду [783, с. 374]. Фортифікаційні ландшафти мають не лише мистецьку та наукову цінність, оскільки відображають розвиток польського оборонного будівництва, а й історичне й історико-меморіальне значення.

4. Польські й українські садібні і бєлігеративні ландшафти регіону мають значний етнокультурний потенціал і можуть бути основою для створення історико-культурних й архітектурних заповідників, художніх і народних музеїв та скансенів.

Музеефікація замкових і садібних комплексів у містечках Поділля є найефективнішим методом збереження етнокультурної спадщини. Музеефікація дозволяє долучати етнокультурні пам'ятки до туристичних маршрутів. Роботи з музеефікації об'єктів польської та єврейської етнокультурної спадщини стимулюватимуть розвиток туризму в регіоні.

ПІСЛЯМОВА

Результатом вирішення поставленої наукової проблеми – розробки теоретичних та методологічних основ регіонального етнокультурного ландшафтознавства та їх апробації на прикладі модельного регіону Поділля – отримані теоретичні та науково-методологічні висновки.

1. Етнокультура є фундаментальним поняттям, яке поєднує простір, час та середовище в антропогенному ландшафті. Поняття етнокультури – ключове у предметі етнокультурного ландшафтознавства. Його трактування визначає сутність, географічну орієнтацію і перспективи прикладних досліджень. Географічне трактування етнокультури зумовлене такими концепціями: соціосферною, примордіалізму, господарсько-культурного типу. В сучасних уявленнях про етнокультуру і похідні від неї ландшафти виділяють аспекти: а) другої природи, орієнтованої на цілеспрямовану трансформацію ландшафтів (антропогенні ландшафти); б) природи як віддзеркалення етнічної різноманітності в ландшафтній сфері (етнокультурні ландшафти).

Етнокультурне ландшафтознавство є міждисциплінарним напрямом, яке формується на перетині антропогенного ландшафтознавства, історичної географії, етнології, урбаністики, регіоналістики, етнекології, що у свою чергу впливає на поняттєво-термінологічний апарат та методологічне поле досліджуваного напрямку.

Етнокультурний ландшафт може використовуватись як синонім культурного, який є формою самовираження етнокультур місцевих спільнот у конкретних умовах довкілля або ландшафтним комплексом, де відбувається взаємодія регіонального етнокультурного середовища й антропогенного ландшафту. Самостійного значення термін «етнокультурний ландшафт» набуває у випадках: а) при вивченні «неіндустріальних» етнічних спільнот; б) якщо необхідно підкреслити етнокультурний аспект ландшафту. Відмінність між антропогенним та етнокультурним ландшафтом спостерігається: а) у структурній організації, де відповідні натуральні ландшафти є місцезовитком етносу; б) у рівні пізнання, де в ландшафтно-технічній системі суспільний блок замінено на етнічний.

Для структури етнокультурного ландшафту характерне поєднання властивостей поліструктурності, центропериферійності, поліхронологічності та сакральності. Вони дозволяють виділити інваріант, зумовлений відповідними топічними, хоричними і хронологічними структурами і процесами. До компонентів топічної структури віднесено природний та етнокультурний шар; до хоричної – каркасні етнокультурні, сакральні і тафальні ландшафти; до хронологічної – страти, які формують етнохронотоп.

2. Етнокультурне ландшафтознавство – перспективний напрям реалізації ландшафтної концепції в антропогенному ландшафтознавстві. Предмет регіонального етнокультурного ландшафтознавства охоплює коло питань, пов'язаних з освоєнням ландшафтів регіону під впливом етносів.

Об'єктом є етнокультурний ландшафт як складне динамічне утворення з натуральних й антропогенних ландшафтів і вплив на них місцевої етнокультури. Результат їх взаємодії – формування етнокультурного регіону, який має єдину впорядковану (самоорганізовану) територію, гетерогенну за рядом ознак (клімат, рельєф, ґрунт тощо), де максимально проявляються культурні особливості етносу, особливо його взаємодія з ландшафтними комплексами.

Вивчення структури та функціонування етнокультурних ландшафтів відбувається через імплікативно-інверсійні зв'язки «регіонального» та «етнічного». Базовим поняттям регіонального етнокультурного ландшафтознавства виступає регіон, який, накопичуючи зміни в процесі етнічного природокористування, перетворюється в етнокультурний ландшафт регіонального рівня. Такі ландшафти співвідносяться з історико-етнографічними краями, геоісторичними регіонами. Їхні межі співпадають з ареалом проживання етносу (етносів), а структура визначається за співвідношенням натуральних й етнокультурних ландшафтів, послідовністю змін стратів етнохронотопу, специфічними рисами духовної і матеріальної культури, регіональною ідентичністю.

3. Особливості Поділля як етнокультурного регіону пов'язані: а) з контактним відносним положенням, що виражено у геоекотонному розташуванні «широколисті ліси – лісостеп»; б) зі сприятливим рельєфом для військових і мирних міграційних процесів; в) з різноманітністю природних ресурсів; г) із складною та контрастною структурою ландшафтних комплексів регіонального та локального рівнів. Для модельного регіону характерна внутрішня гетерогенність. Неоднорідність ландшафтів регіону стала вирішальним чинником для поліетнічного заселення, формування регіонального характеру і відповідних етнокультурних ландшафтів. Виділення етнокультурного ландшафту як регіону пов'язане з аналізом етнологічних особливостей території, його внутрішньою єдністю і цілісністю.

4. Етнокультурний ландшафт регіонального рівня за відповідними критеріями зумовлює формування відносно однорідного ядра і периферії (етнокультурних геоекотонів), які мають риси сусідніх регіонів. Поділля як геоекотон має дуальну властивість: з одного боку, виступає в ролі міжзонального етнокультурного континууму, з іншого – стрибкоподібного етнокультурного рубежу.

Фронтири у регіонах характеризуються єдністю етнокультурного середовища і його територіальної організації, зумовленою історико-географічною спільністю, подібністю етнокультурних ландшафтів і систем природокористування. Головною етнокультурною функцією фронтиру є поширення експансій у зовнішній простір, побічний ефект цього процесу – сприйняття культури зовнішнього простору. Тому фронтір можна розглядати як трансграничну географічну структуру, яка представлена частиною єдиного етнокультурного простору, розділеного державними кордонами та природними межами у різних стратах, що вміщують цілісні етноспільноти.

Поділля як етнокультурний фронтір є частиною культурно-цивілізаційного рубежу Європи та Азії, де відбувається взаємопроникнення і взаємодія фізико-географічних компонентів, формування ландшафтів перехідного (лісостепового) типу та етнокультур, які їх трансформують. Чинники виділення рубежу: геофізичний, палеогеографічний, геоморфологічний, кліматичний, гідрологічний, ґрунтовий, фітогеографічний, зоогеографічний, ландшафтний, етнологічний та історико-культурний.

5. Ландшафт – це умова виникнення етносу, його функціонування і динаміки. Етнокультура як цілісна динамічна система й географічна реальність складається з етнокультурного простору, наповненого етнокультурним змістом. Вона вміщує не тільки елементи етнокультури, але й елементи ландшафту, змінюється у просторі-часі, а також (як відкрита система) взаємодіє з іншими подібними системами. Формування етнокультурних ландшафтів зумовлене етнічним середовищем. Власне антропогенні ландшафти є фоновими стосовно впливу етносів. Вони акумулюють усі впливи й зміни попередніх і сучасних етнокультур. Ландшафтно-технічні системи представлені артефактами і реліктами, що характеризують етнокультуру як дискретне територіально-часове утворення – етнохронотоп. Кожний часовий зріз (страт) представлений відповідними етнокультурними ландшафтами.

Поняття стратифікації етнокультурного ландшафту (натурально-ландшафтного, доетнічного й етнічного стратів) необхідне при розробці теоретичних проблем етнокультурного ландшафтознавства, а також при вирішенні прикладних питань, пов'язаних зі збереженням етнокультурної спадщини регіону. Страт етнокультурного ландшафту фіксує його стійкий стан, що виражається у ландшафтних проявах етнокультури. Страти формують верхні шари етнокультурного ландшафту і визначають його сучасну структуру. У моделі етнохронотопу відмічено зв'язок між стратами і ландшафтами: натурально-ландшафтний страт – натуральний ландшафт, доетнічний страт – монокультурний (полікультурний) ландшафт, етнічний страт – етнокультурний ландшафт.

6. У загальнокультурному контексті процеси взаємодії у ланці «етнос – ландшафт» можна характеризувати двома моделями, які функціонують в антропогенних ландшафтах Поділля:

- а) взаємодія автентичних культур, що призвело до формування сільських етнокультурних і етнокультурних ландшафтів містечок (до 30-х років ХХ сторіччя);
- б) взаємодія місцевих етнокультур з переважанням міської індустріальної виражено у створенні сучасних міських селитебних ландшафтів, без поквартальної (етнічної) структури (30-і роки ХХ – початок ХХІ сторіччя).

У моноетнічному і поліетнічному стратах домінували сільські етнокультурні ландшафти, де кожний з типів мав специфічну ландшафтну структуру і відповідне природокористування: українські – фонові

сільськогосподарські, польські – садибні з фільварками, німецькі колонії, єврейські сільськогосподарські колонії та єврейські примістечкові господарства.

Формування етнокультурних ландшафтів містечок Поділля розпочався у середньовіччі (з X сторіччя), їх максимальний розвиток припадає на XVI-XIX сторіччя, втрата етнокультурної цілісності відбувається у 20-30-х роках XX сторіччя.

Найповніше етнокультурний вплив проявляється у ландшафтах містечок, що зумовлено мультинаціональним складом регіону. Виділення містечкового підкласу спричинено відмінностями від інших підкласів селитебних ландшафтів: а) перехідною структурою між міськими та сільськими ландшафтами; б) присутністю етносів, які впливають на ландшафтну структуру через власні культурні особливості; в) створенням поквартальної структури, кожній з яких відповідав певний етнос (єврейський штетл, українські квартали, вірменські колонії); г) переважанням ядра, навколо якого формувалось містечко; до них відносять литовські та польські фортифікаційні ландшафти та польські садиби.

Тісний зв'язок містечок з сільською культурою об'єктивно визначав традиційність і мінливість української культури. Попри значний вплив єврейської, польської, а пізніше – російської культур, у містечках регіону до початку XX сторіччя зберігались типові риси поквартальної забудови, з вираженою українською етнокультурою.

Для містечок XVI-XIX сторіч характерний перехідний тип селитебних ландшафтів, який можна назвати напівміським, що визначається домінуванням єврейської етнокультури, коли штетл мав характерні риси міського підкласу, а неєврейська частина – сільського.

У таких містечок простежується досить чітка (специфічна) ландшафтна структура, де ядром були сакральний (синагога) і промислово-селитебний малоповверховий (ринкова площа, склади, заїзди) типи ландшафтів. Для різних частин регіону також існує певна закономірність у типах етноландшафтної структури містечок: Західне Поділля (частково і Східне) – кільцевий і дисперсний, Східне Поділля – двополосний і поквартальний.

7. Ландшафтознавче вивчення сакральних ландшафтів полягає у тому, що вони визнаються першоосновою етнокультурного ландшафту, надбанням місцевої культури, що впливає на структуру етнохронотопу регіону.

Дослідницькі аспекти визначають трактування сакрального ландшафту, як такого, що поєднує матеріальне та духовне, визначені місця етнокультурного регіону, які мають ознаки взаємодії етносу і священного. Тому у моделі сакрального ландшафту виділено вертикальну складову – ієрофанну і територіальну – ієротопічну. Серед виділених категорій ієротопії, які пов'язані з еволюцією етнокультурного ландшафту, є такі: сакральне і профанне, сакральний і релігійний простір, священне місце і сакральний ландшафт.

Методологічною основою класифікації сакральних ландшафтів є ландшафтознавчий, історико-культурний і конфесійно-релігійний підходи, які у модельному регіоні дозволили виділити два підкласи: політеїстичний

і монотеїстичний з відповідними ландшафтними варіантами. Клас сакральних ландшафтів частково належить до антропогенних, частково – до натуральних (варіанти язичницького підкласу).

В ієротопії сакральних ландшафтів простежується ландшафтна диференціація. Політеїстичні і християнські приурочені до вододільних та схилих місцевостей, іудейські – переважно до надзаплавно-терасових.

Еволюція сакральних ландшафтів пов'язана з діяльністю етносів, яка призводить до сакралізації (мирна колонізація) або десакралізації (профанізація), що зумовлено впливом етнокультури (військова колонізація), природних процесів (катастрофи, епідемії). Для кожного страту характерний свій «візерунок» священних місць, сакральних і профанних ландшафтів.

У гуманістичній групі антропогенних ландшафтів виділено клас тафальних ландшафтів, який є індикатором поширення регіональних етнокультур доетнічного й етнічного стратів. У класі виокремлено два підкласи: могильників і мегалітів з відповідними варіантами. Тафальний ландшафт є маркером доетнічного страту, що дозволяє визначити межі етнокультурного ландшафту.

Сакральні і тафальні ландшафти – це генетично споріднені класи ландшафтів, тому щодо них може вживатися термін «сакральньо-тафальні», це виправдано їх спільним походженням, функціональним призначенням та територіальним розташуванням.

8. Етнокультурні ландшафти є одним з об'єктів етнокультурного туризму. Їх збереження сприятиме розвитку цього туристичного напрямку, а також збереженню або підсиленню природних переваг ландшафту. Таким чином, етнокультурні ландшафти зберігатимуть біорізноманітність, створюватимуть підґрунтя для гармонійного поєднання природоохоронної і освітньої діяльності з можливістю ознайомлення з історико-культурною спадщиною регіону.

Музеєфікація історико-культурних артефактів сіл і містечок регіону сприяє перетворенню етнокультурної спадщини на туристичний продукт, що призводить до зацікавленості у збереженні пам'яток, збільшує кількість відвідувачів. Проблема музеєфікації, реставрації і заповідання спадщини Поділля пов'язані з особливостями розташування етнокультурних артефактів (переважно у селах і містечках), де значна кількість об'єктів знаходиться у віддалених, важко доступних місцях і не відповідає умовам екскурсійного обслуговування. Виникає можливість для створення нових туристичних маршрутів, які охоплювали б більшість пам'яток етнокультурної спадщини регіону, незалежно від їх розташування і стану збереженості.

Для консервації і музеєфікації етнокультурних ландшафтів містечок регіону доцільно формувати мережу регіональних ландшафтних парків на основі вже існуючої системи; для охорони сільських етнокультурних ландшафтів необхідне створення скансенів. Це дозволить розвинути індустрію етнокультурного туризму в економічно відсталих регіонах, одночасно зберігаючи надбання історико-культурної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авербух, С. Деражня: история, люди, события / С. Авербух, И. Крайzman // «Штетл» як феномен єврейської історії : зб. наук. пр. за матеріалами IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи», (30 серпня – 3 вересня 1998 р.). – К., 1999. – С. 118-122.
2. Аверкиєва, Ю. П. История теоретической мысли в американской географии / Ю. П. Аверкиева. – М. : Издательство «Наука», 1979. – 289 с.
3. Агасієв, І. К. Деякі питання історіографії німецьких колоній на Волині / І. К. Агасієв // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доп. та повідом. 2-ї регіональної «Велика Волинь» і 6-ї обласної іст.-краєзн. конференції. – Луцьк, 1992. – С. 70–73.
4. Агонц, С. Г. География четырех сторон света: Азии, Европы, Африки и Америки / Степанос Гювер Агонц. – Ч. II. Европа. Т. II. – Венеция, 1802. – С. 144-147.
5. Алаев, Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
6. Александренков, Э. Г. Диффузионизм в зарубежной западной географии / Э. Г. Александренков // Концепции зарубежной этнологии. Критические этюды. – М. : Издательство «Наука», 1976. – С. 26-67.
7. Алексеев, В. П. Этногенез / В. П. Алексеев. – М. : Высшая школа, 1986. – 176 с.
8. Аленицин, В. Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / В. Аленицин. – С.-Петербург, 1884. – 112 с.
9. Андрианов, Б. В. Закономерности географической среды и хозяйственно-культурная дифференциация народов мира / Б. В. Андрианов // Этническая экология: теория и практика. – М. : Наука, 1991. – С. 149-171.
10. Андрианов, Б. В. Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования / Б. В. Андрианов, Н. Н. Чебоксаров // Советская этнография. – 1972. – № 2. – С. 3-16.
11. Андрушків, Б. Некрополі Тернопільщини, або Про що розповідають мовчазні могили. Бібліотечка: Некрополі України (Тернопільська область) / Богдан Андрушків. – Тернопіль : Підручники і посібники, 1998. – 96 с.
12. Андрушко, І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації / Ігор Андрушко // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам.-Под. : Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 29-31.
13. Анненков, В. В. География и культурология / В. В. Анненков // Изв. РАН. Сер. геогр. – 1998. – № 4. – С. 134-136.
14. Анонім. Историко-статистическое описание прихода и церкви предградия г. Винницы Педекь и приписной деревни Тяжиловь / Анонім // Подольские епархіальныя ведомости. – 1869. – № 7. – С. 294-303.
15. Антонович, В. Грановщина (Эпизод из истории Брацлавской Украины) / В. Антонович // Киевская старина. – Т. XX. Январь, февраль и мартъ. – К., 1888. – С. 74-93.
16. Антонович, В. Изъ археологической экскурсии. Село Кальникъ и его памятники старины / В. Антонович // Киевская старина. – Т. XVIII. Июнь, июль. – К., 1887. – С. 761-765.

17. Аристов, Н. Промышленность Древней Руси / Н. Аристов. – Санктпетербург, 1866. – 324 с.
18. Арманд, Д. Л. Нам и внукам. Изд. 2-е / Д. Л. Арманд. – М.: Мысль, 1966. – 252 с.
19. Арсеньева, Е. И. Культурные ландшафты Русского Севера и возможности развития эколого-культурного туризма: на примере Кенозерского национального парка : диссертация ... кандидата культурологии : 24.00.01 / Арсеньева Елена Ивановна. – Саранск, 2008. – 181 с. : ил. РГБ ОД, 61:08-24/40.
20. Артюх, В. С. Язичество та раннє християнство стародавньої Галичини / Вадим Артюх. – Львів : СПОЛОМ, 2006. – 200 с., з іл.
21. Арутюнов, С. А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие / С. А. Арутюнов. – М., 1989. – С. 49.
22. Арутюнов, С. А. Проблемы типологического исследования механизмов жизнеобеспечения в этнической культуре / С. А. Арутюнов, Ю. И. Мкртумян // Типология основных элементов традиционной культуры. – М., 1984. – С. 19-34.
23. Археологический съездъ въ Кіеве // Кіевская старина. – 1899. – Т. LXXVII. – С. 113.
24. Археология : учебник / Под редакцией академика РАН В. Л. Янина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2006. – 608 с.
25. Археология Украинской ССР. Т. 2. Скифо-сарматская и античная археология. – К. : Наукова думка, 1986. – 592 с.
26. Археологія Української РСР. Т. 3. Ранньослов'янський та давньоруський періоди. – К. : Наук. думка, 1975. – 504 с.
27. Архивъ Юго-Западной России издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевском, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе. – Ч. VIII. – Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России. – К. : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1886. – 778 с.
28. Архітектура малих міст Галичини та Поділля в ХІХ – на поч. ХХ ст. // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 6. – Листопад-грудень. – С. 48-54.
29. Архітектурні та природні пам'ятки України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/reestr/index.php>. – Назва з екрану.
30. Архітектурно-ландшафтний комплекс помістя в м. Муровані Курилівці Вінницької області. Територія комплексу. Історико-архітектурний опорний план. Проект зон охорони. – Т. II. – Книга I. – Б.в. – 1996.
31. Атаманенко, В. Б. Типологія приватних міст Волині другої половини ХVІ ст. (на основі факторного аналізу) / В. Б. Атаманенко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Серія: історичні науки. – 2009. – № 13. – С. 120-132.
32. Атаманенко, В. Фільваркові комплекси (двори) південно-східної Волині першої половини ХVІІ ст. / Віктор Атаманенко // Масток. Науково-краснознавчий збірник. Випуск 1 : матеріали науково-краснознавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 87-95.
33. Атлас народонаселения западно-русского края по исповеданиям [Карти] / М-во внутренних дел; авт. П. Н. Бапошков, [сост. А. Ф. Ригтих]. – 1:1 680 000 ; 40 верст в дюйме, 1 : 630 000 ; 15 верст в дюйме, 1:840 000; 20 верст в дюйме и др. – СПб. : Тип. и литогр. В. Веллинга, 1863. – 1 апл. (15 л.) : цв., стат. табл., текст, помета ; 71x93 см.
34. Атлас Подольской губернии. Историческое объяснение планов и рисунков атласа Подольской губернии, составленное губернатором К. Я. Флиге в 1842 г. // Журнал Министерства внутренних дел. – Санкт-Петербург, 1843. – Часть I. – С. 1-3; Часть

35. Атлас України й сумежних країв [Карти] / Під загальною редакцією д-ра Володимира Кубійовича. – Львів : Український видавничий інститут у Львові, 1937. – 66 с.
36. Афанасьєв-Чужбинській, А. С. Поездка вь южную Россію. Очерки Днестра / А. С. Афанасьєв-Чужбинській. – СПб. : Изданіе книгопродавца А. Ф. Базунова, 1863. – 438 с.
37. Афанасьєв, О. Є. Скансени України як важливий туристичний ресурс / О. Є. Афанасьєв, Є. В. Бурлака, Ю. М. Маркіна // Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луганськ, 6-7 травня 2009 р.). – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 80-84.
38. Афанасьєв, О. Є. Історико-географічний аналіз регіонального природокористування: теорія, методологія, практика : монографія / О. Є. Афанасьєв. – Тернопіль : Видавництво «Кроку», 2012. – 550 с.
39. Афтаназі, Р. Садібні ансамблі Старосинявщини / Р. Афтаназі, Б. О. Пажимський // Поляки на Хмельниччині : Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 471-480.
40. Багмет, М. Німецькі поселення – «біла пляма» в історії України / М. Багмет, В. Погорелов // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ-Миколаїв, 2006. – С. 34-42. – (Серія «Україна: історія і сучасність», випуск 1).
41. Баженов, Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. : Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов; [НАН України; Інститут історії України та ін.]. – Хмельницький : Доля, 1995. – 255 с.
42. Баженов, Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. Історіографія, біобібліографія, матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
43. Баженов, Л. В. Польське населення Поділля й Південно-східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців ХІХ-ХХ ст. / Л. В. Баженов // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 31-42.
44. Баженов, О. Л. Історія та культура Середнього Подністрів'я ІХ-ХІІІ століть : монографія / О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2009. – 304 с.
45. Бакланов, П. Я. Географические границы и трансграничные географические структуры / П. Я. Бакланов // Проблемы устойчивого использования трансграничных территорий : материалы международной конференции : [под редакцией П. Я. Бакланова, С. С. Ганзей]. – Владивосток : ТИГ ДВО РАН, 2006. – С. 4-5.
46. Бакланов, П. Я. Трансграничные геосистемы: теоретические аспекты исследования / П. Я. Бакланов, С. С. Ганзей // Проблемы устойчивого использования трансграничных территорий : Материалы Международной конференции : [под редакцией П. Я. Бакланова, С. С. Ганзей]. – Владивосток : ТИГ ДВО РАН, 2006. – С. 9-10.
47. Бакланов, П. Я. Трансграничные территории: проблемы устойчивого природопользования / П. Я. Бакланов, С. С. Ганзей. – Владивосток : Дальнаука, 2008. – 216 с.
48. Балух, В. Фільварки пізньосередньовічної Польщі / В. Балух. – Чернівці : Золоті літаври, 1999. – 378 с.

49. Балушок, В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етніонімія / В. Г. Балушок. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2008. – 304 с. : іл. – Рез. парал. англ.
50. Баран, В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. – («Україна крізь віки», Т. 3).
51. Баранніков, О. П. Українські цигани / О. П. Баранніков ; [ВАН: Етнографічна комісія. – Кабінет нацменшин]. – К., 1931. – 59 с.
52. Баранович, А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А. И. Баранович. – М. : Издательство АН СССР, 1955. – 179 с.
53. Баранович, Ол. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / Ол. Баранович. – К. : Укрполіграфоб'єднання, 1930. – 156 с.
54. Баранский, Н. Н. Рецензия на книгу С. Ф. Маркхэма «Климат и энергия наций» / Н. Н. Баранский // Избранные труды. Научные принципы географии. – М. : Мысль, 1980. – С. 167-172.
55. Бармак, М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції / М. В. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
56. Батюшков, П. Н. Волынь. Историческія судьбы Юго-Западнаго края. Съ 2-мя хромолитографіями и 69-ю гравюрами / П. Н. Батюшков. – С.-Петербургъ : Типографія Товарищества «Общественная польза», 1888. – 288 с.
57. Батюшков, П. Н. Подолія. Историческое описаніе. Съ одной хромолитографіей, 2-мя фототипіями, 46-ю гравюрами и 2-мя картами / П. Н. Батюшков. – С.-Петербургъ : Типографія Товарищества «Общественная польза», 1891. – 264 с.
58. Бачинський, О. Історія храмів міста Хмільника в розвитку релігійного життя Поділля / Олексій Бачинський // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне»: [до 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору]. – Вінниця, 2008. – С. 343-349.
59. Бекерсдорф // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль : ВАТ ТВПК «Збруч», 2004. – Т. 1. А – Й. – С. 99.
60. Беленький, И. Л. Роль географического фактора в отечественном историческом процессе: аналитический обзор / И. Л. Беленький; [РАН; Институт научной информации по общественным наукам. Фундаментальная библиотека. Отдел научно-библиографической информации / В.М. Шевырин (отв. ред.)]. – М., 2000. – С. 69-70.
61. Белик, А. А. Культурная (социальная) антропология : учебное пособие. – М. : РГГУ, 2009. – 613 с.
62. Белова, О. Сакральное пространство на фоне поликультурного ландшафта / Ольга Белова // Сакральная география в славянской и еврейской культурной традиции : сборник статей. – Академическая серия. Выпуск 22. – М. : Центр «Сэфер», 2008. – С. 208-224.
63. Белокуров, А. А. Традиционный культурный ландшафт: структура, факторы формирования и развития : диссертация ... кандидата философских наук : 24.00.01 / Белокуров Александр Александрович. – Барнаул, 2007. – 150 с. : ил. РГБ ОД, 61 07-9/798.
64. Берг, Л. С. География / Л. С. Берг // БСЭ. – М. : Акционерное общество «Советская энциклопедия», 1929. – Т. 15. Гейльбронн–Германия. – С. 254–264.
65. Берг, Л. С. Ландшафтно-географические зоны СССР. Ч. 1. / Л. С. Берг. – М.; Л. : Сельхозгиз, 1931. – 401 с.

66. Берг, Л. С. Номогенез / Л. С. Берг. – Прага, 1922. – С. 180-181.
67. Берг, Л. С. Предмет и задачи географии / Л. С. Берг // Изв. РГО. – 1915. – Т. 51. – Вып. 9. – С. 354.
68. Бердник, О. Альтернативна еволюція / Олесь Бердник. – К. : Тріада-А, 2007. – 576 с. : портр. – (Всесвіт Олесь Бердника).
69. Бережанський замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Бережанський_замок. – Назва з екрану.
70. Бергенсонъ, В. А. По югу России. Сельскохозяйственные очерки, наблюдения и заметки / В. А. Бергенсонъ. – Выпуск III. – Одесса : «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1900. – 117 с.
71. Бессонова, С. С. Український лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація / С. С. Бессонова // Археологія. – № 1. – 1999. – С. 148-160.
72. Бжезовська, Н. В. Історико-географічні особливості формування мережі населених місць Поділля в період Х-XX століть / Н. В. Бжезовська // Сучасні проблеми архітектури та містобудування : науково-технічний збірник. – Випуск 4. – К. : КНУБА, 1999. – С. 55-61.
73. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. – Вінниця : Державна друкарня ім. Леніна, 1930. – 68 с.
74. Бируля, О. Ріка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії / О. Бируля. – Вінниця, 1928. – С. 20-21.
75. Білецька, О. В. Єврейське населення на Поділлі в другій половині XIV – першій половині XV ст. / О. В. Білецька // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції : [ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відповід. редактор) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіном, 2007. – С. 235-243.
76. Білецька, О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області : монографія / Ольга Білецька. – Одеса : Астропринт, 2004. – 416 с.
77. Білінський, М. Вінницький замок. Історичний нарис з доби 16-18 століть / М. Білінський. – Вінниця : Філія Всенародної бібліотеки України, 1926. – 18 с.
78. Біченков, В. Г. З історії виникнення німецьких колоній на Волині у XIX ст. / Д. С. Біченков, В. Г. Гром // Велика Волинь. Минувле й сучасне : матеріали міжнарод. наук. краєзн. конференції. – Хмельницький, 1994. – С. 539-541.
79. Блїй, Г. де. Географія: світи, регіони, концепти / Г. де Блїй, Пітер Муллер ; [пер. з англ. ; передмова та розділ «Україна» О. Шабля]. – К. : Либідь, 2004. – 740 с. ; іл.
80. Богданов, Д. В. Культурные ландшафты долины северо-западного Памира и возможности их преобразования / Д. В. Богданов // Вопросы географии, 1951. – М. : Мысль, 1951. – Сб. 24. – С. 300-321.
81. Богораз-Тан, В. Г. Распространение культуры на Земле. Основы этногеографии. [С десятью этногеографическими картами] / В. Г. Богораз-Тан; [предисловие С. И. Ковалева]. – М., Л. : Государственное издательство «Типография Печатный двор», 1928. – 315 с.
82. Божевільний, В. В. Соціально-етнічний склад населення Подільської губернії в першій половині XIX століття / В. В. Божевільний // Поляки на Хмельниччині : Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 138-142.
83. Бойко, О. Синагога як невід'ємний урбаністичний елемент містечка [Електронний ресурс] / Оксана Бойко // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – Число 48. – 2007 / Режим доступу до журн.:

<http://www.ji.lviv.ua/n48texts/bojko1.htm>. – Назва з екрану.

84. Бойко, Х. Вплив етнічної структури міст на зміни їх планування в ХІХ столітті / Х. Бойко // Вісник ДУ «Львівська політехніка». Архітектура. – № 358. – Львів, 1998. – С. 126-133.
85. Бойко, Х. С. Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці ХVІІІ – на початку ХХ століть : автореф. дис... канд. архітектури : 18.00.01 / Христина Степанівна Бойко ; [Національний ун-т «Львівська політехніка»]. – Львів, 2000. – 19 с. – укр.
86. Бокль, Г. Природа та цивілізація (витяг з «Історії цивілізації в Англії») / Г. Бокль. – Кам'янець на Поділлі : Дністер, 1919. – 81 с.
87. Болтрик, Ю. В. Дослідження Северинівського городища на Поділлі / Ю. В. Болтрик, М. Ігначек, Л. Оледзкі // Археологічні дослідження в Україні. 2009. – К. : Інститут археології НАН, 2010. – С. 36-37.
88. Бондаренко, Г. Поняття «Поділля» в історичних часі та просторі / Григорій Бондаренко // Краєзнавство : Науково-популярний журнал. – 1999. – № 1-4. – С. 8-9.
89. Боплан, Гийом Левассер де. Описание Украины / Гийом Левассер де Боплан; [пер. с фр. З. П. Борисюк; ред. перевода А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко]. – М. : Древнехранилище, 2004. – 576 с., илл.
90. Борисова, О. В. Историко-географічна вивченість Поділля / О. В. Борисова // Исторична географія: початок ХХІ сторіччя. – Вінниця, 2007. – С. 188-195.
91. Боровой, С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт. По архивным материалам / С. Я. Боровой. – М. : Издание М. и С. Сабашниковых, 1928. – С. 58-59, 66-67, 166-167, 170-171.
92. Браверман-Горбач, Ф. Штетл – пространство и время с еврейским лицом / Ф. Браверманн-Горбач // «Штетл» як феномен єврейської історії : зб. наук. пр. Матеріали ІV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи», 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 23-29.
93. Бродель, Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, ХV-ХVІІІ вв. / Ф. Бродель. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1: Структуры повседневности. – С. 222-224.
94. Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 411 с.
95. Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей; [послеслов. Н. Я. Бромлей]. Изд. 2-е, доп. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 440 с.
96. Брук, С. И. О предметах и задачах этногеографии / С. И. Брук, В. И. Козлов, М. Г. Левин // Советская этнография. – 1963. – № 1. – С. 11-25.
97. Бруцкусь, Б. Еврейські земледельські колонії / Б. Бруцкусь // Еврейській мирь. – 1909. – Июль. – С. 11, 16, 30.
98. Брянцева, Т. П. Характерні риси розвитку міст Поділля у ХVІІІ ст. / Т. П. Брянцева // Вісник Київського університету. Серія: історія. – 1974. – № 16. – С. 97-104.
99. Бубній, П. Зарваницький духовний центр / П. Бубній // Тернопільський енциклопедичний словник / Передмова Геннадія Яворського. – Тернопіль : ВАТ ТВПК «Збруч», 2004. – Т. 1. А – Й. – С. 619-620.
100. Бубнова, А. Р. Самоорганизация традиционного сельского этнокультурного ландшафта Среднего Поволжья : дис. ... канд. геогр. наук : 25.00.24 / Бубнова Азима Рашидовна. – Москва, 2007. – 215 с.
101. Будкевич, С. Польша. Военно-географический и военно-статистический очерк / С. Будкевич. – М. : Высший Военный Редакционный Совет, 1924. – С. 156-157.

102. Булашев, Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. – К. : Фірма «Довіра», 1992. – 416 с.
103. Бунге, В. Теоретическая география / В. Бунге. – М. : Прогресс, 1967. – 279 с.
104. Буравський, О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. А. Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.; іл.
105. Бурдо, Н. Сакральний світ Трипільської цивілізації / Наталія Бурдо. – К., 2005. – 306 с.
106. Буровский, А. М. Сакральные ландшафты: попытка классификации / А. М. Буровский // Homo Eurasicus: в сакральных ландшафтах древности : материалы научно-практической конференции с международным участием, 26 октября 2011 года; [ответственный редактор д-р исторических наук, профессор Е. А. Окладникова]. – СПб, 2010 / Режим доступа: <http://homo.eurasicus.land.ru/sbornik2010/burovsky.htm>. – Назва з екрану.
107. Бурячок, А. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) / А. Бурячок // Відродження. – 1994. – № 12. – С. 67-70.
108. Вампилова, Л. Б. Практическое значение метода регионального историко-географического анализа / Л. Б. Вампилова // Историческая география теория и практика : сборник научных статей по материалам II Международной конференции Санкт-Петербург, 15-18 апреля 2004 г. – Санкт-Петербург : РГГМУ, 2004. – С. 5-11.
109. Вампилова, Л. Б. Региональный историко-географический анализ. Система методов исследования в исторической географии: монография / Л. Б. Вампилова. – Кн. 2. – СПб. : ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2008. – 148 с.
110. Варзар, І. Етнічна антропологія / І. Варзар // Етнонаціональний розвиток України. – К., 1993. – С. 164-165.
111. Василевській, А. Современная Галиция / А. Василевській. – С.-Петербург : Тип. Т-ва «Народная польза, 1900. – С. 88, 97.
112. Василенкова-Полонська, Н. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (з студій над історією колонізації) / Н. Василенкова-Полонська // Збірник праць єврейської історично-археологічної комісії. – Т. II. – К., 1929. – С. 87-89.
113. Васильчук, В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII - початок XXI ст.): монографія / В. М. Васильчук. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
114. Веденин, Ю. А. Введение в проблему культурно-ландшафтного районирования / Ю. А. Веденин // Культурный ландшафт как объект наследия. – М. : Институт Наследия; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – С. 335–337.
115. Веденин, Ю. А. Искусство как один из факторов формирования культурного ландшафта / Ю. А. Веденин // Известия АН СССР. Серия географическая. – 1988. – №1. – С. 49.
116. Веденин, Ю. А. Культурные ландшафты как категория наследия / Ю. А. Веденин, М. Е. Кулешова // Культурный ландшафт как объект наследия. – М. : Институт Наследия; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – С. 13–36.
117. Веденин, Ю. А. Новые подходы к сохранению и использованию культурного и природного наследия в России / Ю. А. Веденин, П. М. Шульгин // Известия Академии Наук. – Сер. геогр. – № 3. – 1992. – С. 90–99.
118. Веденин, Ю. А. Очерки по географии искусства / Ю. А. Веденин. – М. : Российский научно-исследовательский институт культурного и природного наследия, 1997. – 224 с.; с илл. – Библиогр. : с. 215-222.
119. Веденин, Ю. А. Проблемы сохранения и развития культурного ландшафта в

- староосвоєних районах країни / Ю. А. Веденін, Е. В. Середина // Географічні проблеми інтенсифікації господарства в староосвоєних районах. – М., 1988. – С. 74.
120. Вейцблит, І. Деражня: сучасне єврейське містечко / І. Вейцблит. – М.-Л. : Державне видавництво, 1929. – 119 с.
 121. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
 122. Вендров, З. По єврейським колоніям : очерк / З. Вендров. – Х., 1927. – 80 с.
 123. Веприк, Н. П. Методичні основи регіональних досліджень етнічної складової природокористування в ландшафтах / Н. П. Веприк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 25-30.
 124. Веприк, Н. П. Мікротопоніми як джерело історико-ландшафтознавчих досліджень (на прикладі Північної Буковини) / Н. П. Веприк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2001. – Вип. 2. – С. 49-54.
 125. Вера. Етнос. Нація. Релігійний компонент етнічного свідомості / [Ред. кол.: М. П. Мчедлов (отв. ред.), Ю. А. Гаврилов, В. В. Горбунов і др.]. – М. : Культурна революція, 2007. – 368 с.
 126. Верменич, Я. В. Містечко / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України. Т. 6. Ла-Мі. – К. : Науково-виробниче підприємство «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2009. – С. 750.
 127. Верменич, Я. В. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання / Я. В. Верменич, В. І. Дмитрук, С. І. Архипова. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 140 с.
 128. Верменич, Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
 129. Верменич, Я. Геокультурний підхід в історичній регіоналістиці та суспільній географії / Ярослава Верменич // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 12. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2012. – С. 27-41.
 130. Верменич, Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір / Ярослава Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей; [головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич]. – Вип. 6. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 67-90.
 131. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К. : Типографія Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. – 1115 с.
 132. Винниця // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. – СПб. : Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгауза-Ефронъ, 1912. – Т. 5. – С. 608.
 133. Винокур, І. С. Археологічні культури і етнос (по матеріалам юго-запада СРСР) / І. С. Винокур // Тез. докл. і сообщ. спільної школи-семинара «Етнокультурні процеси в кінці I тис. до н.е. – першої половини I тис. н.е.». – Ужгород, 1985. – С. 11.
 134. Винокур, І. Літописний Полонний (до 1000-ліття міста) / Іон Винокур // Київська старовина. – 1999. – № 1. – Січень-лютий. – С. 33-39.

135. Винокур, І. С. Археологія України : підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І. С. Винокур, Д. Я. Телегін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. – 480 с. : іл.
136. Винокур, І. С. Давньоруська Бакога / І. С. Винокур // Культура Поділля: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф. – Хмельницький, 1993. – С. 129-130.
137. Винокур, І. С. Історія і культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-IV ст. н.е. / І. С. Винокур. – К. : Наукова думка, 1971. – 180 с.
138. Винокур, І. С. Історія лісостепового Подністров'я та південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя / І. С. Винокур. – К.-Одеса : Вища школа, 1985. – 125 с.
139. Вирський, Д. Опис Українських земель у «Polonia» Шимона Стравольського (1632) / Дмитро Вирський // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. – № 10. – С. 46-63.
140. Вирський, Д. Україна в перших «полоніях» (країнознавчі видання Я. А. Красінського та М. Кромера про українські землі) / Дмитро Вирський // Регіональна історія України. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 2. – С. 201-214.
141. Відейко, М. Ю. Причини виникнення і розвитку трипільських протоміст / М. Ю. Відейко // Археологія. – № 4. – 1998. – С. 145-151.
142. Вінниця : Історичний нарис. – Вінниця : Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1964. – С. 66-67.
143. Вінниця, її околиці та Вінницька округа. Ч. 1. – Культура та природа. Провідник екскурсанта, проїжджаючого та красзнавця. – Вінниця, 1927. – 33 с.
144. Вінницький гостинець // Енциклопедія історії України : Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; [НАН України. Інститут історії України]. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 567.
145. Вірменські колонії в Україні 16-18 століть // Енциклопедія історії України : в 5 т. : [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 1. : А-В. – 2003. – С. 572-574.
146. Владимирській-Буданов, М. Передвиження южно-русского населення вь эпоху Богдана Хмельницького / М. Владимирській-Буданов // Киевская старина. Т. XXII. – К., 1888. – С. 79-116.
147. Вовк, Х. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1928. – 354 с., іл.
148. Водотика, Т. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики / Тетяна Водотика // Регіональна історія України. Збірник наукових статей; головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. – Вип. 6. – К. : Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 101-114.
149. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-мъ Отделении Департамента Генерального Штаба . – Томъ X. Часть 2. Подольская губернія. – Санктпетербургъ : Въ типографіи Департамента Генеральнаго Штаба, 1849. – 282 с.; Томъ X. Часть 3. Волынская губернія. – Санктпетербургъ : Въ типографіи Департамента Генеральнаго Штаба, 1849. – 158 с.
150. Военно-Топографические карты Российской империи масштаба 3 версты в дюйме (1:126000), 1860 [Карты]. – Ряд XVI. – Лист 6. – г. Подольской и обл. Бессарабской.
151. Возняк, Т. Тернопільські євреї / Тарас Возняк // Незалежний культурологічний часопис «Ї». 21 рік видання. – Число 63. – 2010. – С. 136-145.

152. Возняк, Т. Феномен міста / Тарас Возняк. – Л. : Культурологічний часопис «Ї», 2009. – 290 с.
153. Возняк, Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник / Тарас Возняк. – Л. : Культурологічний часопис «Ї», 2010. – 444 с.
154. Возрождение городов через культуру / Чарльз Лэндри, Лесли Грин, Франсуа Матарассо, Франко Бьянчини. – СПб. : Издательство «Нотабене», 2000. – 87 с.
155. Войтович, В. Генеалогія богів давньої України / Валерій Войтович. – Рівне : Видавець Валерій Войтович, 2007. – 556 с. : іл.
156. Воловик, В. М. Аналіз концепцій культурного ландшафту в американській та європейській географії / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 166-175.
157. Воловик, В. М. Вірменські культурні ландшафти містечок Поділля / В. М. Воловик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. – Тернопіль : СМП «Тайп». – № 1 (Випуск 29). – 2011. – С. 11-16.
158. Воловик, В. М. Географічне трактування концепції етнокультури / В. М. Воловик // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ГП «Едельвейс і К», 2010. – С. 18-23.
159. Воловик, В. М. Географічне трактування концепції культури / В. М. Воловик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. – Тернопіль : СМП «Тайп». – № 2 (Випуск 28). – 2010. – С. 45-52.
160. Воловик, В. М. До питання класифікації тафальних ландшафтів / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : географія. – Вінниця, 2001. – Вип. I. – С. 99-110.
161. Воловик, В. М. Дорожні ландшафти Поділля у другій половині XIX – початку XX століть / В. М. Воловик, О. М. Вальчук // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. – Випуск 10 (2). – С. 43-47.
162. Воловик, В. М. Дослідження етноландшафтів Поділля у XVI-XVII сторіччях / В. М. Воловик // Матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Географія та екологія: наука та освіта», 26-27 квітня 2012 р., Умань, Україна. – Умань : Видавець «Сочинський», 2012. – С. 38-41.
163. Воловик, В. М. Етногеокультурологічні дослідження Поділля у XX-XXI сторіччях / В. М. Воловик, А. В. Гудзевич // Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук. Основні наукові проблеми та перспективи дослідження : збірник наукових праць ВДПУ. – Вип. 8 (13). – Вінниця, 2011. – С. 11-13.
164. Воловик, В. М. Етногеохронотоп: до постановки питання / В. М. Воловик // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. 612-613 : Географія. – С. 13-16.
165. Воловик, В. М. Етнокультурне ландшафтознавство / В. М. Воловик // Матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Географія та екологія: наука та освіта», (15-16 квітня 2010 р., Умань, Україна). – Умань, 2010. – С. 23-25.
166. Воловик, В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля : монографія / В. М. Воловик. – Вінниця : ВНТУ, 2011. – 270 с., іл.
167. Воловик, В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля / В. М. Воловик // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И.

- Вернадського. Научный журнал. Серия «География». Спецвыпуск по материалам конференции «Мир современной географии». – Том 24 (63). – № 2. Часть 3. – Симферополь : Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, 2011. – С. 109-114.
168. Воловик, В. М. Етнокультурні особливості господарського використання середньої течії Дністра у XIX – початку XX сторіч / В. М. Воловик // Середнє Придністров'я / За ред. Г. І. Денисика. – Вінниця : Видавництво «Теза», 2007. – С. 232-236.
 169. Воловик, В. М. Етноландшафтний регіон: окремі підходи до вивчення / В. М. Воловик // Феномен ландшафту: частини-ціле-все. Філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій : збірник наукових праць. – К. : Б.в., 2004. – С. 71-73.
 170. Воловик, В. М. Єврейські землеробські колонії Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2004. – Вип. 7. – С. 37-46.
 171. Воловик, В. М. Єврейські примістечкові господарства Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2005. – Вип. 8. – С. 126-130.
 172. Воловик, В. М. Збереження етнокультурних ландшафтів містечок Поділля / В. М. Воловик // Охорона довкілля та проблеми збалансованого природокористування : матеріали міжнародної конференції, проведеної 10-11 травня 2011 р. – Кам'янець-Подільський : Мошинський, 2011. – С. 124-126.
 173. Воловик, В. М. Історико-культурні особливості освоєння печер / В. М. Воловик // Середнє Придністров'я. – Вінниця : Видавництво «Теза», 2007. – С. 236-243.
 174. Воловик, В. М. Історико-культурні ресурси перспективного регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя» як об'єкта екомережі агросфери Східного Поділля / В. М. Воловик, О. В. Мудрак // Аграрні вісті. – 2008. – № 1. – С. 31-33.
 175. Воловик, В. М. Історія дослідження польської етнокультури у містечках Поділля / В. М. Воловик // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2011. – Випуск 23. – С. 32-36.
 176. Воловик, В. М. Історія формування етноландшафтів містечок Поділля / В. М. Воловик // Теоретичні, регіональні, прикладні напрями розвитку антропогенної географії та геології : матеріали Третьої міжнародної наукової конференції. – Кривий Ріг : Видавництво ПП «Видавничий дім», 2011. – С. 25-30.
 177. Воловик, В. М. Колонізація як фактор формування етноландшафтів Поділля / В. М. Воловик // Україна: географічні проблеми сталого розвитку : зб. наук. праць. – В 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії, 2004. – Т. 2. – С. 283-285.
 178. Воловик, В. М. Конвіксії селитєбних ландшафтів / В. М. Воловик // Історична географія: початок XXI сторіччя. – Вінниця, 2007. – С. 136-138.
 179. Воловик, В. М. Концепції етнокультурного ландшафту як регіону / В. М. Воловик // Географія та туризм : наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2012. – Вип. 20. – С. 269-275.
 180. Воловик, В. М. Концепція культурного ландшафту у руській географії / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 21. – С. 29-37.
 181. Воловик, В. М. Ландшафт – основа розвитку етносу / В. М. Воловик // Наукові

- записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2001. – Вип. 2. – С. 53-57.
182. Воловик, В. М. Ландшафт: культурний versus етнокультурний / В. М. Воловик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль : Видавництво ТНПУ. – № 2 (Випуск 26). – 2009. – С. 28-34.
 183. Воловик, В. М. Ландшафтна самоорганізація етносу / В. М. Воловик // Теоретичні, регіональні, прикладні напрями розвитку антропогенної географії та ландшафтознавства : матеріали II Міжнародної наукової конференції (м. Кривий Ріг, 5-8 жовтня 2005 р.). – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2005. – С. 31-34.
 184. Воловик, В. М. Ландшафтна структура «штетлів» Поділля / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 48-56.
 185. Воловик, В. М. Ландшафтний фактор формування етнокультурного середовища регіону / В. М. Воловик // Географія та туризм : наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2012. – Вип. 17. – С. 274-279.
 186. Воловик, В. М. Містечко як культурний ландшафт / В. М. Воловик, Г. С. Хасцький // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць : [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 50-54.
 187. Воловик, В. М. Місце ландшафтної концепції в культурній географії / В. М. Воловик, А. В. Гудзевич // Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук. Основні наукові проблеми та перспективи дослідження : збірник наукових праць ВДПУ. – Вип. 6 (11). – Вінниця, 2010. – С. 11-13.
 188. Воловик, В. М. Поділля як етнокультурний регіон / В. М. Воловик // Фізична географія та геоморфологія. – К. : ВГЛ Обрії, 2005. – Вип. 48. – С. 217-221.
 189. Воловик, В. М. Принципи і методи досліджень культурних ландшафтів / В. М. Воловик, А. В. Воловик // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць : [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 45-50.
 190. Воловик, В. М. Регіон Поділля як геоекотон / В. М. Воловик // Еволюція та антропогенізація ландшафтів передгірських і гірських територій : матеріали міжнар. наук. конф., (31 трав. – 2 черв. 2012 р.). – Чернівці : Букрек, 2012. – С. 53-54.
 191. Воловик, В. М. Сільські культурні ландшафти руських старообрядців / В. М. Воловик // Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук. Основні наукові проблеми та перспективи дослідження : збірник наукових праць ВДПУ ; [відп. ред. А. В. Гудзевич]. – Вип. 9 (14). – Вінниця, 2012. – С. 14-16.
 192. Воловик, В. М. Тафальні ландшафти / В. М. Воловик // Ландшафти і сучасність : збірник наукових праць. – Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 197-199.
 193. Воловик, В. М. Тафальні ландшафти кладовищ / В. М. Воловик // Географія та туризм : наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2012. – Вип. 22. – С. 282-290.
 194. Воловик, В. М. Територіальні особливості єврейських тафальних ландшафтів Поділля / В. М. Воловик // Антропогенні географія й ландшафтознавство в XX і XXI століттях : збірник наукових праць. – Вінниця-Воронеж. – Вінниця : Гіпаніс, 2003. – С. 123-126.
 195. Воловик, В. М. Тріада життя (біосфера, етносфера, ноосфера) : навчальний посібник / В. М. Воловик. – Вінниця : Велес, 2003. – 120 с.
 196. Воловик, В. М. Туризм у сільських культурних ландшафтах: визначення, чинники розвитку / В. М. Воловик // Вісник інституту педагогічної освіти. Серія географічна. Випуск 1 (2012) : матеріали четвертої Міжнародної науково-практичної конференції

- «Еко- і агротуризм: перспективи розвитку на регіональному та локальному рівнях», (м. Рівне, Україна, 29-30 березня 2012 р.) / Редкол.: А. С. Дем'янчук (голов. ред.) та ін. – Рівне : Червінко А. В., 2012. – С. 254-259.
197. Воловик, В. М. Українські сільські культурні ландшафти / В. М. Воловик // Географія та туризм : наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2011. – Вип. 16. – С. 277-283.
198. Воловик, В. М. Формування польських культурних ландшафтів містечок Поділля / В. М. Воловик // Географія та туризм : наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2011. – Вип. 15. – С. 242-248.
199. Воловик, В. М. Формування селитебних ландшафтів Могилева-Подільського під впливом єврейської культури / В. М. Воловик, А. В. Воловик // Третя Могилів-Подільська науково-красознавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський : Оіом, 2009. – С. 356-361.
200. Воловик, В. М. Функціональне зонування регіонального ландшафтної парку «Середнє Побужжя» / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 15. – С. 91-98.
201. Воловик, В. Н. Охрана этнокультурных ландшафтов местечек Подолья / В. Н. Воловик // Культура восточнославянского приграничья: история и современность : материалы Международной молодежной конференции. – Воронеж : ИПЦ «Научная книга», 2012. – С. 75-77.
202. Воловик, В. Н. Подходы к определению этнокультурного ландшафта / В. Н. Воловик // Человек, природа, общество. Актуальные проблемы : материалы Международной молодежной конференции. – Воронеж : ИПЦ «Научная книга», 2012. – С. 19-21.
203. Воловик, В. Н. Формирование тафальных ландшафтов под влиянием этнокультуры / В. М. Воловик // Теоретические и прикладные аспекты оптимизации и рациональной организации ландшафтов : материалы II региональной конференции, посвященной памяти профессора Ф. Н. Милькова 17-19 мая 2001 г. – Воронеж, 2001. – С. 36-37.
204. Воловик, В. Н. Этнокультурные ландшафты местечек Подолья / В. Н. Воловик // Воспроизводство, мониторинг и охрана природных, природно-антропогенных и антропогенных ландшафтов : материалы международной молодежной научной школы 14-15 июня 2012 г. / Под ред. М. В. Драпалюка ; М-во образования и науки РФ, ФГБОУ ВПО «ВГЛГА». – Воронеж, 2012. – С. 320-324.
205. Вологодцев, И. К. Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев. – К. : Господарство України, 1930. – 205 с.
206. Волошин, Ю. Російські старообрядці на території Подільської губернії у першій половині XIX ст. / Ю. Волошин // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2001. – Т. 5 (7). – С. 173-179.
207. Ворончук, І. Фільварок на Хмельниччині в першій половині XVII ст. (за матеріалами інвентаря волинських маєтків князів Острозьких 1620 р.) / І. Ворончук // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.) : [Інститут історії України НАНУ]. – Хмельницький, 1999. – С. 87-99.
208. Воропай, Л. И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии / Л. И. Воропай, М. Н. Куница. – Черновцы : ЧГУ, 1982. – 90 с.

209. Въ Подолиі назадъ тому два съ половиною века (Изъ записокъ путешественника половины XVII в.) // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1897. – № 37-38. – С. 977-984.
210. Гавришук, А. П. З історії містечок Дунаєвеччини / А. П. Гавришук // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К. : Рідний край, 1997. – С. 52-54.
211. Гайда, М. Оборонні замки Західного Поділля / Микола Гайда // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р. – Кам.-Под. : Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 28-29.
212. Галичина, Буковина, Угорская Русь. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». Съ рисунками въ тексте и картой Галичины, Буковины и Угорской Руси, исполненной въ краскахъ. Изданіе второе, дополненное. – М. : Задруга, 1915. – 281 с.
213. Гальчак, С. Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / С. Д. Гальчак. – Вінниця : Книга-Вега, 2005. – 224 с.
214. Ганелин, Р. Ш. Проблемы историографии евреев в России. Вторая половина XIX – первая четверть XX ст. / Р. Ш. Ганелин, В. Е. Кельнер // Евреи в России. Исторические очерки. – Москва - Иерусалим, 1994. – С. 34-36.
215. Гаук, А. Святинища сучасних неоязичників в Україні / Антон Гаук // Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. – Випуск 27. – К. : УНІСЕРВ, 2008. – С. 157-160.
216. Гафурова, О. В. Сільська поселенська мережа: поняття, склад, проблеми формування / О. В. Гафурова // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2010. – Вип. 156. – С. 52.
217. Гваньїні, О. Хроніка європейської Сармації / Олександр Гваньїні; [упорядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мицика] – К. : Вид. дім «Кісво-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.
218. Гельстон, И. Синагога – ядро пространственной структуры еврейского местечка / И. Гельстон // «Штетл» як феномен єврейської історії : зб. наук. пр. матеріали IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 232-239.
219. Генинг, В. Ф. Объект и предмет науки в археологии / В. Ф. Генинг. – К. : Наукова думка, 1983. – 220 с.
220. Генинг, В. Ф. Этнический процесс в первобытности. Опыт исследования закономерности зарождения и раннего развития этноса : учебное пособие / Владимир Федорович Генинг. – Свердловск : Типография изд-ва «Уральский рабочий», 1970. – 127 с.
221. Генинг, В. Ф. Концепція «культури» в археологічному знанні (з історії питання) / В. Ф. Генинг // Археологія. – № 1. – 1992. – С. 4-16.
222. Географической атласъ Россійской Имперіи, царства Польскаго и великаго княжества Финляндскаго [Карти]. Расположенный по губерніямъ на двухъ языкахъ съ означеніемъ въ оныхъ городоувъ, местечекъ, сель, деревень и всехъ примечательныхъ мествъ; почтовыхъ и большихъ проезжихъ дорогъ, станцій и разстоянія между оными, и прочими селеніями въ верстахъ и миляхъ. На 70 листахъ съ генеральною картою и Таблицею разстоянія верствъ по почтовымъ дорогамъ между знатнейшими городами. Сочинень по новейшимъ и достовернымъ сведеніямъ, въ пользу обучающихся Россійской географіи и для составленія дорожниковъ путешественникамъ, Служащимъ въ Военно-

- топографическомъ Депю, Свиты Его Императорскаго Величества по квартирмейстерской части Подполковникомъ Пядышевемъ, 1821 года. – 70 с.
223. Географія для першої кляси середніх шкіл. Написав Юліан Левицький. – У Львові : З друкарні наукового Товариства імені Шевченка, 1911. – С. 72.
 224. Географія українських і суміжних земель. – К. : Обереги, 2005. – Т. 1. : Загальна географія. – С. 340, 355.
 225. Герасименко, Т. И. Ландшафтный фактор формирования этнокультурной среды / Т. И. Герасименко, И. Ю. Гладкий // Вестник ОГУ. – 2005. – № 2. – С. 108-112.
 226. Герасименко, Т. И. Этнокультурное развитие трансграничных регионов / Татьяна Ильинична Герасименко; автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора географических наук; специальность 25.00.24 – экономическая, социальная и политическая география. – Санкт-Петербург, 2005. – 41 с.
 227. Герберштейн и его историко-географическія известія о Россіи. Сочиненіе Е. Замысловскаго. Съ приложеніемъ матеріаловъ для историко-географическаго атласа Россіи XVI в. – С.-Петербургъ : Типографія брат. Пантелеевыхъ, 1884. – 563 с.
 228. Геринович, В. Основи географії. Для вжитку 3 і 4 кляси / В. Геринович. – Кам'янець на Поділля : Друкарня Т-ва «Дністер», 1920. – С. 46.
 229. Гессень, Ю. О жизни евреевъ въ Россіи: Записка въ Государственную Думу / Ю. Гессень. – СПб., 1906. – С. 10, 35.
 230. Геттнер, А. География. Ее история, сущность и методы / А. Геттнер. – Л.; М. : ГИ, 1930. – 416 с.
 231. Гилберт, М. Атлас по истории еврейского народа [Электронный ресурс] / М. Гилберт. – Б. в., 1998 / Режим доступа: http://www.krelib.com/vsemirnaja_istorija/11803
 232. Гинда, В. Украина туземная / Владимир Гинда // Корреспондент. – 13 мая 2011. – С. 62-64.
 233. Гірник, Г. О. Планування, забудова та архітектура м. Проскурова в XV - I чверті ХХ ст. / Г. О. Гірник // Культура Поділля: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф. – Хмельницький, 1993. – С. 9-11.
 234. Гріництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії) / Г. Гайко, В. Білецький, Т. Мікось, Я. Хмура. – Донецьк : УКЦентр, Донецьке відділення НТШ, «Редакція Гірничої енциклопедії», 2009. – С. 74-76.
 235. Гладких, М. И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических областей позднего палеолита / М. И. Гладких // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 112-117.
 236. Глушко, М. Етнографічне районування української Галичини ХІХ – початку ХХ ст. / Михайло Глушко // Галичина : Етнічна історія: тематичний збірник статей. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 46-80.
 237. Голд, Дж. Психология и география : Основы поведенческой географии. – М. : Прогресс, 1990. – 304 с.
 238. Гольдельман, М. Евреи в этнической истории Хозарии / М. Гольдельман // Вестник Еврейского университета в Москве. – № 1 (8). – 1995. – С. 67.
 239. Гордуновський, О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. / О. М. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 61-71.
 240. Горизонтов, Л. Е. Украина в зеркале регионалистики / Л. Е. Горизонтов // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 3-13.
 241. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен : монографический

сборник. – М. : ОГИ, 2001. – 560 с. (Серия ОГИ / Полит.ру).

242. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия / Ред. совет: Т. В. Белова (пред.) [и др.]. – Мн. : Беларуская Энцыклапедыя імя Пятруся Броўкі, 2009. – 312 с. : ил.
243. Городскія поселенія въ Россійской имперіи. Томъ четвертый. – С.-Петербургъ : Въ типографіи К. Вульфа, 1864. – С. 1-131.
244. Городъ и деревня въ Европейской Россіи. Очеркъ по экономической географіи съ 16 картами и картограммами Веніамина Семенова-Тянь-Шанскаго, Помощника Председательствующаго Отделенія Физической Географіи Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. (Читанъ въ соединенномъ засѣденіи Отделеній Статистики, Физической и Математической Географіи И. Р. Г. О. 23 февраля 1910 г.). – С.-Петербургъ : Типографія В. Ф. Киршбаума, д. М-ва Финансовъ, на Дворц. площ., 1910. – 212 с.
245. Горохов, П. І. Архітектурні пам'ятки Зінькова / П. І. Горохов // Віньковеччина: історія і сучасність. Тези науково-практич. конференції, 25 вересня 1993 р. (до 500-річчя Віньковець): тези доповідей та повідомлень. – Віньківці, 1993. – С. 23-25.
246. Гохман, В. М. Общественная география: ее сущность, структура / В. М. Гохман // Вопр. географии. – М. : Моск. фил. геогр. общ-ва СССР, 1984. – Сб. 122/123. – С. 57-64.
247. Грабовецкий, В. В. Армянские поселения на западноукраинских землях / В. В. Грабовецкий // ИСД. – Вып. I. – 1961. – С. 92-109.
248. Греков, Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. Книга первая / Б. Д. Греков ; [издание второе исправленное и дополненное]. – М. : Издательство академии наук СССР, 1952. – 535 с.
249. Григ, Д. Районы, модели и классы / Д. Григ // Модели в географии. – М. : Прогресс, 1971. – С. 175–211.
250. Григорев-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис / Григорев-Наш. – Кам'янець-Подільський : Видавництво Подільської губернської народної управи, 1918. – 80 с.
251. Григорян, В. Р. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Р. Григорян. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1980. – 291 с.
252. Григорьев, Ал. А. Природные святыни Северо-Запада Европейской России – национальное достояние русского народа / Ал. А. Григорьев // Сб. Образы пространства. – СПб. : Изд-во СПбГТУ, 2000. – С. 114-120.
253. Гриценко, А. А. Влияние политических и ландшафтных границ на региональную идентичность в российско-украинском порубежье / Диссертация ... кандидата географических наук : 25.00.24 / Гриценко Антон Алексеевич. – Москва, 2010. – 158 с. : ил.
254. Гродзинський, М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія. У 2-х т. / М. Д. Гродзинський. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т. 1. – С. 14-15, 18-20; Т. 2. – С. 78-126.
255. Громов, Г. Г. Сельхозтехника и этнические традиции / Г. Г. Громов // Советская этнография. – 1976. – № 3. – С. 98-113.
256. Гроссул-Толстой, П. Судостроение и торговля на Днестре / П. Гроссул-Толстой. – СПб., 1875. – С. 8-9.
257. Грушевський, М. Южнорусські господарські замки в половині XVI века. Историко-статистическій очеркъ / М. Грушевський // Университетскія известія. – Год тридцатый. – № 2. – Февраль. – К. : Типографія Императорскаго университета Св. Владимира, 1890. – С. 1-33.

258. Грушевський, М. С. Барське староство : Історичні нариси (XV-XVIII ст.) / М. С. Грушевський. – Львів : «МІСІОНЕР», 1996. – 624 с.
259. Грушевський, М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 5. – 1994. – 704 с.
260. Гудзевич, А. В. Природно-заповідна Вінниччина / А. В. Гудзевич. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2002. – С. 14.
261. Гудзевич, А. В. Просторово-часова організація сучасних ландшафтів: теорія і практика : монографія / А. В. Гудзевич. – Вінниця : Віндрук, 2012. – 434 с.
262. Гудченко, З. С. Некоторые особенности архитектуры местечек Украины (конец XVIII – начало XX вв.) / З. С. Гудченко // Советская этнография. – 1978. – № 5. – С. 109-118.
263. Гульдмань, В. К. Памятники старины в Подоліи (Матеріали для складання археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдмань. – Каменец-Подольський : Типографія Подольського губернского правління, 1901. – 469 с.
264. Гульдмань, В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии / В. К. Гульдмань. – Каменец-Подольський : Типографія Подольського губернского правління, 1898. – 362 с.
265. Гульдмань, В. Населенные места Подольской Губернии : Алфавитный перечень населенных пунктов с указанием справочных о них сведений / В. Гульдмань. – Издание Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольський : Типография Подольского Губернского Правления, 1893. – 634 с.
266. Гуменюк, А. О. Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60-90-х роках XIX ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці історичного факультету. Т. I. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 106-117.
267. Гуменюк, А. О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60-90-х роках XIX ст. / А. О. Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2001. – Т. 5 (7). – С. 189-194.
268. Гуменюк, А. О. Польське населення міст Подільської губернії на межі XIX-XX ст. (1897-1904 рр.) / А. О. Гуменюк // Поляки на Хмельничині : Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). Інститут історії України НАНУ. – Хмельницький, 1999. – С. 236-239.
269. Гумилев, Л. Н. Заметки последнего евразийца / Л. Н. Гумилев // Наше наследие. – 1991. – № 3. – С. 19-24.
270. Гумилев, Л. Н. Открытие Хазарии / Л. Н. Гумилев. – М., 1996. – С. 524.
271. Гумилев, Л. Н. По поводу предмета исторической географии / Л. Н. Гумилев. – Л. : Вестник ЛГУ, 1965. – Т. 18. – Вып. 3. – С. 112-120.
272. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 560 с. – (Серия «Историческая библиотека»).
273. Гумилев, Л. Н. Этноландшафтные регионы Евразии за исторический период / Л. Н. Гумилев // Доклады на ежегодных чтениях памяти Л. С. Берга, VIII-XIV. – Л., 1968. – С. 118-134.
274. Гумилев, Л. Н. Этносфера: история людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – СПб. : ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2002. – 576 с. – (Серия «Веги истории»).
275. Гуслистий, К. Нариси з історії України. Випуск II. Україна під Литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) / К. Гуслистий. – К. :

Видавництво Академії наук УРСР, 1939. – 195 с.

276. Гуслистий, К. Нариси з історії України. Випуск III. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-і роки XVI – 30-і роки XVII століття) / К. Гуслистий. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1941. – 188 с.
277. Д. Н. Р. О сельскихъ кладбищахъ / Д. Н. Р. // Подольскія епархиальныя ведомости. – 1899. – № 5. – С. 101-106.
278. Даниленко, В. Н. Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы / В. Н. Даниленко. – К. : Издательство «Наукова думка», 1974. – 260 с.
279. Даниленко, В. Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование / В. Н. Даниленко. – К. : Издательство «Наукова думка», 1969. – 176 с.
280. Данилюк, А. Г. Традиційне житлово-господарське будівництво на західному Поділлі / А. Г. Данилюк // Подільська старовина : зб. наук. праць. – Вінниця, 1993. – С. 395-400.
281. Данилюк, А. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку / Архип Данилюк. – Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2006. – 104 с.
282. Дараган, М. Н. Пространственное изучение Немировского городища / М. Н. Дараган, С. Н. Разумов, Н. И. Снытко, К. М. Бондарь, И. В. Вершило // Археологічні дослідження в Україні. 2009. – К. : Інститут археології НАН, 2010. – С. 113-115.
283. Дашевская, О. Евреи Подольской губернии по материалам журнала «Вестник общества распространения просвещения между евреями России» / О. Дашевская // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции, памятники, находки : сб. науч. тр. – СПб., 1994. – С. 129.
284. Дашкевич, Я. «Німецька карта» проти України / Я. Дашкевич // Україна вчора і нині. – К., 1993. – С. 143–150.
285. Дашкевич, Я. Р. Поділля: виникнення і значення назви / Я. Р. Дашкевич // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-60.
286. Дашкевич, Я. Р. Армянская колония в Каменец-Подольске в 50-60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559-1567 гг. как исторический и юридический источник) / Я. Р. Дашкевич // Документи на половецком языке XVI в. – М., 1967. – С. 65-96.
287. Дашкевич, Я. Р. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV-XVIII вв.) / Я. Р. Дашкевич, Е. Триярский // РВН. – 1987. – № 2. – С. 63-85.
288. Дашкевич, Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков : Историографический очерк / Я. Р. Дашкевич. – Ереван : Изд-во Академии наук Армянской ССР, 1962. – 176 с.
289. Дашкевич, Я. Р. Розселення вірменів на Україні в XI-XVIII ст. / Я. Р. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 150-181.
290. Денисик, Г. І. «Сат» – велике село / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Подільські Товтри ; [за заг. ред. Григорія Денисика]. – Вінниця : ПП «Видавництво «Тезис», 2005. – С. 72-84. – («Земля Подільська»).
291. Денисик, Г. І. Антропогенне ландшафтознавство : навчальний посібник. Частина I. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г. І. Денисик. – Вінниця : ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 336 с.
292. Денисик, Г. І. Антропогенні ландшафти Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Наукові записки

- Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 18. – С. 66-75.
293. Денисик, Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України : монографія / Г. І. Денисик. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с. іл., карти.
294. Денисик, Г. І. Антропогенні ландшафти річища та заплави Південного Бугу : [монографія] / Г. І. Денисик, О. Д. Лаврик. – Вінниця : ПП «ГД Едельвейс і К», 2012. – 210 с.
295. Денисик, Г. І. Дорожні ландшафти Поділля : [монографія] / Г. І. Денисик, О. М. Вальчук. – Вінниця : ПП «Видавництво «Теза», 2005. – 178 с. : іл. – («Антропогенні ландшафти Поділля»).
296. Денисик, Г. І. Історико-культурні ландшафти Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку / Г. І. Денисик, В. М. Воловик, І. В. Кравцова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 17. – С. 50-60.
297. Денисик, Г. І. Культурний ландшафт: загальні ознаки / Г. І. Денисик // Культурний ландшафт: теорія і практика : збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 3-4.
298. Денисик, Г. І. Лісополе України : [монографія] / Г. І. Денисик. – Вінниця : ПП «Видавництво «Тезис», 2001. – 284 с., іл.
299. Денисик, Г. І. Містечко-курорт Хмільник / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Географія, краєзнавство, туризм. – 2000. – № 23. – С. 8-9.
300. Денисик, Г. І. Нариси з антропогенного ландшафтознавства : навчальний посібник / Г. І. Денисик, В. М. Воловик. – Вінниця : ГПАНІС, 2001. – 171 с., іл., карти.
301. Денисик, Г. І. Поділля у геопросторі України та Європи / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Поділля у контексті української історії. – Вінниця : ВДПУ, 2001. – С. 158-160.
302. Денисик, Г. І. Природа і ландшафти Печеро-Стрільчинецького ландшафтно-рекреаційного парку / Г. І. Денисик, В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 16. – С. 15-24.
303. Денисик, Г. І. Природнича географія Поділля / Г. І. Денисик. – Вінниця : ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с. іл., карти.
304. Денисик, Г. І. Рекреаційні ландшафти Поділля : [монографія] / Г. І. Денисик, В. М. Воловик. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2009. – С. 80-109.
305. Денисик, Г. І. Сільські ландшафти Поділля : [монографія] / Г. І. Денисик, А. Г. Кізюн. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2012. – 201 с. : іл. – («Антропогенні ландшафти Поділля»).
306. Дергачев, В. А. Концепция маргинальной комплиментарности / В. А. Дергачев ; [под. ред. Чемова А.И.]. – Одесса, 1995. – 48 с.
307. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-200 Вінницький повітовий предводитель дворянства. оп. 1. Спр. 148, л. 15-28, 468.
308. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-200 Вінницький повітовий предводитель дворянства. оп. 1. Спр. 904, л. 2-77.
309. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 8. План м. Бершаді, 1913 р., 1 арк.
310. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів,

- земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 15. План м. Брацлава, 1913 р., 1 арк.
311. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 30. План м. Гайсин, 1913 р., 1 арк.
312. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 37. План земель Гуньського фільварку Брацлавського повіту, 1840 р., 1 арк.
313. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 48. План Зарудинецького фільварку Брацлавського повіту, 1840 р., 1 арк.
314. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 71. План земель фільварку Луганського фольварку с. Луки Брацлавського повіту, 1845 р., 1 арк.
315. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 76. План м. Могилева, 1913 р., 1 арк.
316. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 90. План базарної площі у м. Немирові, 1 арк.
317. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. 1759-1916 рр. оп. 1. Спр. 101. План м. Ольгополя, 1913 р., 1 арк.
318. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. 1759-1916 рр. оп. 1. Спр. 105. План м. Печара, 1862 р., 1 арк.
319. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 110. План земель Рачанського фільварку Брацлавського повіту, 1840 р., 1 арк.
320. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 166. План м. Гайсина, 1798 р., 1 арк.
321. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-896 Карти і плани населених пунктів, земельних ділянок і будівельних об'єктів Вінниччини. оп. 1, Спр. 168. План м. Цекинівка, 1798 р., 1 арк.
322. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-2700 Вінницький облвиконком. оп. 6. Спр. 1103. л. 32.
323. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-435 оп. 1. Спр. 38. л. 79-81.
324. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-489 оп. 1. Спр. 298. л. 16.
325. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-489 оп. 1. Спр. 868. л. 479-480.
326. Дерев'яні храми України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://derev.org.ua/>.
327. Дерев'яні церкви в Україні. – Торонто : Видавництво «Ми і світ», 1954. – 48 с.
328. Джаман, В. О. Національна структура населення етноконтактних зон : монографія / В. О. Джаман, І. І. Косташук. – Чернівці : Чернівецький нац. у-т, 2009. – 288 с.
329. Дністряньська, Н. Проблеми понятійно-термінологічного означення селищ міського типу як окремої категорії міських поселень / Н. Дністряньська // Вісник

- Львівського університету. Серія: географічна. – 2009. – Вип. 36. – С. 122-126.
330. Довганюк, І. Архітектура церков східного обряду / Ігор Довганюк. – Львів, 1994. – С. 7-35.
331. Долгов, В. В. Представления об обществе в картине мира населения Древней Руси XI-XIII вв. / Диссертация ... доктора исторических наук : 07.00.02 / Долгов Вадим Викторович. – Ижевск, 2008. – 616 с.
332. Доронович, М. Предградье г. Каменца-Подольского Русские Фольварки до XIX века / М. Доронович // Подольские епархиальные ведомости. – 1883. – № 9. – С. 180-190; № 10. – С. 211-218.
333. Дорош, І. Землеволодіння української шляхти на Брацлавщині з кінця XIV до середини XVII ст. / Ірина Дорош // Подільська старовина : науковий збірник. До 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею. – Вінниця, 2003. – С. 65-82.
334. Дорош, І. Лядова – перлина Подністров'я (природнича та історико-культурологічна пам'ятка) / Ірина Дорош, Тетяна Мельник // Подільська старовина : науковий збірник. До 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею. – Вінниця, 2003. – С. 103-116.
335. Доценко, В. Товариство землеоблаштування єврейських трудящих у 20-30-і роки ХХ ст. / В. Доценко // Київська старовина. – 2006. – № 3. – С. 115-122.
336. Драгоманов, М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае / М. П. Драгоманов // Политическая сочинения. Томъ I. Центр и окраины. – М. : Типография Т-ва И. Д. Сытина. – С. 217-267.
337. Древнейшие государства Восточной Европы / Ин-т всеобщей истории РАН. – 2009 : Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен / Отв. ред. тома Т. Н. Джаксон; отв. ред. сер. Е. А. Мельникова. – М. : Индрик, 2010. – 496 с., ил.
338. Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1990 г. – М. : Наука, 1991. – 240 с.
339. Дугин, А. Г. Евразийский триумф / А. Г. Дугин // Континент Евразия. – М. : Аграф, 1997. – С. 433-454.
340. Дугин, А. Г. Основы геополитики / А. Г. Дугин. – М. : Арктогея-центр, 2000. – 928 с.
341. Дурновцев, В. И. На путях к экологической истории России (историографические наблюдения) / В. И. Дурновцев // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве : материалы XIII междунар. науч. конф. Москва, 27-29 янв. 2011 г. / редкол.: М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др., [Рос. гос. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Каф. источниковедения и вспомогат. ист. дисциплин]. – М. : РГГУ, 2011. – С. 45-59.
342. Дымшиц, В. Два путешествия по одной дороге / В. Дымшиц // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки : сб. науч. тр. – СПб., 1994. – С. 6-14.
343. Дяченко, Д. Будова села / Д. Дяченко. – Харків : Червоний шлях, 1924. – 92 с. : рис.
344. Евреи земледельцы // Вестник Западной России. Историко-литературный журнал. – Книжка XII. – Том IV. – Вильна : В Типографии Губернского правления, 1869. – С. 321-327.
345. Еврейские земледельческие колонии // Брокгауз и Ефронь. Энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. – М. : ООО «ИДДК», 2002. – 3 электрон. опт. диска (CD-ROM) : зв., цв. ; 12 см. – Систем. требования: Celeron 500 или выше ; 64 Мб ОЗУ ;

Windows Me или Windows XP ; SVGA 32768 и более цв. ; 800x600 ; 4x CD-ROM дисковод ; 16-бит. зв. карта ; мышь. – Загл. с экрана. – Диск и сопровод. материал помещены в контейнер 20x14 см.

346. Еврейский крестьянин. Сб. 1. – М. : Издательство центрального правления ОЗЕТ, 1925. – 158 с.
347. Еврейское колонизационное общество. Деятельность его в СССР в 1923 г. Кредитная кооперация. Сельское хозяйство. Профтехническое образование. – М., 1924. – 87с.
348. Еврейское местечко в революции / Очерки под ред. В. Г. Тана-Богораза. – М.-Л., 1926. – С. 45-56.
349. Ежова, Н. А. К эволюции развития культурного ландшафта [Электронный ресурс] / Н. А. Ежова // Аналитика культурологии [электронное научное издание]. – 2007. – № 1 (7). – Режим доступа до журн.: <http://www.analiculturolog.ru/index.php?module=subjects&func=viewpage &pageid=281>.
350. Ежова, Н. А. Терминологический анализ понятия культурного ландшафта [Электронный ресурс] / Н. А. Ежова // Аналитика культурологии [электронное научное издание]. – 2006. – № 1 (5). – Режим доступа до журн.: <http://www.analiculturolog.ru/index.php?module=subjects&func=viewpage&pageid=173>.
351. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушкевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
352. Енциклопедія Трипільської культури: Т. 1. Кн. 1. / Редак. колегія першого тому: М. Ю. Відейко (гол. ред.), Н. Б. Бурдо (відп. секретар). – К. : ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – С. 303-314.
353. Ермолаев, И. П. Естественно-исторические условия Восточной Европы и их влияние на историю славянских народов / И. П. Ермолаев // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве : материалы XIII междунар. науч. конф. Москва, 27-29 янв. 2011 г. / [редкол. : М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др., Рос. гос. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Каф. источниковедения и вспомогат. ист. дисциплин]. – М. : РГГУ, 2011. – С. 72-93.
354. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 2 : Д – Кошці / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 1985. – 571 с.; Т. 3 : Кора – М / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 1989. – 552 с.; Т. 5 : П – Т / Укл. : Р. В. Болдирев та ін. – 2006. – 704 с.
355. Етнічна історія давньої України : колективна монографія. – К., 2000. – 280 с.
356. Етноландшафтна система // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К. : Довіра, Генеза, 1996. – С. 65.
357. Етнос і соціум / [Б. В. Попов, В. А. Піддубний, Л. Є. Шкляр та ін]. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 12, 93.
358. Ефремов, И. А. Тафономия и геологическая летопись. Книга 1. Захоронение наземных фаун в палеозое (с 4 таблицами и 45 рисунками в тексте) / И. А. Ефремов. – М., Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1950. – С. 3.
359. Єременко, Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття / Т. І. Єременко ; [НАН України; Інститут історії України]. – К., 1994. – 74 с. – (Історичні зошити).
360. Єсюнін, С. М. Динаміка чисельності міст Подільської губернії в другій половині ХІХ –

- на початку XX ст. / С. М. Єсюнін // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 15 : На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 391-396.
361. Єсюнін, С. М. Місто Бар Могилівського повіту в другій половині XIX – на початку XX ст.: соціально-економічні аспекти / С. М. Єсюнін // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 116-124.
 362. Єсюнін, С. М. Нові сторінки історії міста Хмельницького / С. М. Єсюнін // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції : [Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 431-436.
 363. Єсюнін, С. Мастки Деражнянщини / Сергій Єсюнін // Масток. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1 : матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 70-73.
 364. Жадько, В. А. Байковий некрополь / В. А. Жадько. – К., 2004. – 165 с.
 365. Жадько, В. А. Український некрополь / В. А. Жадько. – К., 2005. – 346 с.
 366. Жарких, М. І. Храми Поділля [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/xramypod/07buchach.html>. – Назва з екрану.
 367. Жекулин, В. С. Историческая география ландшафтов : курс лекций / В. С. Жекулин. – Новгород, 1972. – С. 66-101.
 368. Жекулин, В. С. Историческая география: предмет и методы / В. С. Жекулин. – Л. : Наука, 1982. – 224 с.
 369. Живописная Россия. Отечество наше въ его земельномъ, историческомъ, экономическомъ и бытовомъ значеніи // Подъ общей редакціей П. П. Семенова. – Томъ 5. Малороссія. Подолия, Вольнь. – Ч. 1. – СПб., М. : Изданіе товарищества М. О. Вольфъ, 1897. – 332 с.
 370. Жиди / Енциклопедія українознавства. Том 2. Перевидання в Україні [Репринтне відтворення видання 1955-1984 років]. – К. : Глобус, 1994. – С. 670-678.
 371. Житецкій, Ир. Евреи в южной Россіи (историко-этнографическая справка) / Ир. Житецкій // Київська старина. – 1901. – Т. LXXIV. – Июль-августъ. – С. 13-14.
 372. Жук, А. В. Введение в этноархеологию : учебное пособие для студентов исторических факультетов высших учебных заведений / А. В. Жук, С. С. Тихонов, Н. А. Томилов ; [отв. ред. В. И. Молодин]. – Омск : Издательский дом «Наука», 2003. – 72 с.
 373. Жук, О. М. Чисельність та історичні типи поселень Поділля (XV – перша половина XVI ст.) / О. М. Жук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 10. – С. 18-23.
 374. Жукова, О. В. Замкові комплекси XII-XVII ст. Хмельницької області на сучасному етапі: стан, проблеми збереження і використання Автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 17.00.08 / Жукова Олена Вікторівна. – Х., 2007. – 21 с.
 375. Жукова, О. В. Історична доля, сучасний стан та майбутнє палацового комплексу князів Сангушків в Ізяславі [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2006/zhukova.html>. – Назва з екрану.
 376. Жукова, О. Проблеми збереження пам'яток палацово-паркового мистецтва України (на прикладі палацово-паркових ансамблів Вінницької області) / Олена Жукова // Масток : науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1. Матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія,

- проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 4-13.
377. Жупанський, Я. І. Етнологічно-географічний погляд на районування українських етнічних земель / Я. І. Жупанський, В. П. Круль // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С.130-135.
378. Завальнюк, О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
379. Задорожний, В. Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях / В. Є. Задорожний. – Львів : Вища школа, 1989. – 152 с.
380. Задорожнюк, А. Б. Доля міського виробництва в економічному житті Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2006. – Т. 16 : На пошану професора А. О. Копилова. – С. 205-219.
381. Задорожнюк, А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісниче і промислове виробництво / А. Б. Задорожнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2005. – Т. 15 : На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 340-352.
382. Замки та фортеці : альбом / Вступ. сл., комент. та упорядкув. Л. Прибєги. – К. : Мистецтво, 2007. – 352 с. : іл. – (Архіт. перлини України). – Текст укр., англ.; рез. та перелік іл. рос. і фр.
383. Замки та храми України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.castles.com.ua>
384. Зарембский, А. Народное искусство подольских украинцев / А. Зарембский. – Ленинград : Издание Государственного Русского Музея, 1928. – 48 с.
385. Захар'єв, В. А. До питання східного кордону Галицької землі / В. А. Захар'єв // Поділля і Південно-Східна Волинь у роки визвольної війни середини XVII ст. : матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року. – Стара Синява, 1998. – С. 157-160.
386. Збараський замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Збараський_замок. – Назва з екрану.
387. Збруцький, О. Оборонна система палацового комплексу князів Сангушків у місті Заславі. Північно-західний бастион [Електронний ресурс] / Олексій Збруцький // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. – Ізяслав – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006 / Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/izjaslav/17zbruckij.html>. – Назва з екрану.
388. Звіт з науково-дослідної роботи «Виготовлення наукового обґрунтування на створення регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя» / Наук. керівник теми та відповід. виконавець В. М. Воловик. – Вінниця, 2005. – 113 с.
389. Зелева, Ю. Еврейские кладбища как объект материальной культуры / Ю. Зелева // Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конф., (Київ, 2-5 вересня 1996 р.). – К., 1996. – С. 158-159.
390. Земледелие // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1982. – Т. 2. Габбай-Измир. – С. 552.
391. Земледелие среди евреев вь России // Еврейская энциклопедия. Сводь знаний о

- еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. – СПб. : Издание Общества для научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз-Ефронь, 1910. – Т. 7. – С. 754-759.
392. Земцов, М. Е. Еврейские крестьяне. Краткий очерк экономического положения евреев-земледельцев Екатеринославской губернии / М. Е. Земцов. – С.-Петербург : Электротпечатня Я. Левенштейн, 1908. – 113 с.
393. Зенкин, С. Небожественное сакральное. Теория и художественная практика / Сергей Зенкин. – М. : РГГУ, 2012. – 537 с.
394. Зингер, Л. Еврейское население в Советском Союзе. Статистико-экономический обзор / Л. Зингер. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1932. – С. 90-91, 118, 120-121, 123.
395. Зіневич, Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан / Н. О. Зіневич // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 40-50.
396. Зіневич, Н. Традиційне житло циган України / Наталя Зіневич // Пам'ять століть. – 2000. – № 3. – С. 93-102.
397. Золотарев, А. М. Записки статистики России. Т. 1. Теория статистики. Общее обозрение России. Вооруженные силы / А. М. Золотарев. – СПб. : Типо-литография А. Е. Ландау, 1885. – С. 197, 202, 210.
398. Иванова, А. А. О комплексных методах изучения традиционного культурного ландшафта / А. А. Иванова // Культурный ландшафт: вопросы теории и методологии исследования. Семинар «Культурный ландшафт» : второй temat. выпуск докладов. – М. – Смоленск : Изд-во СГУ, 1998. – С. 26-33.
399. Из прошлаго Сагановскаго монастыря и летопись этого монастыря // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1876. – № 51. – С. 1063-1076.
400. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западнымъ казен. железн. дорогамъ. Сто двадцать иллюстрацій въ тексте. Составленъ по распоряженію Г. Начальника Юго-Западной жел. дор. П. Н. Андреевымъ, заведывающимъ конторою по экономическому изслѣдованію района Ю.-З. жел. дорогъ. – Киевъ : Тип. С. В. Кульженко, 1898. – С. 144-564.
401. Ионин, Л. Г. Основания социокультурного анализа / Л. Г. Ионин. – М. : Изд-во РГГУ, 1995. – 150 с.
402. Исаченко, А. Г. География сегодня : пособие для учителей / А. Г. Исаченко. – М. : Просвещение, 1979. – С. 23.
403. Исаченко, А. Г. Оптимизация природной среды: географический аспект / А. Г. Исаченко. – М. : Мысль, 1980. – 264 с.
404. Исаченко, А. Г. Теория и методология географической науки : учеб. для студ. вузов / А. Г. Исаченко. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 400 с.
405. Исаченко, Г. А. Культурный ландшафт и процессы запустения / Г. А. Исаченко // Культурный ландшафт: теоретические и региональные исследования. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. – С. 93-106.
406. Исаченко, Т. Е. Трансграничные территории как динамичный культурный ландшафт / Т. Е. Исаченко. – Вестник СПбГУ. Сер. 7. – 2010. – Вып. 3. – С. 92-102.
407. Исаченко, Т. Е. Этнический туризм как возможность сохранения традиционного культурного ландшафта: за и против / Т. Е. Исаченко // Страноведение и регионоведение в решении проблем устойчивого развития в современном мире: материалы Международной научной конференции, посвященной 10-летию создания кафедры страноведения и международного туризма Санкт-Петербургского государственного университета (15-18 апреля 2010 г.). – СПб. :

ВВМ, 2010. – С. 113-118.

408. Ислам : энциклопедический словарь. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 315 с. : ил.
409. Ислам классический : энциклопедия. – М. : Изд-во Эксмо; СПб. : Мидгард, 2005. – 416 с., ил. – (Тайны древних цивилизаций).
410. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Устья с приписными к нему с. Цыкловцами и деревней Козей // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1877. – № 21. – С. 321-328.
411. Историко-статистическое описание церкви и прихода, местечка Пищанки Ольгопольского уезда, Подольской епархии // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1874. – С. 120.
412. Историческая сведения о приходах и церквях Подольской епархии. II. Ушицкій уездъ. I выпускъ. Протоіерея Е. Сецинского. – Каменец-Подольскъ, 1917. – С. 3-205.
413. Историческій очеркъ. Предградье г. Каменца-Подольскаго Русскіе Фольварки до XIX века // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1883. – № 9. – С. 180-190; № 10. – С. 211-218.
414. История полувековой деятельности императорского русского географического общества 1845-1895 / Составил по поручению совета императорского русского географического общества вице-председатель общества П. П. Семеновъ, при содействии действительного члена А. А. Достоевскаго. – Часть I-я. Отделы I, II и III. – С.-Петербургъ : Въ типографіи В. Безобразова и Комп., 1896. – 468 с.
415. Івченко, А. Містечка України. Довідник / Андрій Івченко. – К. : НВП «Картографія», 2000. – 184 с.
416. Інвентар Меджибізької волості / Видання підготував Микола Крикун. – Львів, 2009. – 192 с.
417. Историко-краєзнавчий нарис села Кременчуки (Красилівський район, Хмельницька область) / М. Г. Кукурудзяк, М. О. Соколовський, Г. В. Валесюк, С. М. Гаврилук. – Хмельницький : Поділля, 1995. – С. 1-29.
418. Историчне місто // Енциклопедія історії України : в 5 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3. : Е-Й. – 2005. – С. 573-574.
419. Историчний словник українського язика / Під ред. проф. Є. Тимченка. – Харків; Київ : Видавництво «Українська радянська енциклопедія», 1932. – Т. I. А-Ж. Зошит II (Г-Ж). – С. 575.
420. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Вінницька область. – К. : УРЕ АН УРСР, 1972. – 778 с.
421. Історія українського селянства : нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
422. Історія української культури / Під загальною редакцією д-ра Івана Крип'якевича. – Львів : Видання Івана Тиктора, 1937. – 718 с.
423. Історія української культури: у п'яти томах / гол. ред. Б. Є. Патон. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. 2 том / Ред. кол. тому Я. Д. Ісаєвич (гол. ред.); В. С. Александрович, В. Г. Балущок, М. Б. Боянівська та ін. – К. : Наукова думка, 2001. – 848 с.; Українська культура другої половини XIX століття. 4 том. Книга 2 / Ред. кол. тому Г. А. Скрипник (гол. ред.); М. П. Бондар, М. П. Загайкевич, Р. Я. Пилипчук, В. В. Рубан, М. Р. Селівачов, В. І. Тимофієнко. – К. : Наукова думка, 2005. – 1296 с.
424. Кабо, Р. М. Природа и человек в их взаимных отношениях как предмет социально-культурной географии / Р. М. Кабо // Вопр. географии. – 1947. – № 5. –

425. Кабузан, В. М. Украинцы в мире : динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан ; [Ин-т рос. истории РАН]. – М. : Наука, 2006. – 658 с.
426. Каганский, В. Л. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство / В. Л. Каганский. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 576 с.
427. Казаков, Р. Б. Историческая география в пространстве современного гуманитарного знания: от вспомогательной дисциплины к методу гуманитарного познания / Р. Б. Казаков, С. И. Маловичко, М. Ф. Румянцева // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве : материалы XIII междунар. науч. конф. Москва, 27-29 янв. 2011 г. / редкол. : М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др., Рос. гос. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Каф. источниковедения и вспомогат. ист. дисциплин. – М. : РГГУ, 2011. – С. 31-45.
428. Казімірова, Л. П. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області / Л. П. Казімірова. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2006. – 228 с. – (Серія «Terra in-cognita: Хмельниччина»).
429. Калинин, М. И. Евреи-земледельцы в союзе народов СССР : [Речь т. М. И. Калинина на съезде «Озет» в Москве 17 ноября 1926 г.] / М. И. Калинин. – М. : Издание Центрального правления «Озет», 1927. – 40 с.
430. Калитко, С. Л. Історична демографія Східного Поділля / С. Л. Калитко, О. М. Кравчук, В. В. Танцюра // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відповід. редактор) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – С. 63-71.
431. Калущков, В. Н. Ландшафт в культурной географии / В. Н. Калущков. – М. : Новый хронограф, 2008. – 320 с.
432. Калущков, В. Н. Основы этнокультурного ландшафтоведения : [учебное пособие] / В. Н. Калущков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 96 с.
433. Калущков, В. Н. Представления о культурном ландшафте: от профессионального до мировоззренческого / В. Н. Калущков, Т. М. Красовская // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 5. География. – 2000. – № 4. – С. 3–6.
434. Калущков, В. Н. Этнокультурное ландшафтоведение : учебное пособие / В. Н. Калущков. – М. : Географический факультет, 2011. – 112 с.
435. Калущков, В. Н. Этнокультурное ландшафтоведение и концепция культурного ландшафта / В. Н. Калущков // Культурный ландшафт: вопросы теории и методологические исследования : [Семинар «Культурный ландшафт» : второй тематический выпуск докладов]. – М.-Смоленск : Изд-во СГУ, 1998. – С. 6-13.
436. Каменецкий, И. С. Археологическая культура – её определение и интерпретация / И. С. Каменецкий // Советская археология. – 1970. – № 2. – С. 18-36.
437. Кантор, Я. В помощь переселенцу / Я. Кантор. – Х. : Земельное общество, 1928. – 62 с.
438. Каппелер, А. Южный и восточный фронт России в 17-18 веках / Андреас Каппелер // Ab imperio. – 2003. – № 1. – С. 47-64.
439. Каппелер, Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; [перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун (Історія країн світу, 2)]. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с., 11 карт.
440. Карачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку / Михайло Карачківський // Історико-географічний збірник видає комісія для

- складання історико-географічного словника України. – К. : З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1931. – Т. 4. – С. 161-187.
441. Кармазін, В. Зв'язок української архітектури з ландшафтом / Всеволод Кармазін // Український культурологічний альманах. – К. : Хроніка-2000, 2001. – № 41-42. – С. 14-17.
442. Картавцов, Е. Обрусеніє землевладенія въ Юго-Западномъ крае / Евгений Картавцов. – (Издание газеты «Кіевлянинъ»). – Кіевъ : Въ университетской типографіи, 1877. – 152 с.
443. Каталог биосферы / Пер. с англ. Н. Я. Лебедевой, Р. Л. Крищонаса; предисл. Ю. А. Школенко. – М. : Мысль, 1991. – С. 144-150.
444. Кеппен, П. И. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России / П. И. Кеппен. – Типография Императорской Академии Наук, 1861. – С. 186, 193, 211, 252.
445. Кивильша, А. Еврейские памятники Подолии / А. Кивильша, Г. Осетрова // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. : зб. наук. праць за матеріалами конф. 28-30 серпня 2001 р. – К., 2002. – С. 318-320.
446. Кизима, В. В. Ландшафтная сущность Бога или «божественная» природа ландшафта ? / В. В. Кизима // Totallogy-XXI (Десятый выпуск). Постнекласичні дослідження. – К. : ЦГО НАНУ. – 2003. – С. 8-53.
447. Кипер, М. Еврейское местечко Украины / М. Кипер. – Харьков, 1929. – С. 54-67.
448. Кириков, С. В. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX в. / Сергей Васильевич Кириков. – М. : Наука, 1979. – 184 с.
449. Кисельов, Ю. О. Регіональна теософія – нова якість географічної регіоналістики / Ю. О. Кисельов // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія : Географія. – Тернопіль, 2005. – № 2. – С. 13-16.
450. Кисельов, Ю. О. Роль і місце Криму в людському геопросторі: теософічний погляд / Ю. О. Кисельов // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Научный журнал. Серия «География». Спецвыпуск по материалам конференции «Мир современной географии». – Том 24 (63). – № 2. Часть 3. – 2011. – С. 126-131.
451. Кізюн, А. Г. Сільські селитебні ландшафти Поділля: проблеми оптимізації / А. Г. Кізюн // Фізична географія та геоморфологія. – К. : Обрії, 2008. – Вип. 54. – С. 153-156.
452. Кізюн, А. Г. Сільські селитебні ландшафти: суть і проблеми / А. Г. Кізюн // Наукові записки ВДПУ. Серія : Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 13. – С. 42-45.
453. Кіпран, М. Ф. Замок Грохольських в Грицеві / М. Ф. Кіпран // Південно-Східна Волинь : Наука, освіта, культура : матер. регіональної наукової красназвочії конференції. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 79-82.
454. Классика геополитики, XX век : сб. / Сост. К. Королев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 731, [5] с. – (Philosophy).
455. Клаусъ, А. Наши колоніи. Опыты и матеріалы по исторіи и статистике иностранной колонизации в Россіи. Выпускъ I / А. Клаусъ. – Санктпетербургъ : Въ типографіи В. В. Нусвальта, 1869. – С. 3.
456. Клейн, Л. С. Проблема определения археологической культуры / Л. С. Клейн // Советская археология. – 1970. – № 2. – С. 37-51.
457. Клименко, П. В. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку / П. В. Клименко // Юбейний збірник на пошану Д. Й. Багалія з нагоди 70-ї

- річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К. : Друкарня Української Академії Наук, 1927. – С. 1032-1057.
458. Ключевский, В. Курс русской истории. Часть I / В. Ключевский. – Петроград : Четвертая Государственная Типография, 1918. – 464 с.
459. Ключевский, В. О. Сочинения : в 9 т. – Т. IV. Специальные курсы / В. О. Ключевский ; [под ред. В. Л. Янина]. – М. : Мысль, 1989. – 476 с.
460. Кльоц, О. М. Дослідження старовинних парків Хмельниччини: реальність і потреби / О. М. Кльоц // Маєток : науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1 : матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 58-63.
461. Ковалёв, А. П. Ландшафт сам по себе и для человека : монография / А. П. Ковалёв. – Харьков : «Бурун Книга», 2009. – 928 с.
462. Ковалев, С. А. Изучение населения в географии / С. А. Ковалев // Проблема человека в системе географических наук. – М. : Наука, 1977. – С. 31-43.
463. Ковальов, О. П. Ландшафт культурний і безкультурний / О. П. Ковальов // Культурний ландшафт: теорія і практика : збірник наукових праць : [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 23-27.
464. Ковальчук, І. П. Актуальні питання пізнання і конструювання культурних (окультурених) ландшафтів / І. П. Ковальчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 21. – С. 118-125.
465. Когут, О. В. Місто Проскурів у 80-х роках ХІХ століття / О. В. Когут, С. Ф. Руденко // Культура Поділля: історія і сучасність : матеріали наук-практ. конф. – Хмельницький, 1993. – С. 14-16.
466. Козак, Д. Н. Святылища восточных славян / Д. Н. Козак, Я. Е. Боровский // Обряды и верования древнего населения Украины : сб. науч. тр. / АН УССР. Ин-т археологии; Редкол.: Зубарь В. М. (отв. ред.) и др. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 101-113.
467. Козельський, Я. Д. Поділля в «Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» польського академіка Романа Афтаназі / Я. Д. Козельський, Л. Д. Козельська // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 44-46.
468. Козлов, В. И. Жизнеобеспечение этноса: содержание понятия и его экологические аспекты / В. И. Козлов // Этническая экология: теория и практика. – М. : Наука, 1991. – С. 14-44.
469. Койрось Подолія (судьбы Подоліи) и історія тамошних євреєв или матеріали для історії євреєв вь Росії. Составиль по историческимь источникамь вь трехь частяхь М.Н. Литинский. Часть 1. – Одесса, 1895. – 68 с.
470. Кокус, В. В. Внесок В. О. Гериновича у вивчення історико-культурної спадщини Поділля в 20-х – 30-х роках ХХ сторіччя / В. В. Кокус // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць : [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 104-107.
471. Колбовский, Е. Ю. Культурный ландшафт и национальный пейзаж: две стороны одной реальности / Е. Ю. Колбовский // Историческая география: теория и практика : сборник научных статей по материалам II Международной конференции Санкт-Петербург, 15-18 апреля 2002 г. – Санкт-Петербург : РГТМУ, 2004. – С. 22-30.

472. Колесник, В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
473. Колесников, М. А. Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма) / М. А. Колесников. – К., 2003. – 158 с.
474. Коломейцева, О. В. Культурный ландшафт российского города [Електронний ресурс] / О. В. Коломейцева // Материалы юбилейной научной конференции «Культурный ландшафт: теория и практика» (3-11 ноября 2003 г.) / Режим доступу: <http://www.kultland2003.narod.ru/1-4.html>. – Назва з екрану.
475. Коломийський шлях // Енциклопедія історії України : Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; [НАН України. Інститут історії України]. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 459.
476. Комарніцький, О. Б. Польське землеволодіння в містечках Подільської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Б. Комарніцький // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 221-228.
477. Комарніцький, О. Б. Українське містечко: поняття, демографічний склад, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.) / О. Б. Комарніцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 120-127.
478. Компан, О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1963. – 388 с.
479. Кондрацький, А. А. Історико-географічні аспекти багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» / А. А. Кондрацький // Український історико-географічний збірник. Випуск другий. – К. : Видавництво «Наукова думка», 1972. – С. 36-45.
480. Кондрова, Г. Садово-паркове мистецтво й ландшафтна архітектура Полонщини / Ганна Кондрова // Мاستок. Науково-краєзнавчий збірник. Випуск 1 : матеріали науково-краєзнавчої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 64-66.
481. Конопівка // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль : ВАГ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. К – О. – С. 160.
482. Коржик, В. «Ничейные» ландшафты: к вопросу о пассионарности / В. Коржик // Ландшафты і сучасність : збірник наукових праць. – Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 164-166.
483. Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету (далі – КЗ ВУАК) за 1926. – Б.в., 1926. – С. 193-207.
484. Коршунов, Ал. Евреи земледельцы / Ал. Коршунов. – М. : Акционерное издательское общество «Безбожнику», 1929. – 31с.
485. Костел Святого Йосипа та монастир отців Лазаритів [Електронний ресурс] / Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Костел Святого Йосипа та монастир отців Лазаритів](http://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Святого_Йосипа_та_монастир_отців_Лазаритів). – Назва з екрану.
486. Костел Святого Михайла та монастир отців Бернардинів в Ізяславі [Електронний ресурс] / Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Костел Святого Михайла та монастир отців Бернардинів в Ізяславі](http://uk.wikipedia.org/wiki/Костел_Святого_Михайла_та_монастир_отців_Бернардинів_в_Ізяславі). – Назва з екрану.
487. Костина, Д. С. Ландшафтний аналіз геокультурного пространства і

- етнокультурного взаємодія в східних районах Ставропольського краю : дис. ... канд. геогр. наук : 25.00.24 / Костина Дарья Сергеевна. – Ставрополь, 2006. – 150 с. – РГБ ОД, 61:06-11/213.
488. Костинский, Ю. В. Географическая матрица пространственности / Ю. В. Костинский // Изв. РАН. Сер. Геогр. – 1997. – № 5. – С. 16-31.
489. Костриця, М. Ю. «Словник географічних крулевства польського і інших країв слов'янських» як красназниче джерело дослідження Поділля / М. Ю. Костриця // Поляки на Хмельниччині : Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 42-43.
490. Костриця, М. Ю. Красназнича діяльність Українського наукового товариства та Комісії ВУАН / М. Ю. Костриця // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2006. – Вип. 12. – С. 227-234.
491. Костюк, М. П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
492. Котляр, Є. Архітектура «єврейської вулиці» [Електронний ресурс] / Євген Котляр // Незалежний культурологічний часопис «б». – Число 48. – 2007 / Режим доступу до журн.: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/kotlar1.htm>.
493. Котляр, М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.
494. Кочин, Г. Е. Сельское хозяйство на Руси в период образования Русского централизованного государства : Конец XIII – начало XVI в. / Георгий Евгеньевич Кочин. – Л. : Ленинградское отделение издательства «Наука», 1965. – 463 с.
495. Кошопал, О. Ф. Історія Печери / О. Ф. Кошопал. – Вінниця, 2011. – 432 с.
496. Кравцов, С. Синагоги Західної України / С. Кравцов // Хроніка-2000. – 1998. – № 21-22. – Україна-Ізраїль. – С. 133-144.
497. Кравцова, І. В. Історичні особливості формування різних стилів садово-паркових ландшафтів України / І. В. Кравцова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – С. 71-79.
498. Кравченко, І. Ямпільський масток наприкінці XVIII – та в першій чверті XIX століття / Іван Кравченко // Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – Том другий. – К. : ДВУ, 1929. – С. 56–95.
499. Крамаржик, Я. Некоторые замечания в связи с дискуссией по аграрной этнографии / Я. Крамаржик // Советская этнография. – 1974. – № 3. – С. 71-82.
500. Красильников, Ф. С. Украина и украинцы (Географическо-этнографический очерк) с 10 рисунками / Ф. С. Красильников. – М. : Литературно-Издательский Отдел Народного Комиссариата по Просвещению, 1918. – 55 с.
501. Крикун, М. Г. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. / М. Г. Крикун // Український історико-географічний збірник. Випуск другий. – К. : Видавництво «Наукова думка», 1972. – С. 85-104.
502. Крикун, М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині 17 ст. / М. Г. Крикун // Український історико-географічний збірник. – № 1. – 1971. – С. 115-135.
503. Крисаченко, В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В. С. Крисаченко. – К. : НІСД, 2005. – 366 с.
504. Кружалин, В. И. Человек, общество, рельеф : Основы социально-экономической геоморфологии / В. И. Кружалин, Ю. Г. Симонов, Т. Ю. Симонова. – М. : Диалог культур, 2004. – 120 с., 8 с. цв. вкл.

505. Круль, В. Загальні риси становлення і розвиток ретроспективної екістичної географії в Україні та Росії / Володимир Круль, Галина Григор'єва, Світлана Добровольська // Історія української географії. Частина I : збірник матеріалів Третьої Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. – Тернопіль, 2007. – С. 122-125.
506. Круль, В. Ландшафт як провідний чинник етногенезу і його загальні зміни на прикладі Західної України / В. Круль // Історія української географії. – 2003. – Вип. 7. – С. 48-52.
507. Круль, В. П. Історико-географічний край – складова суцільної української етнічної території / В. П. Круль // Тези доп. VII з'їзду Укр. геогр. т-ва. – К., 1995. – С. 57-59.
508. Круль, В. П. Краєзнавство: історична географія : конспект лекцій / Володимир Петрович Круль; [за ред. Я. І. Жупанського]. – Чернівці : ЧДУ, 1999. – 107с.
509. Круль, В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України : монографія / Володимир Петрович Круль. – Чернівці : Рута, 2004. – 381 с. : рис.
510. Крупник, Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності : навч. посіб. студ. вищ. навч. закл. / Л. О. Крупник. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 216 с.
511. Круц, В. О. Етапи і напрямки розселення племен трипільської культури / В. О. Круц // Подільська старовина : зб. наук. праць. – Вінниця, 1993. – С. 35-43.
512. Круц, В. О. Роль тваринництва в економіці трипільської культури / В. О. Круц // Археологія. – № 4. – 1998. – С. 134-144.
513. Крушеванъ, П. А. Что такое Россия? Путевья заметки / П. А. Крушеванъ. – Москва : Типо-литографія Высочайше утвержд. Т-ва И. Н. Кушнеревъ и Ко, 1896. – 374 с.
514. Крылов, М. П. Региональная идентичность в Европейской России / М. П. Крылов. – М. : Новый хронограф, 2010. – 277 с.
515. Крылов, М. П. Региональная идентичность в Европейской России / диссертация ... доктора географических наук : 25.00.24 / Крылов Михаил Петрович. – Москва, 2006. – 326 с.
516. Крылов, М. П. Социокультурный регион в Российском цивилизационном контексте / М. П. Крылов // География на рубеже веков: проблемы регионального развития. Т. 3. – Курск, 1999. – С. 27-37.
517. Крыловъ, А. Населенныя места Подольской губерніи / А. Крыловъ. – Каменец-Подольскъ : Тип. Подол. губерн. правленія, 1905. – 563 с.
518. Куза, А. В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А. В. Куза. – М. : Христианское издательство, 1996. – 256 с. : ил.
519. Куза, А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – М. : Наука, 1989. – 168 с.
520. Кузема, Л. О. Проблема вивчення міст і містечок Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX століття в історіографії XX століття / Л. О. Кузема // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2002. – Т. 8 (10). – С. 60-67.
521. Кукурудза, С. Яків Миколаєвич – автор монографії «Опис географічно-статистичний повіта Кам'янецкого» / С. Кукурудза // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика : Ч. 1. – Тернопіль, 2002. – С. 28-32.
522. Кулешова, М. Е. Управление культурными ландшафтами и иными объектами историко-культурного наследия в национальных парках / М. Е. Кулешова. – М. : Изд-во Центра охраны дикой природы, 2002. – 105 с. – (Дополнительные материалы к Стратегии управления национальными парками России; Вып. 6).

523. Кулишер, М. Из истории еврейских земледельческих колоний (в России) / М. Кулишер // Восход, 1888. – Книги 1-2 (январь-февраль). – С. 199-214; книга 7 (июль). – С. 3–21.
524. Культура и пространство. Славянский мир. – М. : Издательство «Логос», 2004. – С. 5-16.
525. Культурная география. – М. : Институт Наследия, 2001. – 192 с.
526. Культурные ландшафты России и устойчивое развитие : четвертый выпуск трудов семинара «Культурный ландшафт» / Под ред. Т. М. Красовской. – М. : Географический фак-т МГУ, 2009. – 270 с.
527. Культурный ландшафт : вопросы теории и методологии исследований / Семинар «Культурный ландшафт» : второй тематический выпуск докладов. – М.-Смоленск : Изд-во СГУ, 1998. – 104 с.
528. Культурный ландшафт : теоретические и региональные исследования. Третий юбилейный выпуск трудов семинара «Культурный ландшафт» / Отв. ред. В. Н. Калущков, Т. М. Красовская. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 172 с.
529. Культурный ландшафт как объект наследия / Под ред. Ю. А. Веденина, М. Е. Кулешовой. – М. : Институт Наследия; СПб. : Дм. Буланин, 2004. – 620 с., ил.
530. Культурология. История мировой культуры : учебник для вузов / Под ред. проф. А. Н. Марковой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ, 2000. – 600 с.; ил. цв.
531. Куниця, М. О. Розвиток ландшафтів Поділля в плейстоцені / М. О. Куниця // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2001. – Вип. I. – С. 15-21.
532. Кусков, А. С. Культурные ландшафты и туризм: эволюция концепций и представлений, пространство взаимодействия / А. С. Кусков // География и туризм : сборник научных трудов. – Пермь : ПГУ, 2006. – С. 115-134.
533. Кусков, А. С. Культурный ландшафт как ресурс для развития регулируемого туризма: современные представления и подходы к типологии / А. С. Кусков, Е. И. Арсеньева // Устойчивое развитие туризма: направления, тенденции, технологии : сборник материалов международной научно-практической конференции. – Улан-Удэ : БИП, 2005. – С. 15-25.
534. Кусков, А. С. Организация и развитие экологического туризма в пространстве культурных ландшафтов российских национальных парков / А. С. Кусков, Е. И. Арсеньева // Туризм и устойчивое развитие регионов : материалы Второй Всероссийской научно-практической конференции. – Тверь : ТвГУ, 2005. – С. 91-93.
535. Кусяк, М. Національна структура населення Галичини / М. Кусяк // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2000. – Вип. 26. – С. 226-232.
536. Куцевич, В. В. Культурні будинки та споруди різних конфесій : посібник з проектування / В. В. Куцевич, В. Ф. Гершкович, І. М. Крапівін. – К., 2002. – 36 с.
537. Кучера, М. П. «Траянові» вали Середнього Подністров'я / М. П. Кучера // Археологія. – № 4. – 1992. – С. 43-55.
538. Кчук-Иоаннесов, Хр. Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и Крыму / Христофор Кчук-Иоаннесов // Древности восточные. – Т. II. – Вып. III. – М., 1903. – С. 33-49.
539. Кушнер (Кнышев), П. И. Этнические территории и этнические границы / П. И. Кушнер (Кнышев) // Труды Института этнографии АН СССР, Т. 15. – М., 1951. – С. 23, 276.
540. Кушнір, Л. Б. Польське населення на терені Хмельниччини: сторінки історії / Л. Б. Кушнір // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за

- матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 64-71.
541. Лаврук, В. В. Водяні млини Поділля / В. В. Лаврук, С. В. Іванчик // Дунасвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К. : Рідний край, 1997. – С. 59-61.
542. Лаврук, М. М. Гуцули Українських Карпат (етногеографічне дослідження) / М. М. Лаврук. – Львів : Вид. центр. ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 288 с.
543. Ландшафт и этнос / Под ред. Кўльпина Э. С. – М., 1999. – 256 с.
544. Левин, М. Г. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области : К постановке вопроса / М. Г. Левин, Н. Н. Чебоксаров // Советская этнография. – 1955. – № 4. – С. 3-17.
545. Лесик, О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів : Світ, 1993. – 176 с.
546. Лидов, А. М. Иеротопия. Пространственные иконы и образцы-парадигмы в византийской культуре / А. М. Лидов. – М. : Дизайн. Информация. Картография, 2009. – 362 с.
547. Линдеман, К. Э. Законы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. (Об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России / Э. К. Линдеман. – М., 1917. – 354 с.
548. Липа, К. Під захистом мурів / К. Липа. – К. : Наш час, 2007. – 184 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
549. Липская, А. Винницкая иерусалимка в винницких музеях / А. Липская // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. : зб. наук. праць. За матеріалами конф. 28-30 серпня 2001 р. – К., 2002. – С. 295-297.
550. Лисецкій, И. О разведении садовых и лесных деревьев на церковных усадьбах / Иларіонъ Лисецкій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1897. – № 41. – С. 1105-1111.
551. Литвинов, А. І. Стародавні поселення Поділля (Пониззя) / А. І. Литвинов // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 1995. – № 2. – С. 27-34.
552. Лифшиц, Ю. Натурные исследования здания синагоги XVII-XIX вв. в г. Сатанове Хмельницкой области / Ю. Лифшиц // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки : сб. науч. тр. – СПб., 1994. – С. 120-127.
553. Лихачев, Д. С. Образ города / Д. С. Лихачев // Историческое краеведение в СССР : Вопросы теории и практики : сб. науч. ст. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 181-188.
554. Ліпперт, Ю. Історія культури. В трьох нарисах / Ю. Ліпперт. – Нью Йорк - Відень - Львів - Київ, 1922. – 400 с.
555. Лїпська, А. Єврейські некрополі Східного Поділля / А. Лїпська // Подільська старовина : науковий збірник. До 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею. – Вінниця, 2003. – С. 174-178.
556. Лобатинський, С. М. Село Кропивна Винницького уезда (Историко-статистическое описание) / С. М. Лобатинський // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 44. – С. 1001-1007.
557. Лозко, Г. С. Коло Свароже : Відроджені традиції. – 3-те вид., виправл. та доповн. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. – 228 с.
558. Лозко, Г. Українське язичництво / Галина Лозко. – К. : Укр. центр духов. культури, 1994. – 92 с.
559. Лотоцький, В. Старообрядческія поселенія въ Подолїи (Историко-этнографическій очеркъ) / В. Лотоцький, Л. Юр. // Православная Подолія. Еженедельник

- Подольської єпархії. – 30 августа 1909. – № 35. – С. 899-911.
560. Лукашук, В. С. Часопис «Вольнские епархиальные ведомости» як джерело вивчення проблем Волинського регіону другої половини XIX – початку XX ст. / В. С. Лукашук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. – 2009. – № 16. – С. 15-23.
561. Лукашук, В. С. «Чорний шлях» на Волино-Подільському порубіжжі у XVI-XVIII ст. / В. С. Лукашук // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. : Завальнюк О. М. (відповідальний редактор), Баженов Л. В., Винокур І. С. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 168-172.
562. Лукин, В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – Вып. 2. : Подолия. – СПб. : Издатель А. Гершт, 2000. – 704 с.
563. Лукин, В. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / В. Лукин, Б. Хаймович. – Вып. 1. : Подолия. – СПб. : Издатель А. Гершт, 1998. – 320 с.
564. Любавский, М. К. Историческая география России в связи с колонизацией. Курс, читанный в Московском университете в 1908-9 акад. г. / М. К. Любавский. – Москва : Типо-Литография И. И. Любимова, 1909. – 405 с.
565. Любіцева, О. О. Культурологічний підхід в географії і ландшафт як індикатор культури / О. О. Любіцева // Людина в ландшафті XXI століття : Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій : зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 135-137.
566. М[ельник] К[атерина]. Путевые очерки Подолия / Катерина Мельник // Киевская старина. – 1885. – Декабрь. – С. 651-683.
567. Магомедов, Б. Черняховская культура. Проблема этноса / Борис Магомедов. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с.
568. Мазур, В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929): порівняльний аналіз / В. М. Мазур. – Вінниця : ДОВ «Вінниця», 1999. – 156 с.
569. Майнгардт-Гоголь, Н. Охорона і облік культурної спадщини у Хмельницькій області: Заславщина [Електронний ресурс] / Наталія Майнгардт-Гоголь // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. – Ізяслав – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006 / Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/izjaslav/18majngardt.html>. – Назва з екрану.
570. Макарова, О. В. Іноземні колоністи та піддані інших держав на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. В. Макарова // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 211-220.
571. Макарчук, С. А. Етнічна історія України : навч. посіб. / С. А. Макарчук. – К. : Знання, 2008. – 471 с.
572. Макарчук, С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов : Вища школа, 1983. – С. 35, 41.
573. Малаков, Д. В. Минуте Немирова / Д. В. Малаков. – К. : Оранга, 1998. – 112 с.
574. Малаков, Д. В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина) / Д. В. Малаков. – М. : Искусство, 1982. – 174 с.
575. Малаков, Д. В. Чехи в Немирові / Д. В. Малаков // Хроніка-2000. – 1998. – № 25-26 [Україна-Чехія]. – С. 252-262.

576. Малий, В. В. Сільське господарство на Поділлі (друга половина XIX – десятиріччя XX ст.) / В. В. Малий, М. Г. Кукурудзяк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – С. 116-121.
577. Малькова, В. К. Культура и пространство. Книга первая. Образы российских республик в Интернете / В. К. Малькова, В. А. Тишков. – М. : ИЭА РАН, 2009. – 147 с.
578. Мальченко, О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.) / О. Мальченко. – К., 2001. – 380 с.
579. Манаков, А. Г. Историко-культурное районирование России: некоторые вопросы методики / А. Г. Манаков // Историческая география теория и практика. Сборник научных статей по материалам II Международной конференции Санкт-Петербург, 15-18 апреля 2004 г. – Санкт-Петербург : РГТМУ, 2004. – С. 16-21.
580. Мангатаева, Д. Д. Эволюция традиционных систем жизнеобеспечения коренных народов Байкальского региона / Д. Д. Мангатаева. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2000. – 213 с.
581. Марковин, В. И. Дольмены Западного Кавказа / В. И. Марковин. – М. : Наука, 1975. – 328 с.
582. Матеріали для дослідження Подольської губернії в статистическомъ и хозяйственномъ отношеніяхъ. – Каменець-Подольськ : Типографія Губернскаго Управленія, 1873. – 226 с.
583. Мацюк, О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. Видання 2-е, виправлене та доповнене / Орест Мацюк. – Львів : Центр Європи, 2005. – 200 с.
584. Маярчак, С. П. Літописні Бакота і Пониззя / С. П. Маярчак // Красзнавство : науковий журнал. – 2006. – № 1-4. – С. 169-177.
585. Маярчак, С. П. Поняття «місто» в контексті вивчення епохи Київської Русі / С. П. Маярчак // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. Т. 8. «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.» : матеріали третього круглого столу. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 305-307.
586. Медведев, А. П. Исследования по археологии и истории Лесостепной Скифии / А. П. Медведев. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2004. – 144 с.
587. Мейенъ, В. Обзоръ Россіи въ дорожномъ отношеніи / В. Мейенъ. – М. : Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1900. – С. II, III, XXVI, 361.
588. Мельник, В. Злет і занепад центру подільських старообрядців / Віктор Мельник // Україна молода. – № 60 за 19.04.2013 / Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/regions/66/286/0/25686/>. – Назва з екрану.
589. Мельник, С. І. Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села / С. І. Мельник. – К. : ННЦ ІАЕ, 2004. – С. 342.
590. Местечка // Брокгаузъ и Ефронъ. Энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. – М. : ООО «ИДДК», 2002. – 3 электрон. опт. диска (CD-ROM) : зв., цв. ; 12 см. – Систем. требования: Celeron 500 или выше ; 64 Мб ОЗУ ; Windows Me или Windows XP ; SVGA 32768 и более цв. ; 800x600 ; 4x CD-ROM дисковод ; 16-бит. зв. карта ; мышь. – Загл. с экрана. – Диск и сопровод. материал помещены в контейнер 20x14 см.
591. Местечки // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаній о еврействѣ и его культурѣ въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. – СПб. : Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и

- Издательства Брокгауз-Ефронь, 1911. – Т. 11. – С. 438-439.
592. Местечко // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1990. – Т. 5. – С. 314-321.
593. Меховский, М. Трактат о двух Сарматиях / Матвей Меховский ; [введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского]. – М.-Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1936. – 289 с.
594. Мечников, Л. И. Цивилизация и великия историческия реки : Географическая теория развития современных обществ / Л. И. Мечников. – СПб., 1898. – С. 35-40, 96.
595. Микве // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин. Центр по Исследованию и документации восточноевропейского еврейства. Еврейский университет в Иерусалиме, 1990. – Т. 5. Ма'аган-Михаель – Нюрбергские законы. – С. 346-347.
596. Миколаевич, Я. Опис географічно-статистичний повіта Камянецкого / Я. Миколаевич. – Львів : НТШ, 1894. – 120 с.
597. Милов, Л. В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса / Л. В. Милов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 576 с., илл.
598. Мильков, Ф. Н. Лесостепь Русской равнины. Опыт ландшафтной характеристики / Ф. Н. Мильков. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 296 с.
599. Мильков, Ф. Н. Словарь-справочник по физической географии / Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1970. – С. 92.
600. Мильков, Ф. Н. Человек и ландшафты / Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1973. – 222 с.
601. Митин, И. И. Комплексная географическая характеристика: историко-географический и методологический анализ / И. И. Митин // Вестник Московского университета. Серия 5. География. – 2003. – № 4. – С. 15-21.
602. Митин, И. И. Характеристика территории в культурной географии / И. И. Митин // Науки о культуре – шаг в XXI век : сб. материалов ежегодной конференции-семинара молодых ученых. – Т. 6. – М. : Рос. ин-т культурологи, 2006. – С. 121-124.
603. Михайлина, Л. П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія / Любомир Павлович Михайлина. – К., 2008. – 31 с.
604. Михайлова, И. Б. Малые города Южной Руси в VIII – начале XIII века / Ирина Борисовна Михайлова. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 2010. – 294 с.
605. Михайловський, В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / Віталій Михайловський. – К. : Темпора, 2012. – ххii + 450 с., іл.
606. Мищик, Ю. А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро / Ю. А. Мищик // Історичні дослідження. Вітчизняна історія : республіканський міжвідомчий збірник. – Випуск 8. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 29-33.
607. Мицок, О. Аграризация жидівства / О. Мицок. – Прага, 1932. – 176 с.
608. Мишко, Д. Т. З історії дворища на Україні / Д. Т. Мишко // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 1. – Січень-березень. – С. 62-69.
609. Мишулин, А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в н. э. / А. В. Мишулин // ВДИ. – 1941. – № 1. – С. 256.
610. Містечка Східного Поділля / Під заг. ред. Григорія Денисика. – Вінниця : Видавництво «Тезис», 2002. – 92 с.

611. Місто // Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – Львів, 1994. – (Репринтне відтворення видання 1955-1984 р.). – С. 1585-1596.
612. Молчановскій, Н. Очеркъ извѣстій о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановскій. – К., 1885. – 388 с.
613. Моргунов, Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков / Ю. Ю. Моргунов ; [отв. ред. Н. В. Лопатин; Ин-т археологии РАН]. – М. : Наука, 2009. – 303 с.
614. Мудрак, О. В. Теоретико-методологічні засади створення регіонального ландшафтного парку «Середнє Побужжя» як об'єкту екологічної мережі Вінницької області (1-а частина) / О. В. Мудрак, В. М. Воловик, Ю. М. Шкатула // Збірник наукових праць Вінницького державного аграрного університету. – Вінниця. – 2006. – Вип. 26. – С. 35-47.
615. Муляр, А. М. Заселеність правобережного села в кінці XVII – початку XVIII ст. / А. М. Муляр // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – Т. 4 (6). – С. 126-134.
616. Мунін, Г. Б. Визначні пам'ятки Західної України / Г. Б. Мунін, Х. Й. Роглев, О. О. Гаца ; [переклад на англійську Д. В. Кушніра]. – К. : Книга, 2008. – 176 с. : ілл. – Укр., англ.
617. На Днестровскомъ «Побережьи» // Киевская старина. – Т. XVIII. Июнь, июль. – К., 1887. – С. 638-675.
618. Надольська, В. В. Виникнення німецьких колоній (на прикладі Житомирського повіту) / В. В. Надольська // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу : матеріали Всеукр. наук.-красн. конференції. – Житомир, 1996. – С. 109-110.
619. Найман, А. Еврейское земледелие на Украине в 1930-е годы / А. Найман // Вестник еврейского университета в Москве. – № 1 (8). – 1995. – С. 217-221.
620. Народы Европейской части СССР. Этнографические очерки / Под общей редакцией члена-корреспондента АН СССР С. П. Толстова. – М. : Издательство «Наука», 1964. – Т. 1. – 984 с.
621. Народы России. Живописный альбомъ. – Санктпетербургъ : Типографія Товарищества «Общественная Польза», 1877. – 572 с.
622. Населеніе Юго-Западной Россіи отъ половины XV в. до Люблинской уніи (1569 г.). Соч. М. Ф. Владимірскаго-Буданова. – Київъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1891. – 210 с.
623. Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. – Харків, 1927. – Т. 1. Демографія. – Вип. 1. – С. XVI-XIX.
624. Національні меншості на Україні (реєстр селищ). – Х. : 1925. – С. 63.
625. Нейман, Ц. Люди старой Брацлавщины / Ц. Нейман // Киевская старина. – Т. XXX. – К., 1890. – С. 264-281; Т. XXVII – К., 1889. – С. 103-120.
626. Немецкие населенные пункты в Российской империи : География и население : справочник / Сост. В. Ф. Дизендорф. – М. : Общественная академия российских немцев, 2006. – 664 с.
627. Немцы России: населенные пункты и места поселения : энциклопедический словарь / Сост. В. Ф. Дизендорф. – М. : «ЭРН», 2006. – 472 с.
628. Нестеренко, В. А. Колективізація етнічних меншин на Поділлі у 1920-1930-ті рр. / В. А. Нестеренко // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного

- університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т. 19: На пошану академіка В. А. Смоля. – С. 518-529.
629. Нечитайло, В. В. Вільне селянство в хліборобській традиції України / В. В. Нечитайло // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – Т. 1 (3). – С. 188-202.
630. Нечуй-Левицький, І. С. Живцем поховані / І. С. Нечуй-Левицький // Зібрання творів у десяти томах. Том сьомий. Прозові твори. – Київ : Наукова думка, 1966. – С. 260-293.
631. Нидерле, Л. Бытъ и культура древнихъ славянъ / Люборъ Нидерле ; [авторизованное издание съ введениемъ и дополненіями автора и предисловіемъ академика Н. П. Кондакова]. – Прага : Издательство «Пламя», 1924. – С. 120-135.
632. Нидерле, Л. Славянские древности / Л. Нидерле; [перевод с чешского Т. Ковалевой и М. Хазанова]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1956. – 451 с.
633. Низовцев, В. А. К теории антропогенного ландшафтoгенеза / В. А. Низовцев // География и природные ресурсы. – 2010. – № 2. – С. 5-10.
634. Низовцев, В. А. Ландшафтно-исторический подход к функциональному зонированию охраняемых территорий историко-культурного назначения / В. А. Низовцев, М. В. Онищенко, Е. В. Богданова // Ландшафтная школа Московского университета: традиции, достижения, перспективы. – М. : РУСАКИ, 1999. – 199 с.
635. Низовцев, В. А. Особенности структуры и генезиса культурных ландшафтов Центральной России / В. А. Низовцев // Вопросы археологии, истории, культуры и природы Верхнего Поочья : материалы XI Всероссийской научной конференции 5-7 апреля 2005 г. – Калуга : Издательство «Полиграф-Информ», 2005. – С. 281-285.
636. Низькошапка, Р. В. Історико-географічні особливості ландшафтів містечка Томашпіль / Р. В. Низькошапка // Історична географія: початок ХХІ сторіччя : збірник наукових праць. – Вінниця : ПП «Видавництво «Геза», 2007. – С. 133-136.
637. Низькошапка, Р. В. Поняття «містечкові ландшафти» та їх місце в структурі селитебних ландшафтів / Р. В. Низькошапка // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 20. – С. 64-70.
638. Низькошапка, Р. В. Початковий етап історії дослідження містечкових ландшафтів Поділля / Р. В. Низькошапка // Теоретичні, регіональні, прикладні напрями розвитку антропогенної географії та геології : матеріали Третьої міжнародної наукової конференції. – Кривий Ріг : Видавництво ПП «Видавничий дім», 2011. – С. 75-79.
639. Никитин, В. М. Евреи земледельцы : Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоній со времени ихъ возникновения до нашихъ дней (1807–1887) / В. М. Никитин. – СПб. : Типографія газеты «Новости», 1887. – 692 с.
640. Никитин, В. М. Еврейские земледельческие колонии в западных губерниях / В. М. Никитин // Восход, 1890. – С. 7.
641. Никитин, В. М. Еврейские поселения северо и юго-западных губерній (1835-1890) / В. М. Никитин. – СПб., 1894. – С. 144.
642. Николаев, В. А. Ландшафтные экотоны / В. А. Николаев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. География. – 2003. – № 6. – С. 3-9.
643. Николаев, В. А. Ландшафтоведение : Эстетика и дизайн ландшафта : учебное

- пособие / В. А. Николаев. – М. : Аспект-Пресс, 2003. – 176 с.
644. Николаев, В. А. Проблемы регионального ландшафтоведения / В. А. Николаев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 160 с.
645. Німці в Україні : Науково-допоміжний бібліографічний покажчик 1917-1941рр. – К., 1998. – 180 с.
646. Німці Тернопільщини // Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль : ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. К – О. – С. 633.
647. Новицкий, А. Деревянная церковная архитектура Галиции / А. Новицкий // Украинская жизнь. Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журнал. – № 11-12. – М., 1914. – С. 38-43.
648. Носов, А. М. Территориальные системы сельского хозяйства (экономико-географические аспекты исследования) / А. М. Носов. – М. : Янус-К, 2001. – С. 32.
649. О раскольниках Подольской епархии // Подольскія епархіальнѣя ведомости. – 1869. – № 20. – С. 821-830; № 21. – С. 845-863; № 22. – С. 877-890; № 23. – С. 902-916.
650. Обґрунтування створення і визначення меж державного історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород» в місті Шаргороді Вінницької області. Том 2 / С. О. Царенко, Т. О. Трегубова, В. І. Курмакова. – Вінниця, 1996. – 62 с.
651. Обзор лесного хозяйства Шпиковского имени Его Высочайшего Императорского Высочайшего Императорского Николая Петровича Балашева. – К. : Типография А.М. Пономарева п.у. И. И. Врублевского, 1913. – 76 с.
652. Обзор Подольской губернии за 1892 годъ. – Б.м. : Б.в., 1892. – С. 105.
653. Овсінський, Ю. В. Фільваркове господарство в Подільському воєводстві Речі Посполитої у XVIII ст. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – Всесвітня історія / Овсінський Юрій Володимирович. – Львів, 2005. – 19 с. – укр.
654. Око : Архітектура і краєзнавство України [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.oko.kiev.ua/index.jsp>. – Назва з екрану.
655. Олешко, О. Поява і господарська діяльність німецьких поселенців на Галичині та архітектурна специфіка німецьких колоній / О. Олешко, Г. Петришин // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ-Миколаїв, 2006. – С. 91-108. – (Серія «Україна: історія і сучасність», випуск 1).
656. Олівінський, Л. Т. Місто Полонне в XVI-XIX ст. / Л. Т. Олівінський, В. О. Камінський, П. С. Шлезингер // Поляки на Хмельниччині : Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 136-138.
657. Олійник, Я. Б. Природні та етнокультурні феномени України / Я. Б. Олійник, В. В. Стецюк. – К. : Стафед-2, 2003. – 114 с.
658. Онацкий, Д. Г. Подолия. Краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении / Д. Г. Онацкий. – К., 1913. – С. 37.
659. Описание всех обитающих в Российскомъ государстве народовъ и ихъ житейскихъ обрядовъ, обыкновений, одеждъ, жилищъ, вероисповеданій и прочихъ достопамятностей. Часть четвертая. О народахъ монгольскихъ, объ армянахъ, грузинахъ, индійцахъ, немцахъ, полякахъ и о владычествующихъ россиянахъ. С описаниемъ всехъ именованій козаковъ, также Исторія о Малой Россіи и купно о Курляндіи и Литве. – Санктъ-Петербург : при Императорской Академіи Наукъ, 1799. – 385 с.
660. Описание Голозубинецкаго имени В. В. Скибневскаго / Составиль Секретарь Подольскаго О-ва Сельскаго Хозяйства и С.-Х. Промышл. Агрономъ

- Ф. Л. Любанскій. – Винница : Типографія Преемн. Р. Б. Шера, 1911. – С. 1-26.
661. Описание именій Подольской губернии. Выпускъ первый / Составилъ Секретарь Подольскаго О-ва Сельскаго Хозяйства и С.-Х. Промышл. Агрономъ Ф. Л. Любанскій. – Винница : Типографія В. Непойкочичкоу, 1908. – С. 1-41.
662. Описание имения Голяки графа Александра Феодоровича Гейдена // Подольский хозяин. – 1915. – № 9-10. – С. 13-18.
663. Описание Шпикивскаго имения Его Высокопревосходительства Николая Петровича Балашева / Под ред. П. Р. Слезкина. – К., 1913. – С. 1-207.
664. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький : ХНУ, 2005. – 106 с.
665. Орел, Л. Етнографічна праця про Поділля / Л. Орел, В. Яременко // Народна творчість та етнографія. – 1995. – № 1. – С. 76-79.
666. Орловскій, М. Историко-статистическое описание с. Пановец Каменецкаго уезда / М. Орловскій. – Подольские епархиальные ведомости. – 1862. – № 19 – С. 618-620.
667. Орловскій, М. Историческое описание Винницы, уезднаго города Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1863. – № 8. – С. 299-311.
668. Орловскій, М. Историческое описание заштатнаго г. Смотрича, Каменецкаго уезда, Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1864. – № 20. – С. 693-704.
669. Орловскій, М. Историческое описание местечка Черноострова, Проскуровскаго уезда, Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1863. – № 20. – С. 780-787.
670. Орловскій, М. Историческое описание уезднаго г. Гайсина, Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1863. – № 23. – С. 883-888.
671. Орловскій, М. Историческое описание уезднаго г. Летичева Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1864. – № 14. – С. 500-508.
672. Орловскій, М. Историческое описание уезднаго г. Литина, Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1864. – № 23. – С. 780-784.
673. Орловскій, М. Историческое описание уезднаго г. Могилева Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1864. – № 11. – С. 367-374.
674. Орловскій, М. Историческое описание уезднаго г. Проскурова Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1863. – № 5. – С. 181-187.
675. Орловскій, М. Историческое описание уезднаго г. Ямполья Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1864. – № 17. – С. 581-588.
676. Орловскій, М. Историческое описание уезднаго города Брацлава Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1863. – № 1. – С. 8-25.
677. Орловскій, М. Историческое описание уезднаго города Ольгополя, Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1864. – № 8. – С. 259-262.
678. Орловскій, М. Местечко Ладъжинь, Гайсинскаго уезда, Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1863. – № 17. – С. 659-671.
679. Орловскій, М. Местечко Шаргородъ, Могилевскаго уезда, Подольской губернии / М. Орловскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1863. – № 14. – С. 549-559.
680. Орлянский, В. С. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект / В. С. Орлянский. – Запоріжжя : Запорізький держ. технічний ун-т, 2000. – 252с.

681. Осадча, Н. Г. Проблеми етноекологічного районування / Н. Г. Осадча // Людина в ландшафті XXI століття : Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій : зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 147-149.
682. Осадчий, Т. Размещение и густота сельского и земледельческого населения в Юго-Западном крае / Т. Осадчий // Земледелие. – 1899. – № 10. – С. 146-147.
683. Осіпян, О. Л. Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV-XIX ст. : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Осіпян Олександр Леонідович. – Донецьк, 1999. – 19 с.
684. Османов, М. О. Некоторые вопросы изучения хозяйственно-культурных типов / М. О. Османов // Советская Энциклопедия. – 1991. – № 2. – С. 52-61.
685. Основания регионалистики : Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России / Под ред. А. С. Герда, Г. С. Лебедева. – СПб. : Издательство СПбГУ, 1999. – 390 с.
686. Основы евразийства / Составители: Н. Агамалян, В. Галимова, А. Гуськов, Н. Мелентьева, П. Зарифуллин, М. Хрустов. – М. : Арктогея-Центр, 2002. – 800 с.
687. Отамановський, В. Д. Вінниця в XIV-XVII століттях. Історичне дослідження / В. Д. Отамановський. – Вінниця : Континент-прим, 1993. – 463 с.
688. Очерки домашней и общественной жизни евреев. Их верования, богослужение, праздники, обряды, талмуд и кагал. – С.-Петербург : Издание книгопродавца И. Л. Тузова, 1897. – С. 30.
689. Очерки по истории русской деревни X-XIII в.в. / Под редакцией члена-корреспондента АН СССР Б. А. Рыбакова. – Труды государственного исторического музея. Выпуск 32. – М. : Государственное издательство культурно-просветительной литературы, 1956. – 255 с.
690. П'ятківський, І. Зарваницький регіональний ландшафтний парк / І. П'ятківський // Тернопільський енциклопедичний словник / Передмова Геннадія Яворського. – Тернопіль : ВАГ ТВПК «Збруч», 2004. – Т. 1. А - Й. – С. 620.
691. Павлов, О. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження / Олександр Павлов // Регіональна історія України. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – №3. – С. 113-132.
692. Павлов, С. В. Географія релігій : навчальний посібник [для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів] / С. В. Павлов, К. В. Мезенцев, О. О. Любцева. – К. : АртЕк, 1999. – 504 с. : іл., картосхеми.
693. Павловській, А. Местечко Жванець Каменецкого уезда Подольской епархии / А. Павловській // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1869. – № 4. – С. 157-163.
694. Павловській, И. Фр. Къ исторіи еврейскихъ колоній въ половине XIX ст. / И. Фр. Павловській // Киевская старина. – 1906. – Т. XCIV. – С. 589-597.
695. Павлюк, В. В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. / В. В. Павлюк // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 228-236.
696. Павлюк, С. Г. Традиционные и исторические районы как форма территориальной самоорганизации общества (на примере США и России) : диссертация на соискание учёной степени кандидата геогр. наук 25.00.24 – Экономическая, социальная и политическая география / Павлюк Семен Геннадьевич. – М., 2007. – 273 с.
697. Павлюк, С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / Степан Петрович Павлюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 224 с.

698. Пажимський, Б. Маєтки (палацово-паркові ансамблі) Хмельниччини XVIII-XIX ст. / Богдан Пажимський, Олександр Пажимський. – Хмельницький - Київ, 2006. – 160 с.
699. Пажимський, Б. О. Антонінський парк / Б. О. Пажимський // Південно-Східна Волинь : Наука, освіта, культура. : матер. регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 232-235.
700. Пажимський, Б. О. Створимо товариство прихильників український маєтків / Б. О. Пажимський // Антонінський край у просторі і часі / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир : В. Котвицький, 2008. – С. 171-175. – (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 39).
701. Пажимський, О. М. Палацо-паркові ансамблі XVII-XIX ст. – осередок культури Хмельниччини / О. М. Пажимський // Поляки на Хмельниччині : Погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 239-254.
702. Пажимський, О. М. Проблеми регенерації історико-культурної спадщини містечка Антоніни / О. М. Пажимський // Антонінський край у просторі і часі / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир : В. Котвицький, 2008. – С. 128-141. – (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 39).
703. Пажимський, О. М. Садибні ансамблі Подільської Волині / Олександр Пажимський. – Самчики-Хмельницький, 1997. – 216 с.
704. Пажимський, О. М. Самчиківський парк / О. М. Пажимський // Культура Поділля: історія і сучасність : матеріали наук.-практ. конф. – Хмельницький, 1993. – С. 220-223.
705. Палац князів Сангушків в Ізяславі [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Палац_князів_Сангушків_в_Ізяславі. – Назва з екрану.
706. Палієнко, В. І. Місія історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX-XX ст. / В. І. Палієнко ; [НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульницький (ред.)]. – К., 1998. – 78 с. – (Історичні зошити).
707. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог : В 4-х т. – Т. 2. Винницкая, Вольнская, Ворошиловградская, Днепропетровская, Донецкая, Житомирская, Закарпатская, Запорожская, Ивано-Франковская, Кировоградская, Крымская области. – К. : «Будівельник», 1985. – 336 с., ил. – Библиогр. : 334-336 с.; Т. 4. Сумская область; Тернопольская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область / Редкол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др. – К. : «Будівельник», 1985. – 375 с., ил.
708. Панасенко, Т. В. Розселенська діяльність як основа формування культурного ландшафту / Т. В. Панасенко // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць : [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 144-147.
709. Панасенко, Т. Етнос та ландшафт: аспекти взаємодії / Т. Панасенко // Ландшафти і сучасність : збірник наукових праць. – Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 173-176.
710. Панкратенкова, Д. О. Культурний ландшафт – основа розвитку екотуризму, проблема його збереження / Д. О. Панкратенкова // Культурний ландшафт: теорія і практика : збірник наукових праць : [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 147-150.
711. Панова, Т. Д. Царство смерті. Погребальний обряд середньовікової Русі XI-XVI

- веков / Т. Д. Панова. – М. : Радуниця, 2004. – 188 с.
712. Панчук, Г. Гриців та його володарі / Г. Панчук, О. Панчук // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Виокур І. С. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 493-497.
713. Паспорт ландшафтного об'єкту. Парк XVIII-XIX ст. в Мурованих Курилівцях Муровано-Куриловецького району. – Львів : Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут Укрпроектреставрація, 1988.
714. Паспорт ландшафтного об'єкту. Парк XIX ст. в Біличині Барського району. – Львів : Український філіал інституту Укрпроектреставрація, 1988.
715. Паспорт ландшафтного об'єкту. Парк XIX ст. в Федорівці Шаргородського р-ну. – Львів : Український філіал інституту Укрпроектреставрація, 1988.
716. Паспорт ландшафтного об'єкту. Садиба 1-ї пол. XIX ст. у Сніжній Погребищенського р-ну. – Львів : Український філіал інституту Укрпроектреставрація, 1988.
717. Паучок, В. К. Етногенез українського народу і становлення національної символіки / В. К. Паучок. – Тернопіль, 1993. – 199 с.
718. Пачкова, С. П. Зарубинецька культура и латенизированные культуры Европы / С. П. Пачкова. – К., 2006. – 372 с. – 172 илл.
719. Пащенко, В. М. Гуманізація, етнокультура й географія / В. М. Пащенко // Людина в ландшафті XXI століття: Гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій : зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 123-127.
720. Пащенко, В. М. Землезнання. Кн. перша. Методологія природничо-географічних наук / В. М. Пащенко. – Київ : Б. в., 2000. – С. 29, 80-90. – Табл. 4. Іл. 4. Бібліогр. : 215 назв.
721. Пащенко, В. М. Розвиток гуманістичної географії в Україні / В. М. Пащенко // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. праць. У 4-х тт. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. IV. – С. 3-4.
722. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. XXXII. Подольская губерния / Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел под редакцією Н. А. Тройницкаго. – СПб. : Типографія СПб. акц. общ. печ. и писчебум. дела въ Россіи, 1904. – 285 с.
723. Петрашенко, В. О. Типологія посень сільського типу за історичними та археологічними даними / В. О. Петрашенко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 25-30.
724. Петренко, О. С. До питання про поселення менонітів на Правобережній Україні (Колонія Михайлина на Брацлавщині) / О. С. Петренко // ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Наукові записки. Серія: історія. Випуск 1. – Вінниця, 1999. – С. 36–41.
725. Петренко, О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Петренко Олександр Степанович. – К., 2005. – 19 с.
726. Петришин, Г. П. «Карта Ф. фон Міга» (1779-1782 pp.) як джерело до містознавства Галичини / Г. П. Петришин. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 292 с. (Праці Українського центру історичного містознавства. Вип. 5).
727. Петришин, Г. П. Мале місто у структурі організації розвитку сучасного міста / Г. П. Петришин // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». –

- Серія : Архітектура. – 2008. – № 632. – С. 186-193.
728. Петров, В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика / Віктор Платонович Петров. – К. : Наукова думка, 1972. – 215 с.
729. Петров, В. П. Подсечное земледелие / Виктор Платонович Петров. – К. : Наукова думка, 1968. – 228 с.
730. Петров, М. Б. Вірмени на Поділлі (на допомогу вчителям історії та студентам) / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський : Центр поділезнавства, 1995. – 40 с.
731. Петров, М. Б. Плоскирів – старовинне містечко Поділля XV-XVIII ст. / М. Б. Петров, О. П. Яков'юк // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 419-430.
732. Петровський, О. Культурна спадщина України : Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури Тернопільської області (Тернопільський район та місто Тернопіль) / О. Петровський. – Тернопіль : Астон, 2009. – 124 с.
733. Петрушенко, Р. М. Католицька архітектура Центрального та Східного Поділля кінця XIV – початку XX сторіч (Питання історії та типології спадщини) / Р. М. Петрушенко, М. О. Кушнір // Архітектура території. – 1999. – № 1. – С. 1-7.
734. Писаревский, Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке / Г. Г. Писаревский. – М., 1909. – 340 с.
735. Підставка, Р. Язлівець: історія, архітектура, туризм / Руслан Підставка, Олег Рибчинський. – Тернопіль : Видавничий відділ ТНПУ, 2011. – 75 с. : іл.
736. Пламеницька, Є. Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі / Євгенія Пламеницька // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1997. – № 3 / Режим доступу: <http://tovtry.com/ua/history/statii/zhvanec/zhvanec.htm>. – Назва з екрану.
737. Пламеницька, О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському / Ольга Пламеницька // Пам'ятки України. Історія та культура. – № 3-4. – 1998. – С. 88-96.
738. Пламеницька, О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі / О. Пламеницька // Архітектурна спадщина України. – К., 1994. – Вип. 1. – С.39-57.
739. Платов, А. В. Мегалиты Русской равнины / Антон Платов. – М. : Вече, 2009. – 288 с. – (Тайны Земли Русской).
740. Платонов, Ю. П. Народы мира в зеркале геополитики (структура, динамика, поведение) : учеб. пособие / Юрий Петрович Платонов. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2000. – 432 с.
741. Платунов, В. И. Еврейское сельское поселение колхозов на Украине в 20-е первой половины 30-х годов / В. И. Платунов // 4 Республиканская научная конференция по историческому краеведению. – К., 1989. – С. 268-269.
742. Плодоводство въ Россіи. Матеріали и изследованія. Выпускъ IV. Плодоводство въ Подольской губерніи (съ 46 рисунками въ тексте и картой) / Составиль Н. И. Кичуновъ. – С.-Петербургъ : Типографія В. Киршбаума, 1901. – С. 1-50.
743. Побережье Подолии // Киевская старина. – 1898. – Сентябрь. – Т. LXII. – С. 65-74.
744. Погребінська, І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І. М. Погребінська // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 124-132.
745. Поділля // Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Львів, 1996. – (Репринтне відтворення видання 1955-1984 р.). – С. 2142.
746. Поділля: Історико-етнографічні дослідження. – К. : Доля, 1994. – 504 с.
747. Подільський еялет [Електронний ресурс] / Режим доступу:

http://uk.wikipedia.org/wiki/Подільський_еялет. – Назва з екрану.

748. Подолия. Историческое описание. – С.-Петербург : Типография Высочайше утвержденного Товарищ «Обществ. Польза», 1891. – 264 с.
749. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания В. К. Гульдмана. – Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1889. – С. 13-21, 82.
750. Подольская губернія // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. – СПб. : Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1912. – Т. 12. – С. 647-651.
751. Подольская земля // Большая Энциклопедія. Словарь общедоступныхъ сведений по всемъ отраслямъ знанія. Пятнадцатый томъ. Пенька-Пуль. – С.-Петербургъ : Типо-литографія Книгоиздательскаго Т-ва «Просвещеніе», 1904. – С. 328-329.
752. Поліщук, М. В. Архітектурно-просторова організація єврейських містобудівних комплексів XV поч. – XX ст. у структурі історичних поселень Поділля : Дис... канд. архітектури: 18.00.01 / Поліщук Мирослава Василівна / Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. – К., 2002. – 256 арк. : іл. – Бібліогр. : арк. 228-241.
753. Поліщук, М. Єврейські містобудівні утворення в структурі історичних поселень України / М. Поліщук // «Штетл» як феномен єврейської історії : зб. наук. пр. : матеріали IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 272-277.
754. Поляки на Україні // Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Львів, 1996. – (Репринтне відтворення видання 1955-1984 р.). – С. 2215-2228.
755. Пономарьов, А. П. Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій / Анатолій Петрович Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с. : іл.
756. Православные храмы. Том 2. Православные храмы и комплексы : пособие по проектированию и строительству (к СП 31-103-99) . – М., 2003. – 361 с.
757. Природа и самоорганизация общества. – Серия «Социоестественная история. Генезис кризисов природы и общества в России» / Под ред. Кулышна Э. С. – Вып. XXII. – М. : Московский лицей, 2002. – 256 с.
758. Природа і етнос / За ред. В. С. Крисаченко, М. М. Кисельов, С. А. Мороз. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.
759. Приходнюк, О. П. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.) / О. П. Приходнюк. – К. : Наукова думка, 1975. – 154 с.
760. Прокоф'єв, О. В. З історії єврейського населення Гайсинщини / О. В. Прокоф'єв // Подольский еврейский альманах. – № 2. – 2002. – Вінниця : ВГОО «Поділля-2000», 2002. – С. 41-50.
761. Проскурняк, М. М. Структура ландшафтно-архітектурних комплексів міста Кам'янець-Подільського / М. М. Проскурняк, О. А. Скрипій // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : географія. – Вінниця, 2007. – Вип. 14. – С. 47-56.
762. Прусевич, А. Местная старина. Историко-археологическія и этнографическія заметки о м. Зинькове Летичевского уезда / А. Прусевич // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1905. – № 14. – С. 321-329.
763. Прусевич, Ал. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии / Ал. Прусевич // Экономическая жизнь Подолія, 1913. – № 7. – С. 15-22.

764. Пуляевская, Е. В. Архитектурно-планировочные принципы организации крестьянского ландшафта Предбайкалья конца XIX – начала XX века : автореферат на соискание ученой степени кандидата архитектуры. Специальность 18.00.01 – Теория и история архитектуры, реставрация и реконструкция историко-архитектурного наследия / В. Е. Пуляевская. – М., 2008. – 28 с.
765. Путевые очерки Подолия // Киевская старина. – 1885. – Декабрь. – С. 651-683.
766. Пушкаръов, Л. М. Географічне середовище та історичне джерело / Л. М. Пушкаръов // Український історичний журнал. – № 7. – Липень. – 1966. – С. 15-21.
767. Рагулина, М. В. Культурная география: теория, методы, региональный синтез / М. В. Рагулина. – Иркутск : Изд-во Ин-та географии СО РАН, 2004. – 171 с.
768. Ратцель, Ф. Народо́веденіе / Ф. Ратцель; [переводъ со второго, совершенно переработаннаго немецкаго изданія, съ разрешенія издателей подлинника, съ библиографическимъ указателемъ и дополненіями Д. А. Коропчевскаго. Четвертое изданіе со стереотипа]. – С.-Петербургъ : Книгоиздательское Т-во «Просвещеніе», 1902. – Т. 1. – 764 с.; 1904. – Т. 2. – 877 с.
769. Регесты и надписи. Свод материалов для истории евреев в России (80 г. – 1800 г.). – СПб. : Типографія и Литографія Ц. Крейзь, 1899-1913. – Т. 1. – С. 43-44, 149, 234, 274, 277.
770. Регионоведение : учебное пособие : [2-е изд., испр. и доп.] / Отв. ред. профессор Ю. Г. Волков. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 448 с.
771. Реймерс, Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – С. 262.
772. Реклю, Э. Земля и люди. Всеобщая географія. Томъ V / Элизе Реклю. – С.-Петербургъ : Изданіе Высочайше утвержденаго Товарищества «Общественная польза» и К, 1898. – С. 844-845.
773. Рельєф України : навчальний посібник / [Б. О. Вахрушев, І. П. Ковальчук, О. О. Комлев, Я. С. Кравчук, Е. Т. Палієнко, Г. І. Рудько, В. В. Стецок] ; за загальною редакцією В. В. Стецюка. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. – 688 с.
774. Рибак, І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення : наукове видання. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2010. – 160 с., іл.
775. Рибак, І. В. Німецька колонія в Дунаївцях / І. В. Рибак // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К. : Рідний край, 1997. – С. 48-49.
776. Рибинський, В. П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. / В. П. Рибинський // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Т. II. – К., 1929. – С. 211, 220, 237-245.
777. Риттих, А. Ф. Атлас народонаселення Західно-Русского края по исповеданіям [Карти] / А. Ф. Риттих. – Факсимильное издание 1864 г. – СПб. : Альфарет, 2008. – 6 с., 18 л. карт, табл.
778. Риттих, А. Ф. Славянський мир. Історико-географічне і етнографічне дослідження / А. Ф. Риттих. – Варшава : Типографія Варшавск. Учебнаго округу, 1885. – 399 с.
779. Ричков, М. О. Археологічна культура і ландшафт / М. О. Ричков // Археологія. – № 4. – 1995. – С. 95-111.
780. Ричков, П. Західноукраїнські міста-фортеці XVI-XVIII століть / Петро Ричков // Пам'ятки України. – № 2. – 1990. – С. 20-22.
781. Ровенчак, І. Категорія «культури» у суспільній географії / І. Ровенчак // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2004. – Вип. 30. – С. 274-277.

782. Роговський, С. В. Особливості ландшафтного обґрунтування сільських населених пунктів в Україні / С. В. Роговський // Науковий вісник НЛТУ України : збірник науково-технічних праць. – 2008. – Вип. 18.9. – С. 78-82.
783. Родічкін, І. Д. Старовинні маетки України : книга-альбом / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкін. – К. : Мистецтво, 2005. – 384 с. : іл. – Текстівки англ., рез. англ. і рос.
784. Родоман, Б. Б. Поляризация ландшафта как средство сохранения биосферы и рекреационных ресурсов / Б. Б. Родоман // Ресурсы, среда, расселение. – М. : Наука, 1974. – 271 с.
785. Родоман, Б. Б. Саморазвитие культурного ландшафта и геобионические закономерности его формирования / Б. Б. Родоман // Географические науки и районная планировка. Сб. 11. – М., 1980. – С. 118.
786. Рожков, Н. А. Городь и деревня в русской истории (Краткій очеркь экономической истории Россіи) / Н. А. Рожков. – С.-Петербургъ : Типографія И. Н. Скороходова, 1902. – 86 с.
787. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV-XVIII в. Ч. 1. – Львів : З друкарні наукового товариства ім. Шевченка, 1901. – 173 с.
788. Ролле, І. Очерки истории правобережной Украины / І. Ролле // Киевская старина. – 1894. – Т. XLV. – С. 387-413.
789. Ролле, І. Побожье в XVII и XVIII в. Къ истории польскаго землевладенія в Брацлавщинѣ / І. Ролле // Киевская старина. Т. XXX. – К., 1890. – С. 356-476; Т. XXXI. – К., 1890. – С. 412-433.
790. Романцов, В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI століття) / В. О. Романцов. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 200 с.
791. Романчук, С. Історико-ландшафтний аналіз традиційного природокористування в Україні / С. Романчук, Ю. Шур, О. Дмитрук. – Ойкумена. – 1993. – № 3. – С. 18-30.
792. Романчук, С. П. Історичне ландшафтознавство : Теретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування : монографія / Сергій Павлович Романчук. – К. : ВЦ «Київський університет», 1998. – 146 с.
793. Романчук, С. П. Ландшафтно-етногосподарське районування України (підходи, принципи, методи) / С. П. Романчук, П. Г. Тищенко // Тези доп. VII з'їзду Укр. геогр. т-ва. – К., 1995. – С. 69-70.
794. Романчук, С. П. Основи етногеоecології : навчальний посібник / С. П. Романчук. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 206 с.
795. Романчук, С. П. Про використання археологічних матеріалів у історико-ландшафтних дослідженнях / С. П. Романчук // Фізична географія і геоморфологія. – К., 1976. – Вип. 16. – С. 88-94.
796. Романчук, С. П. Проблема сакральної традиції в ландшафті / С. П. Романчук // Фізична географія та геоморфологія. – 2001. – Вип. 41. – С. 66-72.
797. Романчук, С. П. Сакральні ландшафти / С. П. Романчук // Зб. наук. праць «Проблеми ландшафтного різноманіття в Україні». – К. : Інститут географії НАНУ, 2000. – С. 144-146.
798. Романчук, С. П. Сакральные ландшафты / С. П. Романчук // Гуманитарный экологический журнал. – 2002. – Т. 4. – Вип. 1. – С. 112-114.
799. Романчук, С. П. Становлення культурного ландшафту і ландшафтне різноманіття в Україні / С. П. Романчук // Проблеми ландшафтного різноманіття України : збірник наукових праць. – К., 2000. – С. 76-79.
800. Романюк, І. М. Життя вірменської общини м. Могилева-Подільського у XVIII –

- кінці XIX ст. / І. М. Романюк, Б. І. Романюк // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 84-89.
801. Романюк, І. Описи подільських маєтків наприкінці XIX ст. / І. Романюк // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 3 лютого 1998 р. – Вінниця, 1998. – С. 38-39.
 802. Росіяни на Україні / Енциклопедія українознавства. Том 7. Перевидання в Україні : [Репринтне відтворення видання 1955-1984 років]. – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1998. – С. 2615, 2617.
 803. Россия // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. – СПб. : Изданіе Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ, 1912. – Т. 13. – С. 646-673.
 804. Руденко, С. Б. Музейна пам'ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історико-культурних цінностей : монографія / С. Б. Руденко. – К. : НАКККІМ, 2012. – 120 с.
 805. Рудницький, С. Україна – наш рідний край. Коротка географія / С. Рудницький. – Львів, 1921. – 128 с. : іл., карт.
 806. Рудченко, П. И. Гужевые и водные пути. Сводъ трудовъ местныхъ комитетовъ по 49 губерніямъ Европейской Россіи / П. И. Рудченко. – СПб. : Типографія В. Ф. Киршбаума, 1904. – С. 8, 10.
 807. Русанова, И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук ; [под ред. д-ра ист. наук С. А. Плетнёвой]. – 2-е изд., испр. – М. : Издательство «Ладога-100», 2007. – 304 с., ил., сх., таб. (Проект «Ведь»).
 808. Рутинський, М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження : навчальний посібник / Михайло Йосипович Рутинський. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
 809. Рыбаков, Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / Борис Александрович Рыбаков. – М. : Изд-во «Наука», 1979. – 242 с.
 810. Рыбаков, Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 784 с.
 811. Рыбаков, Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1994. – 608 с.
 812. Савицкий, П. Н. Географический обзор России–Евразии / П. Н. Савицкий // Континент Евразия. – М. : Аграф, 1997. – С. 279–294.
 813. Савицкий, П. Н. Степь и оседлость / П. Н. Савицкий // Континент Евразия. – М. : Аграф, 1997. – С. 332-341.
 814. Савчук, Б. Українська етнологія / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – 560 с.
 815. Садовскій, В. Русское землевладеніе въ Правобережной Украине / В. Садовскій // Украинская жизнь. Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журналъ. – № 1. – М., 1913. – С. 45-58.
 816. Садохин, А. П. Этнология : ученик / А. П. Садохин. – М. : Гардарики, 2001. – 256 с.
 817. Салпагарова, С. И. Формирование этнокультурного ландшафта Карачая (XIX - начало XX вв.) : дис. ... канд. геогр. наук : 25.00.24 / Салпагарова Сусурат Ильясовна. – Карачаевск, 2003. – 147 с. – РГБ ОД, 61:04-11/117.
 818. Самарцев, І. Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1994. № 4. – С. 19-29.
 819. Сас, П. М. Архітектурно-планувальні принципи забудови феодальних міст

- Поділля у середині XVI ст. / П. М. Сас // VII Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 77-79.
820. Сас, П. М. Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годов XVI в. / П. М. Сас ; [АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В. А. Смоллий]. – К. : Наукова думка, 1989. – 232 с.
821. Сатанівський єврейський цвинтар [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Сатанівський_єврейський_цвинтар. – Назва з екрану.
822. Саушкин, Ю. Г. География населения и смежные науки / Ю. Г. Саушкин // Материалы I Междуведомственного совещания по географии населения. – М.-Л., 1961. – С. 83-84.
823. Саушкин, Ю. Г. Дифференциация и интеграция географических наук в перспективе / Ю. Г. Саушкин, В. С. Преображенский // Вопросы географии. Сб. 100: «Перспективы географии». – М. : Мысль, 1976. – С. 16-27.
824. Саушкин, Ю. Г. Избранные труды / Ю. Г. Саушкин. – Смоленск : Универсум, 2001. – 416 с.
825. Саушкин, Ю. Г. Культурный ландшафт / Ю. Г. Саушкин // Вопросы географии. – 1946. – № 1. – С. 97-106.
826. Сварчевський, А. В. Поділля – Євразійський коридор цивілізацій / А. В. Сварчевський (о. Пантелеймон) // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції : [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 182-184.
827. Седов, В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В. В. Седов ; [ответственный редактор тома академик Б. А. Рыбаков]. – М. : Наука, 1982. – 328 с.
828. Селище міського типу // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. / Редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989-1993. – Т. 3 : П-Я. – С. 828.
829. Село // Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А. Ф. Трёшников; Ред. кол. : Э. Б. Алаев, П. М. Алампиев, А. Г. Воронов и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1988. – С. 273.
830. Село // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. / Редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989-1993. – Т. 3 : П-Я. – 480 с. : іл. – (В опр.).
831. Село // Українська радянська енциклопедія : в 17 т. / Редкол.: М. П. Бажан (головний редактор) та ін. – К. : Головна редакція «Української радянської енциклопедії», 1963. – С. 34-35.
832. Сельская местность // Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А. Ф. Трёшников; Ред. кол.: Э. Б. Алаев, П. М. Алампиев, А. Г. Воронов и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1988. – С. 273.
833. Сельское и лесное хозяйство России. – СПб. : Типография В. С. Балашова, 1893. – 650 с.
834. Семенов Тян-Шанский, В. П. Что должен знать каждый краевед о географии человека / В. П. Семенов Тян-Шанский. – Л. : Издательство Брокгауз и Ефрон, 1927. – С. 70, 128.
835. Семенов-Тян-Шанский, В. П. Район и страна / В. П. Семенов-Тян-Шанский. – М.; Л. : Гос. изд-во, 1928. – 312 с.
836. Семенов-Тянь-Шанский, В. Типы местностей Европейской России и Кавказа. Очерк по физической географии в связи с антропографией / Вениамин Семенов-Тянь-Шанский. – Петроград : Типография М. М. Стасюлевича, 1915. – 113 с.

837. Сергеев, А. Географические очерки России. Выпуск 2 / А. Сергеев. – Санктпетербург : Издание Товарищества «Общественная польза», 1866. – 111 с.
838. Сергійчук, В. Етапи переселення німців в Україну / В. Сергійчук // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ-Миколаїв, 2006. – С. 43-66. – (Серія «Україна: історія і сучасність», випуск 1).
839. Сергійчук, В. Німці в Україні / Володимир Сергійчук // Берегиня. – 1999. – № 2. – С. 56-63.
840. Сецинский, Е. Городъ Каменецъ-Подольскій. Историческое описаніе / Е. Сецинский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
841. Сецинскій, Е. Древнейшія православныя церкви въ Подоліи. Каменецкая Св. Іоанно-Предтеченская церковъ (Старый Соборъ) / Е. Сецинскій. – Каменецъ-Подольскъ, 1890. – 50 с.
842. Сецинскій, Е. Древнейшія православныя церкви въ Подоліи. Церковъ-замокъ въ с. Сутковцахъ Летичевского уезда / Е. Сецинскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1889. – № 2. – С. 49-59; № 3. – С. 74-81.
843. Сецинскій, Е. Исчезающій тип деревянныхъ церквей / Е. Сецинскій // Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества (бывшаго историко-статистическаго Комитета). – Вып. X. – Каменецъ-Подольскъ : Типографія С. П. Киржацкаго, 1904. – С. 393-417.
844. Сецинскій, Е. Раскопки древняго скальнаго монастыря въ с. Бакоте, Ушицкаго уезда / Е. Сецинскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1891. – № 46. – С. 1213-1221.
845. Симашкевич, М. Историко-географический и этнографический очерк Подоліи / М. Симашкевич // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1875. – № 4. – С. 126, 137; № 6. – С. 189-190; № 8. – С. 250.
846. Симашкевич, М. Историко-статистическое описаніе заштатнаго города Хмельника (Под. губ. Лит. уезда) / М. Симашкевич // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1869. – № 10. – С. 415-432; № 11. – С. 473-481; № 12. – С. 529-544; № 13. – С. 560-577.
847. Сіцинскій, Е. Муровані церкви на Поділлі / Е. Сіцинскій. – Львів - Кам'янець-Подільський, 1925. – 30 с.
848. Сіцинскій, Є. Нариси з історії Поділля. Частина 1 / Є. Сіцинскій. – Вінниця, 1927. – С. 5.
849. Сіцинскій, Ю. Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (історично-археологічні нариси) / Ю. Й. Сіцинскій ; [упорядник С. В. Трубочанінов; передмова І. С. Винокур, С. В. Трубочанінов; примітки І. В. Данілов, О. В. Карбовський, С. В. Трубочанінов]. – Кам'янець-Подільський : Центр поділлєзнавства, 1994. – 96 с.
850. Січинський, В. Чужинці про Україну / Володимир Січинський. – Львів : Видавництво «Світ», 1991. – 94 с.
851. Сказаніе о подольском городе Баре и Барскомъ Свято-Покровском монастыре // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1887. – № 36-37. – С. 826-852.
852. Скала-Подільський замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Скала-Подільський_замок. – Назва з екрану.
853. Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под редакцией Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения, 1995. – Том 2. Д-К. – С. 503.
854. Словарь общегеографических терминов. – М. : Прогресс, 1976. – Т. II. – 60-61.
855. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис

- Грінченко : В чотирьох томах / НАН України. Ін-т української мови. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 4. Р - Я. – 616 с.
856. Смирнов, С. В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми / С. В. Смирнов // Археологія. – № 1. – 2003. – С. 3-19.
857. Смирнова, Г. И. Немировское городище – общая характеристика памятника VIII-VII вв. до н. э. / Г. И. Смирнова // Археологія. – № 4. – 1996. – С. 67-84.
858. Смынтина, Е. Некоторые аспекты археологического изучения связей этноса и ландшафта / Е. Смынтина // Ландшафти і сучасність : збірник наукових праць. – Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 167-170.
859. Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления / Составлено руководителем финансово-экономической секции Окрплана А. М. Кичаевым. – Каменец-Подольск : Издание Каменец-Под. Окрплана, 1929. – С. 1-45.
860. Соколова, А. Архитектура местечек Восточной Подолии (по результатам обмеров, выполненных в городах Шаргороде, Томашполе и Чернивцах летом 1993 г.) / А. Соколова // Труды по иудаике. – Вып. 2: История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. находки. – СПб., 1994. – С. 53-82.
861. Соколова, А. В. Домостроительная традиция штетлов Подолии в памятниках и памяти / А. В. Соколова // Этнографическое обозрение. – № 6. – 2009. – С. 38-57.
862. Соколова, А. Шаргород: некоторые принципы формирования архитектурного пространства. Местечко-улица-дом (по обмерам домов, выполненных в 1993 г.) / А. Соколова // Єврейська історія та культура в Україні : матеріали конф. : Київ, 2-5 вересня 1996 р. – С. 196-198.
863. Солнцев, А. Дольмены / Александр Солнцев. – СПб. : Издательство «Диля», 2005. – 96 с.
864. Соловійова, Т. М. Розвиток міст правобережної України у першій чверті XIX ст. / Т. М. Соловійова // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії : матеріали I всеукраїнської наук. конф. – Луганськ, 8-9 лютого 2001 р. – Луганськ : СЛУ, 2001. – С. 64-66.
865. Соснова, Н. С. Закономірності формування садибно-паркових комплексів сільських поселень Галичини кінця XVIII–XIX ст. / Н. С. Соснова // Містобудування та територіальне планування : наук.-техн. збірник / Відп. ред. М.М. Осетрін. – Київ : КНУБА, 2001. – Вып.10. – С. 184-188.
866. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Редактор-координатор – академик РАН Г. В. Осипов. – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 488 с.
867. Сочава, В. Б. Введение в учение о геосистемах / В. В. Сочава. – Новосибирск : Наука, 1978. – 319 с.
868. Списокъ населенныхъ местъ Киевской губерніи / Изданіе Киевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. – К. : Типографія Ивановой, 1900. – 1896 с.
869. Справочная книжка Подольской губерніи / составилъ и издалъ В. К. Гульдманъ. – Каменец-Подольскій : Типографія Губернскаго Правленія, 1888. – 654 с.
870. Станіславський, В. В. Міста і містечка Поділля як центри торгівлі в XVI-XVII століттях / В. В. Станіславський // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 62-63.
871. Стара Ушиця [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Стара_Ушиця. – Назва з екрану.

872. Старий замок (Тернопіль) [Електронний ресурс] / Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Старий_замок_\(Тернопіль\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Старий_замок_(Тернопіль)). – Назва з екрану.
873. Старозаславський замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Старозаславський_замок. – Назва з екрану.
874. Статистическое обозрение Российской империи. Составиль В. Де Ливронь, Действительный членъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. – С.-Петербургъ : Печатано въ типографіи товарищества «Общественная польза», 1874. – 429 с.
875. Стеблій, Н. Проблеми взаємодії суспільства та природи в історіографії / Наталія Стеблій // Вісник Інституту археології. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – С. 17-28.
876. Стельмах, Г. Ю. Сільські поселення Радянської України / Г. Ю. Стельмах // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 3. – Липень-вересень. – С. 93-106.
877. Степанів, О. Дністровим шляхом / О. Степанів // Дорога. – 1943. – Ч. 11. – С. 157.
878. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М. : Наука, 1989. – 464 с. – (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах).
879. Степико, М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико. – К. : Знання, 1998. – С. 23-24, 73.
880. Стефановскій, В. Историко-статистическое описание села Лядавы Могилескаго уезда Подольской епархіи / В. Стефановскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1863. – № 3. – С. 97-106.
881. Стефановскій, В. С. Лядава, Могилевскаго уезда, и освященіе Лядавской пещерной церкви / В. Стефановскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1895. – № 5. – С. 148-158.
882. Стопневич, Б. Населеніе Галиціи / Б. Стопневич // Украинская жизнь. Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журналъ. – № 11-12. – М., 1914. – С. 44-59.
883. Стрелецкий, В. Н. Географическое пространство и культура: мировоззренческие установки и исследовательские парадигмы в культурной географии / В. Н. Стрелецкий // Известия АН. – Серия географическая. – 2002. – № 4. – С. 18–28.
884. Стрелецкий, В. Н. Культурный ландшафт: теоретические и региональные исследования / В. Н. Стрелецкий // Культурно-ландшафтные исследования в Германии: традиции и современность. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. – С. 42–54.
885. Строцень, Б. С. Черняхівська культура західного Поділля : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія / Богдан Степанович Строцень. – К., 2006. – 19 с.
886. Струманський, В. П. Народно-побутовий зміст виробничо-господарського життя подолян / В. П. Струманський // Наукові праці історичного факультету. Т. І. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 203-217.
887. Суліменко, О. Німецька колонізація Волині в кінці XIX ст. / О. Суліменко // Малинщина в просторі і часі : матеріали Всеукр. наук. краєзн. конференції. – Малин, 1996. – С. 76-78.
888. Сулковскій, И. М. Китайгородъ Ушицкаго уезда / И. М. Сулковскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1889. – № 28. – С. 642-652.
889. Суций, С. Я. Очерки географии русской культуры / С. Я. Суций, А. Г. Дружынин. – Ростов н/Д. : СКНЦ ВШ, 1994. – С. 18.
890. Суцинская, М. Д. Культурный туризм : учебное пособие / Марина Дмитриевна Суцинская. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. – 128 с.
891. Сюткін, С. Ландшафт і етнос: етнологічні проблеми / С. Сюткін, В. Єфіменко

- // Ландшафти і сучасність : збірник наукових праць. – Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 170-173.
892. Тавадов, Г. Т. Этнология : учебник для вузов / Г. Т. Тавадов. – М. : Проект, 2002. – 352 с.
893. Тадгаев, Х. Б. Этнос. Нация. Раса. Национально-культурные особенности детерминации процесса познания / Х. Б. Тадгаев; [под ред. С. И. Замогилюного]. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2001. – 248 с. : ил.
894. Тайсаев, Д. М. Эволюция. Этничность. Культура. На пути к построению постнеклассической теории этноса / Д. М. Тайсаев. – Нальчик : Издательство М. и В. Котляровых (Полиграфсервис и Т), 2005. – 200 с.
895. Таранец, С. В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века). – Т. 1: Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью / С. В. Таранец; [Под ред. Г. В. Боряка. НАН Украины. Институт истории Украины; Музей истории и культуры старообрядчества Украины]. – К. : Віпол, 2012. – 704 с. : 8 л. цв. карт-схем на вклейке.
896. Таранец, С. В. Старообрядчество Подолии / С. В. Таранец. – Киев, 2000. – 239 с.
897. Теодоровичъ, Н. И. Городъ Кременецъ Вольнской губерніи. Церковно-историческій очеркъ / Н. И. Теодорович. – Почаевъ : Типографія Почаево-Успенской Лавры, 1890. – 46 с.
898. Теребовлянський замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Теребовлянський_замок. – Назва з екрану.
899. Тиводар, М. Етнологія : навч. посібн. / Михайло Тиводар. – Львів : Світ, 2004. – 624 с.
900. Тишков, В. А. Реквием по этносу : Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2003. – 544 с.
901. Тойнби, А. Дж. Постижение истории / Арнольд Джозеф Тойнби. – М. : Айрис-Пресс, 2002. – 612 с.
902. Толочко, П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – СПб. : Алетей, 2003. – 160 с. – (Серия «Славянская библиотека»).
903. Толстов, С. П. Основные теоретические проблемы советской этнографии / С. П. Толстов // Советская этнография. – 1960. – № 6. – С. 5-15.
904. Толстой, Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. [Изд. 2-е, исп.] / Н. И. Толстой. – М. : Издательство «Индрик», 1995. – 512 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).
905. Томашевський, А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. Томашевський // Інститут археології НАНУ. Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – Археологічні студії. – Вип. 2. – Київ-Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – С. 132-160.
906. Топчів, О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навчальний посібник / О. Г. Топчів. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 272-273.
907. Трахтенберг, Л. Соболевка: еврейская история прошлого без будущего (XVII-XX века) / Л. Трахтенберг // Подольский еврейский альманах. – № 2. – 2002. – Винниця : ВГОО «Поділля-2000», 2002. – С. 34-40.
908. Трахтенберг, Л. Шаргородская синагога / Л. Трахтенберг // Подольский еврейский альманах. – № 2. – 2002. – Винниця : ВГОО «Поділля-2000», 2002. – С. 122-124.
909. Трахтенберг, Л. Ялтушков / Л. Трахтенберг // Подольский еврейский альманах. – № 2. – 2002. – Винниця : ВГОО «Поділля-2000», 2002. – С. 51-55.
910. Тронько, П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід,

- проблеми, перспективи / П. Т. Тронько. – Київ : Рідний край, 1994. – С. 54-65.
911. Трофимовъ, Л. Цыгане-кустари въ Подоліи / Л. Трофимовъ // Экономическая жизнь Подоліи, 1913. – № 7. – С. 25-27.
 912. Трубачев, О. Н. Этногенез и культура древних славян. Лингвистические исследования / О. Н. Трубачев; [Отв. ред. Н. И. Толстой]. – М. : Наука, 2003. – 489 с.
 913. Трубчанинов, С. В. Матеріали до історичної топографії Поділля XV-XIX ст. та їх використання / С. В. Трубчанинов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2005. – Т. 15 : На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 366-373.
 914. Труды Волинскаго губернскаго статистическаго комитета. (Выпускъ первый). Отдѣль Историческій и Геологическо-Геогностическій. – Житомиръ : Въ типографіяхъ Шадова и Санкевича, 1867. – 352 с.
 915. Труды Подольскаго Епархіального историко-статистическаго комитета. Выпускъ седьмой. Подъ редакціей Н. И. Яворовскаго. Приложение къ Подольскимъ Епархіальнымъ Ведомостямъ 1894-1895 гт. Историческія свѣденія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. Каменецкий уезд. Священника Е. Сецинскаго. – Каменец-Подольскій : Типографія Подольскаго губернскаго правленія, 1895. – 611 с.
 916. Труды Подольскаго епархиального историко-статистического комитета. Под ред. Е. Сецинского. – Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1901. – 1064 с.
 917. Туровский, Р. Ф. Культурная география: теоретические основания и пути развития / Р. Ф. Туровский // Культурная география. – М. : Институт Наследия, 2001. – С. 10-94.
 918. Туровский, Р. Ф. Культурные ландшафты России / Р. Ф. Туровский. – М. : Институт наследия, 1998. – 210 с.
 919. Туровский, Р. Ф. Политическая регионалистика : учеб. пособие для вузов / Р. Ф. Туровский ; [Гос. ун-т – Высшая школа экономики]. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 780, [4] с. + 8 с. цв. вкл. – (Учебники Высшей школы экономики). – Прил. : с. 735-768. – Карты: с. 769-776.
 920. Тутковський, П. Краєвиди України в звязку з її природою і людністю / П. Тутковський. – К. : Червоний шлях, 1924. – 135 с.
 921. Тутковський, П. Нариси з природи України. Вип. 1. Статті та розвідки академіка П. Тутковського / П. Тутковський. – К., 1920. – С. 40.
 922. Тутковський, П. Природна районізація України / П. Тутковський. – К., 1922. – С. 2.
 923. Тхор, В. І. Соціально-економічний розвиток міст Південно-Східної Волині у XVIII ст. / В. І. Тхор // Південно-Східна Волинь: Наука, освіта, культура : матер. регіональної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Шепетівка, 1995. – С. 140-142.
 924. Тхоржевський (Бертге) Роберт. Німці Тернопільщини (з кінця XVIII до початку XXI століть) : науково-популярний нарис / Роберт (Бертге) Тхоржевський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – 96 с.
 925. Тюпонник, Ю. Г. Ландшафт: етимологія, герменевтика, екзегетика / Ю. Г. Тюпонник // Totallogy-XXI (Десятий випуск). Постнекласичні дослідження. – К. : ЦГО НАНУ. – 2003. – С. 54-71.
 926. Тюпонник, Ю. Г. Онаслеживание ландшафта / Ю. Г. Тюпонник ; [послелс. В. М. Пащенко]. – К. : Издательско-печатный комплекс Университета «Украина», 2010. – 212 с., 37 ил.
 927. Тюпонник, Ю. Г. От акультурного ландшафта к ландшафтоиду / Ю. Г. Тюпонник

- // Культурний ландшафт: теорія і практика : збірник наукових праць : [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 4-10.
928. Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ / Подъ редакціей проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго, акад. Ф. Е. Корша. – Петроградъ : Типографія т-ва «Общественная польза», 1916. – С. 410-411.
929. Українська народність: Нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. – К. : Наукова думка, 1990. – 560 с.
930. Українське народознавство : навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка ; [Передмова М. Г. Жулинського. 3-тє вид., випр]. – К. : Знання, 2006. – 568 с.
931. Урсу, Н. О. Мистецька спадщина домініканського ордену на території України XVIII-XIX ст. / Н. О. Урсу. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2007. – 368 с.
932. Фадієнко, С. В. Гуманістичний підхід у ландшафтознавстві / С. В. Фадієнко // Географія в інформаційному суспільстві : зб. наук. праць. У 4-х тт. – К. : ВГЛ Обрії, 2008. – Т. IV. – С. 11.
933. Фартушняк, Ю. До питання про збір меду в Подільській губернії (XIX – початок XX ст.) / Юрій Фартушняк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексівця. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – С. 14-18.
934. Физико-географический атлас мира [Карты]. – М., 1964. – С. 70-71.
935. Фильваров, Г. Синагога в современном мире. Проблемы регенерации еврейских культовых зданий в Украине / Г. Фильваров, Е. Котляр // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX ст. : зб. наук. праць за матеріалами конф. 28-30 серпня 2001 р. – К., 2002. – С. 329-335.
936. Финк, Б. Евреи на земле / Б. Финк. – Б.н. : Госиздат, 1929. – 220 с.
937. Финкель, Х. А. Еврейское землеустройство в Советском Союзе / Х. А. Финкель. – Х. : ОЗЕТ, 1926. – 44 с.
938. Філінюк, А. Г. Особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій третині XIX століття / А. Г. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. Т. 7. «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.» : матеріали третього круглого столу. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 234-254.
939. Фридкина, И. Шаргород – живая память веков / И. Фридкина, Ю. Бурдынский // «Штетл» як феномен єврейської історії : зб. наук. пр. за матеріалами IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи», 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 80-85.
940. Фроянов, И. Я. Города-государства Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1988. – 269 с.
941. Фундаментальные проблемы культурологии : В 4 т. Том. 1: Теория культуры / отв. ред. Д. Л. Спивак. – СПб. : Алетей, 2008. – 432 с.
942. Фундуш [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Фундуш> – Назва з екрану.
943. Хагтет, П. География: синтез современных знаний / П. Хагтет. – М. : Прогресс, 1979. – 684 с.
944. Хаймович, Б. Историко-этнографические экспедиции Петербургского еврейского университета / Б. Хаймович // История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки : сб. науч. тр. – СПб., 1994. й С. 15-43.
945. Ханцеверов, Ф. Р. Эниология: чудеса без мистики. Книга научных версий / Ф. Р.

- Ханцеверов ; [Международная академия энергоинформационных наук]. – М. : АНМ, 1999. – 445 с.
946. Ханцеверов, Ф. Эниология гуманитарная. Т. 3 / Фиряз Ханцеверов. – Одесса : Видавництво «Еніо», 2002. – 316 с.
947. Хе-Халуц // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим : Общество по исследованию еврейских общин. Центр по Исследованию и документации восточноевропейского еврейства. Еврейский университет в Иерусалиме, 1999. – Т. 9. Фейдман-Чуэатс. – С. 789-790.
948. Хитерер, В. Тростянец: история одного местечка / В. Хитерер // «Штетл» як феномен єврейської історії : зб. наук. пр. за матеріалами IV міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи» 30 серпня - 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 85-92.
949. Хмельницкий // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим : Общество по исследованию еврейских общин. Центр по Исследованию и документации восточноевропейского еврейства. Еврейский университет в Иерусалиме, 1999. – Т. 9. Фейдман-Чуэатс. – С. 848-855.
950. Хмельницкий, Д. Нацистская пропаганда против СССР. Материалы и комментарии. 1941-1945. / Дмитрий Хмельницкий. – М. : ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 351 с. – (На линии фронта. Правда о войне).
951. Ходорковский, Ю. К вопросу об исследовании историко-архитектурного наследия еврейских общин Украины / Ю. Ходорковский // Вестник еврейского университета в Москве. – 1993. – № 3. – С. 108-128.
952. Ходорковський, Ю. І. Єврейські некрополі України : історическа література / Ю. І. Ходорковський ; [Українське товариство охорони пам'яток історії та культури]. – К. : УТОПШК, 1998. – 79 с. – (Некрополі України).
953. Холковська, Т. Ю. Культурно-ландшафтна спадщина у працях польських вчених XIX-XX сторіч / Т. Ю. Холковська // Культурний ландшафт: теорія і практика : збірник наукових праць : [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця : ПП «Едельвейс і К», 2010. – С. 183-186.
954. Хонігсман, Я. С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // Український історичний журнал. – 1994. – № 2-3. – С. 66-75.
955. Хоптяр, Ю. А. Утворення та розвиток ярмарків на Поділлі / Ю. А. Хоптяр // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С. 108-113.
956. Хоррабин, Дж. Ф. Очерк историко-экономической географии мира / Дж. Ф. Хоррабин. – М., Л. : ОГИЗ - «Московский рабочий», 1931. – 110 с.
957. Храмы України : альбом / Вступ. ст., комент. та упоряд. Л. Прибети. – К. : Мистецтво, 2000. – 296 с. : іл. – Бібліогр. : с. 293-295. – Текст укр., англ.; рез. та перелік іл. рос., фр.
958. Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – Т. 32. – М., 1975. – С. 15-127.
959. Царенко, С. О. Принципи та методи управління розвитком історичних міст на прикладі Поділля : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури: 18.00.01 / Царенко Сергій Олександрович. – К., 2000. – 22 с.
960. Царенко, С. О. Проблеми збереження історичної забудови в малих містах Вінниччини / С. О. Царенко // Меджибіж: 850 років історії : матеріали науково-практичної конференції, 17 серпня 1996 р. – Меджибіж, 1996. – С. 85-87.
961. Царенко, С. Сага про Подільську Гардаріку. Історико-будівне есе / С. Царенко. –

Вінниця, 2002. – 10 с.

962. Церква Святого Івана Хрестителя в Ізяславі [Електронний ресурс] / Режим доступу: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Церква Святого Івана Хрестителя в Ізяславі](http://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Святого_Івана_Хрестителя_в_Ізяславі). – Назва з екрану.
963. Чайка, В. Є. Урбоекологія / В. Є. Чайка. – Вінниця, 1999. – 368 с.
964. Чебоксаров, Н. Н. Народы. Расы. Культуры : [Издание второе исправленное, дополненное] / Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. – М. : Наука, 1985. – 272 с.
965. Чебоксаров, Н. Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых / Н. Н. Чебоксаров // Советская этнография. – 1967. – № 4. – С. 99.
966. Чебоксаров, Н. Н. Экология и типы традиционного сельского жилища / Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова // Типология основных элементов традиционной культуры. – М., 1984. – С. 34-64.
967. Чернявскій, С. Образовія крестьянскія хозяйства Подольской губ. / С. Чернявскій // Экономическая жизнь Подоліи, 1913. – № 7. – С. 50-60; № 24. – С. 28-46.
968. Чеснов, Я. В. О теории «культурных областей» в американской этнографии / Я. В. Чеснов // Концепции зарубежной этнологии. Критические этюды. – М., 1976. – С. 82-103.
969. Чубатий, М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй / Микола Чубатий // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том CLXXVIII. – Нью Йорк - Париж, 1964. – 159 с.
970. Чубинский, П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / П. П. Чубинский // Юго-западный отдел: материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. VII. – Вып. 1-6. – 337 с.
971. Чудинов, В. А. Священные камни и языческие храмы древних славян. Опыт эпиграфического исследования / В. А. Чудинов. – М. : Фаир-Пресс, 2004. – 624 с.
972. Шаваева, М. О. Етнокультура как многофункциональная система взаимодействия : Дис. ... канд. филос. наук / Марина Олиевна Шаваева: 24.00.01 : Ростов н/Д, 2004. – 159 с. – РГБ ОД, 61:05-9/126.
973. Шаргородская синагога // Подольский еврейский альманах. – Винница : ВГОО «Поділля-2000», 2002. – № 2. – С. 122-123.
974. Шариков, Ю. Н. Древние технологи дольменов Кавказа / Ю. Н. Шариков, О. Н. Комиссар. – Краснодар : Совет. Кубань, 2008. – 80 с. : ил.
975. Шевченко, М. В. Природа сакральності ландшафту / М. В. Шевченко // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 458. – С. 51-56.
976. Шенников, А. А. О понятии «этнографический комплекс» / А. А. Шенников // Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. – Л., 1967. – Вып. 3. – С. 39-41.
977. Шестопал, М. Євреї на Україні (історична довідка) / Матвій Шестопал // Дніпро. – 1998. – № 5-6. – С. 38-133.
978. Шилкин, Д. С. Лесное хозяйство. Сводь трудовъ местныхъ комитетовъ по 49 губерніямъ Европейской Россіи / Д. С. Шилкин. – СПб. : Типографія В. Ф. Киршбаума, 1904. – 228 с.
979. Шилов, В. А. Усадьбы Малороссии / В. А. Шилов. – СПб., 2011. – 236 с., илл.
980. Шимонович, І. Галичина. Економічно-статистична розвідка / І. Шимонович. – К. : Державне видавництво України, 1927. – 176 с.
981. Шипович, И. Е. Историческія сведения о с. Боровке, Ямпольскаго уезда / И. Е. Шипович // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1895. – № 17. – С. 393-400.

982. Шипович, И. Рожецкій или Микулинскій монастырь / И. Шипович // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1890. – № 26. – С. 592-603; № 27. – С. 611-627; № 28. – С. 645-653.
983. Шиппер, И. Ранние стадии еврейской колонизации в Польше. (Сельская колонизация) / И. Шиппер // Еврейская старина. – 1911. – № 4. – С. 161-179.
984. Широкогоров, С. М. Этнографические исследования : Этнос. Исследование принципов изменения этнических и этнографических явлений / С. М. Широкогоров; [отв. редактор А. М. Кузнецов, А. М. Решетов] : В 2-х кн. Книга вторая. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2002. – 148 с.
985. Шишин, М. Ю. Ноосфера, культура, культурный ландшафт / М. Ю. Шишин. – Новосибирск : Из-тво СО РАН, 2003. – 234 с.
986. Шкловский, И. С. Вселенная, жизнь, разум / И. С. Шкловский ; [под ред. Н. С. Кардашева и В. И. Мороза]. – М. : Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1987 (Пробл. науки и техн. прогресса). – 320 с.
987. Шкляр, Л. Е. Этнос. Культура. Личность. Философско-методологические аспекты исследования / Л. Е. Шкляр. – К. : Наукова думка, 1992. – 84 с.
988. Шмелев, В. Г. Музеи под открытым небом. Очерки истории возникновения и развития / В. Г. Шмелев. – К. : Наукова думка, 1983. – 120 с.
989. Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер ; [Пер. с нем. и примеч. И. И. Маханькова]. – М. : Мысль, 1998. – 606, [1] с., 1 л. портр.
990. Шпичко, Н. Поява польської національної меншини на території Поділля / Неля Шпичко // Маєток : науково-красназничий збірник. Випуск 1 : матеріали науково-красназничої конференції «Палацово-паркове мистецтво Хмельниччини: історія, проблеми, вивчення, збереження й використання», 14 вересня 2007 року. – Самчики, 2007. – С. 78-86.
991. Штах, Я. Очерки из истории и современной жизни южно-русских колонистов / Я. Штах. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1916. – 266 с.
992. Штетл, XXI век: Полевые исследования // Сост. В. А. Дымшиц, А. Л. Львов, А. В. Соколова. – СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 292 с. + [24 с.] ил. (Studia Ethnologica; Вып. 5).
993. Штойко, П. Ландшафт і етнос: парадигми світоглядних орієнтацій / П. Штойко // Ландшафти і сучасність : збірник наукових праць. – Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 161-163.
994. Шульгин, П. М. Концепция культурного ландшафта и практика охраны этнографического наследия (на примере территорий российского Севера) / П. М. Шульгин // Мир России. – 2007. – № 3. – С. 147-166.
995. Щур, Л. О. Вірменські поселення на Поділлі (XIII-XVII ст.) / Л. О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. – Т. 2 (4). – С. 103-108.
996. Щур, Л. О. З історії єврейських поселень на Поділлі / Л. О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 165-173.
997. Эккель, Б. М. Конфигурация границ и формы этнических ареалов / Б. М. Эккель // Географические границы. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 87-95.
998. Элиаде, Мирча. Избранные сочинения : Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское / Мирча Элиаде. – М. : Ладомир, 2000. – С. 261.

999. Элиаде, Мирча. Священное и мирское / Мирча Элиаде ; [пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского]. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
1000. Энциклопедический словарь. Четвертое переработанное издание товарищества А. Гранатъ и К. – М., 1896-1900. – В 8-ми томах.
1001. Энциклопедия сакральной географии / Сост. Д. В. Громов. – Екатеринбург : Ультра.Культура, 2005. – 648 с.
1002. Эркерт, Р. Ф. Этнографический атлас Западно-Русских губерній и соседних областей [Карты] / Р. Ф. Эркерт. – СПб., 1863.
1003. Этимологический словарь русского языка / Составил А. Преображенский, заслуж. преподаватель Московской 4-й гимназии. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Совко. – 1910-1914. – Том второй : П – С. – 419 с.
1004. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 18 (*matoga - *meĭkyška). – М. : Наука, 1993. – 255 с.
1005. Этнографическая карта Европейской России, составленная Петром Кеппенем [Карты]. – Репринтное издание 1851 г. – СПб. : Альфарет, 2008. – 18 л.: 1 к. (16 л.), цв.
1006. Этнографические исследования развития культуры / Ответственные редакторы А. И. Першиц, Н. Б. Тер-Акопян. – М. : Наука, 1985. – 263 с.
1007. Этнография восточных славян : очерки традиционной культуры. – М. : Наука, 1987. – 553 с.
1008. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. – М. : Наука, 1988. – 225 с.
1009. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. – К. : Наукова думка, 1985. – 184 с.
1010. Я[воровскій] Н[иколай]. Заметка о пещерной церкви въ церкви с. Беризкахъ Бершадскихъ Ольгопольского уезда / Я. Н. // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1891. – № 18. – С. 364-369.
1011. Яворовскій, Н. Историко-статистическое описание заштатнаго города Бара и заштатнаго барскаго Свято-Покровскаго монастыря / Н. Яворовскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1875. – № 12. – С. 356-369.
1012. Яворовскій, Н. С. Голубече: историко-статистическое описание церкви и прихода с. Голубечега Ольгопольского уезда / Н. С. Яворовскій // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1872. – № 8. – С. 280-303; № 9. – С. 318-246.
1013. Яворскій, Н. История гражданской и церковной жизни Подолии / Н. Яворовскій. – Каменец-Подольск : Типография Св.-Троицкаго братства, 1912. – 88 с.
1014. Язлiвецький замок [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Язловецький_замок. – Назва з екрану.
1015. Ямполь // Еврейская энциклопедия. Сводъ знаний о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ. Под общей ред. док-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. – СПб. : Издание Общества для научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузь-Ефронъ, 1913. – Т. 16. – С. 401.
1016. Ямсков, А. Н. Понятие «этническая граница» в этногеографии / А. Н. Ямсков // VIII Конгресс этнографов и антропологов России : тезисы докладов. Оренбург, 1-5 июля 2009 г. – Оренбург : Издательский центр ОГАУ, 2009. – С. 478.
1017. Ямсков, А. Н. Этноэкологические исследования культуры и концепция культурного ландшафта / А. Н. Ямсков // Культурный ландшафт: теоретические и региональные исследования. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. – С. 62–77.
1018. Янко, М. Т. Топонімічний словник України : словник-довідник / М. Т. Янко. – К. : Знання, 1998. – 432 с. – Бібліогр.: с. 403-429.

1019. Янушевский, И. Очерки церковной и гражданской жизни Подолии / И. Янушевский // Подольския епархіяльныя ведомости. – 1891. – № 36. – С. 891-914; № 37. – С. 928-952; № 44. – С. 1137-1143; № 45. – С. 1233-1244; № 49-50. – С. 1294-1300.
1020. Ястребицкая, А. Л. О специфике средневековой урбанизации: малые города / А. Л. Ястребицкая // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 191-197.
1021. A Companion to Political Geography / Edited By John Agnew, Katharyne Mitchell, Gerard Toal. – Padstow : Blackwell Publishing Ltd, 2003. – 494 p.
1022. Aasbø, S. History and Ecology in Everyday / S. Aasbø // Papers from the Department of Geography, University of Trondheim. – 1999. – № 27.
1023. Adamczyk, J. L. Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVIII wieku / Jan Leszek Adamczyk. – Kielce : Politechnika Świętokrzyska, 2004. – 249 s.
1024. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemie ruskie Korony. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolinskiх, 1996. – Tom IX. – Województwo podolskie. – 428 s.; Tom X. – Województwo braclawskie. – 575 s.
1025. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-ty. Dział II-gi “Ziemie Russkie” Rzeczypospolitej. Opracował i wydał Aleksander Jabłonowski, czł. czyn. Akademii Umiejętności w Krakowie [Карты]. – Warszawa-Wiedeń, 1899-1904. – 17 s.
1026. Bekersdorf // Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : Druk “Wiek” Nowy-Świat Nr 59, 1880. – Tom I. – S. 125.
1027. Blij, de H. J. Geography. Realms, Regions, and Concepts / H. J. de Blij, Peter O. Muller. – New York : John Wiley & Sons, Inc., 2010. – 695 p.
1028. Bujak, Fr. Galicya. Tom 1. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo / Fr. Bujak. – Kraków : Druk W. L. Anczyca, 1908. – S. 129.
1029. Civilizations. Culture, ambition, and the transformation of nature. By Felipe Fernandez-Armesto. New-York : The Free Press, 2001. – 545 p.
1030. Claval, P. Geographie culturelle. Une nouvelle approche des sociétés et des milieux / P. Claval. – Paris : Armand Colin, 2003. – 288 p.
1031. Cosgrove D. New directions of culture geography / D. Cosgrove, P. Jackson // Area. – 1987. – 19. – P. 95–101.
1032. Cosgrove, D. Towards a radical cultural geography: problems of theory / D. Cosgrove // Antipode. – vol. 15. – № 1. – 1983. – P. 1-11.
1033. Czeczpeński, M. Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs / Mariusz Czeczpeński. – Hampshire : Ashgate Publishing Limited, 2008. – 209 p.
1034. Czołowski, A. Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Z 160 ilustracjami na 78 tablicach i kartą zabytków / Aleksander Czołowski, Bohdan Janusz. – Tarnopol : Nakładem powiatowej organizacji narodowej, 1926. – 283 s.
1035. D’Antoni, J. Zameczki Podolskie na kresach multzańskich. Wydanie drugie przerobione i powiększone przez autora. Tom III. Żwaniec. Paniowce. Czarnokozińce. Bar. Mohylów. Szargoród / J. D’Antoni. – Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1880. – S. 1-243.
1036. Daniels, S. Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and United States / S. Daniels // Polity Press, United Kingdom. – Oxford, 1993. – 266 p.
1037. Dashkevych, Y. L’etablissement des Armeniens en Ukraine rendant les XI-XVIII siècles / Y. Dashkevych // Re Arm., N.S. – 1968. – T. 6. – P. 355-371 // В кн. Дашкевич, Я. Вірменія і Україна. – Львів – Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. – С. 103-141.
1038. Dawkin, R. The Selfish Gene. Oxford : Oxford University Press, 1989. – 352 p.
1039. Duncan, J. S. The superorganic in American cultural geography / J. S. Duncan // Annals

- of the Association of American Geographers, vol. 70, № 2, 1980, p. 181-198.
1040. Encyclopaedia judaica, second edition. – Keter Publishing House, 2007. – Vol. 18. – P. 524-527.
 1041. Encyclopedia of social and cultural anthropology. Edited by Alan Barnard, Jonathan Spencer. – London; New York : Routledge, 2002. – P. 206-216.
 1042. Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. Wydanie powtórne. – We Lwowie : Nakładem Wojciecha Manieckiego, 1858. – 104 s.
 1043. Geoinformation Technologies for Geocultural Landscapes : European Perspectives. – London : Taylor & Francis Group, 2009. – 291 p.
 1044. Harthshorne, R. The nature of geography. A critical survey of current thought in the light of the past / R. Harthshorne. – Pennsylvania : Association of American Geographers, 1939. – 469 p.
 1045. Huber Peter. Beckersdorf : eine deutsche Kolonie in Galizien / Peter Huber. – München : Frank, 1974. – 221 S. : Kt.
 1046. Huntington, E. Civilization and Climate / Ellsworth Huntington. – London : Humphrey Milford, Oxford University Press, 1915. – 333 p.
 1047. Innovations in European Rural Landscapes / Hubert Wiggering, Hans-Peter Ende, Andrea Kriener, Marina Pintar. – Berlin : Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2010. – 161 p.
 1048. Jabłonowski, A. Źródła dziejowe. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Aleksandr Jabłonowski. – T. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dz. III. – Warszawa, 1897. – 736 s.
 1049. Jackson, J. B. Landscape as Theatre / J. B. Jackson // Landscape. – 1979. – 23. – № 1. – P. 3-7.
 1050. Jackson, J. B. The Vernacular Landscape / J. B. Jackson // In : Penning-Rowsell E. C., Lowenthal D. (eds.) Landscape Meanings and Values. – London: Allen and Unwin, 1986. – 212 p.
 1051. Jędrzyak, T. Wieszka turystyka kulturowa / Tadeusz Jędrzyak. – Warszawa : Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2010. – 163 s.
 1052. Konopowka // Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : Druk "Wiek" Nowy-Świat Nr 59, 1883. – Tom IV. – S. 349.
 1053. Krasnodół // Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : Druk "Wiek" Nowy-Świat Nr 59, 1883. – Tom IV. – S. 635.
 1054. Kroeber, A. L. Culture, a critical review of concepts and definitions / A. L. Kroeber, C. Kluckhohn // Papers of the Peabody Museum of American archeology and ethnology. – Cambridge : Harvard University, 1952, vol. 47, p. 1-222.
 1055. Last Landscapes. The Architecture of the Cemetery in the West. – London : Reaction Books, 2003. – 223 p.
 1056. Lorenz, K. Z. Das sogenannte Bose / Konrad Zacharias Lorenz. – 1963. – P. 15.
 1057. Maruszczak, H. Główna rubież kulturowo-cywilizacyjna a podziały geograficzne Europy / H. Maruszczak // Przegląd Geograficzny. Kwartalnik 2005, Tom 77, Zeszyt 4. – Warszawa : Pan IG i PZ, 2005. – S. 439-460.
 1058. Miasto Tarnopol w roku 1672 napisał Ludwik Finkel. – Tarnopol : Z drukarni St. Kossowskiego, 1892. – 36 s.
 1059. Olwig, K. R. Landscape, Culture and Regional Studies: Connecting the Dots / Kenneth R. Olwig // A Companion to Environmental Geography. – Singapore : Blackwell Publishing Ltd, 2009. – p. 238-252.
 1060. Park, Chris C. Sacred Worlds. An introduction to geography and religion / Chris C. Park. – London, New York : Routledge, 1994. – 332 p.
 1061. Pobóg Gorski, W. Powiat Mogiłyowski w gubernii Podolskiej. Opys geograficzno-

- historyczny wszystkich miast, miasteczek, wsi, przysilków, tutorów, słowen zaludnionych miejscowości w tym powiecie z dodaniem odpowiednich documentów / W. Pobóg Gorski. – Kraków : Czas, 1902. – 347 s.
1062. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów przez Alexandra Przewdzickiego. Tom drugi. – Wilno : Teofila Glücksberga, 1841. – 158 s.
1063. Podręcznik geografii Galicyi na podstawie prac monograficznych i urzędowych źródeł. Ułożył Lucyan Tatomir. Wydanie drugie. – We Lwowie : Nakładem księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1876. – S. 140-168.
1064. Postwestern cultures. Literature, Theory, Space. Edited by Susan Kollin. – Lincoln and London : University of Nebraska press, 2007. – 268 p.
1065. Przewodnik po Polsce w 4 tomach. Tom II. Polska Południowo-Wschodnia / Redaktor : Stanisław Lenartowicz. 19 map i 8 planów miast. Wydanie pierwsze. – Warszawa, 1937. – 540 s.
1066. Raszeja, E. Ochrona i wykorzystanie zasobów krajobrazu kulturowego w projektach rewitalizacji obszarów wiejskich Europy / E. Raszeja // De rebus futuris memento: przyszłość przeszłego krajobrazu kulturowego Ziemi Sławieńskiej pod redakcją Włodzimierza Rączkowskiego i Jana Sroki. – Sławno : Fundacja „Dziedzictwo”, Sławieński Dom Kultury, 2002. – S. 25-38.
1067. Rietbergen, P. Europe. A Cultural History. – London; New York : Routledge, 2005. – 490 p.
1068. Rural Tourism Development. Localism and Cultural Change / E. Wanda George, Heather Mair and Donald G. Reid. – Toronto : Channel View Publications, 2009. – 276 p.
1069. Sarnicius, S. Index tabulae sarmatarum simulque urbium, montium, fluviorum, sylvarum, solitudinum et aliorum nobilium locorum / S. Sarnicius // Diugossus I. Historiae Polonicae libri, quorum sex posteriores nondum editi, in lucem prodeunt et cum praefatione Henrici L. B. ab Huysen. – T. 2. – Francofurti et Lipsiae, 1712. – P. 1134.
1070. Sauer, K. Morphology of Landscape // University of California. – Publications in Geography. – 1925. – Vol. II. – № 2. – P. 19-53.
1071. Schluter, O. Die Erdkunde in ihrem Verhältnis zu den Natur- und Geisteswissenschaften // Geographische Anzeiger. – 1920. – Bd. 21. – p. 145-218.
1072. Seymour-Smith, C. Macmillan Dictionary of Anthropology / C. Seymour-Smith. – London : The Macmillan Press, 1986. – 305 p.
1073. Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : Druk „Wieku” Nowy-Świat, 1880-1902. – W 16 tomach.
1074. Stampfer, S. The 1764 Census of Polish Jewry / S. Stampfer // Bar-Ilan University, Studies in Judaica and the Humanities. – Vol. 24-25 (1989) : Studies in the History and Culture of East European Jewry. – P. 133-139, 147.
1075. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymotensa Lipińskiego. – Tom II. – Warszawa : Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. – 1389 s.
1076. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami s mappami przez X. Wawrzynca Marcyńskiego, kaznodzieję katedralnego kamienieckiego i kapelana szkoły powiatowej. – Tom I. – Wilno : Drukiem Józefa Zawadzkiego typografa imperatorskiego uniwersytetu, 1820. – 352 s.
1077. Strykowski, M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i Wszystkiej Rusi. Wydanie nowe, z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i pismach Strykowskiego przez M. Malinowskiego / M. Strykowski. – T. 2. – Warszawa : Nakład G. L. Glucksberga, 1846. – 568 s.
1078. Szaraniewicz, I. Ormianie na Rusi i Podolu / I. Szaraniewicz // «Szkoła», T. 2. – Lwów,

1868. – S. 279-286.
1079. Tenenbaum, J. Żidowskie problemy gospodarcze w Galicji / J. Tenenbaum. – Wieden : W. Berkelhammer, 1918. – 133 s.
1080. Treide, J. Zur wirtschaftlichtn Klassifizierung und Typisierung in der Ethnographie / J. Treide // EAZ. – 1982. – S. 570-600.
1081. Urbański, A. Memento kresowe. 165 ilustracyj w tekście / Antoni Urbański. – Warszawa, 1929. – 156 s.
1082. Urbański, A. Pro memoria. 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych. 165 ilustracyj w tekście / Antoni Urbański. – Warszawa, 1929. – 154 s.
1083. Urbański, A. Z Czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki Polskie przepadle na Podolu, Wołyniu, Ukrainie. Wydanie drugie / Antoni Urbański. – Warszawa : Dom książki polskiej, 1928. – 136 s.
1084. Vistad, O. I. Roros and the locals: Word Heritage Site and vernacular landscape / O. I. Vistad // Papers from the Department of Geography. – University of Trondheim. – 1999. – № 27. – P. 56-65.
1085. William, R. Keywords / Mapping the futures: local cultures, global change / R. William; Bird J., Curtis B., Putnam T., eds. – New York : Routledge, 1993. – P. 135-156.
1086. Wiraszka, M. Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni Podolskiej w chasach imperium Rosyjskiego / Marta Wiraszka. – Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2008. – 365 p.
1087. Zelinsky, W. North America's vernacular regions / W. Zelinsky // Annals of the Association of American Geographers, 1980. – Vol. 70. – No 1. – p. 145-167.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

Історико-географічні та історико-етнографічні особливості Поділля

Перші письмові згадки про заселення Поділля є у працях Геродота, який згадував у верхній течії Південного Бугу плем'я скитів, а південніше – між Дністром і Гіпанісом (Бугом) – плем'я алмазенів, які жили осіло, займалися хліборобством і торгівлею. Саме звідси, через Ольвію у гирлі Південного Бугу йшли торговельні шляхи до Греції [809].

Дослідження етноландшафтів у ранньому середньовіччі (XI-XIII сторіччя). У 1154 році у праці «Книга розради для того, хто прагне подорожувати по областях» ал-Ідрісі на картах 4-5-ї секції VI клімату вздовж р. Дністер описав чотири міста: Сармалі, Зака, Бармуні, Галісійя, де останнє місто розташовував у межах Поділля. Місто Галісійю ототожнюють з Галичем на Дністрі. К. Міллер визначив положення міста Заку (Зану, Залу) поблизу сучасного містечка Могилів-Подільського Вінницької області [338].

Перші згадки назви «Поділля» є в історичних хроніках. Як назва краю слово «Поділля» («Podola») використано у 1331 році у хроніці Мацея Стрийковського і в описі Станіслава Сарницького [1069, 1077]. У «Хроніці Литовській та Жмойтській» «Подолія» згадане у 1332 році [958].

Дослідження етноландшафтів у XVI-XVII сторіччях. Вивчення подільського регіону XVI-XVII сторіч здійснювалось спорадично, переважно транзитними мандрівниками: істориками, хронікерами тощо.

На початку XVI сторіччя опубліковано працю М. Меховського «Трактат про дві Сарматії», у якій автор дає детальний опис кордонів регіону, зазначено переваги регіону: «...найродючіша земля, багатюща хлібом та медом. Хоча там грубо обробляють землю, орють мало і неглибоко, а сіють поверхово, пшениця родить три роки підряд тільки тому, що при зборі хлібу під час жнив певну кількість зерен залишають розсипаним на землі, щоб вони зійшли на наступний рік без обробки та оранки землі» [593, с. 94-95]. Недоліком праці є відсутність посилань на джерела.

У 1549 році Сигізмундом фон Герберштейном видано «Записки про Московію», у якій проведено етнографічний опис Росії, охарактеризовано гідрографічну мережу, ґрунтовий покрив та клімат. У другій частині трактату про Сарматію, автор характеризує «Руссію», відносячи до її складу: а) область заселену Черкасами; б) Подолію; в) область, розташовану на схилах Карпат; у Карпатській області – Галицьку провінцію. Серед етносів – рутени, вірмени, євреї. Євреї займалися не тільки торгівлею, а й землеробством [227].

У 1562 році на карті Європи Джакомо Гастальдо в області «PODOLIA» позначив ріки Південний Буг, Савранка, Синюха, Соб. Із селитебних топонімів – Синя Вода на р. Синюсі, Кодима у межиріччі Собу і Південного Бугу, Дашов на р. Південний Буг. У 1573 році французький мандрівник Блез де Віженер описує родючість ґрунтового покриву Поділля, зазначаючи великі запаси меду та воску; регіони Галичина, Волинь та Поділля заселені одним народом, а «їх мова, побут і звичаї майже тотожні» [850, с. 12]. У 1574 році опубліковано працю Я. А. Красінського «Полонія. До ясновельможного та могутнього Генріха Першого Валуа, з ласки божої Польського короля». Автор поділяє коронну Русь (Волинь і Подолію), але чомусь не згадує Брацлавське воєводство; аналізує природні ресурси регіону. Опис Поділля нагадує трактат «Про дві Сарматії» М. Меховського. З етноспільнот виділяє русинів-роксоланів та поляків. У 1577 році М. Кромером видано працю «Полонія або про положення, людність, звичаї, уряди та справи громадські Королівства Польського», виділено Червону Русь і Поділля, проаналізувано етимологію «Поділля» [140].

Наприкінці XVI сторіччя видано працю А. Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії» (1581), в якій описано територію Польського королівства і Великого князівства Литовського [217]. У географічному описі Сарматії автор приділяє значну увагу аналізу історико-географічних джерел попередників, характеризує межі території та географічні

компоненти. А. Гваньїні виділяє сарматський народ, від якого взяли початок поляки та інші слов'яни. Автор у Русі виділяє етноси: слов'янський, руський, грецький, вірменський, згадує єврейський. До Руських провінцій віднесено Львівську і Галицьку землю, Подільський край.

Як бачимо, – типологічна ознака регіону ідентифікується як фронтір. Межі Поділля охоплюють територію, більшу від вказаних іншими дослідниками: «На сході він межує з рікою Доном, що біля Меотійського озера та Евксинського моря, тягнеться аж до перекопських татар» [217, с. 416]. Як і Дж. Ботеро, автор зазначає спустошення регіону у цей період: «Він має дуже великі порожні поля. Ця країна родюча і багата всім, що родить земля» [217, с. 416]. З етносів, які мешкали у цій місцевості виділяє аланів, готів, гетів, куманів, половців і роксолан. Цікавим твердженням є згадка про черкашан, які мали землі над Дністром. Автор подає короткі відомості про міста Поділля.

У 1585 році опубліковано хорографію (опис місцевості) С. Сарницького «Опис Старої та Нової Польщі». Автор аналізує топоніми міст – Бакота, Балаклеї, Чапчаклеї, Кучмень, Качибей, зазначаючи їх татарську етимологію.

Італійський дослідник Дж. Ботеро в «Універсальних реляціях» (1591-1592) дає історико-етнографічний опис Поділля XVI сторіччя, виділяючи регіон як Подільську провінцію («рівна і вельми родюча» [606, с. 32]), розташовану між королівством Польським і Валахією; згадує міста: Кам'янець, Бар, Язловець, Кременець, Брацлав. Автор зазначає: «Поділля є найменше заселеною країною, але причина цього полягає не в якомусь дефіциті землі, бо Поділля дуже багате на все те, що тільки може породити той клімат, а через татар, які плондрують Поділля під час свої нападів...» [606, с. 32]. Досить детально автор дає характеристику природних ресурсів регіону, акцентуючи увагу на значній кількості сільськогосподарських культур, а також збору меду: «Той мед дають бджоли у пущах, і там знаходять вулики, вирізані в деревах або у дуплах, чи у вуликах, що їх жителі тієї держави ставлять біля домів у садках, городах, пасіках, або в дірках чи отворах у землі...» [606, с. 32].

У 1632 році польським вченим Ш. Старовольським опубліковано працю «Полонію», у якій автор описав Русь Червону (Руське, Подільське, Брацлавське воєводства). Мешканці Поділля «...мабуть і Італії або Угорщині за родючістю землі та багатством не позаздрили б» [139, с. 54]. Автор згадує понад 20 міст та містечок, пов'язаних з фортифікаціями регіону.

У 1654-1656 роках територією Поділля мандрував П. Халебський, описавши регіон у записках «Подорож патріарха Макарія», проаналізувавши сакральні і белігеративні ландшафти у селах, містечках, містах, укріплення монастирів. У 1671 році Ульріх фон Вердум у «Щоденнику» описав міста і містечка, замки регіону, дав відомості про топографію Кам'яця-Подільського [162].

Дослідження етноландшафтів у XIX сторіччі. Перші повноцінні трактати з'являються у XVIII сторіччі. До них можна віднести працю А. Нарушевича «Історія польського народу», у якій простежено заселення регіону польським етносом з 1386 року. Специфіка досліджень Поділля з початку – середини XIX сторіччя полягає в тому, що ними займались переважно польські вчені. Майже в усіх публікаціях, Поділля розглядалось в контексті історії Речі Посполитої, як її невід'ємна складова.

У 1800 році видають топографічний і камеральний опис Подільської губернії Екстера, у 1819 році – топографічний та статистичний опис В. Рудлицького [664], які зберігаються у картографічному фонді Хмельницького обласного державного архіву. Опис 1819 року більший за обсягом від опису Екстера, але разом з тим його дублює: у визначенні розташування губернії по відношенню до сусідніх територій, в описі річок, флори та фауни регіону, вони є майже ідентичними. Етнокультурні особливості розкриті через характеристику соціальних формацій: «Купці та міщани – це переважно євреї, яких багато проживає в усіх містах і містечках. У їхніх руках – вся торгівля закордонними товарами. Хліборобством євреї взагалі не займаються й на роботу, пов'язану із

землеробством, до християн не наймаються. Купців і міщан-християн небагато: у місті Кам'яниці – вірмени, а в Могилеві – вірмени та греки» [664, с. 44-45]. В описі губернського землеміра Екстера перераховані містечка губернії за повітами, проаналізовано господарську діяльність євреїв, вірмен та українців.

У 1809 році С. Бредецький опублікував результати австрійської ревізії 1807 року у праці «Описание Венгрии и Галиции», аналізуючи населення Галичини за округами. Це одне з перших наукових досліджень, з даними про населення Західного Поділля. У 1818 році І. М. Ліхтенштерн випускає працю про чисельність та етнічний склад Угорського королівства і Галичини з Буковиною, подаючи інформацію за округами про загальну чисельність християн та євреїв, про кількість містечок, сіл [425].

З етнографічного погляду, культурні особливості етносів висвітлені у працях польських етнографів Ф. Гіжицького «Щоденник подорожі з Вільно через Одесу до Стамбула» (1810), Л. Голембійовського (1830), М. Стрийковського (1846), Ю. Крашевського (1845). Польський етнограф В. Завадський у праці «Картины Руси Червоной» дав детальний опис життя Західного Поділля [42, с. 13-14].

Історико-статистичним описом Поділля та Галичини займалась В. Марчинський «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії» (т. 1-3, 1820-1823) [1076] (рис. А.1.1), О. Пшездзецький «Поділля, Волинь, Україна. Картины місць і часу» (т. 1-2, 1840-1841) (рис. А.1.2), польські історики і археографи М. Балінський і Т. Ліпінський «Старожитна Польша під поглядом географічним, історичним і статистичним» (т. 1-3, 1843-1846) (рис. А.1.3).

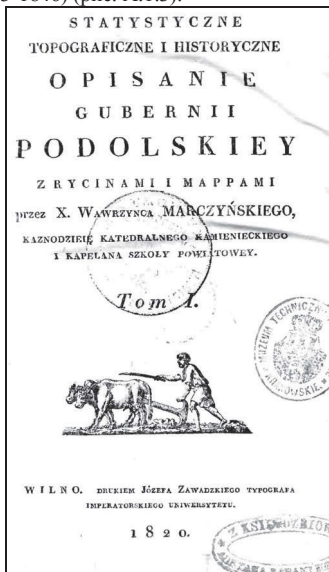

Рис. А.1.1. В. Марчинський «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії»

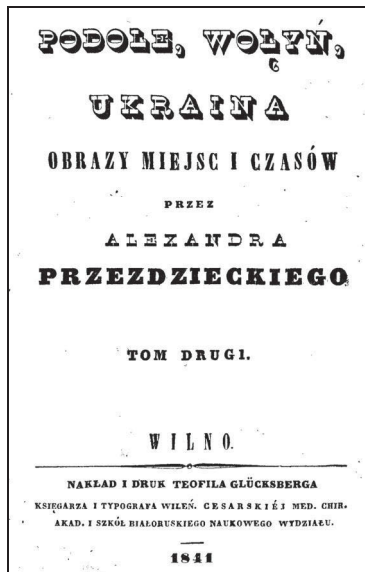

Рис. А.1.2. О. Пшездзецький «Поділля, Волинь, Україна. Картины місць і часу»

Однією з перших етностатистичних праць, присвячених виключно Галичині, було дослідження М. Веселовського «Rusy statystyczno-geograficzny Galicyi austriackiej» (1841), де автор висвітлює чисельність і конфесійний склад за округами [425].

Проте, в окремих польських етнографічних публікаціях (Л. Голембійовський, О. Пшездзецький, В. Завадський) претензійно розглядалися питання етнічного та культурного розвитку українського етносу. У них формується думка, що українці на

«східних кресах» (Правобережна Україна) – специфічна група населення у складі польського етносу.

Дослідники у 20-50-х роках XIX сторіччя друкували історичні нариси у неофіційній частині відомчого часопису «Журнал Министерства Внутренних Дел». Серед опублікованих історико-краєзнавчих матеріалів актуальними є статті А. В. Каменського «Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской» (1844), В. Марчинського «Сведения о Подольской губернии» (1836), «Кременец – уездный город Волынской губернии» (1855). Крім того, «Журнал Министерства Внутренних Дел» вмістив упродовж 1853-1855 років сім оригінальних нарисів про міста і повіти Подільської губернії, з яких виділяються: «Историческая записка о городе Каменец-Подольском» (1853), «Ольгопольский уезд и его жители» (1853), «Литинский уезд и его жители» (1854), «Могилев-на-Днестре и жители его уезда» (1854), «Ямпольский уезд Подольской губернии и город Ямполь» (1854), «Жители Каменецкого уезда Подольской губернии» (1855) [41].

У 1842 році Подільський губернатор К. Я. Фліге опублікував ілюстрований «Атлас Подольской губернии», у якому вміщені відомості з історії й культури регіону [34]. Атлас складався зі 194 аркушів планів, краєвидів, інших рисунків.

Підсумком вивчення Київської, Волинської і Подільської губерній було видання Генеральним штабом десятого тому «Военно-статистического обозрения Российской империи» (1848-1850), який підготували військові спеціалісти Фрітче і Твергинов (рис. А.1.4). У виданні систематизовано статистичні відомості та описи, які характеризували природні ресурси, топографію регіону, його кількісний, соціальний і національний склад населення, господарську і культурну діяльність, економічний стан міст і містечок.

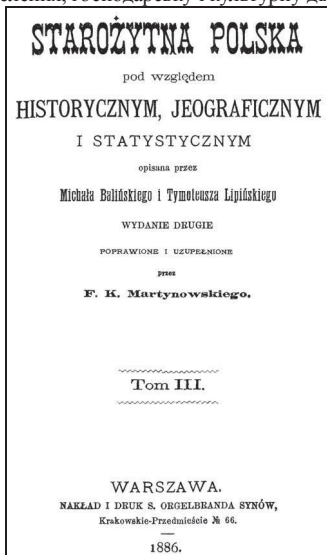

Рис. А.1.3. М. Балінський, Т. Ліпінський «Старожитна Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним»

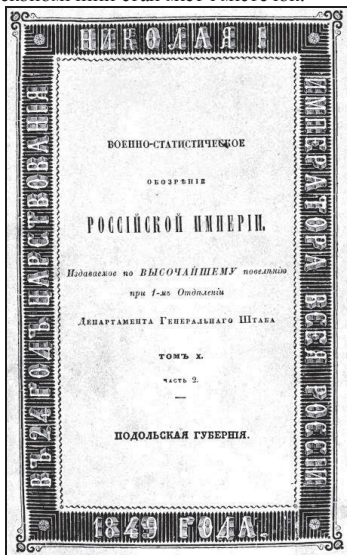

Рис. А.1.4. «Военно-статистическое обозрение Российской империи»

У середині XIX сторіччя започатковано написання історико-статистичних описів регіону. Відомими стали описи Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1903 року – Подільське церковне історико-археологічне товариство). Публікації здійснювались у «Подольских Епархиальных ведомостях», «Волынских

епархиальних ведомостях» [560], «Подольских губернских ведомостях» і «Трудах Подольского историко-статистического комитета».

У 1855 році Подільське епархіальне управління зобов'язало священників зібрати, згідно розробленого зразка анкети, історико-статистичні відомості про церковні приходи і населені пункти. Лише у «Подольских Епархиальных ведомостях» упродовж XIX сторіччя опубліковано понад 100 історико-статистичних і географічних описів міст, містечок та сіл регіону. Подібна робота здійснювалась і Волинським історико-статистичним комітетом, який опублікував нариси про містечка Шепетівку, Славути, Грицив, Білгородку, Городище, Ізяслав, Полонне, Городище. На початку XX сторіччя Е. І. Вітте опублікував 25 нарисів про містечка Волинського краю, у тому числі про Ізяслав, Полонне, Кременець, Славути.

Завдяки праці краєзнавців під керівництвом Ю. Й. Сіцинського, М. І. Яворовського на рубежі XIX-XX сторіч було зібрано понад 1,5 тисячі документальних описів міст і сіл губерній, з яких до нашого часу збереглося 600. За даними Л. В. Баженова [41] вони зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника³⁶. В описі – 17-25 аркушів рукопису історичної довідки, літопис села або церкви, історико-статистична анкета. Найдетальніші описи по містах і містечках Подільської губернії Літина, Летичева, Ямполя, Зінькова, Балина Кам'янецького, Вільховець Ушицького повітів. Крім цього, до описів додаються плани, карти, схеми, проекти населених пунктів.

Етногеографічні дослідження регіону проведені П. І. Кепшеном (1851), видано етнографічну карту Росії (на 4-х листах), куди входила територія Поділля [1005]. Дані по губернії зібрані Подільським воєнним губернатором [414, с. 42-43].

Важливим є 38-томне фольклорно-етнографічне і документальне видання «Народ польський, його звичаї, спосіб життя, мова, перекази, прислів'я, обряди, пісні, ігри, музика і танці» (Варшава-Краків, 1857-1890), яке упорядкував О. Кольберг. У праці проаналізовані матеріали про життя, побут, традиції, культуру населення Волині, Поділля й Київщини. Упорядник розглядав українців як специфічну групу польського етносу.

У 1878 році видано етнографічну працю Я. Ф. Головацького «Объяснение этнографической карты Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины», у якій зазначені межі Поділля і охоплюють землі від р. Липи на заході до м. Кам'яця на сході, на північ від нього розташувалась «безліса країна», відома як Опілля [236]. У праці Н. В. Молчановського за даними літописів проведено етногеографічний аналіз Поділля [612]: описані межі регіону, дано характеристику племен.

У 80-90 роках XIX сторіччя В. Г. Гульдманом опубліковано праці «Подільська губернія. Досвід історико-географічного опису», «Населені місця Подільської губернії» [265], у яких висвітлені історико-географічні, культурологічні відомості, дані про міста, містечка та села регіону. О. П. Крилов у 1905 р. видає «Населені місця Подільської губернії» [41]. У 1893 році О. С. Афанасьєв-Чужбинський описав народний побут, окремі аспекти етнокультури подільського Подністров'я [36]. Доповненням до історико-статистичних описів стала діяльність історико-археологічного товариства, яке очолив Ю. Й. Сіцинський. У 1895 році опубліковано історико-статистичний опис усіх церковних приходів і пов'язаних з ними населених пунктів Кам'янецького і Ушицького повітів [915] (рис. А.5), а у 1901 році описані приходи і церкви Подільської єпархії [916]. Історико-статистичні описи сіл, містечок і церковних приходів Старокостянтинівського, Ізяславського і частково Новоград-Волинського повітів Волинської губернії (зараз – північні райони Хмельницької області), провели В. І. Переговський і А. І. Сендальський (1868, 1875). Підсумував і систематизував дані по Волинській губернії М. І. Теодорович у праці «Історичний опис церков і приходів Волинської єпархії» (1888-1899) [41].

³⁶ За даними автора – у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника вони відсутні

Територія Західного Поділля (Східна Галичина) досліджена українськими, польськими та німецькими вченими. Серед них праці Г. Ступницького «Географо-статистичний опис Галичини» (1869), К. Оржеховського «Путівник статистично-географічних відомостей усіх місцевостей Галичини» (1872), А. Шнайдера «Енциклопедія до краєзнавства Галичини під поглядом історичним, топографічним, статистичним...» (1868-1874), К. Шмедеса «Географічний і статистичний огляд Галичини і Буковини». Наприкінці XIX сторіччя опубліковані описи Тернопільського (М. Новицький, 1872; В. Сатке, 1895), Тереховлянського (Ю. Байгер, 1899), Підгайського (М. Недзвєцький, 1896) повітів. Згадані історико-статистичні та географічні описи селитебної мережі Поділля не є різнозначними за якістю і об'єктивністю здійсненого аналізу: з одного боку у них непогано представлені статистичні матеріали, основні етапи розвитку селитебної мережі регіону, з іншого – поза увагою залишилися місцеві етнокультурні особливості [166].

Серед істориків і краєзнавців, які займалися дослідженням Поділля потрібно зазначити М. І. Костомарова, П. О. Куліша, М. О. Максимовича, М. П. Драгоманова, О. Я. Єфименка. Питання формування етнокультури регіону та його колонізації розглядались у працях «Польська колонізація Південно-Західного краю» П. О. Куліша [41], «Євреї і поляки в Південно-Західному краї» М. П. Драгоманова [336].

У 1867 році Ю. Е. Янсон досліджуючи економічний стан південної частини Подільської губернії, «...встретился с неблагоосклонным отношением к русскому исследователю помещиков-поляков...» [414, с. 438]. Особливу увагу дослідника привернули містечка Балта та Могилів. Серед етносів як економічних рушіїв краю він відмітив євреїв. У північній частині Поділля дослідив ринки містечок Проскурова та Старокостянтинова.

У 60-90-х роках XIX сторіччя В. Б. Антоновичем проводяться фольклорно-етнографічні і археографічні експедиції Подільської і Волинської губерній. Як результат – історико-регіональні видання «Дослідження про міста Південно-Західної Росії. 1432-1798» (1870), «Археологічної карти Волині» (1901), «Дорожніх нарисів Поділля» (1885), розвідок про дослідження Бакотського скельного, Сатанівського Кам'янецького повіту, монастирів [166].

Етносоціоісторичні відомості регіону проаналізовані у працях М. С. Грушевського «Барське староство» (1895), «Південно-руські господарські замки в половині XVI ст.» (1890), «Опис подільських замків до 1494 р.» (1895), «Економічний огляд селян на Подністров'ю Галицьким в середині XVI ст.» (1895). У праці «Барське староство: Історичні нариси (XV-XVIII ст.)» автор використовує матеріали праць польських вчених, які були випущені раніше, інколи їх цитує, але загалом відноситься критично: «Известны восторженные рассказы старых писателей о необыкновенных естественных богатствах Подолья, о хлебах, которые при самой плохой обработке возвращают посев в несколько сот раз; о необыкновенных пастбищах, в траве которых не видно бывало скота; об удивительном обилие диких пчель, гнездившихся в дуплах и даже в ямах; о множество скота и дичи; в их устах этот край превращался в настоящую сказочную страну с медовыми и молочными реками...» [258, с. 4]. М. С. Грушевський виділяє історико-географічні межі Поділля, називаючи його «подністрянсько-побожською» землею.

Наприкінці XIX сторіччя археологічні культури Західного Поділля вивчають польські й українські історики: Ю. Шиборовський, К. Гадачек, Б. Януш, П. Шибилавський. Серед краєзнавців Поділля був Й.-А. Ролле, який опублікував понад 80 праць «Історичних оповідань», у яких відтворено побут на Поділлі XVI – першої половини XIX сторіччя. З етногеографічного погляду цікавими є праці «Замки подільські на кордонах Молдавських» (1880), «Побожжя в XVII і XVIII ст. (До історії польського землеволодіння в Брацлавщині)» (1890), «Статистичний опис Подільської губернії 1865 р.» (1866) [166].

За сприяння П. П. Семенова П. П. Чубинському у 1869 році доручено очолити

велику комплексну етнографічну експедицію до Південно-Західного краю. Ініціаторів експедиції цікавив етнічний склад населення регіону. На весні 1869 року П. П. Чубинський здійснив етнографічну експедицію територією південно-західної частини Росії, яка включала до свого складу і Поділля. Тим більше, що до Подільської губернії було мало матеріалів [258, с. 389]. Експедиція П. П. Чубинського провела фольклорно-етнографічне і статистичне обстеження декількох сотень сіл, хуторів і містечок 54 повітів Київської, Волинської і Подільської губерній. Матеріали експедиції опубліковані у семитомному виданні (1872-1877), охоплюють територію Кам'янецького, Проскурівського, Летичівського, Вінницького у Поділлі, Старокостянтинівського, Заславського повітів Волині. У праці є детальні етнографо-статистичні описи українського, польського, єврейського і німецького етносів [970].

І. Данильченко здійснив спробу узагальнення етнографічних відомостей Подільського регіону у праці «Етнографічні відомості про Подільську губернію» (1869). Відомою етногеографічною працею є «Історико-географічний і етнографічний нарис Поділля» [845].

У 1873 році видано статистично-господарські матеріали [582], присвячені статистичному, етнографічному опису Подільської губернії, розкрито характеристику сільського господарства та промислових підприємств за повітами та окремими селами; зазначаються особливості господарювання етносів у Літинському повіті «леса покупаються євреями і они же на месте торгуют лесными матеріалами, укладывая дрова вь стосы...» [582, с. 8]; «Здешніе плотники большею частью филипоны (руськіе раскольники вь городе Литинь)» [582, с. 14].

Системі селитебного розселення присвячені праці 80-90-х років XIX сторіччя: І. Біберштейна (1881), С. Долінського (1885), М. І. Яворовського (1880), які вивчали етнокультурні особливості подільських сіл [41]. В історичних працях П. М. Батюшкова проаналізоване заселення, формування селитебної мережі Поділля та Волині [56, 57]. А. Ф. Ріттіх публікує етнографічні праці, присвячені дослідженням Західно-Російського краю [777, 778], супроводжуючи видання значною кількістю карт поширення етносів. На карті західних і південних слов'ян автор показав фонове поширення українців (малоросів) та дисперсне розселення поляків, євреїв, німців [778].

Наприкінці XIX сторіччя опубліковано монографію Я. Миколаєвича «Опис географічно-статистичний повіта Камянецкого» (1894) [596], де третій розділ присвячений надзвичайно деталізованій характеристиці населення повіту [521]. Історико-культурним особливостям заселення регіону присвячена стаття «Побережжя Поділля» [743]. Опису містечок Поділля та регіону присвячені статті у 8-ми томах в енциклопедичного словника [1000].

Дослідження етноландшафтів у XX-XXI сторіччях. У XX сторіччі публікують сотні історико-етногеографічних праць, присвячених регіону. Але ці дослідження були досить нерівномірними у часі та за змістовним наповненням. Наймасштабнішими, з другої половини XX сторіччя, були археологічні дослідження Поділля.

Вивченням матеріальної культури Поділля на початку XX сторіччя займалися земські установи. Упродовж 1913-1917 років земство видавало журнал «Економічне життя Подолі», де публікувались історико-етнографічні та економічні розвідки сільських етнокультурних ландшафтів.

У 1924 році В. Д. Отамановським у Вінниці засновано Кабінет виучування Поділля, який розгорнув діяльність у напрямках: вивчення пам'яток старовини, мистецтва і природи; бібліотечно-бібліографічна робота; науково-освітня та методична робота. Серед праць етнокультурного спрямування опубліковано: «Вінниця, її околиці та Вінницька округа» (1927) [143], Ю. Й. Сіцинський «Матеріали до археології Західного Поділля» (1930), О. І. Баранович «Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів)» (1928), І. І. Кравченко «Ямпільський маєток наприкінці XVIII та першої чверті XIX ст.» (1929), С. І. Городецький «Сільське господарство Поділля перед першою

світовою війною» (1929). Індустріально-промисловий розвиток містечок регіону висвітлено у праці П. В. Клименка «Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку» (1927) [520]. Історії формування Вінницького замку присвячена праця М. І. Білінського [77].

У 20-х роках XX сторіччя краєзнавці провели дослідження матеріальної і духовної культури регіону. О. К. Бируля у праці «Архітектурна історія Вінниці» (1930) розглянув історію архітектури Вінниччини [73], Ю. Й. Січинський у «Мурованих церквах на Поділлі» (1925) проаналізував сакральні ландшафти Поділля Поділля; у 1928 році публікує працю присвячену оборонним замкам Західного Поділля: Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Сатанові, Зінькові, Жванці, Чернокозинцях, Рихті, Панівцях, Ярмолинцях, Сутківцях, Пиляві, Бару, Озаринцях [849].

У 1927-1931 роках видають чотири томи «Історично-географічного збірника» [490]. У ньому представлені дослідження з історичної географії Поділля, зокрема стаття М. О. Карачківського «Матеріали по історії міст на Поділлі в кінці XVIII в.», присвячена окремим містечкам Поділля [440]. У 1928 році В. О. Геринович публікує праці для туристів «Екскурсант Кам'яниччини» та «Порадник екскурсанта Кам'яниччини», де наведено перелік та зроблено короткий опис історико-архітектурних пам'яток міста, інших населених пунктів. У журналі «Краєзнавство» друкують статті В. О. Гериновича, присвячені національним меншинам регіону: «Вірмени в Кам'янці», «Євреї в Кам'янці», де автор аналізує історію заселення краю та вплив цих народів на довкілля та соціально-економічний розвиток міста [470].

Дослідження Східної Галичини проводили польські краєзнавчі товариства, зусиллями яких видано краєзнавчі путівники польською мовою. До таких краєзнавців потрібно віднести Т. Кунзека, Т. Нітмана, А. Чоловського, путівники яких описують історію і природу Східної Галичини. По окремих містечках Західного Поділля видані путівники: по м. Тереволі – М. Голубець (1926), К. Міссон (1935), по Бережанському повіту – Ф. Статнер (1937), Л. Голічер (1937), по Бучачу – В. Урбанський (1931), по Чорткову і Боршову – Ю. Опацький (1931), по Заліщиках – Ю. Шварц (1931), Ю. Кричинський (1931), В. Лентківський (1931) [42].

У 30-50-х роках XX сторіччя досліджують археологічні пам'ятки регіону. Наприкінці 30-х років XX сторіччя вивченням пам'яток черняхівської та зарубинецької культур займалась експедиція В. П. Петрова, обстеженням Подністер'я у 1938 і 1940 роках Е. Ю. Кричевським і в 1945 р. – М. Я. Рудинським. У 1946-1950 роках у Придністер'ї дослідження проведені комплексною археологічною Південно-Подільською (Дністровською) експедицією (під керівництвом М. І. Артамонова). Експедиція виявила найдавніші на території України палеолітичні стоянки первісних людей біля с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [166].

У 1946 році захищено історико-географічну дисертацію В. Д. Отамановського «Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV-XVI ст.» [687], а у 1956 році – докторську дисертацію «Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII ст.». У 1947 році О. І. Баранович проаналізував етносоціальну структуру містечок Правобережної України. Враховуючи дані перепису 1897 року, автор у Старокосянтинові вказав на мешкаючих тут християн та євреїв. Усіх мешканців містечка він відніс до хліборобів і ремісників, наголосивши, що переважають християни [520].

У 70-х роках XX сторіччя видано багатотомну «Історія міст і сіл УРСР», серед них три томи присвячені Поділлі: «Хмельницька область» (1971), «Вінницька область» (1972), «Тернопільська область» (1973) [420].

Дослідження археологічних та поширення ранньослов'янських культур регіону почалися з 50-х років XX сторіччя. П. О. Раппопорт вивчав болохівські міста західноруських земель X-XIV сторіч. Результатом роботи експедицій є публікація монографій І. С. Винокура «Історія та культура черняхівських племен» (1972), «Давні

слов'яни на Дністрі» (1977), «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя» (1985). У 1984 р. видано «Довідник з археології України», у якому систематизовані археологічні пам'ятки Хмельницької області. У Вінниці подібними дослідженнями займалися П. І. Хавлюк, І. І. Засець, які вивчали трипільську та скіфську культуру Вінницької області [166].

Вивченням пам'яток черняхівської культури займалися М. Ю. Брайчевський, В. Д. Баран, М. О. Тиханова, Е. О. Симонович, І. П. Герета, Б. С. Строць. У 1983 р. Інститутом археології АН України видано науковий збірник «Археологічні пам'ятки Середнього Подністров'я», у якому опрацьовано матеріал про давніх слов'ян.

Епоху середньовіччя проаналізовано у працях українських науковців: А. В. Куза висвітлив специфіку феодального міста Давньої Русі [519], П. М. Сас [820] – кінця XV – середини XVI сторіч, О. С. Компан, Т. П. Брянцева, В. І. Тхор проаналізували культуру містечок регіону XVIII сторіччя. У працях Р. Я. Дашкевича, Є. М. Пламеницької, О. А. Пламеницької, М. Б. Петрова проаналізовані історична топографія, особливості архітектури і містобудування, місце і роль м. Кам'янця-Подільського у контексті місцевої етнокультури. Формування вірменських колоній, їх господарську діяльність висвітлено у докторській дисертації В. Р. Григоряна «Історія вірменських поселень Поділля» (1975) [251].

Етнокультурні особливості формування селитебних ландшафтів Поділля проаналізовані у працях В. П. Самойловича «Українське народне житло (кінець XIX – поч. XX ст.)» (1978), Т. В. Косміної «Сільське житло Поділля: кінець XIX-XX ст.» (1980), Л. І. Воропай, М. М. Куниці «Селитебні геосистеми фізико-географічних районів Поділля» (1982) [208].

У 80-х роках XX сторіччя з'являються публікації історико-географічного характеру: збірник наукової конференції «Проблеми історичної географії» (1982); бібліографічні покажчики «Пам'ятки історії та культури Хмельницької області» (1986), «Пам'ятки історії та культури Вінницької області» (1986), «Історія міст і сіл Тернопільської області» (1984), «Пам'ятки історії та культури Тернопільської області» (1987) [163].

Серед праць кінця XX – початку XXI сторіччя, в яких аналізуються здобутки польських географів та етнографів, краєзнавців, дослідників Поділля є «Краєзнавці Вінниччини» С. Д. Гальчака [213], «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.» Л. В. Баженова [42] і В. В. Колесник «Відомі поляки в історії Вінниччини» [472]. Роль польських вчених у дослідженні Поділля аналізує Л. В. Баженов у статті «Польське населення Поділля і Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX-XX ст.» [43]. Ю. М. Костриця зазначає здобутки польських дослідників Б. Хлебовського і В. Валєвського, що виходили до редакційної комісії «Словника географічних крулевства польського» [489]. У 2006 році С. П. Маярчак аналізує поняття «міста» у контексті вивчення епохи Київської Русі, розглядаючи «давньоруське місто», «город», «літописне місто» [585]. У 2009 р. опубліковано монографію О. Л. Баженова «Історія та культура Середнього Подністров'я», у якій систематизовано особливості етнокультурного розвитку Середнього Подністров'я давньоруської доби [44]. У 2009 році видано працю культуролога Т. С. Возняка «Феномен міста» [152], який аналізує місто як «машину для життя», характеризує феномен міста, морфологію міського простору, де за приклад – місто Львів, але наводиться багато прикладів для містечок Галичини. Особливу увагу автор приділяє спільному етнокультурному спадку українців, поляків та євреїв. У 2010 році, цей же автор публікує працю «Штетли Галичини» [153]. І. Б. Михайлова аналізує формування мережі малих міст Південної Русі VIII – початку XIII сторіч, вивчаючи частину території сучасного адміністративного Поділля (міста верхньої течії річок Горинь, Случ та Південний Буг) [604].

Додаток А.2 Етнологічна історія Поділля

Заселення території сучасного Поділля почалося у ранньому палеоліті, головним заняттям місцевого населення було збиральництво і мисливство. Найдавніша стоянка первісних мисливців розташована біля с. Лука-Врубловецька Кам'янець-Подільського району (близько 300 тис. років тому). У середньому і пізньому палеоліті первісні мисливці почали заселяти територію сучасного Поділля [303]. Найдавніші поселення виявлені у селах Лядова, Нагоряни, Озаринці Могилів-Подільського району; Врублівці, Калачківці, Китайгород, Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району; Касперівці Заліщицького району [746].

Поділля було одним із регіонів найдавнішої колонізації. Археологи на південному заході регіону виділили «подільську локальну групу» підкарпатської культури, яка генетично близька до праслов'ян.

Починаючи з епохи неоліту-енеоліту, по території України в Європі проходить північно-східна межа зони ранніх землеробських культур. У неоліті (VII–IV тис. до н.е.), коли використовується мотичне землеробство і скотарство, на Поділлі формуються поселення землеробів і скотарів (с. Скибинці Тростянецького району, м. Печера Тульчинського, м. Славута Вінківського району). У IV–III тис. до н.е. Племена Побужжя – нащадки трипільської землеробської культури.

У процесі заселення слов'янськими предками українців території регіону головну роль відіграла їхня етнокультурна пристосованість до місцевих ландшафтів. Слов'янські угруповання, які сформували ядро українського етносу, спочатку локалізувалися на південному краю Правобережного Полісся, на його межі з Лісостепом. У процесі розселення вони переміщуються у Лісостеп. Міграційні процеси почалися з I сторіччя н.е., коли зарубинецькі племена з Правобережного Полісся переселяються у Південну Волинь, Галичину. Це переселення було викликане природно-кліматичними змінами (підвищення або пониження рівня ґрунтових вод, виснаження земельних ділянок) [49, с. 75]. На думку В.К. Барана, переселення відбулося під тиском вайовничих сусідів [50]. У VII–III сторіччях до н.е. між Дністром і Південним Бугом мешкало близько 95 тис. скіфів-орачів [430, с. 64].

На початку I тис. н.е. Поділля заселяють ранньослов'янські племена, які входили до складу антського племінного союзу і займалися орним землеробством. Сотні поселень та могильників зарубинецької (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) і черняхівської культур (IV–V ст. н.е.) виявлено майже на всій території Поділля. Лише на південному заході, у Заліщицькому районі Тернопільської області, проживало кілька племен латиського походження. Ранньослов'янські племена були землеробами, що виражалось не тільки у природокористуванні, а й загальному погляді на довкілля. Наявність землеробської традиції виражено у назві племен, які населяли територію регіону. Наприклад, поляни, які були самоназвою частини слов'ян, етимологічні були похідними від поняття пов'язаного із земельними угіддями «pol'ane» – жителі полів [912].

У період формування Київської Русі (IX–X ст.) – до її складу, на території сучасного Поділля, ввійшли племена уличів і тиверців. Їх поселення і городища знайдені у Поділлі. Тиверці розселились у межах території антів. У «Повісті врем'яних літ» для тиверців розселено у Придністер'ї: «...а улчи и тиверци седяху бо по Днестру» [827, с. 129]. В Іпатіївському літописі замість Дністра помилково зазначений Дніпро і доданий Південний Буг. Етнонім «тиверці» походить від античного гідроніма Дністра – Тірасу, тому «тиверці» у буквальному розумінні – мешканці Подністер'я. Уличі мешкали у лісостепових районах Південного Бугу.

З формуванням окремих князівств наприкінці XI сторіччя на Наддністрянщині формується Теревовльське князівство, у 1141 році, – Галицьке. У 1199 році, після об'єднання Теревовльського і Шумського князівств територія сучасного Поділля увійшла до Галицько-Волинського князівства. Після завоювання регіону ординськими племенами

у 1246 році Галицько-Волинське князівство визнало свою залежність від Золотої Орди. Поділля було поділено на округи, населення яких платило данину.

Поляки у 1349 році захопили територію Галицько-Волинського князівства, а пізніше – і Східної Галичини, в тому числі, частково – територію сучасної Тернопільщини (1387), а литовські феодалі (1362) – придністрянську частину Поділля.

Після Люблінської (1569) унії землі Брацлавщини перейшли до Польщі, внаслідок чого формується Брацлавське воєводство. Територію заселяють поляки, у них зосереджуються значні площі земельних угідь. Наприклад, Конецпольському на Побужжі належало 740 сіл, 170 міст і містечок. Величезні володіння мали Потоцькі, Тарновські, Любомірські, Синявські, Збараські, Калиновські. Повіти, які межували зі степом: Вінницький, Брацлавський, Хмельницький, Барський, Кам'янецький, Летичівський відносили до «українних» (окраїнних), власне українських [622] і колонізаційні процеси тут відрізнялись від інших регіонів України.

Війни та перерозподіл земель у XVII сторіччі вплинули на міграційні процеси. Після того як турки залишили Поділля (1699), почалося заселення регіону переважно українцями, які мігрували з території Руського (Галицького) і Волинського воєводств.

Новий адміністративний поділ впроваджено у Східній Галичині. Її територія ввійшла до складу Тернопільського, Заліщицького (згодом Чортківського), частково Бережанського, Станіславського та Золочівського округів. У 1809 році частина сучасної Тернопільської області (Тернопільський край) відійшла до Російської імперії. Ця територія була поділена на два округи: Тернопільський і Заліщицький (згодом третій – Теробовлянський – округ). Проте за рішенням Віденського конгресу 1815 року ця територія знову відійшла до Австрії. У 1918 році на частині території західноукраїнських земель проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську республіку, до складу якої увійшло 16 повітів. У вересні 1920 року Східна Галичина знову окупована Польщею [746].

У повітах Подільської губернії чисельно переважали українці, але ключові позиції в економіці були зайняті іншими етноменшинами (польські поміщики володіли великими площами орних угідь, євреї та вірмени займалися торгівлею, орендою, ремісництвом). На 1 січня 1913 року у регіоні проживали українці – 79,26 %, євреї – 13,40 %, росіяни – 3,69 %, поляки – 2,39 %, молдовани – 1,26 % [250, с. 20].

Промисловий розвиток, перша світова і громадянська війни значно вплинули на динаміку етнічного складу міського населення, мало змінили етнічну структуру сільського населення. Як і в XIX ст., тут чисельно переважали українці. За даними перепису населення 1926 р., українці серед сільського населення Проскурівської і Кам'янецької округ склали 80-90 %, у Вінницькому, Могилівському і Тульчинському округах – 90-95 % [746].

Формування етноспільнот Поділля відбувається таким чином: утворення етногенетичної ніші → виникнення внаслідок її дії відповідної етнічної культури, за допомогою якої популяція й пристосовується до умов ландшафту → формування під впливом етнокультури, самосвідомості, спільної для всіх членів спільноти і відмінної від самосвідомостей, сусідніх етносів [49] та вплив на структуру етноформуючого ландшафту. Фоновим етносом досліджуваного регіону є український.

Українці. Етноніми «руські», «русини», «руснаки», «рутени» є свідченням спільного походження східнослов'янських народів (походять від назви давньої східнослов'янської спільноти) й існували поряд з новою самоназвою – «українці». У працях до початку XX сторіччя вживався термін «малороси», але в історико-етнографічному контексті це викликає незгодження, що пов'язано з вживанням «Малоросії» (Чернігівської та Полтавської губерній). Це стосується районів галицького Поділля.

Природною праосною української етногенетичної ніші є ландшафти, яка сформувалася 8 тисяч років тому, після відступу останнього льодовика. Північна межа – лісисто-болотисте північне Полісся, західна – Карпатські гори і Польська рівнина, вкрита

широколистими лісами, південна – степова смуга, східна – межа поширення чорноземів, а також степові райони, які на сході поширені північніше, ніж на заході. Переважаючою ландшафтною смугою зазначеного регіону є лісостепова. Лісостеповий характер культури протоукраїнців, а пізніше українців зазначено М. С. Грушевським: постійні міграційні процеси в межах України з лісової смуги до лісостепової і степової, і у зворотному напрямі до лісової смуги – під тиском кочівників [259].

Розселення слов'ян у лісостеповій зоні та асиміляція субстратного населення закінчується у третій чверті I тисячоліття н.е. Асиміляція слов'янами субстратних етнічних угруповань, засвоєння їх культурної спадщини і формування у них відповідної етнокультури формують основу етногенезу давньослов'янських племінних етносів. Завершення формування української етногенетичної ніші припадає на кінець I тисячоліття н.е., коли виникли умови для єдності території. Це стало можливим з розвитком дорожніх ландшафтів, збільшення щільності населення та розвитку економічних, культурних зв'язків у межах природничо-географічного та утвореного на його основі історико-культурного регіону Поділля. Основу українського етносу склали: дуліби, волиняни.

Факторами, які гальмували процеси консолідації української народності та перетворення її в націю, було розчленування українських земель, а також вимушена асиміляція, зумовлена соціально-економічними факторами. Після Люблінської унії, поряд з польськими феодалами, збільшували площі приватних володінь на Поділлі українські магнати (Вишневецькі, Збаразькі, Чарторийські, Корецькі). У 1719 році у Східній Галичині мешкало 1081 тис. українців (83,8 %), наприкінці XVIII сторіччя їх загальна кількість зросла до 1678 тис. осіб [790, с. 61]. У XVIII сторіччі у Подільській губернії переважаючим етносом був український і кількість населення була 978,2 тис. осіб (81,5 %) [790, с. 42].

У 1897 році, за результатами перепису населення Російської імперії, у Подільській губернії з 3 018 299 осіб проживало 2 442 891 українців або 80,9 %. У повітах зберігалось приблизно таке ж співвідношення (табл. А.2.1).

Таблиця А.2.1

Кількість українців у повітах Подільської губернії (1897) [722]

Повіти	Загальна кількість населення, осіб	Українці, осіб	Українці, у % від загальної кількості населення
Кам'янець-Подільський	266 350	210 264	78,9
Балтський	391 018	300 543	76,9
Брацлавський	241 868	199 859	82,6
Вінницький	248 314	184 847	82,6
Гайсинський	248 142	214 218	86,3
Летичівський	184 477	149 120	80,9
Літинський	210 502	175 007	83,1
Могилівський	227 672	183 353	80,5
Ольгопільський	284 253	231 991	81,7
Проскурівський	226 091	176 685	78,2
Ушицький	223 312	188 830	84,6
Ямпільський	266 300	228 102	85,7

А врахувавши, що українці є аграрним народом, існує тісна кореляція з площами домінуючих сільськогосподарських ландшафтів Поділля. У повітах Волинської губернії, які територіально співпадають з сучасними Хмельницькою та Тернопільською областями спостерігається подібна ситуація: у Кременецькому повіті – 80,7 %, Старокостянтинівському – 76,7 % українців.

У Галичині, згідно перепису 1900 року, з 7 315 939 мешканців – 3 148 000 українців, що склало 67 % [928, с. 410]. Зі статистики видно, що питома вага українців у Подільській губернії значно вища від Галичини. Це зумовлено значною кількістю поляків (19 %) та євреїв (13 %), які проживали у Галичині. У межах сучасного Поділля кількість українців у

судових округах становила: Тернопіль – 64,4 %, Бережани – 68,5 % [928, с. 411].

Українці проживали переважно у селах (наприкінці XIX сторіччя – 97 %) [Задорожнюк, 2005]. Низька питома вага українського етносу у містечках Поділля зумовлена переважаючим типом господарювання – землеробством.

У 1910-1917 рр. в усіх повітах Східної Галичини зменшується питома вага українців. Аналіз національного складу населення свідчить, що впродовж XVIII – початку XX сторіч відбувається падіння питомої ваги українців. Одночасно зростає кількість поляків, росіян та євреїв [568].

Напередодні першої світової війни Поділля залишалось аграрним краєм. У промисловому виробництві найважливіше місце займала харчова промисловість. У харчовій промисловості працювали переважно українці.

Зауважимо, що ні зростання кількості колоністів (євреїв, поляків, німців), ні міграційні процеси не змінили етнічних характеристик Поділля, заселеної переважно українцями.

Росіяни. З другої половини XVIII сторіччя окремі села Подільської губернії були засновані російськими старообрядцями-старовірами (филипівці, пилипони), які переселялися з російських губерній, втікаючи від релігійних переслідувань: «Отъ подволянскаго Уланова до молдавнскаго Ягорлыка, отъ надкордоннаго Збруча до гайдамацкіихъ полей Гайсинщины, везде – одна и та же нація, называющая себя «люди» въ отличіе отъ «панів, жидів и ляхів» [559, с. 899]. Вони заснували села. Більшість переселенців були вихідцями з центральних районів Росії. У регіоні розселення російських громад було досить компактным [206]: повітці – Балтський, Вінницький, Літинський, Ушицький, Ямпільський повіти; безповітці – Летичівський, Літинський, Брацлавський повіти. Смуга поселень розташована у вигляді «дуги» вздовж кордону з Молдовою – від Вінківцецького району Хмельницької області до міста Балти Одеської області.

Назва «пилипони» є в матеріалах ревізії 1795 року. У пізніших ревізіях назва зникає, оскільки пилипонів, які займались торгівлею і промислами, включали до складу міщан та купецтва. Відомості про пилипонів є у звітах подільських губернаторів: «В Подольской губернии издавна поселились из Великороссийских губерний старообрядцы, живущие особыми селениями в старостинских и помещичьих имениях...» [746, с. 38]. У 1832 році кількість пилипонів становить 5768 осіб. Наприкінці XIX сторіччя у Подільській губернії проживало 0,64 % старовірів [749, с. 82]. У 1891 році старообрядців приписували до міст і містечок Подільської губернії [896].

У XIX сторіччі у Східній Галичині найбільше вихідців з Росії було у прикордонних повітах: Гусятинському, Борщівському і Заліщицькому. У Східній Галичині, за переписом 1897 р. їх чисельність складала 7881 осіб (по всій Галичині – 16 281 осіб); у Подільській губернії – понад 20 тис. осіб (табл. А.2.2, рис. А.2.1) [896].

Старовіри лише у небагатьох місцях займались хліборобством. Вирощували льон, коноплю; мали городи; брали в оренду сади, стави та млини у поміщиків і селян³⁷, займались різними промислами, займались кустарним виробництвом. На відміну від українців, які у господарстві користувались волами, старообрядці використовували коней.

Найбільші громади у містечках Подільської губернії (1900 р.) були у Брацлаві (939 ос.), Вінниці (588 ос.), Гайсині (306 ос.), Літині (326 ос. у 1904 р.), Цекинівці (93 ос. у 1893 р.) [896]. Розташування російських громад у містечках було компактным. Наприклад, у 1924 році, у Вінниці старовіри мешкали у кварталі «Старе місто» на вулицях: Пролетарській, Троцької, Дубовецької слободи, Святославській.

Наприкінці XIX сторіччя кількість росіян помітно збільшується в тих галузях господарства, які мали відповідні традиції розвитку у Росії. Наприклад, розвиток промисловості вимагав будівництва залізниць. Перша залізниця в Україні – Балто-Одеська,

³⁷ Конкурентами старообрядців в оренді були євреї

**Містечка і села Подільської губернії кінця XIX ст.,
з переважанням пилипонів [Подольская губернія, 1889]**

Назва	Повіт	Кількість населення, осіб
Вінниця	Вінницький	300
Людавка	Вінницький	800
Ведмеже Вушко	Вінницький	150
Літин	Літинський	350
Брацлав	Брацлавський	750
Шура	Брацлавський	850
Єфимівка	Ямпільський	350
Петраші	Летичівський	2400
Чернятинська Слобода	Літинський	700
Барські Чемериси	Могилівський	100
Пилипи-Хребтівські	Ушицький	600
Пилипи	Ямпільський	300
Бар	Могилівський	100
Гайсин	Гайсинський	200

На початку XX сторіччя росіяни проживали переважно окремими сім'ями, а інколи – окремими осадами, мало контактували з представниками інших етносів. Займались хліборобством, кустарними та відхідними (землекопи, каменярі) промислами.

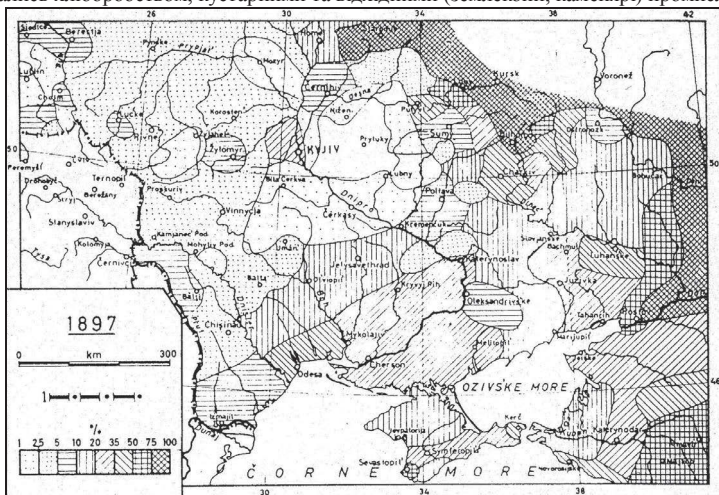

Рис. А.2.1. Росіяни в Україні за переписом 1897 р. (у %) [802]

Поляки. Польська етногенетична ніша утворена рівниною, включно з низовинами (Великопольською, Мазовецькою, Підляською). Вона розташована між Балтійським морем на півночі та гірськими масивами Судет і Татр на півдні, що зумовило помірний клімат, водний режим, флору й фауну, характерні для зони мішаних і широколистяних лісів [49].

Перша хвиля польської колонізації пов'язана із захопленням у XIV сторіччі Галицько-Волинського князівства, коли Польща отримала Західне Поділля та Волинь. У цей період на територію Поділля переселились селяни і дрібна шляхта. Великі землевласники, в яких були міста, містечка та села, змінювали їх ландшафтну структуру,

формуючи садибні ландшафти і белігеративні ландшафти (замки, фортеці), розширювали мережу фільварків. За переписом 1565 року, поляків у містечку Смотричі було 18,5 %, Меджибожі – 19 %, Синяві – 12 % [107]. У середині XVII сторіччя 85 % містечок юридично було у власності поляків. У 1569 році за наказом короля С. Баторія у Подільському, Брацлавському і Волинському воєводствах проведено ревізію «пустинь», які були роздані польським магнатам і шляхті: Замоївські, Калиновські, Сєнявські, Яблонівські, Жолківські, Потоцькі, Конєцпольські [754].

Поляки на Поділлі здебільшого були розселені спорадично, окремими локальними громадами в межах суцільного українського етнічного масиву.

У XVI-XVIII сторіччях будують оборонні замки і магнатські маєтки з великими палацами і садибами, які стають осередками польської культури. Серед них – Яблонівських у Ляхівцях, Потоцьких у Тульчині, Сангушків у Славуті. У 1667 році Росія та Польща підписали Андрусівський договір про перемир'я, за яким Лівобережна Україна залишалася у складі Росії, а Правобережна (крім Києва) – відходила до Польщі. Документ визначив історичні відміни в етнокультурному розвитку правобережного регіону України. У Поділлі формується відповідний польський «образ» місця, – архетип, де селитерна мережа сформувалась на основі замків, фортець, маєтків, оточених селами і містечками.

Наприкінці XVIII сторіччя польський етнос був панівним класом, майже всі поміщики, за винятком кількох старовинних українських родин (наприклад, князів Четвертинських), були поляками. До поляків належала більшість чиншової шляхти, тобто такої, яка не мала власної землі й орендувала її у поміщиків. У 1795 році чиншовиків було 9,3 % (0,8 % населення Подільської губернії). Частина, порівняно невелику, міщанського населення на Поділлі також складали поляки.

Нова хвиля переселення розпочалась у XIX сторіччі. За даними перепису 1897 року кількість поляків у містах та містечках Подільської губернії складала 10,7 тис. осіб (4,9 % міського населення) [268, с. 237]. Основна частина польського етносу проживала у містечках і селах, знаходячись на третьому місці за рівнем урбанізованості, після росіян (34 %) і євреїв (28 %). Найбільші польські громади були у п'яти містечках, у яких було 78 % від усього міського польського населення: Проскурів – 12,35 % від населення містечка, Летичів – 10,2 %, Вінниця – 7,1 %, Кам'янець-Подільський – 6 %, Могилів-Подільський – 3,1 % [706, с. 11]. У решті містечок, частка поляків була незначною, до декількох сотень осіб. Міграція польського етносу зі Східної Галичини здійснювалась через містечко Проскурів, яке відіграло важливішу роль, ніж Кам'янець-Подільський. З Проскурова поляками заселяли Центральне і Східне Поділля.

Поляки регіону були неоднорідними в соціально-етнічному плані. Частина з них – «мазури», у минулому – бідні селяни, переселенці з Мазовії, а також «шляхта», тобто чиншовики, – нащадки дрібної польської шляхти, яку привезли з собою магнати. Наприклад, села Шаровечка і Гречана Хмельницької області були населені «мазурами», у селі Зелене Волоцького району жили «шляхта» й «мазури». Ці дві етнографічні групи поляків інколи зустрічаються і зараз на Поділлі і мають певні відмінності в культурі та побуті.

Після 1917 року польський вплив на структуру етнокультурних ландшафтів містечок припиняється, що зумовлено зміною економічної формації і втратою магнатами власності. У 20-х роках XX сторіччя більшість поляків України проживали у західних округах: Шепетівська – 18,2 % від усього польського населення, Проскурівська – 12,3 %, Кам'янецька – 6,3 %, Тульчинська – 2,3 % [359, с. 10]. Більшість з них проживали у сільській місцевості.

Наприкінці XIX – початку XX сторіччя поляки складали верству великих і середніх землевласників (поміщиків), під впливом яких сформувались фільварки, заводи, маєтки з палацово-парковими комплексами, замки та фортеці.

Євреї у Поділлі за чисельністю займали третє місце після українців та поляків. Розуміння побуту, діяльності і культури євреїв на Поділлі дозволяє зрозуміти їх вплив на етнокультурні ландшафти регіону.

Перші історичні відомості про появу євреїв (хазарів) на Русі відносяться до 987 року, до епохи Великого князя Володимира, коли іудеї «обитавшіє въ земле Козарской» [444, с. 186] прислали до Києва своїх представників для прийняття своєї віри [238]. Юдеї, які емігрували у Польщу через Поділля, з Хазарії та Русі, називали себе ашкеназами [270].

З картосхеми (рис. А.2.2) видно, що територія Хазарського царства займала частину східного Поділля. О. Й. Прицак та Ч. Балінт стверджували, що західним кордоном Хазарії був Південний Буг [902]. Можна стверджувати, що ще у VIII сторіччі у межах регіону проживаючі тут євреї, скористалась ним як міграційним шляхом: у VIII сторіччі – з Греції до Хазарії, у X – з Хазарії до Польщі. На картах українських істориків територія Хазарії займає лише Правобережну Україну. Польські історики стверджували про заселення Поділля євреями вже від VII сторіччя [1062, с. 76].

Від початку формування мережі міст в Україні в етнічному складі міського населення спостерігаються різні етнічні вclusions. З кінця XIV сторіччя у західноукраїнські землі через Польщу емігрують євреї-ашкенази із Німеччини, Австрії та Богемії. Особливо інтенсивним їх переселення стає наприкінці XV сторіччя, коли Польсько-Литовська держава приймає до себе колоністів, стимулюючи економічний розвиток регіону.

У другій половині XVI сторіччя, у період містоутворення у Галичині, у містах одразу з'являються нові єврейські громади. Євреї емігрують із королівських міст до нових поселень, отримуючи від їх власників торгівлі та промислові привілеї [85]. Описуючи південно-східні землі Польщі автор «Трактату про дві Сарматії» зазначає: «...иудеи – не ростовщики, как в христианских землях, а ремесленники, земледельцы или крупные купцы, часто державшие в своих руках общественные подати и налоги» [562, с. 16]. Поселялись вони переважно у містах, займаючись торгівлею та посередницькою діяльністю. У 1538 році у регіоні проживало приблизно 3,5 тис. євреїв (з них 3,1 тис. – у містечках), у 1578 році – 18 тис., у 1648 році – 54 тис. осіб [535].

Перша документальна згадка про євреїв на Поділлі відноситься до XIII сторіччя. В XVI – першій половині XVII сторіч у Подільському та Брацлавському воєводствах сформувалось понад 60 єврейських громад.

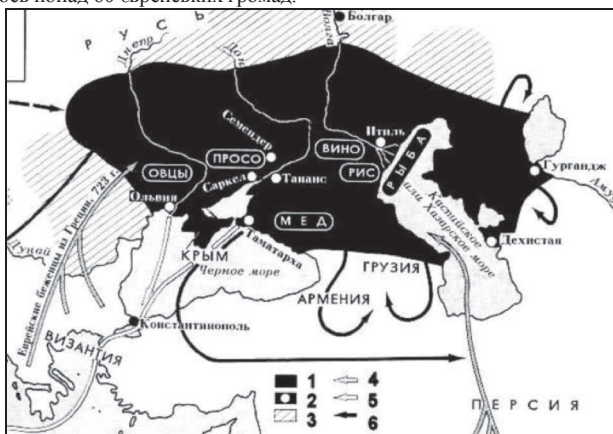

Рис. А.2.2. Хазарське царство 700-1016 років [231]:

1 – Хазарське царство; 2 – хазарські міста; 3 – племена, які платили данину хазарам; 4 – шляхи переселення євреїв до Хазарії; 5 – торговельні шляхи хазар; 6 – військові походи хазар

У Подільському воєводстві було понад 30 єврейських громад. Їх чисельність становила до 10 тисяч осіб. Найбільші громади були у Меджибожі та Барі, де у 1578 році

було відповідно проживало 242 та 214 осіб [562, с. 22]. У Сатанові, відповідно до податкової відомості мешкало 91 євреї, у Язлівці – 26, у Зінькові – 13 євреїв. Вінницькі євреї з 1532 року володіли землею, займалися торгівлею та медициною, брали на відкуп доходи з містечок, міст і навіть усього староства. Євреї оселялись у містечках, розташованих на важливих транзитних шляхах регіону.

З 75 тисяч євреїв Польщі, наприкінці XVI сторіччя, понад третину мешкала в українських землях. Вони оселялись у містах та містечках, які мали самоуправління на кшталт маґдебурзького права. Містечка мали право проводити дві-три ярмарки на рік, а також регулярно влаштовували базари, що відповідним чином відбилося у селитебній структурі – формувалась ринкова площа та оточуючі їх торговельні квартали.

Окремі сім'ї (близько 20 %) вибрали для мешкання села. Це – орендарі корчмів, млинів, ставків, питних закладів тощо. В селах мешкало ще близько двох тисяч, а загалом євреї склали близько 3 % населення Поділля [563, с. 16]. Кількість євреїв у Брацлавському воєводстві за різними підрахунками становила від 10 до 18 тисяч осіб [562, с. 25].

Серед промислів, які найчастіше орендували євреї, були виробництво борошна, вапна, поташу, селітри, розведення риби. Шинкарі були найпоширенішими серед інших орендарів, оскільки в корчмі не тільки їли та пили, а й отримували позики, відпочивали. Королівські воєводи і старости, володарі міст і містечок нерідко віддавали в оренду як окремі галузі так і цілі маєтки та іншу власність. Діяльність євреїв сприяла зростанню на Поділлі сільськогосподарського виробництва у першій половині XVII сторіччя [563, с. 28-31].

Наприкінці XVII сторіччя влада Туреччини, лояльна до євреїв та зацікавлена у відбудові містечок й відновленні господарчого життя краю заохочувала їх повернення до Поділля. У подільських містечках оселились євреї з Червоної Русі, Молдови, Валахії і Туреччини. Повернулася частина біженців та полонених, яких євреї викупили у татар. Це зумовило строкатість відновлених громад Шаргороду, Меджибожу, Сатанова, Кам'янець-Подільського, Бару, Дунаїгороду, Гусятина. Вихідці з різних громад принесли з собою їх звичаї, особливості світогляду, оригінальні культурні традиції. Турецький перепис населення у 1681 році зафіксував лише 1000 євреїв на Поділлі. Найбільші громади на той час були у Меджибожі (майже 340 осіб), Кам'янці (близько 140), Жванці (близько 90), Сатанові (70), Могилеві і Язлівці (по 50 в кожному) [562, с. 36].

У вересні 1747 року королівська комісія прийняла постанову, що у Кам'янці-Подільському для оренди необхідні лише чотири євреї, обмеживши таким чином їх кількість в місті. Євреї, яких не допускали у Кам'янець-Подільський, розгорнули свою діяльність у містечках регіону, де почали виникати нові торгові центри [769, с. 149].

У 1764 році реальна чисельність євреїв Подільського та Брацлавського воєводств наближалась до 75 тисяч. Єврейські сім'ї оселилась у невеликих містечках, де мешкало від кількох сотень до двох-трьох тисяч осіб. Вони становили більшість міського населення Поділля. У цей період у Подільському воєводстві відновили свою діяльність майже 70 громад (49 тисяч осіб). Найбільші з них – у Меджибожі (1517 осіб), Шаргороді (близько 1500), Сатанові (1369), Гусятині (1144), Жванці (1134), Дунаївцях (1129), Хмільнику (близько 1000), Барі (близько 1000), Могилеві (близько 900). Найбільші з 55 єврейських громад Брацлавщини (26 тисяч осіб) діяли у Йозефграді (Балта, 756 осіб), Гранові (662), Браїлові (642), М'ястківці (604), Немирові (602) і Чечельнику (545) [1074].

За даними перепису 1765 року, коли в Україні проживало понад 25% євреїв Польщі, у Волинському воєводстві мешкало 50792 євреї, Подільському – 38384, Брацлавському – 20337, Київському – 22352, на Холмщині – 9787 [562]. Чисельність євреїв у містечках Подільської губернії наведена у таблиці А.2.3 [562].

З аналізу концентрації єврейських громад Галичини кінця XVIII сторіччя видно, що у більшості містечок євреї проживали компактними угрупованнями, які не перевищували 500-1000 осіб. У другій половині XIX сторіччя їхня чисельність значно зросла і у великих містах єврейські громади нараховували 10-15 тис. осіб (Тернопіль), у середніх – 2-7 тис. осіб (Бережани), а у малих – від 300 до 2000 осіб (табл. А.2.3).

Населення євреїв у містечках Подільської губернії [746]

Назва містечка	1765 р.	1776 р.	1784 р.	1787 р.	1790 р.
Бершадь	438	267	490	650	202
Брацлав	101	83	177	178	221
Гайсин	62	54	175	143	50
Мурафа	115	374	290	329	-
М'ястківка	604	158	440	550	479
Піщанка	7	7	20	13	19
Томашпіль	531	265	420	390	-
Тростянець	119	122	226	188	-
Тульчин	307	370	923	859	968
Чернівці	-	-	53	64	209
Чечельник	485	183	564	613	592
Шаргород	2219	-	1202	846	-
Шпиків	21	19	29	-	-
Ямпіль	-	-	104	171	664
Яруга	-	-	63	55	-

Значну роль в етнокультурному житті євреїв Поділля у XVI-XVII сторіччях відігравали ярмарки. Зростав прошарок євреїв, які були посередниками між поміщиками та селянами. Вони брали в оренду лісові угіддя, озера, шинки, інші галузі поміщицьких господарств.

До середини XVIII сторіччя Поділля перетворилось на регіон з переважанням містечкових селитебних ландшафтів, зі структурами єврейських «штетлів». Знаходячись у постійному контакті з християнським населенням, етноквартали були анклавними, зберігаючи свої стереотипи поведінки та відповідний господарсько-культурний тип природокористування.

Наприкінці XVIII сторіччя чисельність євреїв у Подільській губернії становила 44,1 тис. осіб (3,8 %). Основу єврейської організації становила територіальна громада (кегила), яка зосереджувалась у міських ландшафтах; у великих містах існували відокремлені єврейські квартали (гетто). Введення царським урядом в 1796 року «смути осілости» (євреям дозволялося жити переважно лише в губерніях Правобережжя) призвело до того, що більшість євреїв оселилися у містечках. На Поділлі можливості вільного розселення євреїв у міських поселеннях навіть розширилися порівняно з часом польського панування. Їм дозволили постійно мешкати у Кам'янці-Подільському.

У Східній Галичині євреї селилися у містах і містечках, які належали феодалам. У 1807 році наказано євреїв у Подільській губернії переміщувати «изъ селеній въ города» [444, с. 193]. У 1835 році євреям було дозволено взятись за землеробство і оселитись на скарбових та приватних землях. Скарбову землю давали їм безстроково з певними пільгами, по 16 десятин на родину [250, с. 23]. Від того часу євреї осіли у сільськогосподарських колоніях. У 1870 році їх було 14, а населення в них 9411 осіб, займали вони 8470 десятин землі. У 1872 році землю у євреїв забрали та продали селянам, а їм залишили лише громадські вигони, – лише 80 десятин. Землю відібрали у зв'язку з тим, що сусідні селяни перешкождали євреям хазайнувати, випасали посіви і тому євреї перестали засівати виділені їм угіддя. Частина євреїв покинула землеробські колонії і повернулись на старі місця; лише частина залишилась до початку XX сторіччя у Балтському повіті Подільської губернії. У 1839 році – євреї, які стали землевласниками, вважались поселеними на постійне місце проживання (за умови, якщо вони будуть мати не менше 5 десятин на особу).

З першої чверті XIX сторіччя проводились масові переселення євреїв до містечок, тому їх число у селах суттєво скоротилось. Їх включення у міське життя здійснювалось з метою позбавлення традиційного впливу у селах, де євреї займались шинкарством та

орендарством, маючи владу над українцями [439]. У 1857 році на території Східної Галичини проживало 340 819 євреїв, що становило 11,25 % від загальної кількості населення [535]. Наприкінці XIX сторіччя кількість єврейського населення збільшилася майже до 14 %, що дає підставу стверджувати про значний вплив на структуру селитебних ландшафтів. Євреї проживали у містах та містечках, через які проходили важливі торговельні шляхи. Наприклад, у повітах Броди їх було – 21,7 %, Тернопіль – 16,8 %. На Поділлі максимум єврейського населення проживало наприкінці XIX сторіччя, особливо багато їх було у містечках. Значна міграція євреїв за кордон, перш за все до США і до країн Західної Європи, наприкінці XIX ст. змінили питому вагу єврейського населення. Якщо в 1880 року вони склали абсолютну більшість у 47 містах і містечках Східної Галичини, то у 1910 році – тільки у 26.

Наприкінці XIX сторіччя євреї проживали на Поділлі всюди, але найбільше у містечках (табл. А.2.4). У XIX – початку XX сторіч євреї займалися торгівлею, ремісництвом та іншими промислами. За даними перепису 1897 року на Поділлі проживало 3018299 осіб чоловічої та жіночої статі, з них 370612 осіб євреїв, що склали 13,3 % (12,3 у 1897 р. [750, с. 647]) населення губернії, яке переважно проживало у містах та містечках, але їх було досить багато й у селах (рис. А.2.3). У 1913 році кількість євреїв була 13,4 % від загальної кількості населення Поділля [250, с. 20].

Таблиця А.2.4

Кількість євреїв у містечках Поділля [749, с. 440-491]

Назва містечка	Кількість євреїв, %	Кількість євреїв-землеробів, %
Кам'янець-Подільський	48,18	0,24
Проскурів	38,15	0,09
Летичів	57,23	----
Літин	28,43	0,18
Хмільник	20,1	0,23
Сальниця	17,45	----
Вінниця	58,42	0,68
Брацлав	39,24	0,39
Гайсин	55,46	----
Ольгопіль	22,96	0,66
Ямпіль	23,52	----
Могилів-Подільський	66,17	----
Бар	51,00	----
Стара Ушиця	43,96	----

У містечках найменше їх було у Хмільнику (20 %), Ольгополі (23 %) та Ямполі (24 %); середній показник (25-40 %) був у містечках Літин, Нова Ушиця, Проскурів, Брацлав; від 40 до 60 % – у Барі, Вінниці, Гайсині, Кам'янці, Летичеві, Старій Ушиці; від 60 до 80 % – у Могилеві. Лише у чотирьох містах їх було менше 4 %: Маків Кам'янецького повіту, Буцнівці Летичівського уїзду, Верхівка Могилівського повіту. У 120 містечках Подільської губернії євреї наприкінці XIX сторіччя склали 44 % населення. Загалом євреїв було 326 тис., з них: в містах – 101 тис., містечках – 140,5 тис., селах – 84 тис. осіб (табл. А.2.5) [749, с. 92-93].

У XIX сторіччі сформувався головний тип територіального розподілу єврейського населення у містечках Східної Галичини: концентрація у центральній частині (60-80%) виявлено у містечках, у яких відбувався економічний розвиток, або були відсутні обмеження до поселення у них євреїв.

За рахунок значного природного приросту (до середини 90-х років XIX сторіччя) збільшувалася доля євреїв: у регіоні – з 9,3 до 12,2 %, в Подільській губернії – з 10,7 до 12,2 %, а в Тернопільському воєводстві – з 5,8 до 12,2 %. Незважаючи на значну еміграцію євреїв за кордон із західноукраїнських земель, навіть за переписом 1931 р.,

вони були в абсолютній більшості у містечках Скала, Броди, Бучач, Чортків, Підгайці, Перемишляни, Підволочиськ, Гримайлів, Заліщики, серед східноподільських, у 1926 році, – у Проскуріві, Могилеві-Подільському, Тульчині.

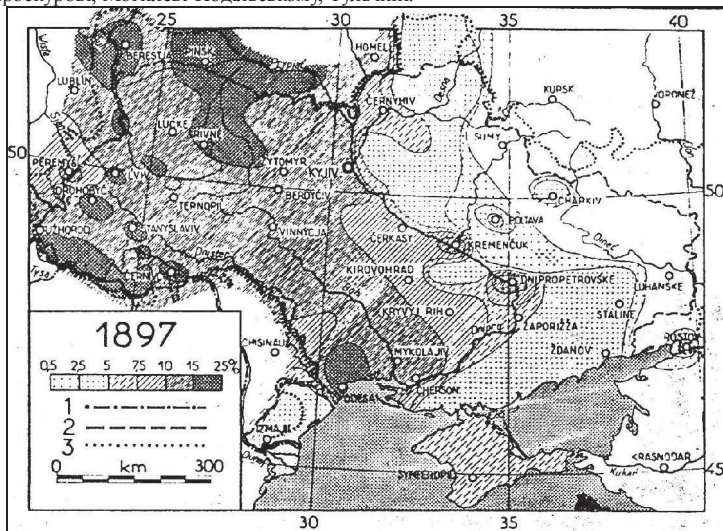

Рис. А.2.3. Євреї в Україні за переписом 1897 р. (у %) [370]

Таблиця А.2.5

Євреї Подільської губернії [750, с. 648]

	Число населених пунктів	Разом населення	Єврейське населення	
			загальна кількість	у %
Села	—	2313420	54847	2,4
Містечка	124	483009	212877	44,2
Міста	17	221870	102888	46,4
Разом	—	3018299	370612	12,3

Євреї Подільської губернії займали такі соціально-економічні ніші: у торгівлі (у %) – 46,74, у промисловості – 29,22, у приватній діяльності та на службі – 7,04, у державній службі – 5,86, на транспорті – 3,05, сільському господарстві – 1,94. У Східній Галичині розподіл був подібний (у %): сільське господарство – 17,7, промисловість – 26,4, торгівля – 29,4, прибутки від ренти – 7,9 [1028]. Таким чином, євреями найбільший вплив здійснювався на селитебні та промислові ландшафти, менше – на сільськогосподарські. Досить багато занять, хоча й займали значний відсоток у виробничій структурі етносу, але не мали безпосереднього впливу на ландшафти регіону. Це відноситься до орендарів різних форм власності, у першу чергу – земельних угідь.

На початку ХХ сторіччя у Східній Галичині національність (за австрійськими переписами 1900 року) визначали за мовою, причому більшість євреїв записувало як голівну – польську. За переписом було зафіксовано 811 183 особи іудейського сповідання (понад 11 % від загального населення регіону) [572, с. 35]; у 1910 році серед поляків було записано 12,8 % євреїв [882]. Євреї переважали у містечках Заліщики, Підгайці, Гусятин, Скалат, Чортків [882]. У 1926 році у Подільській губернії питома вага євреїв знизилася – з 12,2 до 7,6 %. Причина скорочення – міграційні процеси. За підрахунками В. М. Кубійовича, у 1939 році на території Галичини мешкало 569 400 євреїв (9,8%). Різке зменшення населення, а й відповідно зниження

впливу на етнокультурні ландшафти відбувалось внаслідок репресій німецьких окупантів, тому багато свреїв під час перепису записалось українцями або поляками. У роки другої світової війни свреївське населення Поділля майже повністю винищено.

Вірмени. Перші вірменські поселення у правобережній Україні виникли в період Київського та Галицько-Волинського князівств після завоювання Вірменської метрополії арабами і турками-сельджуками. Найдавніші вірменські колонії з'явилися в XI сторіччі.

Перші вірменські поселення сформувались у селах Великі і Малі Вірмени (зараз с. Великозалісся Кам'янець-Подільського району Хмельницької області). Села розташовані на перетині торговельного шляху між Молдовою, Україною та Польщею. Місцезонаження мало сприятливий клімат, родючі ґрунти, значні площі лісів. Перші письмові свідчення про ці села з'явилися у 1493 році, коли тут було лише 10 дворів. Поселення належало М. Радецькому. За різними свідченнями села з'явилися у XIII сторіччі [915, с. 195]; Я. Р. Дашкевич зазначає, що вірмени заселили ці села ще у 1062 році [289]; М. Балінський і Т. Ліпінський називають XIII сторіччя [1075]. На думку А.-Ю. Ролле, ці села були подаровані вірменам князем Галицьким Левом Даниловичем у 1280 році, коли відбулось переселення вірмен з цих сіл до Кам'янця невідомо. Я. Р. Дашкевич вважає, що села були розташовані у передмістях, поступово вірменська громада почала оселятись у Кам'яні, за мурами. Крім Великих та Малих Вірмен, до вірменського приходу відносились села Киселівка та Дубинка. Останнє, розташоване на землях села Великі Вірмени, де було 7 вірменських домогосподарств [915, с. 199]. У володінні села Великі Вірмени було 1500 дес., у т. ч. садиба – 50 дес., орних угідь – 1155 дес., лісу – 155 дес., вигін – 70 дес., без використання – 70 дес. [264, с. 1].

У період XIII-XVIII сторіч на Поділлі було понад 20 вірменських колоній, а загальна кількість поселень, в яких жили вірмени, сягнула 70. Відомими були колонії у Кам'яні-Подільському і Могилеві-Подільському. Найбільшого розвитку вірменські колонії та квартали у містечках досягли у XV-XVII сторіччях. Під впливом польської громади заможні вірмени отримували шляхетство, відбувалась колонізація вірменського населення. Економічні проблеми України, з'єднання вірменської церкви з католицькою, турецька експансія регіону у другій половині XVII сторіччя призвели до масової еміграції вірмен. У XIX сторіччі вірменські колонії регіону зникають. Незначна кількість вірмен розселена дисперсно, переважно в містах. Згідно з австрійським переписом 1851 року, у Галичині мешкало 2733 осіб вірменської національності [746]. Вірмени у селах формували садові ландшафти: «Они великіе охотники до плодоносныхъ садовъ и цветниковъ...» [659, с. 51].

Молдавани. У південно-східному Поділлі з XVI сторіччя проживали молдавани. Вони, рятуючись від місцевих феодалів і турецько-татарських завойовників, сім'ями втікали з Бессарабії до України. Стихийне переселення до Поділля відбувалось майже до середини XVIII сторіччя, у південні частини Брацлавського і Київського воєводств.

Поляки, після Карловицького миру 1699 року заохочували молдаван переселятись на спустошені землі – слободи, де переселенці отримували пільги. Особливо багато молдаван переселялося в поселення Подністер'я. Про етнічний склад цих поселень наприкінці XVIII ст. дають уявлення статистичні дані про населення маєтку князів Любомирських «Побережжя»: зі 100 тис. осіб – молдаван було приблизно 13 тисяч [746]. Особливо багато молдаван поселилося в містечку Могилеві після турецько-татарських набігів. У Подільській губернії молдавські поселення були невеликі, змішані з українськими. Лише в південних повітах, які прилягали до Новоросії, молдавани на 1796 рік склали значний прошарок: в Ольгопільському – 9,4%, Балтському та Ямпільському – по 6%. Наприкінці XIX сторіччі їх чисельність зросла. Лише в Балтському повіті, за переписом 1897 року було 17,6 тис. молдаван [746].

Молдавани за господарським користуванням були багато у чому подібні до українців: працелюбством та максимальним використанням ресурсів вміщуючого ландшафту: «Он (молдаванин – авт.) обзаводилса садами вблизи лесовъ и въ техъ местахъ, где природа сама помогала ему въ этомъ, безъ затраты особенного труда...» [513, с. 321].

Німці. Перше німецьке поселення Михалин у Правобережній Україні з'явилося у 1791 році поблизу с. Махнівка Бердичівського повіту на землях графа Потоцького. Німецькі колонії в Східній Галичині з'явилися наприкінці XVIII сторіччя. З 1791 по 1840 рік на Поділлі та Волині було створено 14 німецьких колоній, де мешкало 840 переселенців [839]. Колонізація продовжувалася у XIX сторіччі. Хоча німців в цих районах було мало (за переписом 1931 р., у Тернопільському воєводстві їх зафіксовано лише 841 особа), австрійці як пануюча нація всіма засобами впроваджували політику онімечення місцевих етносів. У Подільській губернії німецькі землеробські поселення з'явилися у: а) 20-х роки XIX сторіччя у маєтку князя Вітгенштейна поблизу містечка Кам'янка Ольгопільського повіту; б) 1852 рік – на вільних казенних землях біля села Кісниця Ямпільського повіту [570]. Загалом, питома вага німецького населення у Подільській губернії була вищою, ніж у Східній Галичині. За переписом 1926 року, найбільше німців було зафіксовано у Вінницькому (704 особи) і Кам'янецькому (373 особи) округах. Німці були розселені разом з українцями в етнічно-змішаних поселеннях.

Чехи. В межах Поділля було засноване лише одне чеське село – Миколаївка Козятинського району Вінницької області. Засноване голландськими і німецькими колоністами (менонітами) у 1791 році, пізніше заселене чехами. Особливості землеробства та тваринництва започатковані німецькими поселенцями були використані чехами. Село було моноетнічним до 30-х років XX сторіччя. Крім чеського, було створено єврейський колгосп, який проіснував до початку 2-ї світової війни, про що залишилась згадка у топоніміці села – Єврейський куток. Зараз змішане. Крім чехів, у ньому живуть українці.

Цигани. Вивчення циганського етносу, його історико-культурних особливостями займалися І. М. Андронников, О. П. Баранніков, М. Зацук, Н. О. Зіневич [396].

Перші цигани мігрували до Поділля у XV-XVI сторіччях із сусідньої Бессарабії, можливо Балкан, оскільки північні, так звані російські, цигани називали їх «сербами» [746]. Григорєв-Наш зазначає інший час заселення – середина XVIII сторіччя [250, с. 24]. Місцеві жителі називали їх «лісовими циганами». У XIX сторіччі вони оселялись на панських землях, де формували слободи: Стасів Майдан Літинського повіту, Циганський яр та Малий Жвачик Ушицького повіту, Лука Мовчанська Ямпільського повіту, Слобода Цапівка Брацлавського повіту, Немиринці Проскурівського повіту. Стасів Майдан був однією з циганських слобод регіону, відомого з кінця XVIII сторіччя. Слобода, розташована за 30 км від містечка Літин, була заселена виключно циганами. На початку XX сторіччя тут проживало 400 осіб у 35 дворах, займались ложкарством [911].

Циганські слободи складались з тісних, вогких землянок, які називались «бурдеями» [250, с. 24], «барделями» [911]. «Бурдеї» створювали на основі чотирьох стовпів, які обкладались жердинами та обмащували глиною, зверху клали хмиз і накладали землю. Циганське житло було без підлоги та вікон, з вогнищем посеред землянки, з вузькою щілиною замість дверей. Житла були сезонні, де циганські сім'ї проживали впродовж зими. Але більшість циган жили упродовж року у шатрах, які ставили у місцях захищених від вітрів, переважно на лісовій галявині [621]. У містечках цигани жили поруч на одній вулиці чи на одному кутку. Всі «циганські» вулиці, як правило, розташовувались на околиці міста, а хати будували там, де раніш стояли їх шатра [395]. Наприкінці XIX сторіччя у Кам'яниці-Подільському формується етноквартал Циганівка, пов'язаний з оселенням таборів циган.

Жили цигани надзвичайно бідно, сільськогосподарських угідь не мали, лише городи. Циганський етнос займався кустарними промислами. Циган спробували залучити до хліборобства, але етносу притаманні страшні лінощі: «В українських селах та містах вони влітку цілими днями лежать у холодку і своїм безтурботним виглядом обурюють людинність» [51, с. 20], тому ця спроба зазнала невдачі. У 1925 р. у Правобережжі мешкало 6534 осіб циганської національності.

Історія вивчення впливу географічного чинника на формування етнокультурного середовища

Починаючи з античного періоду, дослідники розглядали історичний процес у зв'язку з регіоном, а характеристику географічного середовища прагнули аналізувати, врахувавши вплив місцевих етносів на цю територію. Е. А. Араб-Огли зазначає: «Не дарма географію іноді називають історією в просторі, а історію – географією в часі» [за 766, с. 15]. Витоки питання взаємодії етносу та ландшафту можна знайти у працях давньогрецьких вчених Геродота, Стратона, Плінія. Гіппократ у праці «Про повітря, воду та суходіл» аналізував вплив клімату та ґрунтового покриву на організм людини, стверджуючи, що жаркий клімат формує лінивий народ, а мінливий – стимулює етноенергію. Античні автори аналізували взаємодію етносу та ландшафту через призму психологічного впливу, який у свою чергу змінює характер народу та як наслідок – його побут та історію.

У середньовіччі питання взаємодії «ландшафт – етнос» не вивчають у Європі. Лише в арабській літературі (Ібн-Халдун) XIV сторіччя здійснено спробу створити теорію географічної зумовленості історичного процесу [794].

У працях XVII-XVIII сторіч питання аналізують, зважаючи на емпіричні здобутки мандрівників та істориків, які мали етнографічний матеріал. Це праці Ш. Монтеск'є, Л.-Й. фон Гердера. Останній, у праці «Ідеї про філософію історії людства» (1784-1791) звертає увагу на виникнення етнокультурного ландшафту. Г. Гегель зазначив, що різноманіття етносів таке ж стійке, як і расове, і залежить від природних умов, які формують його (клімат, географічне розташування). Ш. Монтеск'є виділяв типи суспільства, де важливим детермінуючим чинником, який впливає на дух народу, є кліматичний [61].

У XIX сторіччі у формуванні географічного детермінізму важливу роль відіграють дослідження А. Гумбольдта і К. Ріхтера. Наприклад, за А. Гумбольдтом, елементи ландшафту, які повторюються у різних варіаціях, мають значний вплив на характер етносів, які живуть у різних регіонах [740].

У концепції С. М. Соловйова географічний чинник є визначаючим у суспільно-етнічному розвитку. Гори і рівнини, система річок і озер, клімат і ґрунт суттєво впливають на етногенез і побут народів та їх культурно-історичні стосунки. У 60-70-х роках XIX сторіччя автор аналізує стосунки природа-етнос не тільки з позицій детермінізму, а й розвиває тезу про зворотній вплив етноспільнот на природу: «Если народ, особенно во время своего младенчества, сильно подчиняется природным условиям обитаемой им местности, то, с постепенным развитием его духовных сил, замечается обратное действие, изменение природных условий под влиянием народной деятельности» [за 341, с. 57]. Також С. М. Соловйов виділив поняття «народного духу», або «народного образу», який має іманентну якість приймати або ні історично надбане ним географічне середовище. Головним змістом початкових етапів етногенезу автор вважав *боротьбу лісу зі степом*, тобто активною зоною етногенезу є лісостепова (у т. ч. й Поділля), де відбувається максимальна взаємодія та взаємопроникнення етнорелементів.

У 1867 році М. Д. Борисяк підкреслював зв'язок геологічної будови та рельєфу регіону й особливостей етногенезу: «Геологічні умови, що за них складалася орографія країни, мають величезний вплив на матеріальний і духовний настрій людности» [за 922, с. 10-11]. В. О. Ключевський називав природу «силою, яка тримає у своїх руках колицку кожного народу» [за 353, с. 73]. У лекціях курсу історії Росії історик аналізує географічні компоненти та природні умови країни, підкреслюючи визначальний вплив природних чинників на історію формування етносу [458].

Наприкінці XIX – початку XX сторіч вивчаються аспекти взаємодії природи і суспільства. У Хантингтон [1046] та П. А. Тутковський запропонували концепцію міграцій та завойовницьких походів, які базувались на теорії кліматичних ритмів. У посушливі періоди пасовища втрачали продуктивність, що прискорювало процеси міграції народів.

Е. Черчилл-Семпл сформулювала принципи культурно-господарської адаптації етносів до їхніх етнічних територій [794].

Значна кількість праць з *геополітики* присвячена питанню зародження та формування народу (етносу, нації). Автори вводять свої аналоги «Батьківщини», які є ландшафтними архетипами місцевої етноспільноти. У 1882 році видано «Антропологеографію» Ф. Ратцеля, у якій розкрито концепцію життєвого простору (Lebensraum). Автор наголошував на міграціях і контактах різних етносів, звертав увагу на продукти діяльності людини (предмети матеріальної культури) як об'єкт вивчення антропологеографії. Вчений приділяв увагу дослідженню просторових параметрів окремих культур.

У «Політичній географії» Ф. Ратцель розглядає держави як живі організми, де простір є основою для формування етнокультурних параметрів нації. На основі «Антропологеографії» Ф. Ратцеля, В. де ля Блаш продовжує розробляти посибілізм, стверджуючи, що однакові природні умови по-різному сприймаються різними етнічними угрупованнями. Він вводить поняття *le genre de vie* (спосіб життя), під яким розуміють звичаї та традиції, що передаються на генетичному рівні (аналогі – мему, теми, сцени [443]), тобто – культуру.

Геополітик Х. Маккіндер у праці «Географічна вісь історії» (1904) вводить поняття «серця світу» (heartland). Хартленд, представлений центральною частиною Євразії, є місцем, де відбувалися інтенсивні етногенетичні процеси та розселення / завоювання (скіфи, гуни, монголи) периферійних регіонів. К. Шмітт використовує термін «номос», наближений до терміну «рельєф» Ф. Ратцеля і «місцерозвиток» П. М. Савицького. У праці «Номос землі» автор розкриває, як специфіка певної території (регіону) впливала на розвиток місцевої культури. У теорії П. М. Савицького найважливішу роль відіграє поняття «місцерозвитку». Автор у праці «Географічний огляд Росії-Євразії» зазначає: «Соціально-політичне середовище і його територія повинні злитися для нас в єдине ціле, в географічний індивідуум або ландшафт» [813, с. 335]. Це і є суть «місцерозвитку», у якому об'єктивне і суб'єктивне зливаються в ціле: «Необхідний синтез. Необхідне уміння відразу дивитися на соціально-історичне середовище і на зайняту нею територію» [813, с. 338]. П. М. Савицький, аналізуючи систему природних смуг, показує визначну роль міграційних процесів у степових (етноси рухались рівнинами), лісових ландшафтах (рух – річками та озерами), які прискорили взаємодію та змішування етнокультурних елементів.

Регіон складається з інтегральних форм існування дрібніших «місцерозвитків» (аналогічно до *Grossraum* К. Шмітта, що складається з цілої ієрархії менших *Raum*). Вплив географічного середовища різноманітний: «Кожне, хоча б невелике людське середовище знаходиться, строго кажучи, в своїй неповторній географічній обстановці. Кожен двір, кожне село має «місцерозвиток». Подібні менші місцерозвитки об'єднуються і зливаються в «місцерозвитки великі» [813, 339]. До такого місцерозвитку можна віднести традиційне українське подвір'я та сільську хату. Аналоги української хати відкриті у трипільській культурі, бо розвиток українського житла відбувався за принципом спадковості. Археолог В. А. Городцов стверджував, що «українські хати-мазанки – це тільки поліпшений варіант трипільської глиняної будівлі» [за 551, с. 27].

На важливість вирішення проблеми взаємодії «ландшафт-етнос» вказує П. М. Мілюков. Перший свій нарис він назвав «Місцерозвиток російської культури», де ідеєю, що об'єднує риси своєрідності і схожості, є поняття «місцерозвитку». Цей термін він вважає найдалішим, бо в ньому поєднуються як елементи азійської своєрідності, так і безперечні елементи схожості з європейським середовищем. Л. І. Мечников у праці «Цивілізація і великі історичні річки» обґрунтовує роль географічного середовища в історії цивілізацій, виділяючи чинники географічного синтезу: астрономічні, фізико-географічні, антропологічно-расовий, вплив біотичного компоненту [594]. Згодом ідеї про роль Космосу і природного середовища отримали свій розвиток у працях В. І. Вернадського, О. Л. Чижевського, Л. М. Гумільова [195].

«Місцерозвиток» є ключовим поняттям у концепції євразійства, яким

підкресливали культурну унікальність території, розташовану між Центральною Європою і Тихим океаном. Унікальність коренилася у загальних структурах клімату, географії, мовах і менталітетах етносів. Взаємовідношення землеробської культури із степом та лісостепом спонукало дати оцінку історії Європейської Росії (включно з Поділлям) як співвідношення лісової і степової смуги: «Ліс був однією зі складових російської держави. Кочовий, південний, переважно тюркський Степ був другою складовою. З цих двох елементів і склалася Росія-Євразія, і етнічно, і географічно, і культурно, і світоглядно синтезувала у собі пари протилежностей» [339, с. 438]. При цьому ні «ліс», ні «степ» не можуть існувати окремо, вони доповнюють один одного.

С. М. Широкогоров у 20-х роках ХХ сторіччя розвинув концепцію етносу як головного предмету етнології, проаналізував вплив природного середовища на етнос. Автор виділяє первинне, вторинне та етнічне середовища і розглядає механізми їх взаємодії [1984]. У 20-х роках ХХ сторіччя в СРСР формується антропогеографія (етногеографія), яка вивчала зв'язки між етноспільнотами і довкіллям, але критика географічного детермінізму цей напрям знівелювала. С. Л. Рудницький у праці «До основ українського націоналізму» (1923) вказував, що природа краю зумовлює розташування, щільність і види занять місцевого населення.

У 1947 році О. І. Бочковський зазначив: «Вплив землі на життя народів не підлягає сумніву. Нарід без території це покруч... Назагал територія і земля це природні передумови для нормального розвитку народу, особливо ж у добі етногенезу» [357, с. 93], що підкреслює зв'язок ландшафту, етносу та структуроформуючого регіону. Ще автор розкрив етнопсихологічні особливості ландшафту: «...земля не тільки годує людей, але й уроблює вдачу народу. Можна сказати, що кожен нарід є відбиттям своєї території» [357, с. 94]. На початку 50-х років ХХ сторіччя відбувається формування етнічної географії, одним із завдань якої був аналіз особливостей географічного розташування етносів та їх різних типів взаємодії (природної, соціально-економічної, політичної тощо).

Особливості взаємодії етносу та ландшафту розглянуті у працях основоположника теорії етногенезу Л. М. Гумільова. Серед головних ідей автора: тісний зв'язок ландшафту та етносу, вплив ландшафтних комплексів (особливо регіонального рівня) на процеси етногенезу, теорія пасіонарності [195]. Концепція Л. М. Гумільова – спірна, інколи ненаукова, але є одним з варіантів реалізації загальної ідеї географічного детермінізму.

У 70-х роках ХХ сторіччя сформовано теорію ландшафтно-етногосподарських систем і запропоновано методику їх досліджень [792]. У 90-х роках ХХ сторіччя етнологічними дослідженнями займаються: В. С. Крисаченко (аналіз динаміки населення з позиції його «структуризації» по етнічних спільнотах та відповідних природо-кліматичних і географічних умовах) [503], С. П. Романчук (концепція ландшафтно-господарських систем) [791], М. М. Лаврук [542], Я. Б. Олійник, В. В. Стецюк [657].

В. М. Пашенко, аналізуючи проблеми гуманістичного підходу, розглядає гуманістичний ресурсний потенціал ландшафтів та проблеми їх збереження, зазначаючи, що «кожний етнос...набув певного досвіду природокористування, позитивного і негативного, виробив ставлення до стихій, свої традиційні впливи на ландшафтні комплекси та на їхні окремі складові...» [720, с. 90].

У 2003 році В. П. Круль аналізує ландшафт як провідний чинник етногенезу [506], виділивши етноландшафтний організм зі сформованим господарсько-культурним типом. Етнокультурний ландшафт автор ототожнює з етнотопом, виводячи за межі предмету ландшафтознавства. Такий підхід побудований на працях Л. М. Гумільова, де переважає детермінуюча складова, а формування етнокультурних ландшафтів не розглядається.

У монографії «Пізнання ландшафту: місце і простір» виділено поняття етнічного і сакрального ландшафтів. Автор дає їх визначення, аналізуючи типи внутрішніх та зовнішніх зв'язків, зазначаючи їх односторонність: «...етнос може адаптуватися до ландшафту, а ландшафт до етносу – ні» [254, с. 97]. У праці «Ландшафт сам по себе и для человека» [461] розглянуто питання ландшафтності етносу та етнічності ландшафту;

аналізуючи етнос³⁸ як цілісність, для якого ландшафт формує етногенетичну ситуацію; характеризує місто як штучний ландшафт, у межах якого формується урбоетнос.

Не підлягає сумніву теза, що формування етносів і етнокультури регіонів пов'язане з ландшафтами. Роль природного фактору очевидна. Вона визнана багатьма географічними напрямами. Антагоністи – прихильники географічного детермінізму, у рамках якого спочатку формувалась культурна географія, і культурного детермінізму, що однобоко розглядає перетворюючий вплив етнокультурних факторів на ландшафти; між ними – помірні погляди посибілістів.

Існування різних, найчастіше протилежних концепцій, взаємодії етнокультури і ландшафту означено складністю об'єкту дослідження. Так, відповідно до гіпотези жорстких культурних кордонів у рамках концепції ізоляціонізму (О. Шпенглер, М. Я. Данилевський, К. М. Леонт'єв), взаємодія між культурами мінімальна через взаємне нерозуміння й ціннісні відмінності [226]. Цей підхід ґрунтується на розумінні прив'язки етнокультури до ландшафтів і визначальної ролі природних факторів у диференціації етнокультурного регіону.

Інший підхід, представлений поглядами А. Тойнбі, заснований та тому, що культурний простір рухливий і динамічний, не настільки жорстко прив'язаний до ландшафтів, не обмежений жорсткими бар'єрами [901]. Культурогенез припускає мінливість культурних кордонів, появу нових культур.

Багато авторів підкреслюють важливість різноманітності ландшафтів. За Л. М. Гумільовим, зародження етносів пов'язане тільки з поєднанням ландшафтів (за Ф. Клементсом, з екотонами), з якими найтіснішим чином переплетені історичні долі людства [272]. Народи, які населяють монотонні ландшафти, стабільні і в етнічному, і в соціальному планах. У регіональних геоекотонах (фронтирах) формуються нові етноси, нові культури. К. П. Іванов, як і Л. М. Гумільов, зазначає, що ландшафт діє на етнос примусово. Зміна ландшафту призводить до зміни стереотипів поведінки і виникнення нового субетносу або етносу. Автор наводить приклади етнічної дивергенції етносів у результаті впливу ландшафтів й інших етносів.

Додаток А.4

Історія вивчення доетнічного страту Поділля

Археологічні дослідження регіону представлені в працях українських та російських дослідників. Вивченням неолітичної культури в долині Південного Бугу (Ладижин – Райгород) займалась експедиція П. І. Хавлюка у 1955 році. Головним чином проведені дослідження у районі містечка Печера Тульчинського району і села Сокилець Немирівського району; у 1959 році – експедиція до с. Скибинці Тростянецького району Вінницької області. У монографії «Неоліт України» автор аналізує археологічні джерела буго-дністерської культури [279]. В. М. Даниленко у праці «Енеоліт України» піддає вивченню етноісторичний розвиток трипільської культури, виділяючи субстрат буго-дністерської культури [278]. В. О. Круцем проаналізовано етапи і напрями розселення племен трипільської культури Поділля [511], показано роль тваринництва у її формуванні [512]. Причини виникнення селитєбних ландшафтів трипільської культури – енеолітичних протоміст у межиріччі Південного Бугу і Дніпра – розкриті у праці М. Ю. Відейка [141].

М. Я. Арістов дає вичерпну характеристику промисловості Русі (рибальство, бортництво, скотарство, землеробство, садівництво, солеваріння). Автор зазначає Поділля як місцевість, знамениту виробництвом меду [17]. Розселення слов'ян (древлян, полян, тиверців) у X сторіччі показано у праці Л. Нідерле, який характеризує тафальні ландшафти, розглядає господарство та типи поселень [1956].

Господарський та культурний досвід, етногеографічну характеристику черняхівських племен розглянули І. С. Винокур [137], Б. В. Магомедов [567]. Матеріальна

³⁸ Автор називає етнос «етнічним тілом»

культура та етнічна історія скіфсько-сарматського та ранньослов'янського часу проаналізовані в «Археології Української РСР» [25]. Серед пам'яток скіфської культури автори виділили східноподільську та західноподільську групи скитів, описали городища і кургани. Вивченню проблем археології й історії Лісостепової Скіфії VII-VI ст. до н.е., аналізу курганних некрополів та городищ присвячені праці А. П. Медведєва [586], М. Н. Дарагана [282]. Аналізу культури передскіфського періоду, локальних груп скіфоподібної культури у лісостеповій зоні відведені розділи «Степи європейської частини СРСР у скіфо-сарматський час» [878] 20-томного зібрання «Археологія СРСР». Історико-географічні особливості заселення лісостепу у скіфській період розглянуті у праці С. С. Бессонової [71]. Зарубинецьку культуру розглядає С. П. Пачкова, аналізуючи територію поширення археологічних артефактів, топографію зарубинецьких поселень, могильники [718]. Детальний опис та картосхеми розташування «Траянових валів» є у праці М. П. Кучери [537].

У 1985 році опубліковано монографію «Етнокультурна карта території Української РСР у I тис. н.е.», у якій розкрито питання взаємодії культур у I тис. н.е., визначені контактні зони між суміжними регіонами [1009]. Подібна за змістом колективна монографія [355] розкриває етноархеологічні особливості заселення Побужжя та Подністер'я від I тис. до н.е. до періоду раннього середньовіччя.

Черняхівській культурі західного Поділля присвячене дослідження Б. С. Строєнца [885]. Особливості райковецької культури Поділля розкриті у працях істориків та археологів М. І. Артамонова, В. Д. Барана, Я. В. Барана, Л. В. Вакуленко, І. С. Винокура, Л. П. Михайлини, С. В. Пивоварова, О. М. Приходнюка, І. П. Русанової, П. І. Хавлюка [603].

Додаток А.5

Історія вивчення сільських етнокультурних ландшафтів

Вивчення сільських етнокультурних ландшафтів необхідно розділити на два етапи. У першому відбувалось дослідження різних класів антропогенних ландшафтів та їх компонентів: сільських селитєбних, сільськогосподарських, лісових антропогенних, водних антропогенних. У другому – формується поняття сільського етнокультурного ландшафту як інтегрального комплексу, який включає до свого складу головні класи антропогенних ландшафтів, створюючи єдине ціле та трансформуючись, залежно від впливу етнокультур.

Наприкінці XIX сторіччя у «Подольських єпархиальних ведомостях» опубліковано історико-географічні нариси про села Подільської єпархії: Борівка, Голубече, Зіновинці, Кропивна, Лядава, Панівці, Педек, Тяжилів, Устя [556, 666, 880, 881, 981, 1012]. Стаття М. Ф. Дороновича присвячена передмістям (Руським фільваркам) міста Кам'янця-Подільського [332]. У 1876 році видано двотомну працю князя О. Васильчикова, у другому томі якої описаний загальний стан землеробства в регіонах Росії, проаналізовані види та розміри землеволідіння, описано явище сільськогосподарської колонізації. У 1898 році опубліковано працю В. К. Гульдмана [264] про землеволідіння по селах і містечках Поділля; вказано власників та структуру землеволідіння.

У праці «Плодоводство в Подольській губернії» [742] висвітлено історію формування садових ландшафтів регіону, особливості користування (включно оренди етносами) та проведено детальний мікрорегіональний аналіз садів за повітами та волостями. У «Розвідках про селянство на Україні-Руси в XV-XVIII в.» проаналізовані колонізаційні процеси українського селянства та вказані основні типи використання земельних угідь [787].

На початку XX сторіччя у публікаціях, присвячених масткам Подільської губернії [651, 660, 661, 662, 663], проаналізовано структуру мастків і фільварків, дано характеристику ґрунтового покриву та сільськогосподарського використання. У віснику «Экономическая жизнь Подолия» публікують низку статей про зразкові господарства українських селян, характеризуючи структуру та площу сільськогосподарських угідь, садівництво і городництво, тваринництво [967].

В. П. Семенову-Тянь-Шанському належить постановка питання про зв'язок між типами заселення і ландшафтами. Але у виділенні ландшафтів автор припускається значного схематизму, а окремі неточності при викладанні історичного процесу заселення не дозволяють використати працю для порівняльного аналізу [244].

Частина праць ХХ сторіччя присвячена історії формування та типології сільських селитебних ландшафтів. Серед них історико-географічний збірник «Очерки по истории русской деревни X-XIII вв.» [689], у якому складена типологія поселень Давньої Русі, розглянуті особливості ведення сільського господарства та промислів давньоруського села. У праці Б. Д. Грекова визначено місце землекористування в господарстві давньої Русі, побут селян Галицько-Волинської землі у XII-XV сторіччях [248].

В «Історії міст та сіл Української РСР» зроблена історико-географічна характеристика сільських селитебних ландшафтів регіону [479]. У праці дають відомості про початковий період існування населених пунктів, процес їх становлення, описано природні умови місцевості та причини заснування села, розглянуто топонімічну інформацію. До подібних праць відносять описи окремих сіл [417]. А. М. Муляр вивчав заселеність правобережного села наприкінці XVII – початку XVIII сторіччя, характеризуючи заселеність Брацлавського воєводства [615]. Вивченням окремих сіл Поділля, зокрема с. Лядова, займалися історики та краєзнавці [334].

В. С. Жекулін, аналізуючи зв'язки ландшафтних комплексів з сільським розселенням, виділяє ландшафтні типи сільського розселення північно-західної частини Росії [368]. Серед українських вчених, одними з перших, сільські селитебні ландшафти досліджували Л. І. Воропай і М. О. Куниця [208]. Сільські селитебні ландшафти Правобережної України, а пізніше й Лісополя України, проаналізовані у монографіях Г. І. Дениска [293, 305]. В інших публікаціях зустрічаються лише окремі дані стосовно сільських селитебних ландшафтів. Цілеспрямовані дослідження сільських етнокультурних ландшафтів відсутні.

У працях розглянуто антропогенний вплив на ґрунтовий та рослинний покрив традиційної культури, зокрема системи трипілля, лісового перелогу тощо. Серед дослідників: Б. Д. Греков (формування трипілля у XI-XII ст.), А. Гейштор (поява трипілля з XII-XIV ст.), А. Л. Шапіро (третє поле у трипіллі – не обов'язково під паром), В. І. Довженок (трипілля сформувалось на основі двопілля) [597]. Підсічне землеробство України розглянуто у праці В. П. Петрова «Підсічне землеробство» [729]. Автор зазначає формування пірогенного та підсічного типу антропогенних ландшафтів південного Полісся, посилаючись на працю О. Гваньїні «Хроніки європейської Сарматії» [217]. До подібних праць належить «Традиційне землекористування України» [697], у яких проаналізовані історичні форми землеволодіння та землекористування, традиційні системи рільництва та форми підтримування родючості ґрунтового покриву. Автор у процесі етнізації аграрної культури виділив кілька історичних етапів – слов'янський, східнослов'янський та національний, що «виникли як об'єктивна закономірність локально-етнографічні, історико-культурні регіони з технологічними особливостями традиційного землеробства» [697, с. 211]. Формування лісостепового хліборобського типу віднесено до другої половини I тисячоріччя, яке характеризувалось переважанням вирубно-вогневого (підсічний і пірогенний типи) та польового хліборобства. Підкреслюючи зв'язок українського етносу з ландшафтом зазначимо, що «народна аграрна культура – це органічно умотивована цілість технологічних навиків і духовних форм культури. Саме в такому аспекті вона виступає як етнічне явище традиційної культури народу» [697, с. 217].

С. П. Романчук аналізує господарсько-культурні особливості традиційного природокористування в Україні та формування на їх основі традиційних етнічних ландшафтів українців [792, 794]. Автором виділено ландшафтно-господарські системи, де найменшою одиницею є «елементарна ландшафтно-господарська система», центром якої є поселення. Ці одиниці за своєю сутністю близькі до поняття етнокультурного ландшафту, особливо – сільського. С. П. Романчук навколо селитебного ландшафту виділяє

сільськогосподарське ядро, у межах якого антропогенно-ландшафтний фон формують сільськогосподарські угіддя [792].

На початку XXI сторіччя історію формування та типологічні особливості сільських етнокультурних ландшафтів проаналізовані у працях істориків, краєзнавців, економістів. О. І. Павлов виділяє «сільські території» не як житлові, а як соціально-природні просторові утворення, а поселенську мережу включає до складу сільської території [691], що є аналогом сільських культурних ландшафтів, але відмінним від сільських етнокультурних ландшафтів. С. І. Мельник розглядає «сільську територію» як історично сформований елемент поселенської мережі [589], що звужує це поняття до сільських селитебних ландшафтів. Типологія поселень сільського типу за історичними даними проаналізована В. О. Петрашенком [723]. А. Р. Бубнова дослідила традиційний сільський етнокультурний ландшафт Середнього Поволжя, виділивши його компоненти: священні місця, етнічні ландшафтні образи, топонімічний простір, етнічне природокористування, поселенську систему, систему садіб [100]. С. В. Роговський розглядає особливості ландшафтової структури сільських населених пунктів у різних регіонах України з урахуванням ментальних особливостей населення. Автор підкреслює думку про нівелювання етнокультурного впливу на сільські ландшафти у радянський та пострадянський період: «...відбулася уніфікація ландшафтного облаштування сіл, особливо громадських та меморіальних місць... через знищення та стирання з ландшафту сакральних місць» [782, с. 82]. О. П. Ковальов знаходить відмінність між сільським ландшафтом й агроландшафтом, акцентуючи увагу на культурних традиціях та формуванні «національного відчуття простору» [461, с. 673]. Автор отожднює поняття сільського ландшафту з сільським культурним ландшафтом, віддаючи перевагу топофільї ландшафтного комплексу. Сільські селитебні ландшафти Поділля проаналізовані у працях А. Г. Кізюн [451, 452]. Вивчення типології та функціонування сільських етнокультурних ландшафтів Поділля проведено у працях В. М. Воловика [170, 171, 191, 197].

Історія вивчення польських сільських етнокультурних ландшафтів. Наприкінці XIX – початку XX сторіччя опубліковані праці про мастки Подільської губернії [70, 660, 661], у яких проаналізовано структуру садиви і фільварку, розглянуто ґрунтовий покрив та сільськогосподарське використання. Серед садиб: фільварок Загребельного поблизу села Корделівка; садиви Голяки, Шершні, Сутиски, Тиврів графа П. О. Гейдена; Жуківці-Марилін Гаштольда-Букраби; Плоске В. І. Шашкевича; Лучинці В. К. Ренгарта, Голозубинецький В. В. Скибневського; Шпиків М. П. Балашева; Ц. Нейман аналізує периферійну ресурсну зону мастку О. Кохановського та Ф. Стрижевського [625]. При огляді господарського стану Барського староства М. С. Грушевський описав основні риси фільваркової системи господарювання [258].

У 1926 році опубліковано монографію О. І. Барановича «Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст.» [43]. У статтях 1958-1961 років В. Маркіна розглянула фільваркове господарство Правобережної України. Об'єктом дослідження автора були мастки Потоцьких і Чарторійських (з них – 7 мастків у Подільському воєводстві). В. А. Серчик у 1965 році опублікував докторську дисертацію про магнатське господарство в Подільському воєводстві XVIII сторіччя. Садиви та палацово-паркові ландшафти детально описані польським дослідником Р. Афтаназі [1024]. У працях істориків розглянуті передумови появи, шляхи формування та розвиток фільварків [48]; економічний стан фільваркових господарств Східної Галичини [379].

На початку XXI сторіччя вивченню етнокультурних ландшафтів садіб та фільварків Поділля присвячено праці українських істориків та краєзнавців: В. Б. Агаманенка [32], І. О. Ворончука [207], Ю. В. Овсінського [653], В. В. Павлюка [695], О. С. Петренка [725], Н. С. Соснової [865]. Історію формування палацово-паркових комплексів Хмельницької області під впливом польської етнокulturи висвітлені у праці Б. О. Пажимського [698]; садіб Деражанського району Хмельницької області [363]; садібні комплекси Подільської Волині [703], з описами сіл Ілляшівки, Киселів, Ладиги, Новоселиці, Семеренок, Антонін (додаток Б, рис. Б.1, Б.2, Б.3). Російські дослідники в XXI сторіччі також приділяють значну

увагу вивченню садибних комплексів [529, 979]. Зокрема, проаналізовано садибу М. І. Пирогова у с. Вишня Подільської губернії [979, с. 215-219], яка у 50-х роках XIX сторіччя належала польському поміщику Рожаловському.

Історія вивчення німецьких сільських етнокультурних ландшафтів. Статистичні та картографічні матеріали про німців Поділля і Волині опубліковані у працях Д. С. Батюшкова [33], П. І. Кеппена [444], О. Ф. Рітгіха [777], Р. Ф. Еркєрта [1002], П. П. Чубинського [970]. Первинна інформація про діяльність німецьких колоністів Волині та Поділля є у записках чиновників з особливих доручень, а також доповідях спеціальних комісій. Серед них – рапорт чиновника з особливих доручень Шільдер-Шульднера «О немцах-колонистах Юго-Западного края» і спеціальне донесення з приводу результатів фактичної перевірки механізму втілення в життя правил «Об устройстве быта иностранных поселенцев в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской» від 15 червня 1888 р. [491].

На початку XX сторіччя в Росії опубліковані праці, автори яких спробували здійснити об'єктивний аналіз процесів, пов'язаних з німецькою колонізацією регіону [547, 734, 991]. У працях авторів проаналізовані культурні особливості життя німецьких колоністів: історія переселення та розселення, господарські заняття, вплив російського законодавства на розвиток колонізаційних процесів.

Вивчення історії німецьких колоністів активізувалось у 90-ті роки XX сторіччя. Видано монографії і збірники документів, захищено докторські та кандидатські дисертації, проведено історико-етнографічні експедиції, організовано міжнародні наукові конференції. Це стало можливим завдяки співпраці організацій: Міжнародного союзу німецької культури, Міжнародної асоціації дослідників історії та культури російських німців та Інституту німецьких і східноєвропейських досліджень в Геттінгені (з 2001 р. Геттінгенське відділення Інституту історії та культури німців у Північній та Східній Європі) [491].

Перші дослідження, у яких висвітлювались аспекти матеріальної культури німців на Волині та Поділлі, опубліковані лише в середині 90-х років XX сторіччя в працях істориків та краєзнавців [3, 78, 887]. У 1994 році проведено міжнародний семінар «Німецькі колонії Галичини»; у 1998 р. видано науково-допоміжний бібліографічний покажчик [645], до якого включено книжкові та періодичні видання 1917-1941 років. Вивченням німецької етнокультури займалися українські історики [838, 839]. Німецьку колонізацію Волині (північної частини сучасної Хмельницької області) проаналізовано у працях В. В. Надольської [618] та М. В. Бармака [55]. Але, вивчаючи декілька етнічних груп Волині, ці автори не мали можливості всебічно й глибоко дослідити історію лише одного німецького етносу. Матеріали про розселення німецьких колоністів на Галичині опубліковані в праці «Німецькі колонії Галичини: історія, архітектура, скульптура» (1996) [646]; дослідження німецької колонії у містечку Дунаївці проведені І. В. Рибакіом [775].

Історія вивчення єврейських сільських етнокультурних ландшафтів. Питанням появи та функціонування єврейських землеробських колоній України займалися історики, краєзнавці, економ-географи XIX [8, 344, 523, 639], початку XX сторіччя [392, 694, 763, 983, 1079], але жодний фізико-географ. Про єврейські землеробські колонії регіону є відомості у праці В. М. Нікітіна [640], проте вони епізодичні, без точного зазначення джерел, викладені несистематизовано. Праця В. П. Рибинського [776] глибоше розкриває тему. Її автором опрацьовано близько 300 справ відділу «Єврейского земледельческого дела» у Київському центральному історичному архіві ім. Антоновича.

Наприкінці XX століття це питання знову зацікавило істориків та етнографів, але просторово-часовий аналіз природокористування у єврейських землеробських колоніях майже не аналізували. На початку XXI сторіччя опубліковано працю про особливості природокористування євреїв у сільськогосподарських колоніях регіону [170].

Появу і функціонування єврейських примістечкових господарств України та Поділля досліджували історики, краєзнавці, економ-географи початку XX сторіччя [122, 346, 347, 429, 437, 484, 936, 937], кінця XX – початку XXI сторіч [92, 335, 619, 680, 741], фізико-географи [171].

Історія вивчення сільських етнокультурних ландшафтів російських старообрядців. Наприкінці XIX сторіччя опублікована праця про російських переселенців у Подільській епархії [649], у якій проаналізовано історію заселення, чисельність населення та особливості природокористування старообрядців. В. Лотоцьким у 1909 році опубліковано історико-етнографічний нарис «Поселення старообрядців у Поділлі» [559].

У 2000 році вийшла з друку праця «Старообрядчество Подолии» [896], у якій автор розглядає появу та розвиток громади старообрядців регіону, аналізує місія компактного проживання російського етносу, його офіційну чисельність, господарську діяльність. У 2012 році автор розширює регіон дослідження, аналізуючи географічні особливості колонізації старообрядців у Російській імперії [895].

Додаток А.6

Історія вивчення етнокультурних ландшафтів містечок

Дослідження містечок Поділля почалось з XV сторіччя. Жільбер де Лянуа у 1412 році описує Кам'янець-Подільський як «прегарно розташоване місто» [за 850, с. 10]. У XVI сторіччі А. Гваньїні описує міста Кам'янець, Бар, Меджибіж, Брезан, Тереховлю, Хмільник, Брацлав, Вінницю, Звенигород [217]. Автор характеризує їх з історико-географічних позицій: «Брацлав. Дерев'яні місто і замок, оточені валом і ровом, довкола яких тече ріка Буг» або Хмільник: «Дерев'яне містечко з обмурованим острогом; дерев'яний замок на рівнині стоїть над рікою Буг...» [217, с. 417].

У 1660 році Г. Л. Бопланом на картах Брацлавського воєводства відмічено 348 населених пунктів [89]. Картографічний матеріал, де зображені містечка Поділля, з'являється з кінця XVIII – початку XIX сторіччя. Наприкінці XVIII сторіччя цінним джерелом для вивчення містечок Західного Поділля стає військова топографічна карта Ф. фон Міга (1779-1782 рр.), на якій можна побачити топографічний план містечок: знаходження сакральних споруд, ринкового майдану, квартальної забудови [726].

На початку XIX сторіччя опубліковано «Атлас Російської імперії», де умовними позначками показані міста, містечка та села. На цій карті з'являється «мале місто» (male miasto), російською мовою – «город приписной». До таких міст віднесено Бар, Хмільник. До повітових міст – Вінницю, Літин, Проскурів тощо, хоча на початку XIX сторіччя ці міста за ландшафтною структурою і типом господарювання були класичними містечками (додаток Б, рис. Б.16) [222].

У 20-40 роках XIX сторіччя видано 3-верстові топографічні карти Шуберта, де на листах XXIV-5,6,7, XXV-5,6,7, XXVI-5,6,7,8, XXVII-7,8, зображені села та містечка Подільської губернії, з поквартальною забудовою [150].

Аналізувати структуру етнокультурних ландшафтів містечок можна за допомогою російських межових карт (плани дач, зведені плани повітів) у масштабах 1 : 8400, 1 : 42000, 1 : 84000. На планах відображали рілля, сінокоси, болога, ліси та населені пункти. Наприклад, у «Геометричному плані» садивної землі містечка Вороновиці кольорами зображено: будівлі, городи, фруктові сади, сінокосні левади, ріллю, стави, вигони, вулиці [Трубчанинов, 2005].

На початку 40-х років XIX сторіччя польським мандрівником Крашевським описано план забудови містечка Чечельника; він звернув увагу на центральну частину, розташовану навколо ринку; великий плац і панський маєток поблизу православної церкви, римокатолицький костел, «...великі довгі вулиці і криві та малі хатки, що тяглися під шнур на схилі пагорба в два ряди, торгові лавки, що впиралися в залишки муру колишнього палацу О. Любомирського» [1913, с. 248].

У праці «Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним» [1075] М. Балінський і Т. Ліпінський описали містечка та села Подільського, Брацлавського воєводств та Галичини. Дається історія появи кожного містечка, його розвитку, характеризуються найзначніші архітектурні пам'ятки, церкви, палаци і маєтки [953].

Історико-статистичні описи містечок Поділля є у працях М. Я. Орловського, який у

1862-1865 роках опублікував у «Подольских епархиальных ведомостях» описи повітових міст та містечок губернії [667-679]. Праці М. Я. Орловського підтримані Подільським епархіальним історико-статистичним комітетом, члени якого склали і розіслали на місця програму для описів приходів, церков і монастирів Подільської єпархії. У 1865-1875 роках опубліковано 61 історико-географічний нарис про містечка Подільської єпархії [413, 693, 762, 846, 851, 888, 1011]. В алфавітних покажчиках, складених на її основі, значилося 21686 географічних назв поселень, урочищ Поділля.

Містечка регіону проаналізовані у працях: «Военно-статистическое обозрение Российской империи», 10-ий том (2-а частина) [149]; «Городские поселения в Российской империи», у 1-му та 4-му томах якого є відомості про міста і містечка Волині і Подільської губернії [243]; М. П. Столянянського «Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях» [90]; К. М. Батюшкова «Подолия. Историческое описание» [748]. Відсутність чіткої диференціації міст та містечок спричинила те, що у виданні «Городские поселения в Российской империи» (1864) до міст віднесено частину класичних містечок (крім Кам'янець-Подільського): Балту, Брацлав, Вінницю, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів-на-Дністрі, Нову Ушицю, Ольгопіль, Проскурів, Ямпіль, Бар, Вербоivecь, Сальницю, Стару Ушицю, Хмельник; подано інформацію про понад 120 містечок регіону [243].

У 80-90-х роках XIX сторіччя В. К. Гульдман видав дослідження [749, 869], у яких крім історико-географічної характеристики регіону є довідковий матеріал про міста, містечка та села Поділля; кількість та розташування шинків, цукрових та винокурених заводів у них. О. С. Афанасьєв-Чужбинський [36] розкрив географічні особливості, етнокультурні традиції містечок Подільського Подністер'я.

У 1890 році М. І. Теодоровичем опубліковано церковно-історичний нарис містечка Кременець [897]. У цьому ж році видано працю М. С. Грушевського «Южнорусские господарские замки в половине XVI века», у якій є історико-статистичний аналіз господарських замків регіону; вказано особливості колонізаційних процесів, у яких замки відіграли роль «концентраторів» сільського населення і «ядер» міських і містечкових селитебних ландшафтів; згадані Вінницький, Кременецький, Брацлавський замки [257]. У 1896 році опубліковано дорожні нотатки П. А. Крушевана, який описав містечка Середнього Подністров'я [513]. У 1898 році вийшов путівник по південно-західним залізницям Російської імперії з аналізом соціально-економічного стану та етнографічного складу містечок регіону [400].

Доповненням до історико-статистичних описів селитебної мережі Поділля наприкінці XIX – початку XX сторіч були праці Ю. Й. Сіцинського, присвячені історико-статистичному опису церковних приходів і пов'язаних з ними населених пунктів Кам'янецького і Ушицького повітів [412, 840, 915, 916]. Аналогічні описи Подільської губернії були зроблені А. П. Криловим [517], Вінниці і Вінницького повіту – В. Д. Отамановським [687], Київської губернії [868]. У цей період опубліковані роботи польських вчених, які характеризують містечка Поділля [1048, 1061] з боку чисельності міст і сіл регіону. У 1910 році Я. Гіжицьким видано «Опис найважливіших місцевостей в Старокостянтинівському повіті на Волині» з історичними нарисами про містечка Старокостянтинів, Теофіополь, Волочиськ, Красилів, є також описи палацово-паркових ландшафтів, католицьких храмів [746]. Описи найбільших містечок та плани Вінниці, Жмеринки, Балти опубліковані у довідковій книзі південно-західної частини Росії [131].

Особливо детально описуються містечка у «Słowniku geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich» [1073]. На початку XX сторіччя А. Яблоновським видано «Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej», у якому в масштабі 1 : 200 000 показані міста та села Поділля. На картах чітко видно квартальну структуру селитебних ландшафтів, відмічені сакральні і тафальні об'єкти (додаток Б, рис. Б.17) [1025].

Історичні відомості про містечка і села північної частини сучасної Хмельницької області та історичні нариси про містечко Старокостянтинів і навколишні села опубліковані

М. І. Теодоровичем у III-му томі «Історичного опису церков і приходів Волинської єпархії» [90].

Східнослов'янські поселення були предметом вивчення не стільки істориків і етнографів, скільки географів, які це питання розглядали з різних позицій: економіко-географічної, фізико-географічної, ландшафтної. Важливою працею є «Город и деревня в Европейской России» В. П. Семенова-Тян-Шанського, де розкрита думка про залежність особливостей селитєбних ландшафтів від чисельності населення і географічного розташування. Перша спроба створити підсумкове дослідження про поселенську мережу Росії належала М. О. Рожкову [786]. Такою стала робота «Город и деревня в русской истории», де автор аналізує соціально-економічні й етнокультурні аспекти взаємодії міста та села як поселень [1007, с. 204]. Серед узагальнюючих праць про поселення Давньої Русі [940] XIII-XV і XVI сторіч, опублікованих М. М. Вороніним (1933), А. В. Успенською і М. В. Фехнер (1956), А. І. Литвиновим (1995) [551], відмітимо спробу об'єднати дані археологічних досліджень з матеріалами письмових джерел відповідних періодів. У працях А. В. Кузи дається характеристика міст Давньої Русі, базована на археологічних даних. За визначеними чинниками виділено поселення X-XIII сторіч давньоруської держави, зокрема території сучасного Поділля (понад 30 давньоруських літописних міст та понад 80 давньоруських городищ) [519].

У 20-х роках XX сторіччя розробка історико-географічних описів населених пунктів Поділля значно загальмувалася [120, 205, 440]. М. І. Білінський у 1926 році видає нарис про Вінницький замок, зазначаючи його колонізаційну роль, адже навколо нього формувалось містечко Вінниця у XVI сторіччі. Лише у 60-70-х роках XX сторіччя з'являються праці, присвячені темі дослідження, – О. С. Компан [478], М. П. Крачила, Г. Ю. Стельмаха. У монографії Г. Ю. Стельмаха визначено типи поселень лісостепової зони Поділля [746].

Особливо детальна характеристика міст, містечок та сіл Поділля є у 26-томній праці «Історія міст і сіл Української РСР», у тому числі томів «Хмельницька область»; «Вінницька область»; «Тернопільська область» [420]. Значні за обсягом матеріали з історії містечок та міст Поділля є у державних архівах. У Вінницькому обласному архіві каталоговано понад 97 тис. карток [910]. Етносоціальні аспекти населення Поділля розглянуті у працях Т. Г. Брянцевої, М. Г. Крикуна, В. І. Наулка [520]. Зокрема, Т. Г. Брянцева одним з критеріїв виділення містечка взяла кількість дворів (300-400). Л. І. Воропай, М. М. Куниця [208] виділили етапи формування селитєбних ландшафтів Поділля, проаналізували ретроспективно-географічний аспект заселення з часів первіснообщинного суспільства без його стратифікації.

Становлення і розвиток ретроспективної географії поселень Західної України розглянуті у працях В. П. Круля [505, 509]. Автор дає розуміння «населеного пункту» як природно-суспільної інтеграційної системи, виділяючи «поселенську геосистему» як аналог селитєбних антропогенних ландшафтів. Зважаючи на етнокультурні ландшафти містечок, В. П. Крুলь вбачає необхідність диференціації «історичних центрів заселення», на які впливало понад три культури, та «історичних пунктів заселення», де була лише одна культура [509, с. 317].

Значна кількість праць, присвячених містечкам Поділля, опублікована архітекторами, які вивчали типи забудови та жител [28, 84, 85, 233, 573, 574, 583, 752, 780, 736, 737, 860, 862, 959, 961] під впливом різних типів етнокультур. Описом містечок центральної частини Поділля займались краєзнавці А. П. Гавришук [210], П. І. Горохов [245], С. М. Єсюнін [361, 362], О. В. Когут [465], Г. Панчук [712], М. Б. Петров [731], І. В. Рибак [774]. І. С. Винокуром описані містечка Полонне, Бакота [134, 136]. Значне число публікацій присвячено вивченню єврейських етнокультурних ландшафтів містечок регіону [1, 907, 909].

Наприкінці XX – початку XXI сторіччя історико-культурно-географічні особливості формування селитєбної мережі Поділля, у тому числі етнокультурних ландшафтів містечок розглянуті українськими географами та істориками [290, 296, 299, 378, 610, 636, 761]. А. С. Івченко видає довідник «Містечка України», у якому висвітлено статистичні та

історичні характеристики містечок [415]. Д. В. Малаков у історико-культурному аспекті характеризує містечка Середнього Побужжя [573, 574, 575]. Р. В. Низькошапка розкриває суть терміну «містечкові ландшафти», розглядаючи їх як самостійну і особливу форму територіальної організації розселення [637]. Н. І. Дністрянська виділила підходи до понятійно-термінологічного означення селища міського типу, які автор вважає синонімом містечка [329]. О. С. Мальченко розглядає структуру містечок як складову белегеративних ландшафтів регіону XV–XVII сторіч [578]. Ю. Ю. Моргунов вивчав земляні укріплення городищ та літописних міст Південної Русі X–XIII сторіч [613]. В окремих працях проаналізований етнологічний аспект у формуванні містечок як культурного явища регіону [562, 563]. Етнічний склад міського населення регіону розкрито у праці А. О. Гуменюка [266]. Цей же автор розглядає структуру селитебної мережі Поділля, виділяючи категорію «містечка» [267].

Містечка у структурі етнокультурних ландшафтів розглянуті у працях російських [119] та українських вчених [166, 167, 176, 198, 199]. Особливу увагу приділено формуванню етнічних кварталів містечок [184]. Фундаментальним виданням, присвяченим просторовому розвитку та забудові міст Подільської губернії за часів Російської імперії, є праця польської дослідниці М. Вірашки [1086]. У 2009 році опубліковано енциклопедію «Города, местечки и замки Великого княжества Литовського» [242], у якій представлена історія містобудівництва, історія виникнення містечок у період існування Великого князівства Литовського на території Білорусі, Литви, Латвії, Польщі, України; є статті про містечка Поділля: Брацлав, Вінниця, Кам'янець, Кременець. У цьому ж році видано працю про поселення Меджибізької волості на основі інвентарю 1717 року [416]. У ній згадується 25 поселень, де Меджибіж і Стара Синява – містечка, решта – села.

На початку XXI сторіччя видають публікації про окремих містечках регіону: «Язлівець: історія, архітектура, туризм» [735] – показана історико-культурна спадщина містечка Язлівець Тернопільської області, зокрема розказано про замок як унікальний об'єкт замкового туризму, розглянуті етнополітичні особливості містечка, особливості житлової забудови; «Історія Печери» [495] – про заселення та історію розвитку (переважно під впливом польської культури) містечка Печери Тульчинського району Вінницької області.

Історія вивчення «штетлів». А. П. Субботін праці «У смузі єврейської осілости» (1888, 1890) зосередив увагу на кризових явищах у житті містечка: на соціально-економічних протиріччях, духовній відсталості [641].

Штетли Поділля проаналізовані у періодичних виданнях: «Працях Подільського епархіального історико-статистичного комітету», «Віснику товариства розповсюдження просвіти між євреями Росії». В останньому згадані містечка: Балта, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Проскурів, Томашпіль, Жмеринка, Браїлів, Бершадь, Вінниця [283].

Етнографічна експедиція на чолі з А. Ан-ським (початок XX сторіччя) впровадила думку про те, що містечка – центри культури східноєвропейського єврейства.

Зі спеціальних праць можна відзначимо «Єврейське містечко в революції» [348], з описом колонії Новозлатополь Єкатеринославської губернії. У СРСР у 20–30-х роках XX сторіччя соціальна реконструкція містечка була важливою державною справою, тому стають популярними праці про соціально-економічний аспект містечок [447].

З 1948 року із закриттям Єврейського Наукового Інституту в Києві й Мінську подібні дослідження припинилися. В наступних працях [214, 262] єврейські квартали майже не аналізуються з географічного погляду.

Лише у 90-х роках XX сторіччя опубліковані матеріали, які відродили науковий інтерес до вивчення єврейських кварталів як етнокультурного ландшафту, про що свідчать, зокрема праці етнографів, істориків й архітекторів з Петербурзького єврейського університету [214, 342, 562, 563, 944, 992]. Ці ж питання привернули увагу українських та російських дослідників [753, 860, 861, 951]. Процес заселення євреями відображений О. В. Білецькою [75], О. В. Прокоф'євим [760], М. М. Шестопалом [977], Л. О. Щуром [996]. Вивчення окремих частин єврейських штетлів присвячено праці Г. Б. Ківільші [445],

А. В. Ліпської [555], Л. Трахтенберга [908], Г. Й. Фільварова [935]. В. М. Воловик проаналізовано особливості ландшафтної структури єврейських етнокварталів, виділивши серед них три типи [184]. У 2010 році Т. С. Возняком опубліковано «Штетли Галичини» [153], з реконструкцією штетлів Західного Поділля й описом 42 містечок.

Історія вивчення польських етнокультурних ландшафтів містечок. Вивченням впливу польського етносу на формування етнокультурних ландшафтів містечок регіону займалися історики, краєзнавці та географи, серед яких переважали поляки й українці [41].

Перші описи містечок, які були під польською владою, з'явилися у 70-х роках XVII сторіччя. Ульріх фон Вердум у своєму «Щоденнику подорожі...» зазначив про Тернопіль: «Це місто на Волині – спадкова власність пана Конєцпольського, Волинського старости. Лежить біля схилу згаданого пологого пагорба. З трьох боків його оточує велике озеро і розлогі болота. Четвертий бік захищений від поля досить широким ровом та обведений валом із двома масивними вежами на кутах і однією посередині, яка служить і брамою. Замок височіє з північного заходу від міста, саме посередині ставу, має великі, побудовані в італійському стилі будівлі з каменю: мури і вежі на заході й півдні боронять замок навіть там, де навколо тягнеться озеро. Від міста пролягає сухий рів із земляним валом і частоколом» [151, с. 137].

У XIX сторіччі польські маєтки проаналізовані А. Пшездецьким у «Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejsc i szasów» [1062]. У праці «Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi» (1858) автори оглядають містечка Галичини [1042].

Роль польських садіб і палацово-паркових комплексів Поділля висвітлена у художній літературі, поезії та музиці, живописі та декоративно-ужитковому мистецтві [783]. Першим ілюстрованим джерелом польської етнокультурної спадщини стали праці художника Н. Орди. У 1872-1874 роках він відвідав Поділля і Волинь, замальовуючи пам'ятки архітектури і садово-паркового мистецтва. У 1873-1883 роках опубліковано 260 літографій у 8-ми випусках «Альбома исторических мест Польши, посвященному землякам»³⁹. Окрім Н. Орди, об'єкти польської культурної спадщини регіону замальовує А. Ланге.

В. К. Гульдман і Ю. Й. Січинський проаналізував історичні умови виникнення, функціонування і занепаду замків Поділля у XII–XVII сторіччя [263]. У розділі «Пам'ятки історичні» підручника «Географія Галіції» (1876) проаналізовані «місця, заслуговуючі на увагу з погляду на згадку або історичні пам'ятки», у т. ч. польські маєтки [1063]. У 1892 році Л. Фінкель опублікував опис містечка Тернополя 1672 року [1058]. Автор характеризує містечко, згадуючи описи попередніх дослідників про замок, розташований на північному заході міста, поблизу ставка: «католики мають тут великий кам'яний костел...» [1058, с. 6], дає характеристику також етносів містечка (поляків, русинів, євреїв).

У 1880 році виходить з друку праця Дж. Антоні, присвячена оборонним замкам Поділля XVI сторіччя [1035], у якій показане розташування бєлігративних ландшафтів містечок Жванець, Панівці, Чернокозинці, Бар, Могилів, Шаргород. Детальна характеристика замків та прилеглих місцевостей дозволяє зробити висновок про етноландшафтну структуру південно-східної частини регіону в пізньому середньовіччі. А. Яблоновський проводить опис України XVI сторіччя (Поділля і Брацлавщини в 11 томі, Галичини у 8 томі), селитебну мережу, виділивши типи «осад» (село, хутір, містечко), аналізує структуру селитебних ландшафтів, сформованих під впливом польської етнокультури [1048]. Зроблено спробу систематизувати інформацію про польські замки кінця XIX – початку XX сторіч.

Наприкінці XIX сторіччя у працях польських вчених Ч. Неймана, М. Грейма, Л. Бялковського є відомості про подільські містечка. На початку XX сторіччя Я. Гіжицьким опублікований «Опис найважливіших місцевостей в Старокостянтинівському повіті на Волині» (1910), з історичними нарисами містечок Старокостянтинів, Теофіополь, Волочиск, Красилів, описами палацово-садибних комплексів, католицьких храмів.

³⁹ Рисунок культурної спадщини містечок Поділля – у 1-му та 2-му випусках

Вивченню селитебних ландшафтів присвячена монографія О. М. Прусевича «Кам'янець-Подільський: історико-топографічний нарис» (1915).

У 1926 році А. Чоловським, Б. Янушем видано «Минуле і пам'ятки старовини Тернопільського воєводства», з описом культурної спадщини. У праці вміщено 160 ілюстрацій і карту історико-культурних пам'яток (додаток Б, рис. Б.30) [1034]. У XX сторіччі палацово-паркові комплекси розглянуті у працях А. Урбанського (1928-1929) [1081, 1082, 1083] і мають опис маєтків та значну кількість фотографій (понад 400 у серії). Одна з книг серії присвячена палацово-парковим комплексам і маєткам Поділля [1083] з 82 ілюстраціями. І. Кравченко дав детальну характеристику особливостей функціонування Ямпільського панського маєтку кінця XVIII – у першій третині XIX сторіччя [498].

Польські дослідники на початку XX сторіччя видавали путівники, окремі з них стосувались Східної Галичини. У них висвітлювалась історія регіону, особливості заселення, етнічна структура селитебних ландшафтів, аналізувались об'єкти природної та культурної спадщини.

У путівнику по Галичині (1919 р.) описані маршрути «Тернопіль – Копичиці», «Коломия – Заліщики – Чортків» тощо, розміщені фотографії культурних пам'яток з характеристикою їхнього стану. У 1937 році видано путівник по Польщі у 4-х томах (2-й том присвячений Східній Галичині). У четвертій частині «Поділля і гірське Надбужжя» проаналізовані туристичні маршрути в межах сучасної Тернопільської області, зхараактеризовано структуру міст і містечок, описано культурну спадщину (зокрема, польську), представлена детальна карта Тернополя з об'єктами культурної спадщини [1065].

У другій половині XX сторіччя видано «Історії резиденцій на давніх кресах Речі Посполитої» Р. Афтаназі [1024]; Поділля присвячені: 5-й том (Волинське воєводство), 9-й том (Подільське воєводство), 10-й том (Брацлавське воєводство). У 9-му і 10-му томах описано понад 180 містечок, розміщено майже 1000 фотознімків з об'єктами польської культурної спадщини [467]. Р. Афтаназі, описуючи садиби, давав їм історичну, архітектурну, культурологічну і паркознавчу оцінку. Вивченням маєтківих ландшафтів північної частини Поділля займався О. І. Баранович [52]. Т. П. Брянцева визначила характерні риси розвитку міст та містечок Подільського воєводства у XVIII сторіччі [98].

Серед науковців, які у другій половині XX сторіччя провели архітектурно-археологічне дослідження замкових комплексів Поділля, – О. А. Пламеницька (Кам'янець-Подільський, Сутківці) [737, 738], Є. І. Лопушинська (Меджибіж) [374].

З середини 80-х років XX сторіччя дендрологічні особливості польських маєтків Хмельницької області вивчали В. М. Черняк, О. О. Клименко, Л. П. Казімірова [428]. Наприкінці XX сторіччя вивченням історичних і культурологічних аспектів функціонування садово-паркових комплексів займались І. Романюк [801], Р. Афтаназі [39], О. М. Пажимський [701, 703, 704], Б. О. Пажимський [698]; історію формування містечок під впливом польської етнокультури: Л. Т. Олівінський [656]. У 1993 році проведено конференцію щодо проблем охорони фортифікаційних споруд України, окремі матеріали конференції стосуються території Поділля [12, 211].

На початку XXI сторіччя з'являються дослідження польських маєтків і палацово-паркових комплексів, замків та фортець [374, 382, 497, 545, 725, 783, 808]. О. Я. Мацюк розробив туристично-краєзнавчі маршрути, пов'язані з польськими белігеративними ландшафтами [583].

І. Д. Родікінін («Старовинні маєтки України») описані маєтки: у Тульчині і Немирові; сади та парки Д. Міклера: садиба у П'ятничанах, палац у Мурованих Курилівцях, парки в Ободові, Степанівцях, Стрижавці, Ковалівці, Макові, Серебринці. Автор дає багато фотографій, які відображають ретроспективний ряд змін у маєтках, є плани та карти.

Історія формування Антонінського палацово-паркового комплексу Хмельницької області і проблеми його відтворення й охорони проаналізовані Б. О. Пажимським [699], О. М. Пажимською [702], О. В. Жуквою [376]. На початку XXI сторіччя польські

палацово-паркові ландшафтні комплекси висвітлені краєзнавцями й істориками О. М. Кльоцем [460], Г. Кондровою [480], С. М. Єсюніною [363]. У фотоальбомі «Замки та фортеці» є описи польських фортифікаційних споруд та їх сучасного стану в 31 населеному пункті Тернопільської та Хмельницької областей [382].

О. С. Петренко розкриває історичні особливості формування панського мастку у Східному Поділлі, характеризує економічне значення приватновласницьких міських поселень у XVIII–XIX сторіччях [725]. О. В. Жукова розглянула історичний розвиток замкових споруд Хмельницької області; дослідила стан збереження і використання замків Хмельницької області; виділила проблеми музеєфікації замкових комплексів Хмельницької області [374]. Вивченням замків в окремих містечках є у праці М. Ф. Кіпран [453]. Дослідженню домініканської культурної спадщини Поділля, Брацлавщини і Галичини присвячена праця Н. О. Урсу [931] (додаток Б, рис. Б.31). Аналіз заселення Поділля польською спільнотою проведено в роботах А. А. Бурячка [107], В. В. Божевільного [82], В. В. Павлюка [695], Н. Шпичко [990]. У 2011 році розглянуто особливості структури польських етнокультурних ландшафтів містечок Поділля, виділено загальні закономірності формування масткових, фортифікаційних та промислових ландшафтів, їх етнокультурні риси та особливості господарювання [175].

Історія вивчення вірменських етнокультурних ландшафтів містечок. Вивчення вірменських колоній розпочинається у XIX – XX сторіччях. Можна виділити періоди: 1) з початку XIX сторіччя до 90-х років цього ж століття; 2) з 90-х років XIX сторіччя до кінця 30-х років XX сторіччя; 3) з кінця 50-х до початку 80-х років XX сторіччя; 4) 90-і роки XX сторіччя – початок XXI сторіччя.

Одним з перших дослідників вірменської колонізації регіону був Степанос Гювер Агонц. У 1802 році він публікує «Географію чотирьох сторін світу» [4], у якій є короткий опис Поділля і декількох населених пунктів, з даними про вірменську колонізацію. У 1820 році видано «Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії з ілюстраціями та картами», у якому автор згадує вірмен Кам'янець-Подільського. У 1820 році вірменський дослідник М. Бжикшян здійснив поїздку країнами Східної Європи з метою ознайомлення з вірменською етнокультурою, вивченням пам'яток матеріальної культури. Автор зазначає час виникнення вірменських колоній Поділля [251]. У 1841 році видано працю польського історика А. Пшездецького [1062], у якій описано вірменську діаспору Кам'янца, проаналізовано економічне життя етносу. У 1863 році О. С. Афанасьєв-Чужбинський згадує про вірмен Поділля, теж звертаючи увагу на їх торговельну діяльність [36]. У 1863 р. Г. К. Айвазовський здійснив поїздку вірменськими колоніями Поділля, побувавши у Жванці та Кам'янці [251]. Вивченням історії вірмен займався С. Баронч, який у своїх працях торкається історії вірменських колоній Поділля [251]. Дослідження А.-Й. Ролле відносило до історії вірмен Кам'янца та пам'яток культури. У «Словнику географічному Крулевства польського» частина статей має короткі відомості про вірменські колонії регіону.

Опису вірменської частини Кам'янца присвячені праці Л. Мазиряна (1889), К. Кушнеряна (1883), К. М. Мельник-Антонович (1885), Ю. Й. Сіцинського (1895) [251]. У 1868 році український археолог І. І. Шараневич опублікував статтю «Вірмени на Русі і Поділлі», у якій згадується про заселення Кам'янца та господарську діяльність вірмен [1078]. Наприкінці XIX сторіччя вивченням культурних пам'яток вірмен на Поділлі займався Х. І. Кучук-Іоаннесов [538]. На початку XX сторіччя у працях В. К. Гульдмана згадуються вірмени, які проживали у містечках Кам'янци, Могилеві [263].

У 1961 році опубліковані збірники доповідей наукових сесій академії наук Вірменської й Української РСР зі статтю В. В. Грабовецького про вірменські поселення Західної України [247].

Поглиблено вивчав вірменські колонії Поділля Я. Р. Дашкевич [1037]. У книзі є бібліографічні матеріали про вірменські колонії України, перелік колоній за алфавітним списком; дата заснування і зникнення колоній, кількість вірменського населення. 3

колоній Поділля⁴⁰ згадано – Бар (1540), Бережани (1681), Чортків (1788), Кам’янець (1062), Кременець (1438), Підгайці (1657), Сатанів (1722), Язлівець (1672), Жванець (1676), Могилів (XVIII ст.). Цим же автором опублікований [286-289] список-словник вірменських колоній з даними про тривалість їх існування, картою з поселеннями.

У 1980 році В. Р. Григорян здійснив аналіз публікацій, присвячених вивченню вірменських поселенців Поділля та розглянув понад 10 колоній регіону [251]. Новий етап досліджень почався з 90-х років ХХ сторіччя. У цей час опубліковані статті Я. Р. Дашкевича та В. С. Александровича, працю М. Б. Петрова [730]. Наприкінці ХХ сторіччя аналізом сільського господарства вірменських колоній Поділля та Східної Галичини займалися О. Л. Осіпян [683], Л.О. Щур [995].

Додаток А.7

Етнографічний і демографічний аналіз містечок

Етнічний склад етнокультурних ландшафтів містечок завжди був складнішим порівняно з етнічним складом сільської місцевості. Це пов’язано з генезою містечок. Будь-яке містечко – це передусім центр певної місцевості, певної системи розселення населення, її «фокусна точка».

Етнографічна строкатість містечок характеризується певними територіальними особливостями: для західної (Галичини) частини – переважання польського та єврейського населення, центральної частини – українського, єврейського, південної – української, єврейської, молдавської. Наприклад, у Кам’янці-Подільському та Могилеві-Подільському у XVII-XIX сторіччях значну частину населення склали вірмени. Для містечок XVI-XIX сторіч характерний ізольований тип етнічного розселення. Містечка південно-східної Волині у XVIII сторіччі були великими торговельно-ремісничими центрами. У містечках: Кременці було 607 будинків, Ізяславі – 844, Старокостянтиніві – 672, Старому Полонному – 479, Любарі – 543, Красилові – 274, Шепетівці – 241 [923, с. 140]. Населення у таких містечках – від 1 до 8 тис. осіб. У 1849 році на Поділлі було 112 містечок, а у них – 22 579 дворів [149, с. 85] (табл. А.7.1).

Таблиця А.7.1

Містечка Подільської губернії у 1849 році [149, с. 85-87]

Повіт	Назва	Населення, осіб
Ольгопільський	Бершадь	4695
	Ободівка	3510
	Чечельник	5595
Брацлавський	Тульчин	10406
	Немирів	4374
Проскурівський	Ярмолинці	2765
	Чорний Острів	2820
Кам’янецький	Шатава	1744
	Смотрич	1718
	Оринін	2575
	Грудек	5066
Ушицький	Дунаївці	2310
	Калюс	2319
Гайсинський	Гранів	1957
	Ладизжин	1759
Літинський	Янів	3405
	Новий Констянтинів	3342
Вінницький	Браїлів	1605

⁴⁰ У дужках – час виникнення колонії

За переписом 1897 року у Подільській губернії в містечках мешкало 476,8 тис. осіб, що складало 15,7 % населення губернії. Єврейського населення зі 119 містечок – 208,3 тис. осіб, що складало 43,7 % від населення містечок [205, с. 127].

На початку ХХ сторіччя до містечок відносили населені пункти з кількістю населення до 40 тисяч осіб [360]. Етнокультурна структура населення містечок була досить неоднорідною (табл. А.7.2), але переважали український та єврейський етноси, у західній частині губернії помітно збільшується питома вага польського населення. У 1918 році більшість населення проживала у містах і містечках – 89,5 %, серед яких (тис. осіб): Вінниця (58,3), Кам'янець-Подільський (58,3), Проскурів (47,4), Могилів-Подільський (40,9), Жмеринка (32,2), Бар (26,9), Хмельник (22,6), Гайсин (16,7), Літин (15,0) [250, с. 20]. Частина містечок ХІХ сторіччя перейшла у розряд промислових міст. Після Громадянської війни кількість населення у містечках Поділля скоротилась. У 1920 році у Балті (-21 %), Могилів-Подільському (-11 %), Кам'янці-Подільському (-17 %), особливо єврейської громади [205, с. 127].

Таблиця А.7.2

Етнографічна структура містечок Подільської губернії у 1904 р. [722]

Містечко	Кількість, осіб					
	Українці, росіяни	Поляки	Німці	Євреї	Чехи	Молдовани
Брацлав	4396	119	20	3275	1	---
Вінниця	16121	2173	119	11456	44	13
Гайсин	4831	167	13	4322	---	---
Легичів	2383	741	3	4105	1	1
Літин	5174	357	3	3828	16	2
Сальниця	2772	19	3	899	6	---
Хмельник	5524	150	3	5524	1	---
Могилів	9192	684	67	12188	32	9
Бар	3819	178	5	5764	10	2
Ольгопіль	5467	69	1	2463	5	1
Проскурів	7935	2824	68	11369	8	44
Нова Ушиця	3956	178	11	2214	4	---
Стара Ушиця	2532	57	2	1584	---	1
Ямпіль	3557	165	21	2819	17	4

Додаток А.8

Історія вивчення сакральних і тафальних ландшафтів

Природа сакрального у віруваннях українців вивчались у працях кінця ХІХ – початку ХХ сторіч, пов'язаних як з матеріальними пам'ятками культури, так і духовною етнічною складовою. У «Подільських єпархіальних відомостях» опубліковані статті про сакральні споруди [399, 841-844, 982, 1010, 1019] та садові ландшафти у церковних садибах [550].

У 1908 році опублікована праця Г. О. Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» [102], у 1914 – Є. В. Анічкова «Язычество и Древняя Русь», М. С. Грушевського – «Історія України-Руси», т. 1 (окремі розділи присвячені сакральним об'єктам). Крім згаданих, важливими у розкритті питання були етнографічні дослідження П. П. Чубинського [970]. Опис скельних монастирів у Лядові і Бакоті є у праці М. І. Яворовського [1013]. У першій чверті ХХ сторіччя Є. Ю. Сциньський видає працю про муровані церкви Поділля [847].

У другій половині ХХ сторіччя з'являються роботи С. О. Токарева «Религиозные верования восточных славян конца ХІХ – начала ХХ веков» (1957) [155], Б. О. Рибакова [811]. В. М. Войтович висвітлює природу сакрального в давній Україні, реконструює пантеон богів [155]. Вивченням язичницьких сакральних ландшафтів займалися історики, археологи, краєзнавці: М. Ю. Брайтчевський (1953), В. І. Довженок (1952), І. С. Винокур (1967),

І. П. Русанова (1986), Д. Н. Козак, Я. С. Боровський (1990) [466], Г. Лозко [558]; сакральні ландшафти трипільської культури вивчали С. М. Бібіков, Б. О. Рибаків, М. Гімбутас [105]. Зародження та становлення язичницьких сакральних ландшафтів Галичини відображено в праці В. С. Артюха [20]. На існування зв'язку давньослов'янських капищ та святилиц з підземними водами вказано Б. А. Рибаківим [810].

Архітектурні споруди сакрального класу ландшафтів описані у низці праць [707, 733, 908, 931]. Особливості храмів містечка Хмільника, його етногеографічні характеристики зацікавила О. Бачинського [58]. Дослідження синагог у Сатанові проводилось у 1992 році [552], у Шаргороді – у 2002 році [973], у Західній Україні – у 1997-1998 роках [496]. О. О. Белова у структурі штетлів виділяє спільний сакральний простір на фоні полікультурного ландшафту [62].

Серед російських науковців вивченням сакральних ландшафтів займалися Є. М. Главацька, Б. Гамбосва, М. Є. Кулешова (нею вперше сформульовано визначення сакрального ландшафту у російській географії), М. М. Терехініна, Є. А. Окладнікова (визначили парадигми сакрального ландшафту). У США питання аналізували Дж. Еспозіто, Р. Стамп, які використали термін «сакральний простір» [291].

В українській географії перші дослідження сакральних ландшафтів представлені С. П. Романчуком [796, 797, 798]. Автор акцентує увагу на матеріальній складовій сакрального ландшафту. М. Д. Гродзинський, аналізуючи визначення сакрального ландшафту С. П. Романчука, зазначає, що у ньому присутні всі інваріантні ознаки культурного ландшафту: суб'єктність, духовність, уречевленість, соціальна узгодженість, спадкоємність. М. Д. Гродзинський у монографії «Пізнання ландшафту: місце і простір» [254] дає своє визначення «сакрального ландшафту», звертаючи увагу на духовний аспект, який проявляється у священних місцях. Автор вводить два виміри сакрального ландшафту: інституціональний і духовний, аналізує парасерхію сакральних місць ландшафтного комплексу і процеси переходу сакральних ландшафтів у ландшафти профанні (мирські) і навпаки. О. П. Ковальов розкриває сакрально-ритуально-анімістичне розуміння ландшафту, дає визначення сакрального (за автором – духовного) ландшафту, виділяє об'єкт сакрального ландшафтознавства [461]; проте сакральний ландшафт аналізується тільки з позиції духовного аспекту, втрачаючи при цьому ландшафтознавчий підхід; у визначенні практично відсутній зв'язок між матеріальною і духовною складовими сакрального ландшафту. Природі сакральності ландшафту і сакралізації денної поверхні присвячено працю М. В. Шевченка [975]. А. М. Буровський здійснив спробу класифікації сакральних ландшафтів [106], хоча замість класифікації автор виділив категорії ієротопії.

Історія вивчення тафальних ландшафтів. Вивченням історії формування, районів поширення, типології і архітектури дольменів займалися історики і краєзнавці [581, 863, 974]. Описи курганів є у працях істориків, археологів і географів кінця XIX [16], початку XX сторіччя [293]. Ю. Й. Сідинський на археологічну карту Поділля наніс майже 300 курганів, 7 печер з рештками церков та монастирів [23]. Т. Д. Панова розглядає типологію тафальних споруд і надмогильних пам'ятників середньовічної Русі XI-XVI сторіч [711]. Опис кладовищ Тернопільської області подає Б. М. Андрушків, дослідивши їх у різних стратах і для різних етносів (польський, єврейський, німецький) [11]. Єврейським тафальним ландшафтам присвячені праці істориків [389, 555, 952]. Некрополі України описані В. А. Жадько [364, 365]. Зарубіжні автори аналізують зв'язок релігії і ландшафту, виділяючи «landscapes of dead» (ландшафти смерті), характеризують їх як сакральні місця [1055, 1060].

Додаток Б

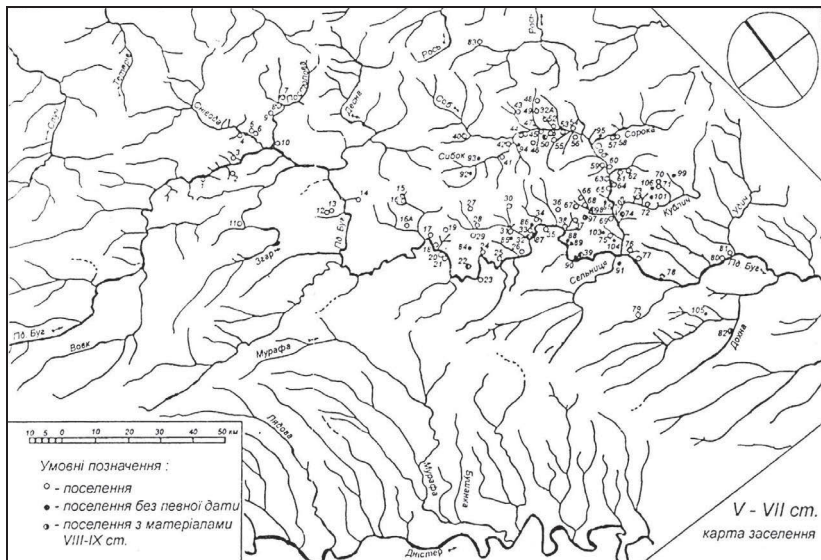

Рис. Б.1. Селитерна система Східного Поділля V-VII сторіч [905, с. 134]

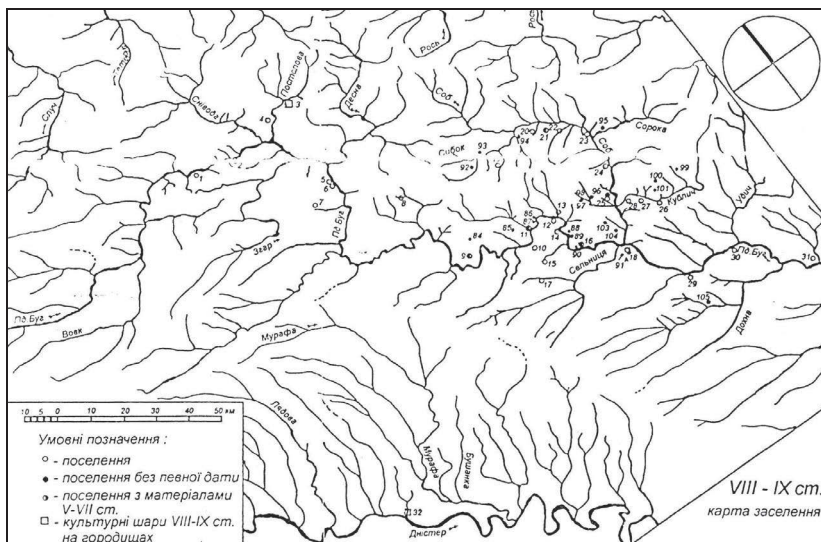

Рис. Б.2. Селитерна система Східного Поділля VIII-IX ст. [905, с. 135]

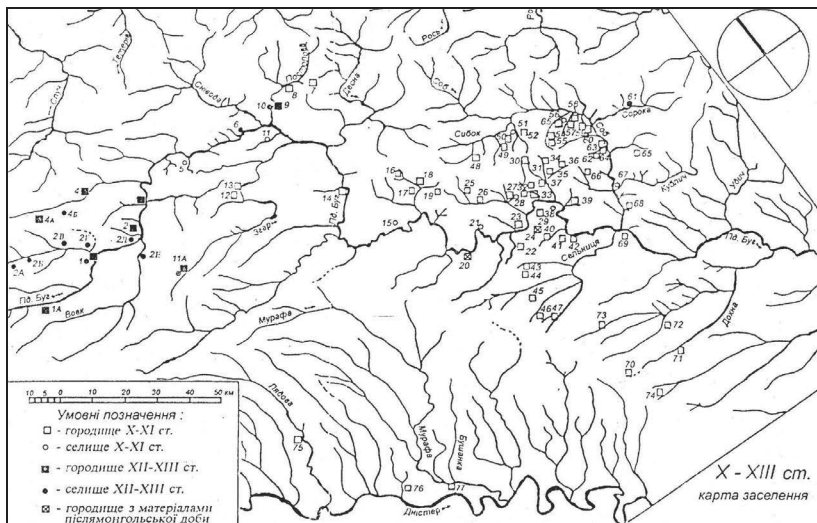

Рис. Б.3. Селитерна система Східного Поділля X-XIII ст. [905, с. 136]

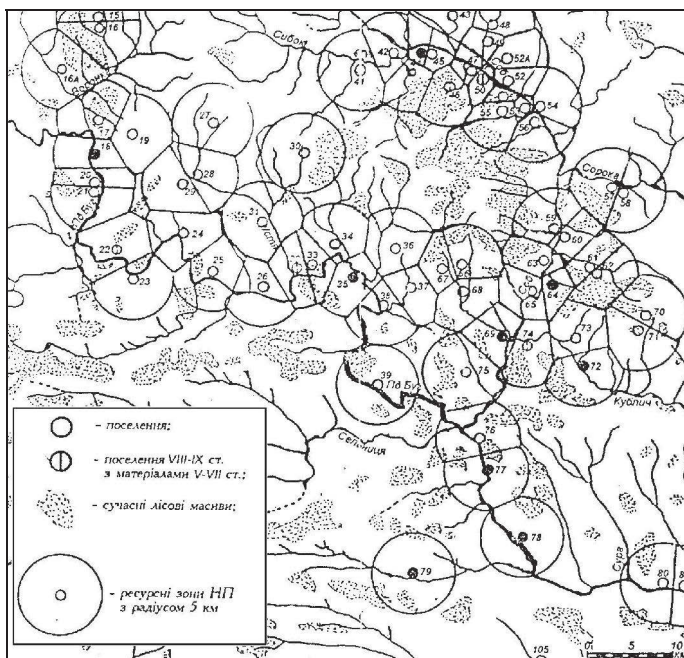

Рис. Б.4. Зонування ядра заселення V-VII сторіччя у межах річки Південного Бугу – Собу [905]

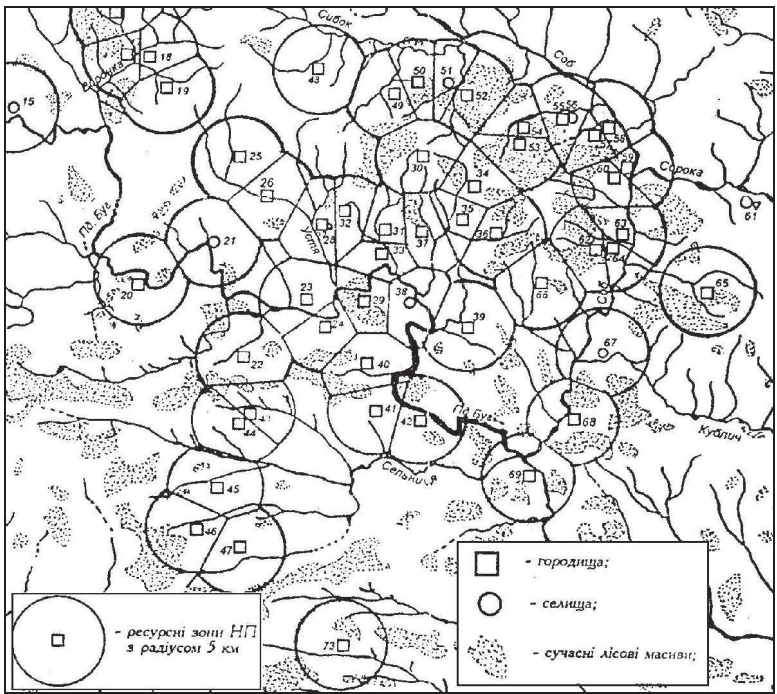

Рис. Б.5. Зонування ядра заселення X-XI сторіччя у межах річки Південного Бугу – Собу [905]

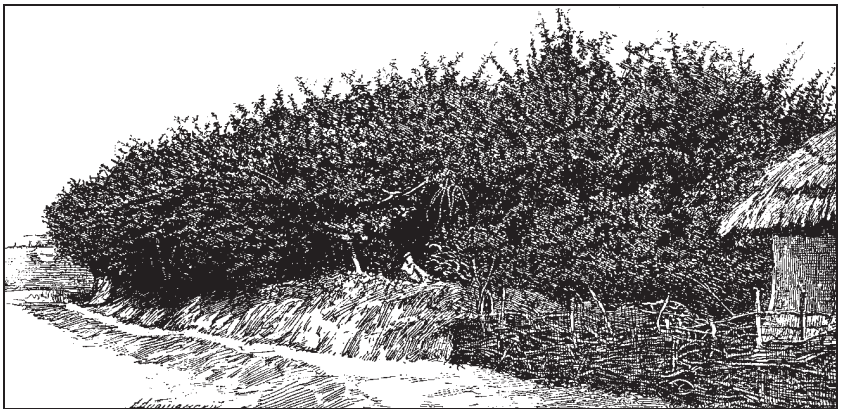

Рис. Б.6. «Окоп» навколо селянського саду у XIX сторіччі [369]

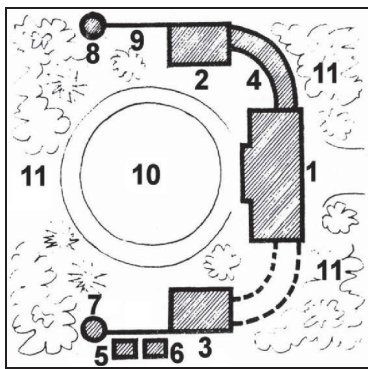
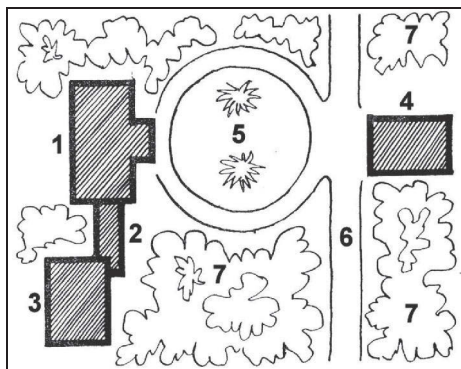

Рис. Б.7. Садиба Новоселиця. План (фрагмент) [703]:

1 – палац, 2 – галерея, 3 – офіцина, 4 – оранжерея, 5 – партер (травник), 6 – центральна алея, 7 – пейзажний парк

Рис. Б.8. Садиба Ладиги. План (фрагмент) [703]:

1 – палац, 2, 3 – офіцина, 4 – галерея, 5 – комора («лапус»), 6 – дровитня, 7 – голубник, 8 – водонапірна башта, 9 – стінка, 10 – партер (травник), 11 – пейзажний парк

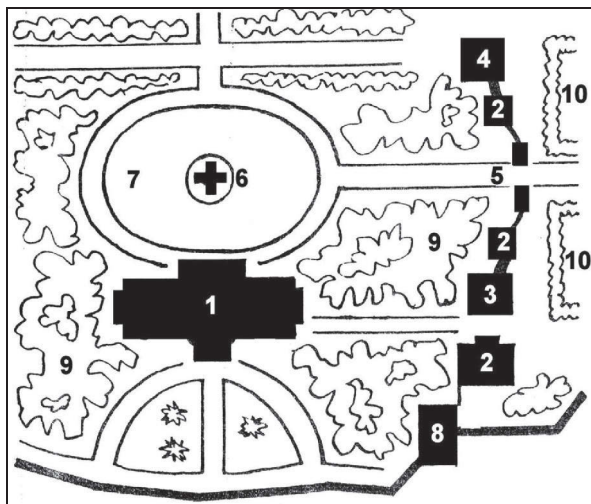

Рис. Б.9. Садиба Самчкики. План (фрагмент) [703]:

1 – палац, 2 – офіцини, 3 – павільйон у східному стилі, 4 – каплиця (зруйнована), 5 – брама кінця XVIII ст., 6 – фонтан, 7 – партер, 8 – контора, 9 – пейзажний парк, 10 – терен регулярного парку

Рис. Б.10. Фрагмент плану земель Зарудинецького фольварку
Брацлавського повіту (1840) [313]

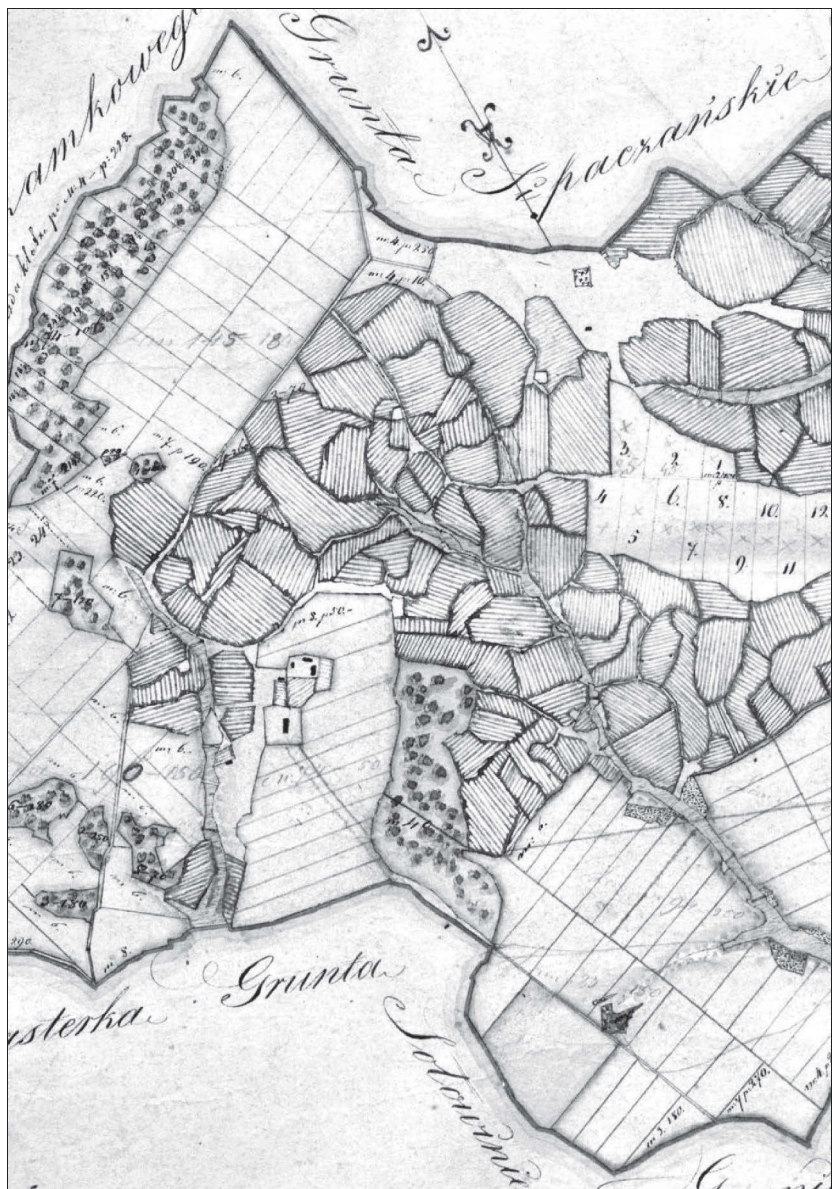

Рис. Б.11. Фрагмент плану земель Рацанського фольварку Брацлавського повіту (1840) [319]

Рис. Б.12. Фрагмент плану земель Гуницького фольварку Брацлавського повіту (1840) [312]

Рис. Б.13. Фрагмент плану земель Луганського фольварку с. Луки Брацлавського повіту (1845) [314]

Die deutschen Siedlungen in Galizien Stand 1939, gezeichnet von Rudolf Unterhitz

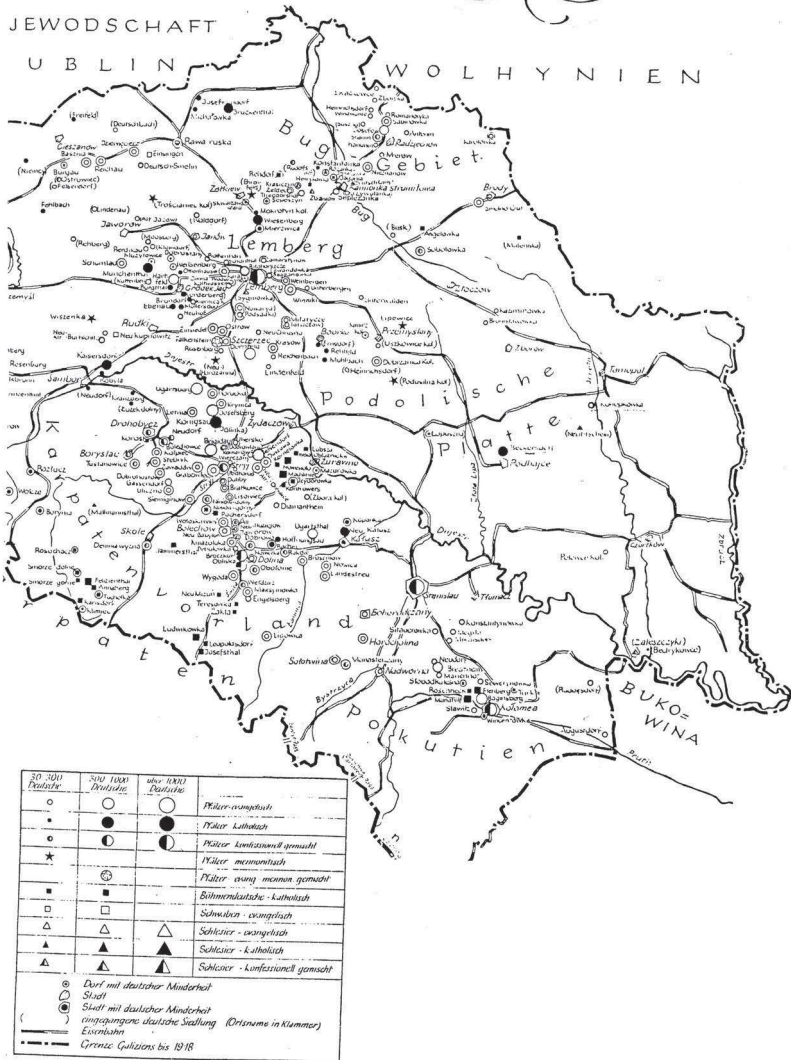

Рис. Б.14. Розселення німців у Галичині [924, с. 58]

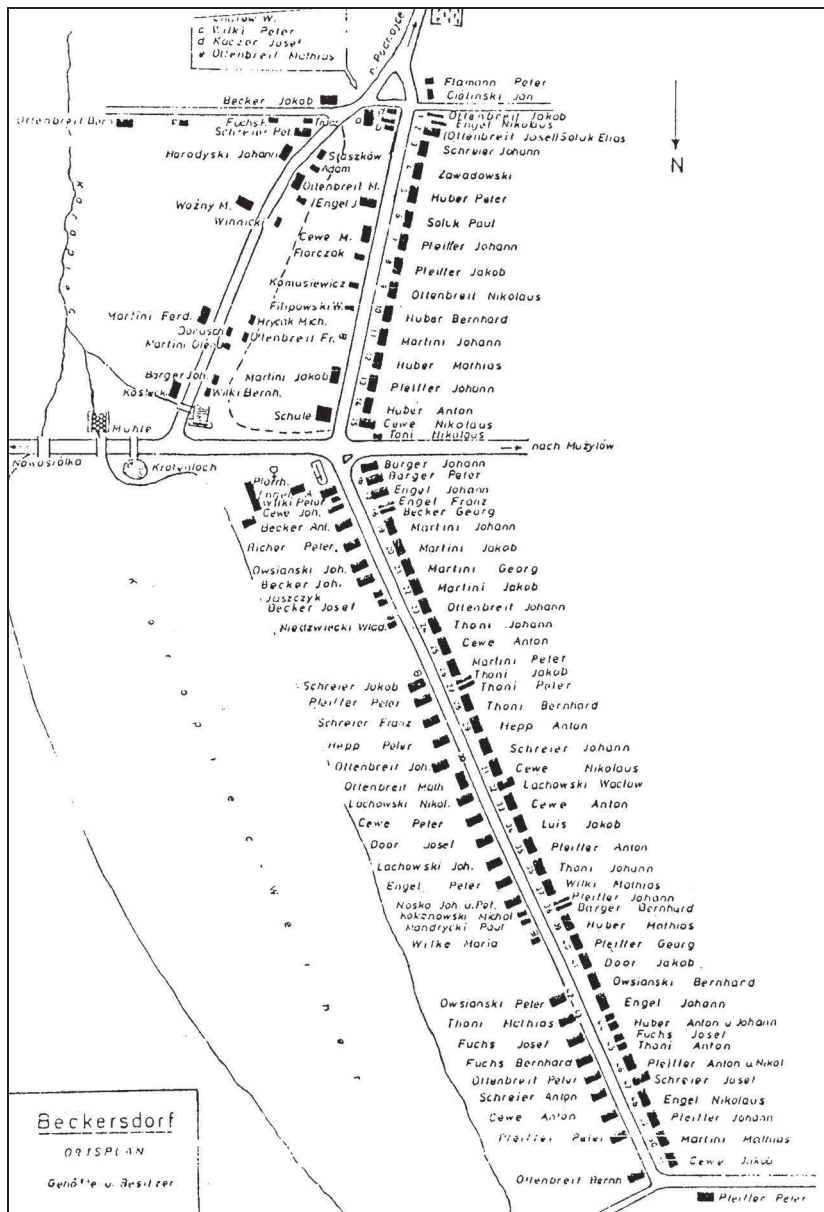
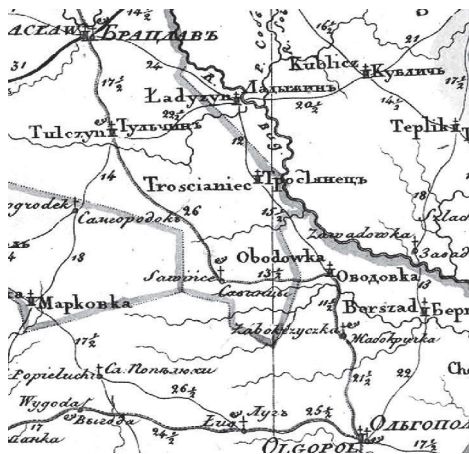

Рис. Б.15. План німецького села Бекерсдорф з прізвищами господарів зображених будівель [924, с. 60]

ИЗЪЯСНЕНІЕ ЗНАКОВЪ

- ГОРОДЪ ГУБЕРНСКОЙ.
- ▬ УЪЗДНОЙ.
- ▬ ПРИПИСНОЙ.
- † Мѣстечко.
- ‡ Село.
- ↓ Деревня.
- ↳ Корма.
- Почтовая Станція.
- Главная Почтовая дорога.
- Губернская
- Уездная
- Провязал Большая дорога.
- Граница Губернская.
- Уездная.
- ⊞ Таможенная Застава.

Рис. Б.16. Фрагмент карты Подільської губернії [222]

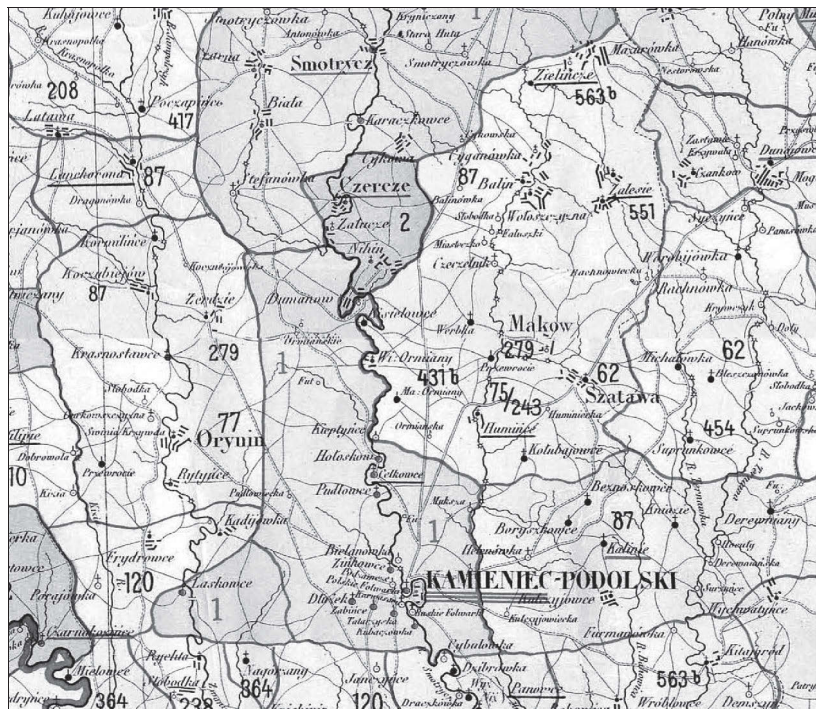

Рис. Б.17. Фрагмент карты Подільської губернії [1025]

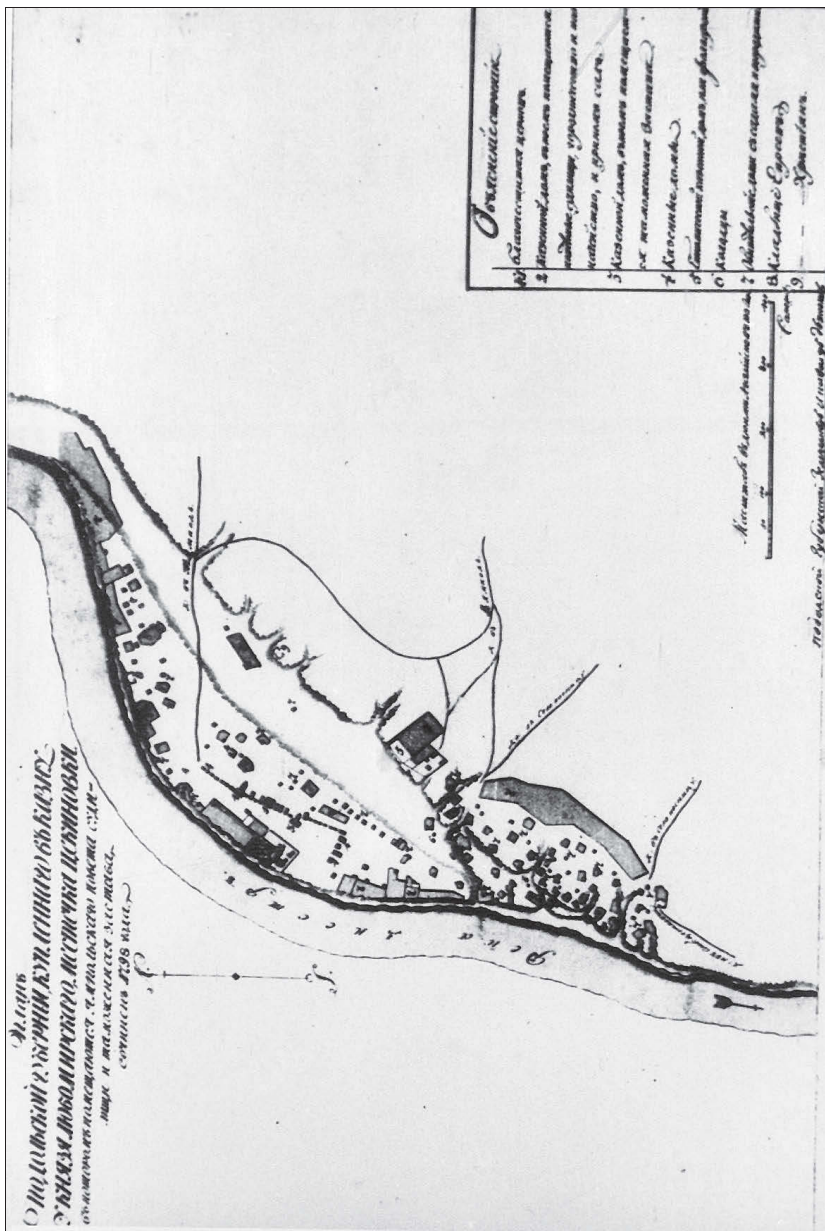

Рис. Б. 18. План містечка Цетківка Подільської губернії (1798) [321]

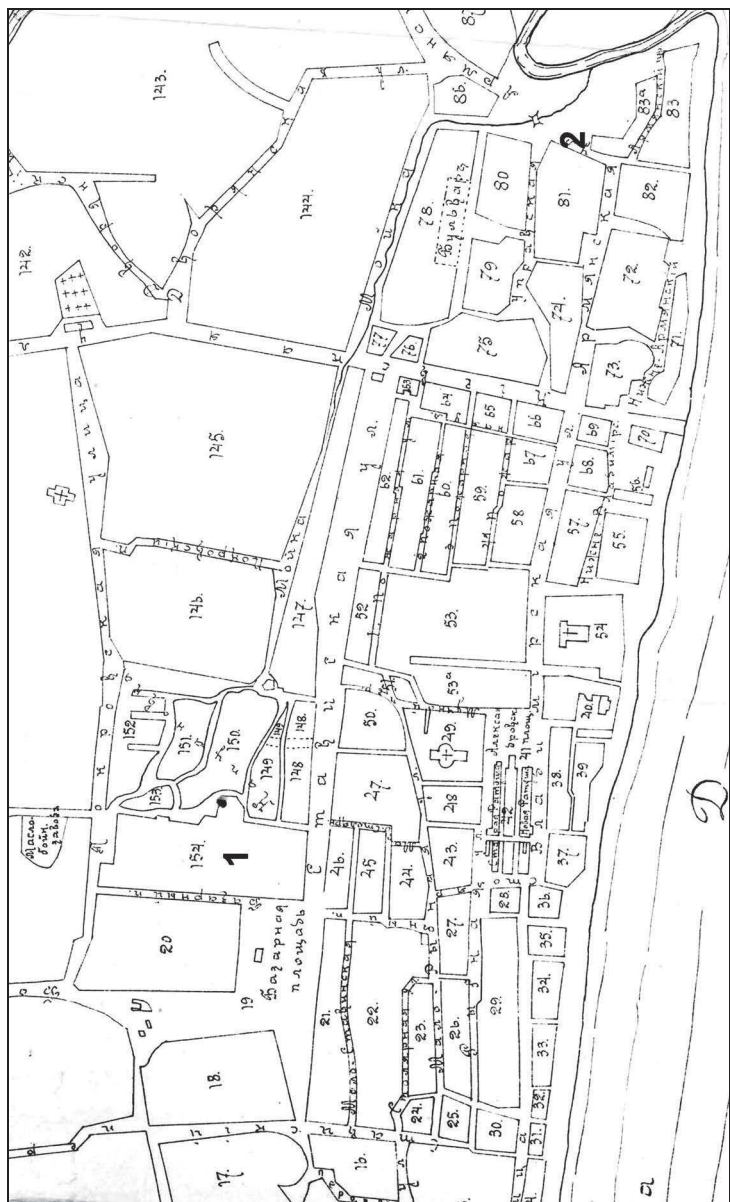

Рис. Б. 19. Фрагмент плану Могилева (1913) [315]: 1 – свейський штетл, 2 – вірменський квартал

Геометрический Специальный Планъ.
 Базарной площади въ Мѣстечкѣ Немировѣ

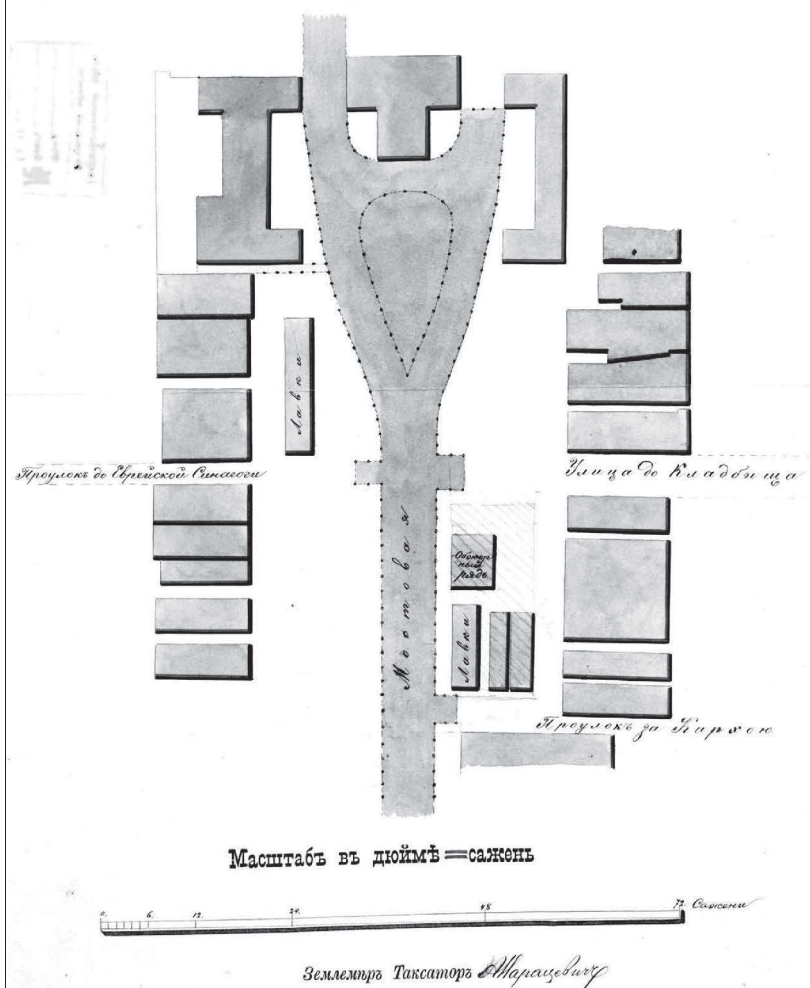

Рис. Б.22. Геометричний спеціальний план базарної площі у Немирові [316]

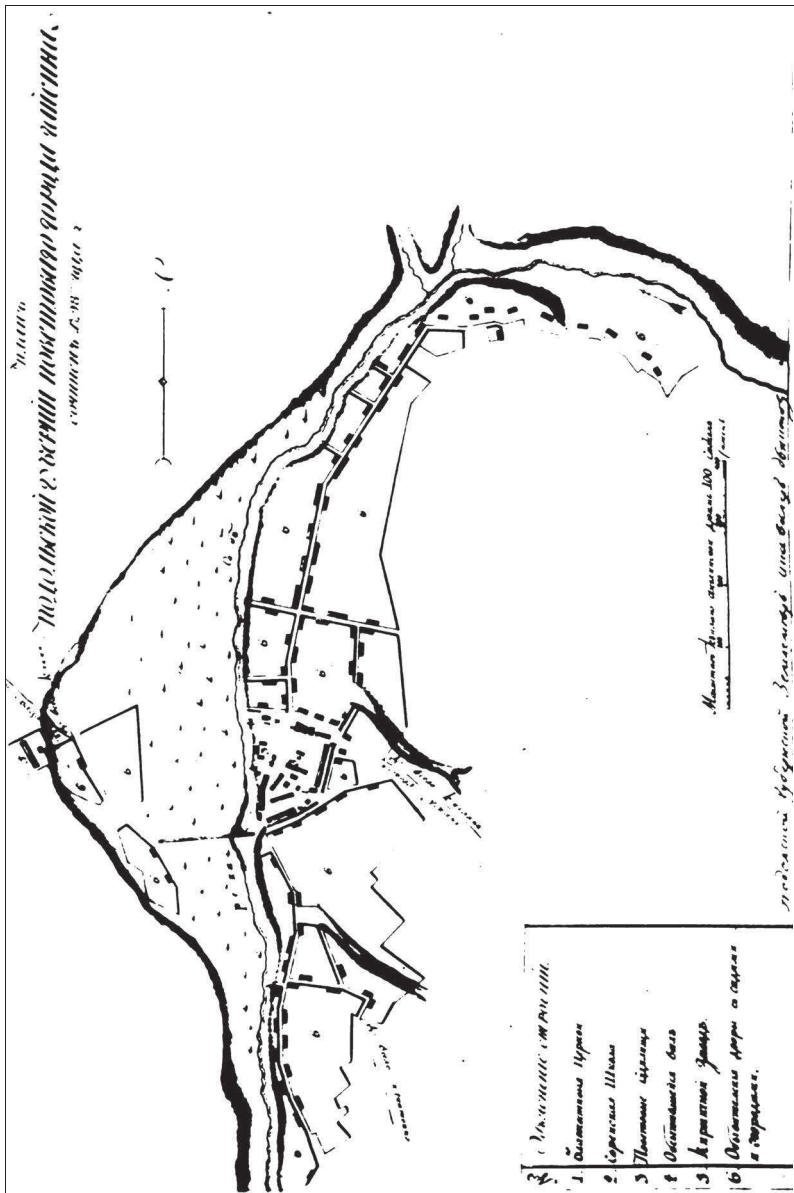

Рис. Б. 23. План містечка Гайсин Подольської губернії (1698) [320]

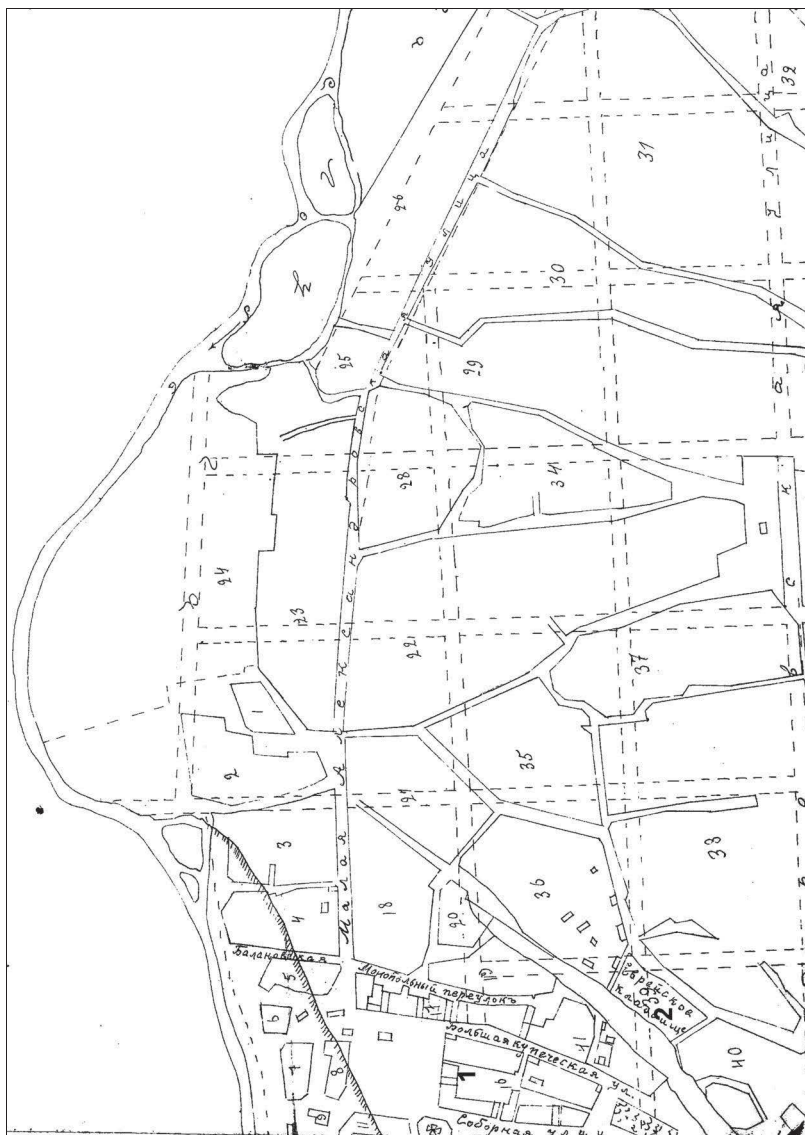

Рис. Б.24. Фрагмент плану містечка Гайсин Подільської губернії (1913) [311]:
 1 — свейський штетл, 2 — свейський швинтар

Рис. Б.26. План містечка Проскурів (суч. Хмельницький) (1824)

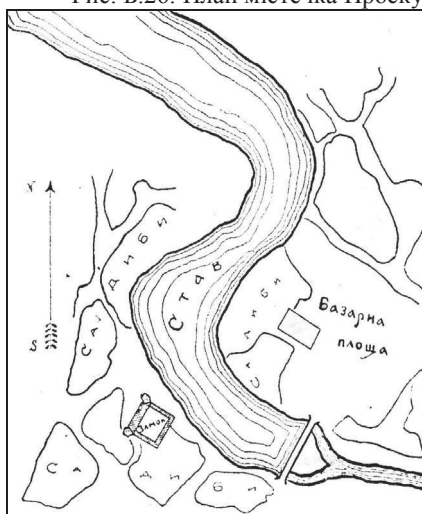

Рис. Б.27. План містечка Пиливчи (1928) [849]

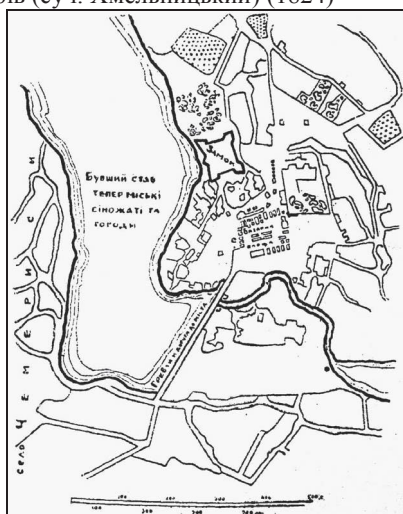

Рис. Б.28. План містечка Бар (1928) [849]

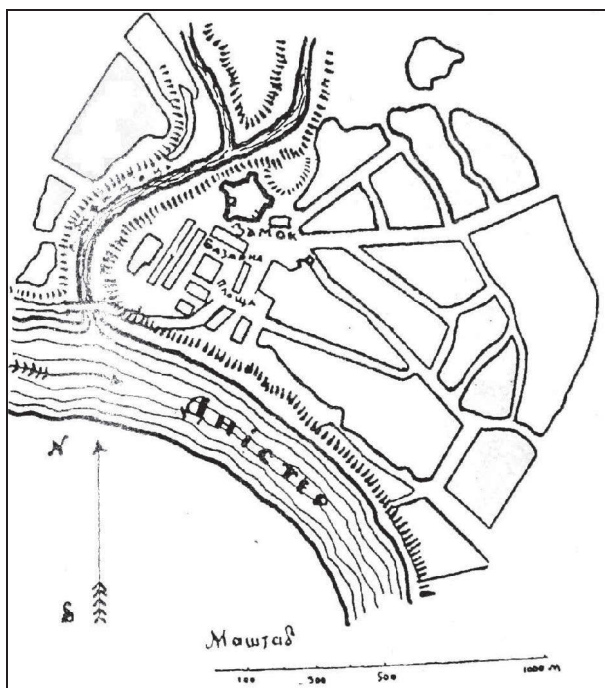

Рис. Б.29. План містечка Жванець (1928) [849]

Рис. Б.31. Домініканські сакральні споруди Поділля та Брацлавщини

Рис. Б.32. Сучасне розташування сакральних ландшафтів м. Вінниця (західна частина):

1 – святого Серафима Саровського; 2 – храм ікони Богородиці «Скоропослушниця»; 3 – храм Святителя Луки Кримського; 4 – недобудований храм; 5 – Христо-Воздвиженська церква; 6 – молитовний будинок Євангельських християн-баптистів; 7 – церква адвентистів 7-го дня; 8 – Вінницька єпархія УАПЦ; 9 – храм Святого Вознесіння Господнього; 10 – церква Вознесіння Христова; 11 – храм Різдва Богородиці; 12 – синагога Ліфішиця

Рис. Б.33. Сучасне розташування сакральних ландшафтів
м. Вінниця (східна частина міста):

- 1 – храм святих Жон-мироносців; 2 – храм Святої Преподобномучениці Феодосії; 3 – храм святих Косьми і Даміана; 4 – храм Блаженної Ксенії Петербурзької; 5 – храм Пресвятої Диви Марії Ангельської (костел Капуцинів); 6 – Свято-Преображенський кафедральний собор; 7 – греко-католицька церква Покрова Пресвятої Богородиці; 8 – церква Дмитра Солунського; 9 – Свято-Миколаївський храм; 10 – храм Різдва Ісуса Христа; 11 – церква при Староміському кладовищі

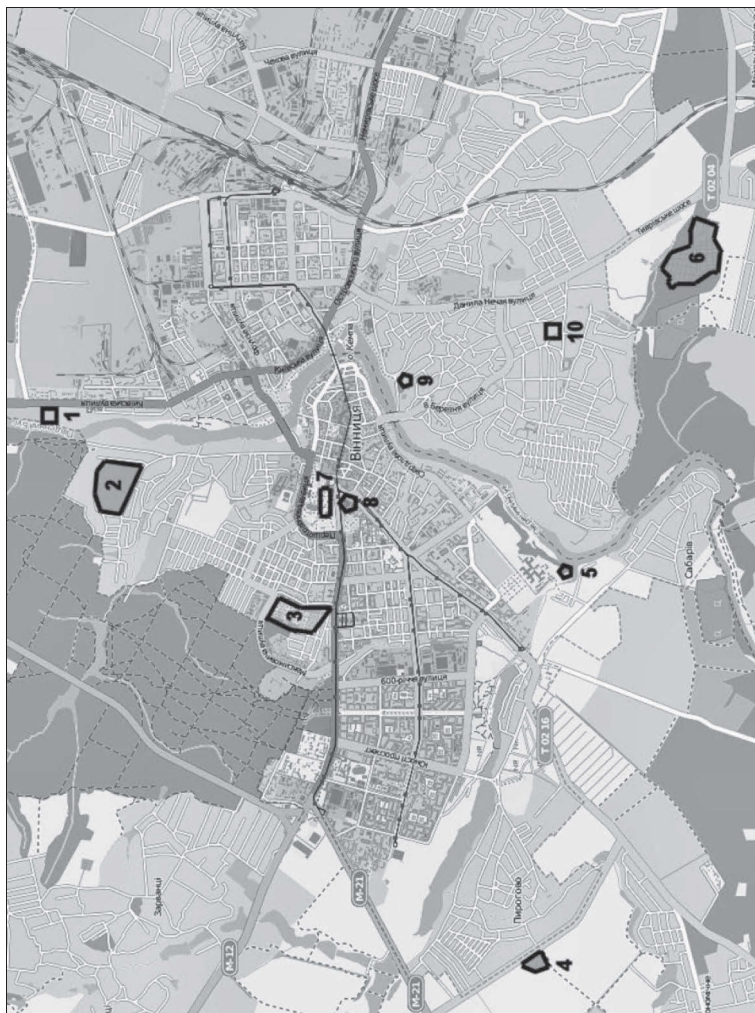

Рис. Б.34. Розташування сучасних кладовищ міста Вінниці:

1 – кладовище при меморіалі Визволення (неділоче); 2 – П'ятичанське;

3 – міське (Підлісне), 4 – Пирогове; 5 – лікарні ім. Ющенка; 6 – Лука-Мелешківське; 7 – римо-католицьке, початку XX сторіччя (знищене); 8 – православне, початку XX сторіччя (знищене); 9 – єврейське, початку XX сторіччя (знищене); 10 – Староміське

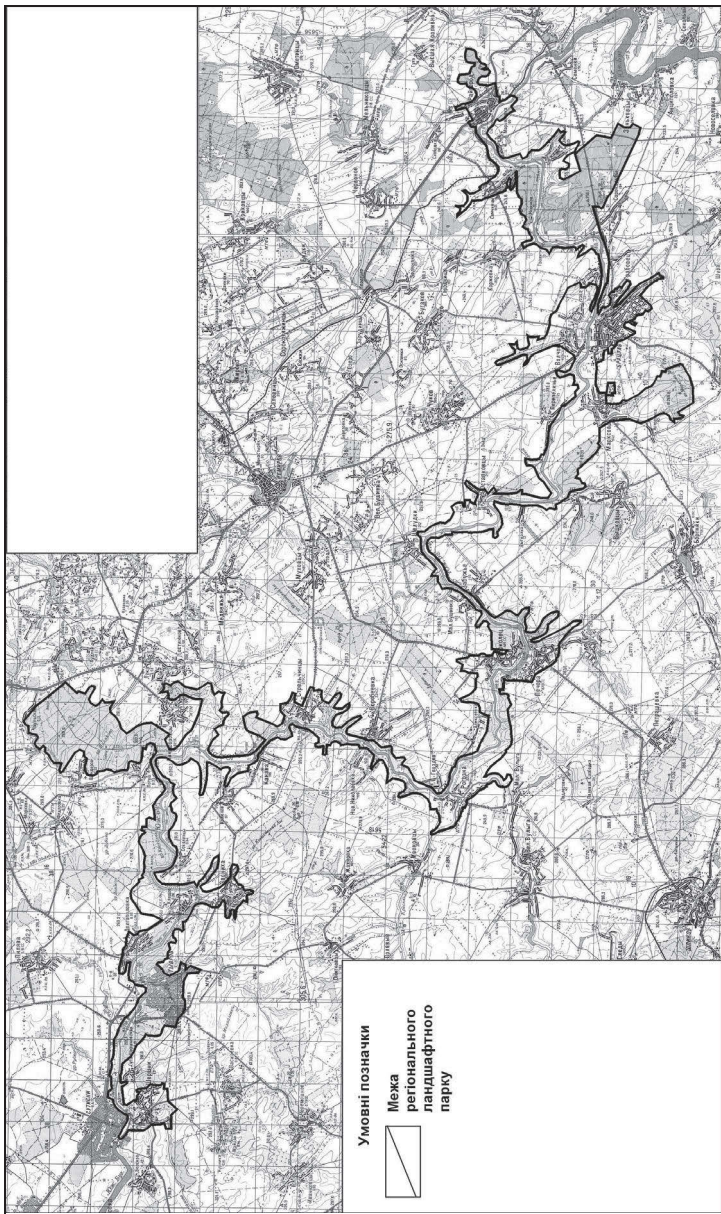

Рис. Б.35. Пропоновані межі регіонального ландшафтнього парку «Середнє Побужжя»

Рис. Б.36. Фрагмент плану Печери (1862) [318].

Зображено масток з парком

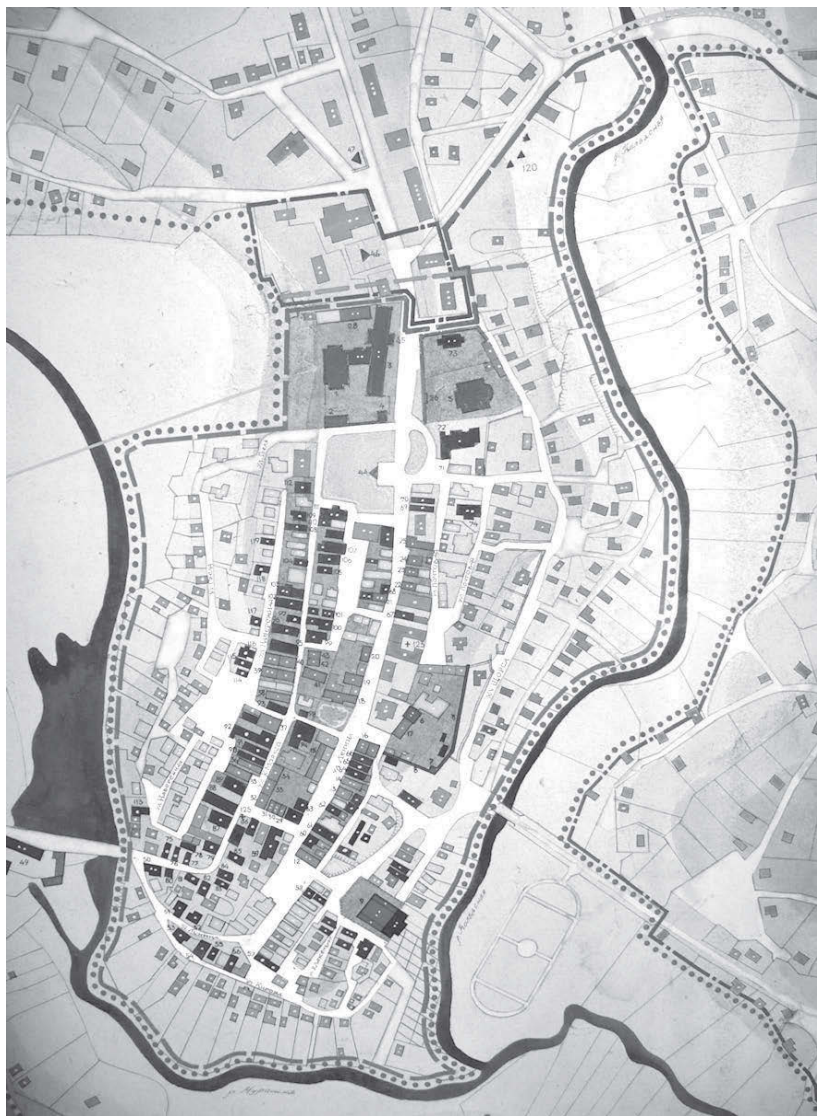

Рис. Б.37. Фрагмент історико-архітектурного опорного плану містечка Шаргород Вінницької області

Додаток В

Додаток В.1. Опис Побужжя (XVII сторіччя)

«Действительно, лакомый кусок представляла полоса земли по обоим берегам Буга, начиная от Винницы до Саврани, на границе «диких полей»; девственная почва давала богатый урожай; колонизатор мог добывать пропитание без чрезмерных усилий; при этом множество притоков Буга, не высохавших в самое жаркое лето, не грозивших наводнениями под час весенних разливов, притоков, образующих обширные пруды, роскошные притоны для всевозможной рыбы, и дающих даровую рабочую силу для мельниц... А вдоль побережья реки и прудов роскошные сенокосы, на умеренно сырых лугах превосходные травы для многочисленных стад разного скота; палящий зной юга не только не портил трав, но даже приносил свою пользу, умеряя холод с востока, где высились огромные леса, известные повсюду под именем бугских пущ; последние тянулись и исчезали около Ладьяжина, на северо-востоке сливались с литинскими и хмельницкими лесами, а на юго-западе соприкасались с пущами барского старства» [789, с. 457].

Додаток В.2. Опис Східної Галичини (початок XX сторіччя)

«Въезжая в Галичину...каждый, кто бывал в центре Украины, может здесь воочию видеть, как близка здешняя культура к нашей, – например, Киевской. Те же живописные села, с белыми хатками, соломенные и досчатая крыши которых выглядывают из зелени верб, осокорей и тополей. Те же журавли скрипят, вытягивая воду; те же заросшие ряской ставки и свиньи, нежащиеся в грязи. На полях те же селяне в соломенных шляпах и в те же разноцветные полоски жита, овса, пшеницы, кивающих по ветру ярко-желтыми головками. Те же корчмы и еврейские лавки, где турист сразу чувствует себя в Золотоноше или Белой Церкви. В особенности здешний ландшафт и напоминает нам украинский в этой широкой днестровской долине, обрамленной невысокими холмами» [647, с. 38].

Додаток В.3. Село Вишня, передмістя м. Вінниці (кінець XIX сторіччя)

«В версте, приблизительно, расстояния уже виднеется Вишня с ее маленькими, чистенькими, крытыми большей частью соломой избушками, рассыпанными по довольно волнистому плоскогорью, на котором она расположилась. В конце деревушки, на несколько более возвышенном пункте, откуда открывается роскошный далекий вид на всю окрестность, виднеется простенький, низенький домик... С террасы обширной гостини, вдаль, за садом, виднеется малахитовый купол, а над ним золоченый крест, ярко озаренный лучами заходящего солнца. Это – купол церкви над склепом с телом Н. И. Пирогова» [979, с. 218].

Додаток В.4. Село Педек, передмістя м. Вінниці (кінець XIX сторіччя)

«Къ востоку отъ г. Винницы, по левую сторону реки Винницы, впадающей в городъ же въ в. Бугъ, по косограммъ и волнообразнымъ возвышенностямъ, тянулася сплошной лесъ, въ длину на 12 и более верстъ, въ ширину на 2 и более версты. Все это пространство земли принадлежало къ г. Виннице... Въ этихъ лесах, по возвышенностямъ и оврагамъ селились крестьяне и казаки, проходившие изъ разныхъ местъ и укрывавшиеся ближе къ городу отъ набеговъ татарскихъ. Они заводили здесь хутора, сады, пасеки и прочее хозяйство. Отъ этого и доселе, предместья г. Винницы, носятъ названія – слободка, садки, малые хутора, старые или большіе хутора. – Малые хутора, иначе называются Педьки.

Поселение расположено на довольно возвышенной местности, откуда можна видеть окрестности къ северу на 30 и более верстъ въ длину и ширину. Местоположение Педекъ пересекается большими и глубокими оврагами, въ которыхъ давно была вода, а въ некоторыхъ и теперь еще есть прудики и колодцы. На месте прежняго леса, остатки котораго еще теперь видны, везде разведены хорошіе фруктовые сады, дающие немалый доходъ жителямъ. Въ давнее время, все эти места изобиловали во множестве прудами съ рыбою, колодцами съ хорошею водою, многочисленными пасеками и даже дикими зверями, – и по преданію,

служили местомъ для охоты городскихъ воеводъ и другихъ пановъ польскихъ, а для всехъ прочихъ жителей местомъ для весеннихъ и летнихъ гуляній» [14, с. 294-295].

Додаток В.5. Село Тяжилів, передмістя м. Вінниці (кінець XIX сторіччя)

«Деревня Тяжилов лежитъ на разстояніи 3-хъ верстъ отъ Педекъ къ северу, на равнине, открытой со всехъ сторонъ. Обычай у жителей, при разныхъ случаяхъ житейскихъ, те же что и у мешанъ Педекъ. Занимаются исключительно земледіемъ, по степному положенію ихъ хозяйственнаго быта, – и произведенія земли выгодно сбываютъ въ г. Виннице. При деревне находится кладбище – старое и вместе новое; заведено не раньше 1830 года; а до того времени погребались на винницкомъ городскомъ кладбище» [14, с. 302-303].

Додаток В.6. Село Сутківці Летичівського повіту (кінець XIX сторіччя)

«Сутковцы расположены въ глубокой долине речки Ушицы. По склонамъ долины среди садовъ ютятся крестьянскія хаты, внизу блещетъ речка. Ея быстрыя воды, прорываясь въ Сутковцахъ черезъ плотину и съ шумомъ падая на мельничныя колеса, рвутся внизъ къ еще более глубокимъ долинамъ Подольской Швейцаріи» [842, с. 52].

Додаток В.7. Село Могилівка і містечко Дунаївці (початок XX сторіччя)

«Село Могилевка представляетъ собственно неразрывную часть местечка Дунаевецъ Ушицкаго уезда расположенныхъ на большой шоссейной дороге, идущей изъ Проскурова въ Каменецъ. Если ехать по шоссе по направленію къ Каменцу черезъ Дунаевцы, то приходится проезжать черезъ весьма бойкую въ торговомъ отношеніи и довольно чистую часть местечка, застроенную большими домами и суконными фабриками немцевъ-колонистовъ. Въ центре поселенія, на перекрестке широкой улицы, видна справа, среди старинныхъ каменныхъ домовъ, за большой каменной стеной, Вознесенская церковь, переделанная изъ стариннаго костельнаго зданія бывшаго здесь капуцинскаго кляштора, а слева, въ конце улицы, виднеется острроверхая кирха недавней постройки. Далее, проехавъ по шоссе еще разъ среди довольно чистыхъ домиковъ, где помещаются почтовое отделение, почтовая станція, каретная станція, разные заезжіе дома и трактиры, въезжаешь въ село, где живутъ крестьяне въ своихъ белыхъ, крытыхъ соломою, хатахъ, окруженныхъ садиками и огородами. Здесь начинается село Могилевка. На повороте шоссе вправо возвышается новая каменная довольно красивая церковь села Могилевки, освященная въ 1898 г.; черезъ дорогу, немного ниже, среди крестьянскихъ хатъ, приотилась старенькая почерневшая деревянная церковь, окруженная большими ясенями и липами. Это упраздненная Св.-Михайловская церковь села Могилевки» [843, с. 402-403].

Додаток В.8. Село Немія, передмістя Могилів-Подільського (кінець XIX сторіччя)

«Невдалеке отъ Серебрії встречаемъ другое село, Немію, составляющее какъбы предместье Могилева. Почти у каждой усадьбы замечается небольшая «кнерничка», по большей части неогороженная и отделанная ровно на столько, что-бы можно было зачерпнуть воды; все они сбегаютъ въ одно общее русло вдоль улицы и затемъ въ ту-же речку Днестра. Въ конце села вниманіе проезжаго привлекаетъ великолепный фруктовый садъ, который постепенно переходитъ въ огромный паркъ, разбитый по всемъ правиламъ садоводнаго искусства на пространстве несколькихъ десятинъ. Тщательно расчищенные и высыпанныя белымъ пескомъ дорожки выютъ и перекрещиваются во всехъ направленіяхъ между группами разныхъ деревьевъ... Въ глубине парка цветникъ и домъ владельца, украшенный резьбою и другими украшениями, изящный и красивый на первый взглядъ, но не имеющій какого нибудь определеннаго стиля. По словамъ возницы, это владенія местнаго пана маршалка...» [765, с. 654-655].

Додаток В.9. Село Бронниця Могилівського повіту (кінець XIX сторіччя)

«Но вотъ наконецъ на склоне горы надъ лесомъ прямо передъ нами виднеются

развалины замка; темный силуэт ихъ съ ажурными башнями и стенами, напоминающими средневековыя развалины въ Западной Европѣ, резко выделяется на синемъ фонѣ июльскаго неба и еще издали привлекаетъ вниманіе пустытника. Несколько ниже прекрасный помещичій домъ, или вернее дворецъ изящной современной архитектуры, окруженный садами, паркомъ и лесомъ. Дорога подходитъ къ самой господской усадьбѣ, а естественная скальная почва, сглаженная и расчищенная надлежащимъ образомъ, какъ нельзя лучше заменяетъ мостовую; противъ двора по другую сторону дороги господская экономія – все каменные массивныя постройки; дальше потянулись крестьянскія хаты. Это село Бронницы, владеніе графовъ Витгенштейновъ» [765, с. 675-676].

Додаток В.10. Село Буша Могилівського повіту (кінець XIX сторіччя)

«Село Буша раскинулось на протяженіи несколькихъ верстъ по берегамъ обеихъ речекъ, съ каждой стороны по одной только улице, причѣмъ съ одной стороны хаты спускаются къ водѣ, съ другой поднимаются на гору, а выше по горе потянулись сады. При вездѣ въ Бушу замечается на Мурахвѣ рядъ каменныхъ мельницъ, вокругъ которыхъ копошатся евреи. На противоположномъ берегу, на майданѣ, среди села возвышается довольно большая и повидимому богатая церковь, а противъ церкви корчма...» [765, с. 677].

Додаток В.11. Опис села Кісниця Могилівського повіту (кінець XIX сторіччя)

«Существующее деленіе села на части, или, так-называемые, «магалы» (турецкое слово, означающее часть, кварталъ), даетъ возможность несколько более ориентироваться въ занимающемъ насъ вопросе. Изъ этого деленія и сохранившихся названій отдельныхъ частей видно, и самое заселеніе местности происходило постепенно, по частямъ, причѣмъ заселеніе левой стороны «речки»... совершилось значительно ранее правой стороны ея. Такъ, на левой сторонѣ речки находится часть села, которая доселе называется «Старее мисто», т.е. старое местечко; о времени основанія его не сохранилось никакихъ известій; тамъ указываютъ только старое кладбище (такъ называемый «Старый цвинтарь») и слѣды фундамента старой церкви...» [Побережье Подолія, 1898, с. 67-68].

Додаток В.12. Опис маітку Голяки А. Ф. Гейдена (початок XX сторіччя)

«Именіе расположено по обеимъ берегамъ р. Постоловой... Река эта, задерживаемая въ селеніи большой плотинной, образуетъ огромный прудъ въ 166 десятинъ. Въ торговомъ отношеніи имеетъ некоторое значеніе м-ко Калиновка. Село Голяки насчитывало въ 1911 г. 167 дворовъ... Наличнаго населенія 905 человекъ... Скота въ селе насчитывалось 1162 штуки, въ томъ числѣ воловъ 74, коровъ 112, мелкаго скота 894 шт. Система веденія хозяйства у крестьянъ исключительно трехпольная.

Картофель или свекла – вотъ главныя основанія хозяйства. Остальнымъ культурамъ уделяется свободное отъ нихъ время, энергія и средства» [662, с. 14, 16, 17]

Додаток В.13. Опис периферійної ресурсної зони маітку Ольбрехта Кохановського XVII сторіччя

«Западная граница кобыленскихъ грунтовъ проходила почти подъ самымъ селомъ Калетинцами надъ р. Нетяги. Это были старыя хутора подъ названіемъ Нетяги, тянувшіеся по теченію речки того же имени, примыкавшіе къ огромному въ то время пруду и лесу. Западнее Нетяг, у верховьевъ р. Хомутной было старое село Телепинчын Рог. Поселенія эти считались королевскими и относились къ Винницкому замку. Кобыленскія именія еще в XVI в. было покрыто богатымъ четнымъ лесомъ. Леса по системе речки Кобыльной составляли восточную окраину огромной лесной полосы, простиравшейся по всему верхнему Побужью, вплоть до проскуровскаго уезда. Эта лесная полоса, захватывавшая северную половину винницкаго уезда, носить до сихъ поръ названіе «лись», а пространства на ю.-в. отъ р. Кобыльной – «степь».

В XVI в. кобыленскія леса (левый притокъ Десны) были усеяны лесными пасеками и хуторами. Изъ более обширныхъ поселеній было большое село Кобылоѣ (Кобыля,

Кобыльня), с. Половецке и Козины хутора» [625, с. 113]. «Не менее энергичен был Кохановский. Он сплошными массивами вырубать леса на постройки Коханграда и Козинцах, увеличив етим значительно пахотные пространства. Кроме постройки солидного Коханградского замка, он произвел и другие капитальные сооружения: 6 новых мельниц, коханградскую протину через р. Кобыльню» [625, с. 118].

Додаток В.14. Опис містечка Янів Гайсинського повіту (XVII сторіччя)

«Вставши утроем въ пятницу, мы проехали одну милю и прибыли въ местечко, или базарь, по имени Явбазъ. Оно окружено прудами воды съ мельницами. Въ немъ есть красивая церковь. Крепость же и все стены сгорели, ибо это местечко изъ числа техъ, которыя были сожжены безбожными ляхами въ ночь перед Пасхой. Вокругъ этого города есть еще четыре базара...» [209, с. 984].

Додаток В.15. Опис Микулинського монастиря (XVII сторіччя)

«Въ первой половине XVII века онъ занималъ весь полуостровъ, простирающійся въ длину 150 сажень и имеющій въ ширину въ различныхъ местахъ отъ 45 сажень до 80; съ западный и северной сторонъ его омывалъ прудъ, съ южной защищали болота, покрытыя луговой травой. Съ восточной стороны полуостровъ отделялся отъ материка высокимъ землянымъ валом, служившимъ для монастиря защитой. За наружной стороной вала былъ глубокий ровъ, всегда наполненный водой изъ пруда. Въ 37 шагахъ отъ севернаго конца вала на немъ виднеется насыпанный круглый холмъ, выходящій за черту вала по направленію внутренней стороны монастирища. Здесь была, по преданію рожецкихъ крестьянъ, «крепость», то есть башня. Башни должны были соединяться стеною съ бойницами. Эти стены были деревяныя... Монастирь владеть «большими землями» и имелъ свой лесъ. Къ юго-востоку отъ монастиря, въ лесу, у самого поселка Рожка, было полевое хозяйство монаховъ, фольварокъ Рожокъ, съ постройками...» [982, с. 611-613].

Додаток В.16. Опис сільського кладовища кінця (XIX сторіччя)

«Летомъ покрытое густою зеленію растительнаго царства кладбище особенно манитъ къ себе, но вы должны пробираться по немъ, опасаясь скрытыхъ въ зелени проваловъ, въ которыхъ обитають ящерицы и другіе гады. Осенью по сельскимъ кладбищамъ, ничемъ не отгороженнымъ, кроме очень неглубокой канавы и развалившейся насыпи, бродитъ скотъ, а около какого-нибудь одинокаго каменнаго памятника разводится огонь пастухами, въ который подчасъ идутъ обломки крестовъ и разрушившихся оградокъ. Зимомъ все кладбище бываетъ положительно занесено снегомъ и по немъ решительно нѣтъ возможности идти, не засыпавъ снега въ сапоги и галоши. Такъ какъ земля въ это время промерзаетъ очень глубоко, то крестьянинъ нередко довольствуется темъ, что хоронитъ своихъ родныхъ на непозволенномъ законами разстояніи отъ поверхности, не обращая вниманія ни на какія убѣжденія. Последствіемъ этого и бывають глубокие провалы весною на могилахъ, дающіе возможность, если не зарывать ихъ сейчасъ же, – а это бываетъ, пожалуй, и не всегда, – собакамъ или волкамъ, разрывать мертвыя кости человѣскія» [277, с. 101-102]. «Крестьянинъ иногда имеетъ обыкновеніе сажать на могилахъ дорогихъ покойниковъ какое либо дерево или сеять овесъ» [277, с. 104].

Додаток В.17. Опис кладовища біля села Устя (кінець XIX сторіччя)

«Въ двухверстовомъ разстояніи отъ села Устя, направоі стороне реки Смотрича, на границе полей с. Устя, видны могилы, где, по преданію, похоронены христіане, убитые турками или татарами, во время ихъ набеговъ. Одна изъ такихъ могилъ называється Остаповою, по документамъ прошлаго столетія, но теперь народъ почти забылъ это названіе. Особенность самой большой изъ этихъ могилъ та, что середина ея какъ будто провалилась и образуетъ впадину значительной глубины, такъ что въ ней могутъ спрятаться несколько человекъ съ лошадьми, какъ и делаютъ иногда воры, по разсказамъ местныхъ жителей» [410, с. 322-323].

Підходи і визначення культурного ландшафту

Автор, рік	Визначення
Богданов Д. В., 1951	Культурний ландшафт – це результат цілеспрямованої діяльності людини [80, с. 300].
Арманд Д. Л., 1966	Істинно культурний ландшафт повинен бути не лише продуктивним і здоровим, але й гарним [18, с. 224].
Мільков Ф. М., 1970	Культурний ландшафт – різновид антропогенного ландшафту, створеного людиною свідомо, шляхом зміни природного ландшафту у потрібному напрямі для господарських потреб [599, с. 92].
Родоман Б. Б., 1974	Культурний ландшафт – територіальний симбіоз людини й природи, найважливіша характеристика культурного ландшафту – його краса [784, с. 150–162].
Сочава В. Б., 1978	Культурний ландшафт – результат співтворчості людини з природою. Співтворчість виражається у використанні й оптимізації потенційних можливостей і тенденцій, закладених у самій природі [867, с. 254].
Родоман Б. Б., 1980	Культурними, у широкому розумінні, називаються будь-які ландшафти, у створенні яких люди відіграли значну роль; у вузькому, позитивно-оціночному значенні – лише сприятливі для населення антропогенні ландшафти, яким протиставляються ландшафти «аккультурні», зіпсовані [785, с. 118]
Реймерс М.Ф., 1990	Ландшафт культурний – цілеспрямовано створений антропогенний ландшафт, який має доцільну для людського суспільства структуру й функціональні властивості [771, с. 262].
Туровський Р. Ф., 1998	Культурний ландшафт включає природний і антропогенний шари... Можна виділити кілька видів культурних просторів (еміційний , конфесійний, історичний, лінгвістичний, професійного й народного мистецтва, побутової культури) [918, с. 127].
Саушкін Ю. Г., 2001	У культурному ландшафті взаємні зв'язки елементів природного середовища змінені людською діяльністю, але не зруйновані повністю. Сучасний культурний ландшафт містить сліди минулих епох [824, с. 165–166, 169].
Солігер К., 2001	Культурний ландшафт – це штучний ландшафт, який створює людина, перетворюючи природу, для того, щоб забезпечити себе короткотерміновими запасами продовольства, притулком, одягом і розвагами [525, с. 66].
Каганський В. Л., 2001	Культурний ландшафт – не просто і не лише заселений простір земної поверхні, це простір освоєний одночасно утилітарно, ціннісно і символічно, стійке середовище (умwelt) нормального (повноцінного) тілесного, душевного і духовного життя достатньо повної великої групи людей достатньо тривалий час [426, с. 117].

Веденін Ю. О., Кульшова М. С., 2004	У географічному сенсі культурний ландшафт – не просто результат співтворчості людини і природи, але й також природно-культурний територіальний комплекс, що направлено формується, має структурну, морфологічну і функціональну цілісність та розвивається у конкретних фізико-географічних і культурно-історичних умовах [529, с. 13].
Ісаченко А. Г., 2004	Структура території в культурних ландшафтах раціонально змінена й оптимізована на науковій основі в інтересах суспільства [404, с. 344].
Кусков А. С., Арсеньєва Є. І., 2005	Найважливішою частиною культурного ландшафту є культурна спадщина, яка зберігається у вигляді предметів або інформації [534, с. 92].
Гродзинський М.Д., 2005	Культурний ландшафт – це образ простору, освоєного духовно і матеріально певним носієм культури, значення та конфігурація місць якого закріплені на рівні колективної свідомості і підсвідомості [254, с. 91].
Костіна Д. С., 2006	Культурний ландшафт – духовно-інтелектуально і матеріально-практично освоєний місцевою соціокультурною спільнотою простір з достатньо різномірною і унікальною структурою [487, с. 10].
Тютюнник Ю. Г., 2010	Культурний ландшафт – це такий ландшафт, який тим або іншим чином інтегрований у культуру і осмислений нею [926, с. 42].
Денисюк Г. І., 2010	Культурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, функціонування якого, упродовж необхідного часу підтримується людиною з метою створення комфортних умов життя і діяльності [297, с. 5].

Передмістя містечок Подільської губернії [722]

Назва містечка	Назва передмістя	Кількість мешканців, осіб
Кам'янець-Подільський	Руські фольварки	2048
	Новий план	996
	Передмістя Баланівка	1091
	Слобода Солдагська	281
	Хутора за кладовищем	159
	Польські фольварки	514
	Поселення Вигода (Видрівка)	337
	Поселення Кармелітанське	268
	Місцевість Карвосари	842
	Місцевість Зінківці	1611
Брацлав	Хутора	622
	Передмістя Садки	1615
Вінниця	Передмістя Замостя	2610
	Передмістя Старе Місто	1790
	Слобода Дубовецька	959
	Великі Хутори	1680
	Малі Хутори	1743
	Село Пятничани	1598

Літин	Передмістя Скали	95
	Передмістя Звидзінці	460
	Передмістя Селище	1547
	Хутір Літин	1042
Хмільник	Слобода	1248
	Передмістя Січкарівка	245
	Передмістя Угринівка	1275
	Передмістя Глузанівка	372
	Хутір Бутків	1354
	Село Мазурівка	614
	Село Порубинець	412
Сальниця	Передмістя Заріччя	475
	Передмістя Бурти	172
	Слобідка	404
	Передмістя Чемерисівка	738
	Передмістя Шпиль	260
Могилів	Передмістя Капцанівка	884
	Передмістя Озаринецькі гори	749
	Передмістя Наля	1195
	Передмістя Карантин	1515
	Передмістя Острів	827
	Передмістя Карловський Яр	734
	Передмістя Пологи	147

Продовження таблиці Г.2	
Бар	Передмістя Барська Юрідіка Передмістя Балки Передмістя Чемерис Передмістя Мацьківка Передмістя Піски Слобода Гнила Передмістя Загора Передмістя Панічна Передмістя Філянівка Передмістя Горошівка Передмістя Гнілячки Передмістя Хіб
	291
	552
	723
	578
	1462
	595
	710
	341
	635
	417
	512
	505
Ольгопіль	
Нова Ушиця	
Стара Ушиця	

Об'єкти етнокультурної спадщини у селах і містечках Вінницької області [29, 326, 383, 654, 707, 1024]

Розташування	Назва	Історична довідка	Характеристика	Сучасний стан
Бар	Барський замок	Збудований у 1538-1540 рр. за наказом Бони Сфорци д'Арагон	Спочатку – був дерев'яний, у 30-х рр. XVII ст. Г. Богдан спорудив кам'яний замок. Стіни подвійні з прошарком ґрунту, п'ять двоярусних дерев'яних башт	Руїни старих фортечних стін на території міського парку.
	Костел св. Анни	Відомий з 1598 р.	Стиль неоготики	Добре зберегся
	Церква Успіння	Збудована 1738 р. (за іншими даними – 1757 р.)	Кам'яна триархусна церква	Добре збереглася, капітальний ремонт – 1978-1979 рр.
	Монастир Покрови	Заснований у 1616 р., дзвіниця з'явився у 1908 р.	До пожежі у 70-рр. XVIII ст. – дерев'яний, з 1787 р. – кам'яний. Будинок без куполів та башт	Добре зберегся
Браїлів	Палац	Збудований у 1868 р.	Частина парку XIX ст.	Добре збережений. У приміщенні – загальноосвітня школа.
	Троїцький монастир	Збудований у 1767–1778 рр.	Цегляний, тринефний собор. Споруда у стилі бароко	
Вінниця	Вінницькі мур	До складу входять: Спасо-Преображенський кафедральний собор, Єзуїтський монастир	У соборі – діюча церква, у монастирі – державний обласний архів	Стан відмінний, за виключенням стін прилягаючих до вул. П. Осипенко та Володарського.
	Домніканський монастир	Збудований у 1624 р. Входить до складу оборонного комплексу Мури.	Спочатку споруди монастиря були дерев'яними, а з 1760 р. – цегляний костел	Зараз розташований православний Преображенський собор. Стан: відмінний
	Єзуїтський монастир	Збудований у 1610-1617 рр.	Входить до складу оборонного комплексу Мури.	Проведено капітальний ремонт. У приміщеннях розташовані – Вінницький державний обласний архів і Вінницький обласний краєзнавчий музей.
	Миколаївська церква	Збудована у 1746 р. Розташована на Старому місті, на схилі долини Південного Бугу.	Дерев'яна триархусна. У XIX сторіччі зведено кам'яний фундамент.	Стан – задовільний. Потребує ремонту. Використовується за призначенням.
	П'ятничанський замок (садиба у П'ятничанах)	Згадується у 1543 р. Власник – Грохольські.	Головний корпус – квадратний двоповерховий будинок. Розташований у межах П'ятничанського парку, створеного у другій половині XIX сторіччі, площа – 32 га.	Стан задовільний, потребує реставрації, парк – упорядкування. У палаці – гуртожиток
	Єрусалимка	Єврейський штегл, збудовувався з кінця XVIII ст.	Розташований у центрі міста, вздовж вул. Першотравневої	Майже не зберігся. Залишилися окремі занедбані будинки, які потребують реставрації.

Вороновиця	Храм Архангела Михайла	Збудований у 1793 р. М. Грохольським	Розташований у центрі містечка, діючий костел	Стан нормальний
	Михайлівська церква Палац	Збудована у 1752 р. Збудований у 1770-1777 рр., власник – М. Грохольський	Дерев'яна трикутнопольна церква Складається з палаци, господарського корпусу, погребу та водонапірної башти	Стан нормальний, Вимагає реставрації у першу чергу. У приміщенні палаци музеї авіації та космонавтики. Частково зберігся парк (каштан, ялина, біла акація, сосна звичайна)
Гнівань	Костел	Збудований у 1900 р. поміщиком А. Биковським		Стан нормальний, використовується за призначенням
Дашів	Палац	Збудований у 1887 р. Власник – В. Потоцький	Одноповерхова споруда у стилі пізнього класицизму, з прилеглим парком, двоповерхові стайні, одноповерхові флігелі біля головного корпусу	Стан задовільний, збереглась частина палаци у західній частині парку. Колишній технікум.
Жмеринка	Михайлівська церква	Збудована у 1764 р.	Дерев'яна п'ятиголова церква	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Вокал залізничний	Збудований у 1899-1904 рр.	Будівля у стилі італійського неоренесансу	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Костел	Збудований у 1910 р.	Будівля у стилі неоготики	Стан нормальний, використовується за призначенням
Літин	Костел Марії Сніжної	Збудований у 1856 р.		Стан нормальний, використовується за призначенням
Маньківці	Костел	Збудований у 1789 р.	Будівля у стилі раннього класицизму	Стан задовільний, будівля напівзруйнована
Барського району	Покровська церква	Збудована у 1882 р.	Дерев'яна церква	Стан нормальний, використовується за призначенням
Межирів	Успенський костел	Збудований у 1784 р., див до 1937 р.		Стан задовільний, будівля напівзруйнована
Барського району	Синагога			Стан задовільний, будівля напівзруйнована
Митки Барського району	Палац адмірала Чихачова			Стан нормальний, у будівлі розташована школа
Мотлів-Подільський	Будинок Потоцьких Церква св. Парасеви	Збудований у XVIII ст. Збудована у 1775 р. Збудована на місці дерев'яної	Дерев'яна, триголова	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Миколаївський собор	Збудований у 1754 р.	Збудовано з цегли, тринавіний, триапсидний та двохстовбний, має три глави	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Георгіївська (трещяка) церква	Збудована у 1808-1819 р. за проектом І. Фрейвальда	Цегляна, триконхова, триголова.	Стан нормальний, використовується за призначенням

Муровані Курливіці	Палац Потоцьких	Збудований у 1805 р.	Розташований на території ландшафтного парку, закладеного Д. Міклером у XVIII сторіччі.	Стан нормальний, у приміщенні палацу – школа-інтернат
Немирів	Палац Потоцьких	Збудований у 1894-1917 рр. архітекторами Г. Грінером, Е. Крамаржем	Двоповерхова будівля у стилі неокласицизму. Розташований на території ландшафтного парку (86 га). Територія характеризується м'яко вираженим рельєфом з пологим схилом у бік ставка.	Стан нормальний, у приміщенні палацу – корпус санаторію «Авангард»
Озаринці	Костел	Збудована у 1657 р.		Стан нормальний,
	Фортиця			Руїни фортеці, збереглися сліди валів та дві башти-каземати. Одна використовується під сміттєзвалище, у другій – зберігається сіно.
	Костел	Збудований у 1741 р. поміщиками Дзедушицькими	Базиліка з шестистолонним портиком	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Успенська церква	Збудована у 1910 р.		Стан нормальний, використовується за призначенням
Петера	Палац Потоцьких		Двоповерхова будівля палацу палладанської архітектури, розташована у ландшафтному парку. Парк засновано в кінці XVII ст.	Стан задовільний, у будівлі розташована лікарня. Правий флігель та переходи до обох флігелів – відеутні.
	Каплиця	Збудований у 1904 р.	Мавзолей є каплицею, що має в плані латинський хрест.	Стан нормальний, використовується за призначенням
	Церква Різдва Богородиці	Збудована у 1764 р.	Дерева яна трияверха	Стан нормальний, використовується за призначенням
Селище	Замок			Руїни, залишилися башти
Тиврів	Домініканський кляштор	Збудований у 1569 р.	Цегляна двоповерхова будівля	Стан незадовільний, вимагає капітального ремонту
	Гідроелектростанція	Млин, перебудований у 1907 р.	Одноповерхова цегляна споруда, розташована на березі Південного Бугу.	Стан задовільний, вимагає капітального ремонту. Використовується за призначенням
Тульчин	Палац	Збудований у 1757 р. архітектором Лакруа	У стилі раннього класицизму. Крім палацу входить театр (перебудований), манеж, конюшні (не збереглися), турецька баня, оранжерея, службові приміщення. Біля палацу був парк, створений у 80-і роки XVIII ст. (не зберігся)	У 1975 р. здійснювалися реставраційні роботи. У приміщенні – училище культури.
	Палац	Збудований у 1782 р.	У стилі раннього класицизму, цегляний, двоповерховий	
	Домініканський костел	Збудований у 1780 р., перебудований у 1874 р.	Цегляний костел у стилі раннього класицизму	
	Церква Успіння	Збудована у 1789 р.	Цегляна двоверхова церква у стилі класицизму	

Хмельник	Садиба	Початок XX ст., збудована за проектом архітектора І.А. Фомина	До складу входять: палац, башта замку, міст. Цегляний двоповерховий палац у стилі неокласицизму збудовано у 1911–1915 рр. Кам'яну восьмигранну вежу замку збудовано у 1534 р., вона входила до системи укріплень, які були на «Чорному шляху». Кам'яний міст через Південний Буг побудовано у 1915 р.	Палац у 80-х роках XX сторіччя використовувався як готель, зараз – у занедбаному стані, вимагає капітального ремонту.
	Костел Трійці	Збудований у 1603 р.	У стилі бароко	Стан нормальний, функціонує, використовується за призначенням
Чернятин	Палац	Збудований у 1830 р., збудований архітектором Г. Іттаром	У неоготичному стилі, на місці оборонного замку XVII ст. Парк з системою ставків (31 га) навколо маєтку закладено Д. Маклером на місці дубового лісу у XVIII ст.	Стан задовільний, потребує капітального ремонту У палаці розташований сільськогосподарський технікум
Шаргород	Замок	Кінець XVI ст.	Кам'яна двоповерхова будівля у стилі ренесансу	Рештки мурів, змішаних контрфорсами, відцвіла перебудована башта. Вимагає капітального ремонту
	Миколаївський монастир	Початок XVIII–XIX ст.	Складається з Миколаївського собору, приворотного корпусу з дзвіницею, брагського корпусу з Михайлівською церквою, кутової вежі і господарського корпусу.	У нормальному стані, використовується за призначенням
	Синагога	Збудована у 1589 р.	Велика кам'яна прямокутна споруда	У задовільному стані, вимагає капітального ремонту
	Костел Флоріана Шарого	Збудований у XVIII ст.	З каменю та цегли, у стилі бароко	У нормальному стані
	Заїзд	Збудований у XIX ст.	Одноповерхова дерев'яна споруда, на високому цоколі, з підвалом. Має наскрізний проїзд по центру	
	Костел неперочного зачаття лви Марії	Заснований у 1627 р., після руйнування відбудований у 1786–1791 рр.	У стилі бароко	
Шпиків	Замок	Збудований у 1760 р.	За рахунок особливостей рельєфу палацові будівлі одно-двоповерхові	Вціліла тільки кутова башта. У незадовільному стані.
	Цукровий завод	Збудований у 1844 р.		У 2008 році повністю розібраний

Об'єкти етнокультурної спадщини містечок Хмельницької області [29, 326, 383, 654, 707, 1024]

Розташування	Назва	Історична довідка	Характеристика	Сучасний стан
Антоніни	Комплекс споруд садиби	Збудований у 2-ї половини XVIII сторіччя архітектором Ф.Арво	Садибний комплекс у стилі бароко, складається з флігеля палацу, манежу, огорожі та трьох воріт. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва XIX століття — один із кращих заповідників в Україні цінних порід дерев, з 1960 знаходиться під охороною держави.	Садибний комплекс у задовільному стані, вимагає капітального ремонту
Зньов, Віньковецький район	Руїни замку	Замок збудований у 1450 р. для захисту від татарських набігів.	Спочатку замок був трикутних обрисів, однією стороною виходив на р. Ушицю, іншими нависав над глибоким яром. Стіни фортеці були по 85 м в довжину кожна, на кутах стояли 3- та 4-поверхові башти. Загальна площа твердині була близько 0,5 га.	На сьогодні із трьох веж залишилась тільки одна, майже вщент зруйнована. До замку прилягали численні підвали та підземні ходи, з яких частина збереглася досі.
	Костел Святої Трійці	Збудовано в 1450 році під захистом стін замку.	Костел відновив у 1708 році Адам-Микола Сенявський.	Використовується за призначенням
	Свято-Михайлівська церква	Збудована коштом парафіян у 1769 р.	Дерев'яна церква, зведена на кам'яному фундаменті, має три бані. Окремо від храму стоїть дзвіниця, також зроблена з дерева.	У 2007 р. розпочато реставрацію
	Троїцька церква	Збудована в 1621 р. поруч із руїнами кам'яної церкви, зведеної, за переказами, Петром Одровонжем близько 1460 р.	Кам'яна одноповерхова церква	
Жванець, Кам'янець-Подільський район	Замок	Споруджено у XV столітті, перебудовано у XVI-XVII століттях.		Збереглась північна частина території з баштою. У занедбаному стані, вимагає капітального ремонту
	Вірменський костел (Вірменська фортеця)	Збудована у 1782–1786 рр.	Розташована в центрі Жванця, на його давній мисовій частині, оточеній з півдня Дністром, а з північного заходу – Жванчиком. У плані – це неправильний чотирикутник площею близько 0,5 га [736].	Стан нормальний. Використовується за призначенням.

Ізяслав	Костел Святого Михайла та монастир отців Бернардинів	Збудований у 1622 р.	Бароковий ансамбль будівель колишнього монастиря отців Бернардинів та костелу Святого Михайла. Другий, після львівського, за значенням, осередок ордену в Руській Провінції [486].	Знаходиться у задовільному стані, вимагає капітального ремонту. З початку XX сторіччя і до сьогодні використовується як в'язниця. Пам'ятка культури національного значення.
	Старозаславський замок	Збудований у 1539 р.	Розташований на території старого замку, при впадінні р. Сошені до р. Горині. Двоповерхова споруда з підвалами і двоюрисною прибудовою на заході [873]	У 2006 р. виділено кошти на збереження та реставрацію замку. Знаходиться у задовільному стані, ушкоджений північний фасад, вимагає капітального ремонту. Пам'ятка культури національного значення.
	Костел Святого Івана Хрестителя (церква Святого Івана Хрестителя)	Збудована у 1599 р.	Збудований з каменю та цегли, представляє шести стовпову базиліку [962]	Знаходиться у занедбаному, напівзруйнованому стані. Вимагає капітального ремонту. Пам'ятка культури національного значення.
	Садба	Середина XVIII ст.	Розташована на території замку XV ст. До складу входять: палац та костел. Палац князів Сангушків – барокова будівля, частина архітектурного комплексу, розташованого в осерді Нового Заслава, на півострові при впадінні річки Понори до річки Гориня. Збудований у XVIII сторіччі. Посьданий з Новозаславським замком [705].	Палац занедбаний і перебуває у стані живописної руїни [375, 387].
	Костел Святого Йосипа та монастир отців Лазаритів	Збудований у 1747 р.	Входить до складу садби. Цегляна, шести стовпова базиліка. До костелу приймає триповерховий кам'яний монастирський комплекс (кінєць XIX ст.)	Використовується за призначенням [485]
Китайгород, Кам'янець-Подільський район	Костел Діви Марії	Збудований у 1772-1776 рр.	Кам'яна одностовпна будівля	У нормальному стані. Використовується за призначенням
Панівці, Кам'янець-Подільський район	Замок	Збудований у середині XVI ст.	Розташований у середній частині високого мису, який омивається з трьох сторін р. Смотрич.	Руїни замку

Сатанів	Миська брама	Збудована у XV-XVI ст.	Розташована у південній частині містечка, недалеко від окоатої прибережної смуги, у місці злиття р. Збруч з безіменним струмком. Кам'яні, квадратні у плані. Товщина стін – 2,2 м.		
	Замок	Збудований у XIV ст.	Розташований на високому лівому березі р. Збруч. Складається з 4 веж.		У незадовільному стані, вимагає капітального ремонту
	Синагога	Збудована у 1532 р.	Кам'яна, стіни укріплені контрфорсами. У стилі ренесансу. Виконувала оборонні функції.		Перебуває у критичному стані, вимагає капітального ремонту
Чорнокозинці, Кам'янець- Подільський район	Замок	Збудований у другій половині XIV ст.	Замок складається з двох різночасових частин: старої, південної та північної, збудованої на початку XVII ст.		Руїни
	Костел Йосипа	Збудований у 1608 р.			Руїни. Зберігся фундамент і фрагмент стіни головного фасаду
Ямпіль, Білогірський район	Тихомільське городище (XII ст.), з рештками фортеці (XVI ст.)	Вперше згадується у літописі 1152 р.	Розташоване у басейні р. Горині, на півдні дотичне до Ямпільського ставка. Від фортеці збереглась башта, розташована на південь від городища		

Об'єкти етнокультурної спадщини містечок (замки) Тернопільської області [29, 383, 707, 1024]

Містечко	Право володіння	Характеристика та сучасний стан
Тернопіль	Гетьман Ян Ларновський	Пам'ятка архітектури національного значення. Збудований у 1540–1548 рр. на лівому березі р. Серет в урочищі Сопільче. З півночі замок та місто захищала р. Рудка з болотистою заплавою, з півдня – великий став В. Баворовського (створений у 1548 р., зараз його немає). Від міста замок був відділений сухим ровом і обнесений земляним валом із дубовим частоколом, по краях – муровані прямокутні вежі з бійницями. Головною замковою спорудою був триповерховий палац. Зараз від замку залишились лише палац [872].
Кременець		Побудовано в XII столітті. В XIII столітті колишні дерев'яні укріплення було замінено на кам'яні. До Люблинської унії замок належав литовським князям, далі – польським королям. У 1648 р. – зруйнований. З того часу замок вже не відбудовували. До наших днів збереглися башта з брамою та оборонні мурі.
Вишнівець	Вишневецькі – XV ст.	Збудований у XV ст., у 1594 р. – на місці спаленого замку на стрімкому лівому березі р. Горинь збудовано новий. Збереглись оборонні вали.
Теребовля		У містечку поляки з'являються у 1341 р. У 1346 р. польський король Казимир перебудував фортецю на місці давньоруського городища. Теперішній замок збудували у 30-х р. XVI ст. на кошти каштеляна Анджея Тенчинського [898]
Бережани	Сенявські	Збудовано упродовж 1534–1554 років. Збудований разом з костелом Святої Трійці, який став роловою усипальною Сенявських. Замок – одна з найвишнішніх споруд епохи ренесансу. Збудований не як військово-оборонна споруда, а як оборонно-житлова. Розташований у глибокій заболоченій річкової долині, на острові, утвореному двома рукавами р. Золота Липа. По периметру замку були розташовані житлові будинки. З 1999 р. віднесено до переліку архітектурних об'єктів, які підлягають відновленню [69]
Збарж	Вишневецькі	Споруджено у 1626–1631 роках, на Замковій горі. Зі сходу – оточували ліси, із заходу і півночі – високі береги р. Гнізна, з півдня – крутий яр. Цоколь замку – з каменю, стіни – з цегли, облицьовані пісковиком. З 1994 р. входить до комплексу споруд Збарзького державного історико-архітектурного заповідника [386].
Скала-Подільська	Звезли Коріятовичі, від 1515 р. – Станіслав Лянцкоронський, від кінця XVIII ст. до 1939 р. – Голуховські	Збудований у 1331 р. Розташований на високій скелі на правому березі річки Збруч. Має витягнуту форму, що зумовлено рельєфом місцевості. З трьох боків природний захист забезпечує річка Збруч та її стрімкі скелясті береги. З єдиного доступного південного боку – глибокий рів, кам'яний мур із виступаючою напівкруглою пороховою вежею. Утоперек замкової території розташований двоповерховий палац прямокутної форми, що поділяв внутрішнє подвір'я на господарське і парадне. Пам'ятка архітектури національного значення, збереглися чотирирусна порохова вежа, частина оборонних мурів, руїни вежі над Збручем та рештки палашу [852]
Скалат	1630 р. – К. Віхровський, XVII ст. – Ян Фірлей	Збудовано у 1630 р. З півночі та південного сходу замок оточував рів глибиною до 2 метрів, заповнений річковою волою. З двох інших боків доступ перекивали болота. Наприкінці XVII ст. реконструйовано і використано під житло. На замковому дворі, поблизу східної стіни, збудували палац. Зараз знаходиться у задовільному стані.

Бучач	XIII-XVI ст. – Бучацькі, потім – Творковські–Бучацькі, з XVII ст. – Потоцькі	Збудований у 1580 р. на високому скелястому місі над р. Стрипою на місці укріплень дерев'яного граду. Пам'ятка архітектури всеукраїнського значення, у поганому стані, потребує відновлення і капітального ремонту.
Язловець (Яблунівка)	Бучацькі-Язловецькі, XVII ст. – О. Конечпольський, XVIII ст. – С. Понятовський	Збудований у XV ст. Розташований на кругосхилому пагорбі, який з трьох боків охоплює р. Вільховець. Складався з двох частин: власне замок (на підвищеному місці) та нижній замок, який включав палац (XVII ст.). Зараз – руїни замку, вимагає капітального ремонту [1014].
Чортків	Чортковські, 1522 – Гольські, Потоцькі	Дерев'яні укріплення збудовані в кінці XIV ст., у 1610 р. – відбудова кам'яного замку, з'являється ренесансний палац та господарські прибудови. На початку XX ст. проведено наукову консервацію замку. Зберігся майже повністю.
Золотий Потік	С. Погоцький, з XIX ст. – Ольшевські	Збудований на невисокому горбі, на лівому березі долини р. Золотий Потік. Складається з замку та палацу. До кінця XVIII століття замок був житловим. Зараз вимагає консерваційних робіт.

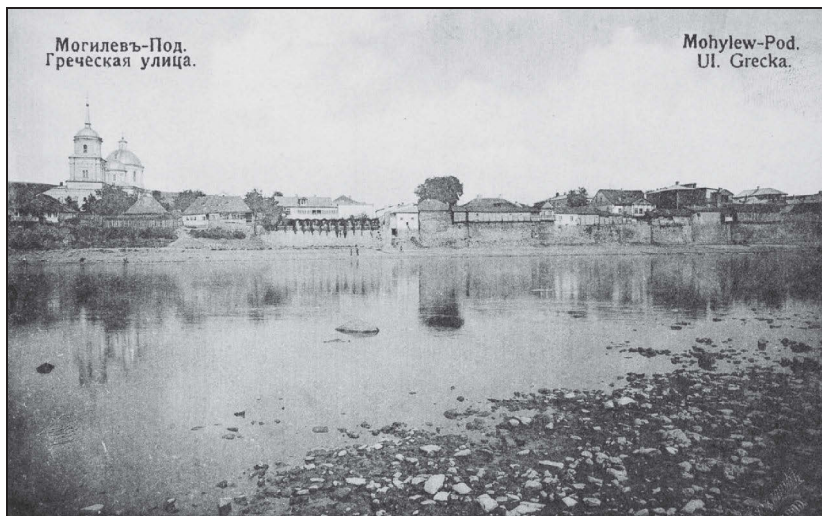

Рис. Д.3. Містечко Могилів-Подільський на поштовій листівці початку ХХ сторіччя, Грецька вулиця

Рис. Д.4. Містечко Могилів-Подільський. Рештки єврейського штетлу (авторське фото, 2010)

Рис. Д.5. Містечко Вінниця. Єврейський штетл Іерусалимка (1927)

Рис. Д.6. Єврейський штетл Іерусалимка, початок ХХ сторіччя.
Містечко Вінниця (поштова листівка)

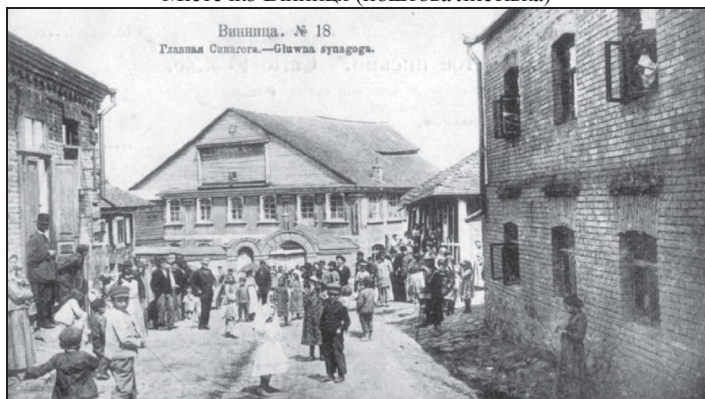

Рис. Д.7. Синагога у містечку Вінниця, початок ХХ сторіччя (поштова листівка)

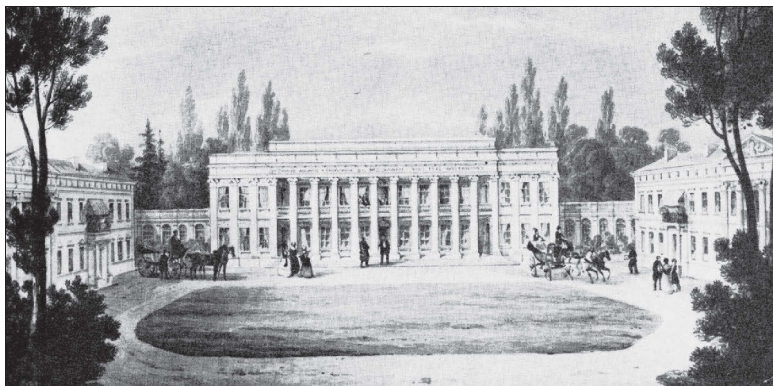

Рис. Д.8. Містечко Тульчин.
Загальний вид палацу (акварель Й. Ріхтера, 1835) [1024]

Рис. Д.9. Містечко Тульчин.
Сучасний вигляд палацово-паркового комплексу (авторське фото, 2010)

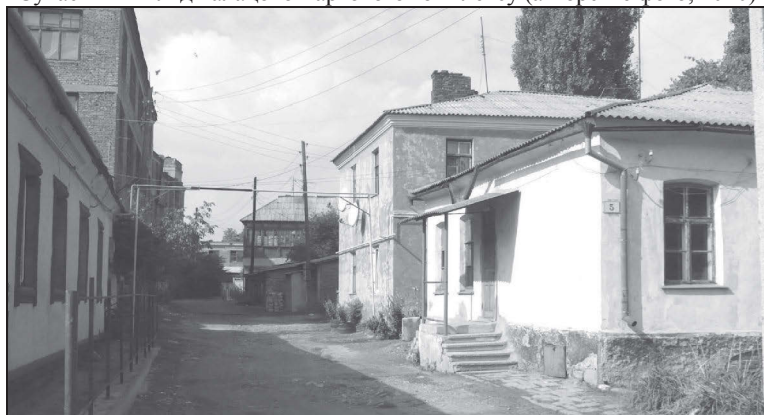

Рис. Д.10. Містечко Могилів-Подільський.
Рештки вірменського кварталу (авторське фото, 2010)

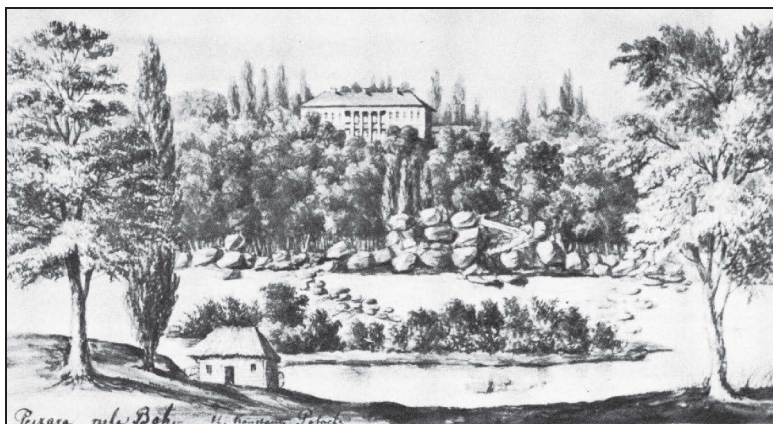

Рис. Д.11. Містечко Печера. Вид на палац і парк зі сторони Південного Бугу.
Рисунок Н. Орди від 1870 р. [1024, с. 259]

Рис. Д.12. Містечко Печера. Загальний вигляд палацу (1917 р.) [1024, с. 261]

Рис. Д.13. Містечко Печера.
Сучасний вигляд палацу (авторське фото, 2011 р.)

Рис. Д.14. Вознесенська церква у містечку Вінниця, початок XX сторіччя (поштова листівка)

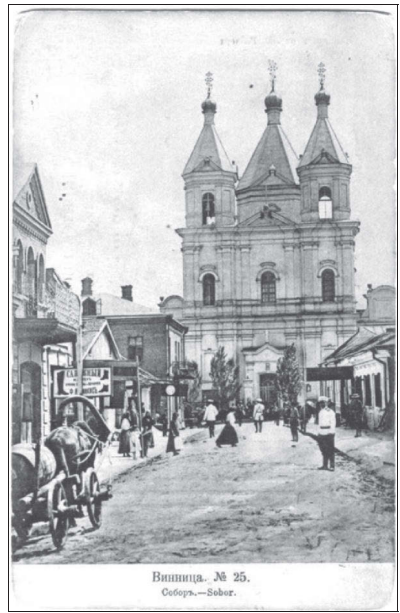

Рис. Д.15. Собор у містечку Вінниця, початок XX сторіччя (поштова листівка)

Рис. Д.16. Римсько-католицький костел у містечку Вінниця, початок XX сторіччя (поштова листівка)

Рис. Д.17. Вид з єврейського кладовища, містечко Вінниця, початок ХХ сторіччя

Рис. Д.18. Містечко Брацлав.
Єврейське кладовище (авторське фото, 2010)

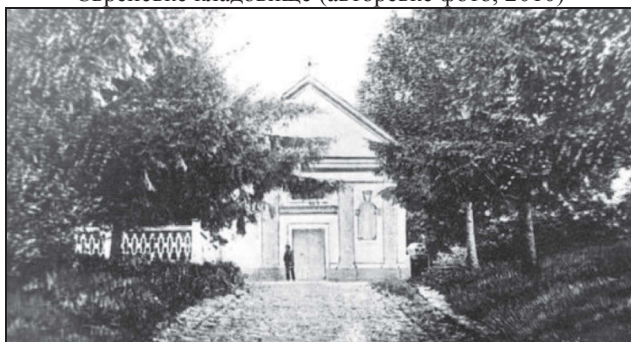

Рис. Д.19. Вінниця. Католицьке кладовище, початок ХХ сторіччя

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ	6
1.1. Географічне трактування концепції етнокультури	6
1.2. Аналіз концепції етнокультурного ландшафту	13
1.3. Об'єкт і предмет етнокультурного ландшафтознавства	22
1.4. Трактування терміну «етнокультурний ландшафт»	26
1.5. Властивості і структура етнокультурних ландшафтів	32
1.6. Методи досліджень етнокультурних ландшафтів	39
Висновки до розділу 1.....	44
РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНЕ ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО	46
2.1. Етнокультурний ландшафт як регіон	46
2.2. Поділля як етнокультурний регіон	57
2.3. Регіональні етнокультурні геоекотони	63
2.4. Фронтір як трансгранична етнокультурна структура	67
2.5. Поділля як частина культурно-цивілізаційного рубежу Європи ...	70
Висновки до розділу 2.....	80
РОЗДІЛ 3. ЕТНОХРОНОТОП І ЙОГО СТРАТИФІКАЦІЯ	82
3.1. Етнохронотоп: до постановки питання	82
3.2. Натурально-ландшафтний страт	88
3.2.1. Географічний чинник формування етнокультурного середовища	88
3.2.2. Ландшафтна самоорганізація етносу	91
3.2.3. Фази взаємодії ландшафту і етносу	93

3.3. Доетнічний страт	97
3.3.1. Формування селитебної мережі регіону в доетнічному страті	97
3.3.2. Сільські селитебні ландшафти	106
3.3. Етнічний страт і регіональні колонізаційні процеси	107
Висновки до розділу 3.....	114
РОЗДІЛ 4. КАРКАСНІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ	116
4.1. Сільські етнокультурні ландшафти	118
4.1.1. Дефініція «сільських етнокультурних ландшафтів»	118
4.1.2. Етапи формування сільських етнокультурних ландшафтів	120
4.1.3. Структура і типологія сільських етнокультурних ландшафтів	128
4.1.4. Українські сільські етнокультурні ландшафти	129
4.1.5. Польські сільські етнокультурні ландшафти	135
4.1.6. Німецькі сільські етнокультурні ландшафти	138
4.1.7. Єврейські сільські етнокультурні ландшафти	148
4.1.8. Сільські етнокультурні ландшафти російських старообрядців	158
4.2. Етнокультурні ландшафти містечок	161
4.2.1. Етимологія терміну «містечко»	162
4.2.2. Дефініція і критерії виділення «містечка»	163
4.2.3. Історія формування етнокультурних ландшафтів містечок Поділля.....	168
4.2.4. Ландшафтна структура містечок	176
4.2.5. Ландшафтна структура штетлів	188
4.2.6. Польські етнокультурні ландшафти містечок	199
4.2.7. Вірменські етнокультурні ландшафти містечок	206

4.3. Етнокультурні особливості дорожніх ландшафтів	210
Висновки до розділу 4.....	219
РОЗДІЛ 5. САКРАЛЬНІ І ТАФАЛЬНІ ЛАНДШАФТИ	222
5.1. Сакральні ландшафти: ієротопія і дефініція.....	222
5.2. Структура і функціонування сакральних ландшафтів	226
5.3. Класифікація сакральних ландшафтів	230
5.4. Еволюція сакральних ландшафтів	242
5.5. Тафальні ландшафти: класифікація і ландшафтна структура	244
Висновки до розділу 5.....	261
РОЗДІЛ 6. ПЕРСПЕКТИВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ	262
6.1. Сільський етнокультурний туризм	264
6.2. Природокористування й охорона етнокультурних ландшафтів містечок	273
6.3. Скансени як ретроспективна модель етнокультурного ландшафту.....	293
Висновки до розділу 6.....	296
ПІСЛЯМОВА.....	297
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	302
ДОДАТКИ.....	366
Додаток А	367
Додаток Б	407
Додаток В	436
Додаток Г	440
Додаток Д	454

Монографія

ВОЛОВИК В. М.

**ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ:
РЕГІОНАЛЬНІ СТРУКТУРИ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ**

Редактор *Денисик Г. І.*

Технічний редактор

Комп'ютерна верстка *Воловик В. М.*

Видавець: ТОВ «МЕРКЬЮРІ-ПОДІЛЛЯ»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4136
від 11.08.2011 р. м. Вінниця, вул. Р. Скалецького, 15

Підписано до видання 09.10.2013 р. Гарнітура Times New Roman. Кегль 11,7.

Формат 60x84/16. Папір офсетний фінський lumiset 70 гр/м².

Друк ризографічний. Друк обкладинки здійснено на лазерному апараті Konica-Minolta.

Фіз. друк. арк. 29,0. Умов. друк. арк. 27,06. Обл. видав. арк. 20,29. Тираж 500 шт.

Виготовлено у ТОВ «ВІННИЦЬКА МІСЬКА ДРУКАРНЯ»

м. Вінниця, вул. Р. Скалецького, 15.

Тел.: 53-50-23, факс 35-42-64, e-mail: vmdruk@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта видавничої діяльності
серія ВЦ № 24 від 20.08.2003 р.